

CHRISTIAN MÜLLER
ORGELMAKER IN AMSTERDAM

Gerben Gritter

Copyright © 2014 G. Gritter, Amsterdam

CHRISTIAN MÜLLER ORGELMAKER IN AMSTERDAM

CHRISTIAN MÜLLER
ORGANBUILDER IN AMSTERDAM

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de rector magnificus,
prof.dr. G.J. van der Zwaan, ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te
verdedigen op dinsdag 23 december 2014 des middags te 2.30 uur

door

Geert Hermen Gritter

geboren op 8 november 1979
te Emmen

Promotor: prof. dr. A.A. Clement

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	11
Inleiding	13
Afkortingen	17
1 Familie.....	19
1.1 De familie Müller te St.-Andreasberg in de Harz.....	19
1.2 Orgelmakers Müller in en rond de Harz.....	19
1.2.1 Johann Georg Müller.....	19
1.2.2 Caspar Müller en Johann Caspar Müller	21
1.2.3 Andreas Müller.....	22
1.2.4 Johann Heinrich Müller.....	23
1.3 Christian Müller en zijn gezin in Amsterdam	24
2 Leerjaren.....	29
2.1 Inleiding.....	29
2.2 Orgelmakers en orgelkenners in en rond de Harz tussen 1685 en 1715.....	29
2.2.1 Andreas Schweimb.....	29
2.2.2 Arp Schnitger	31
2.2.3 Johann Matthias Naumann	32
2.2.4 Christoph Contius.....	34
2.2.5 Christoph Gloger	35
2.3 Christian Müllers onbekende leerjaren in Duitsland	37
2.4 De wereldstad Amsterdam rond 1715	38
2.5 Overzicht over de ontwikkeling van het Nederlandse orgel tot circa 1715, in het bijzonder in het gewest Holland	40
2.6 De orgelmaker Cornelis Hoornbeeck	45
2.7 Medewerking van Müller aan de werkzaamheden van Cornelis Hoornbeeck	56
2.7.1 De restauratie van het grote orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch (1715-1718)	56
2.7.2 De reparatie van het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch (1718).....	62
2.7.3 De bouw van het orgel van de Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk te Amsterdam (1715-1719).....	63
2.8 Het Hoornbeeck-orgel van de Ronde Lutherse Kerk in relatie tot het werk van Duyschot ..	66
2.9 Hoornbeecks reputatie en werkzaamheden tussen 1718 en zijn dood in 1722.....	69

2.10	Aan Hoornbeeck toegeschreven orgels	71
2.11	Nogmaals de vraag naar Hoornbeecks opleiding tot orgelmaker	73
3	Eerste werkzaamheden vanuit Amsterdam (1720-1725).....	75
3.1	Inleiding.....	75
3.2	Amsterdam – Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk	76
3.3	Amsterdam – Oude Lutherse Kerk.....	81
3.4	's-Hertogenbosch – St.-Jan, grote orgel	91
3.5	's-Hertogenbosch – Waalse Kerk.....	94
3.6	Leiden – Pieterskerk, grote en kleine orgel	94
3.7	Leiden – Hooglandse of St.-Pancraskerk	95
3.8	Leiden – Lutherse Kerk.....	95
3.9	Amsterdam – Remonstrantse Kerk.....	95
3.10	Amsterdam – Oude Kerk, oude en nieuwe grote orgel	106
3.11	Amsterdam – Oude Kerk, kleine orgel.....	111
4	Werkzaamheden in Friesland (1725-1728)	115
4.1	Inleiding.....	115
4.2	Leeuwarden – Grote of Jacobijnerkerk	116
4.3	Beetgum – St.-Martinuskerk, thans Westerbork – St.-Stephanuskerk	126
4.4	Koudum.....	130
4.5	Leeuwarden – Lutherse Kerk	132
4.6	Sneek – Martinikerk	133
4.7	Leeuwarden – Westerkerk.....	133
4.8	Huizum – St.-Johannes Baptistekerk.....	136
4.9	Menaldum – St.-Lambertuskerk.....	137
5	Werkzaamheden vanuit Amsterdam (1728-1735).....	141
5.1	Inleiding.....	141
5.2	's-Hertogenbosch – St.-Jan, kleine orgel.....	141
5.3	Intermezzo: correspondentie inzake de bouw van een nieuw orgel voor de Grote of St.-Janskerk te Gouda	142
5.4	Clavi-organum (1733)	144
5.5	Dordrecht – Lutherse Kerk.....	144
5.6	Utrecht – St.-Nicolaaskerk	145
5.7	Amsterdam – Waalse Kerk.....	148
5.8	Amsterdam – Rooms-Katholieke ‘Fransche Kerk’	158

5.9	Alkmaar – Grote of St.-Laurenskerk, grote orgel.....	160
6	De werkplaats te Haarlem (1735-1738)	167
6.1	Inleiding.....	167
6.2	Haarlem – Grote of St.-Bavokerk, oude en nieuwe grote orgel	167
6.3	Haarlem – Grote of St.-Bavokerk, kleine orgel.....	188
6.4	's-Gravenhage – Oranjezaal	188
6.5	Haarlem – Waalse Kerk.....	189
6.6	Purmerend – Grote Kerk	189
6.7	Zaandam – Lutherse Kerk	190
7	Werkzaamheden vanuit Amsterdam (1738-1763).....	193
7.1	Inleiding.....	193
7.2	Brielle – St.-Catharijnekerk.....	193
7.3	Kabinetorgel – thans opgesteld in de Dorpskerk te Castricum	195
7.4	Alkmaar – Stadsklavecimbel.....	198
7.5	Enkhuizen – Westerkerk en Zuiderkerk	198
7.6	Bennebroek – Dorpskerk.....	199
7.7	Kabinetorgel – thans opgesteld in de voormalige Hervormde Kerk te Oosterwijtwerd.....	204
7.8	Kabinetorgel (1747)	206
7.9	Rotterdam – Lutherse Kerk	208
7.10	's-Gravenhage – <i>'t Nieuwe Vauxhall</i>	215
7.11	Alkmaar – Grote of St.-Laurenskerk, kleine orgel	216
7.12	Amsterdam – Nieuwe Kerk, grote orgel.....	217
7.13	Amsterdam – Nieuwe Kerk, kleine orgel	218
7.14	Amsterdam – Westerkerk	219
7.15	Amsterdam – Engelse Kerk.....	220
7.16	Kabinetorgel – thans opgesteld in de Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage	223
7.17	Beverwijk	225
7.18	Alkmaar – Waagtoren	232
7.19	Amsterdam – De kerk in het Rooms-Katholiek Maagdenhuis.....	232
7.20	's-Gravenhage – Lutherse Kerk (correspondentie)	233
7.21	Alkmaar – Kapelkerk, oude en nieuwe orgel	233
8	Orgels waarvan het bouwjaar onbekend is	241
8.1	Inleiding.....	241

8.2	Amsterdam – Rooms-Katholieke St.-Annakerk ('De Pool').....	241
8.3	Assendelft – Rooms-Katholieke St.-Odulphuskerk.....	243
8.4	Kabinetorgel – in het midden der 19 ^e eeuw aanwezig in de Hervormde Kerk te Baambrugge	244
8.5	Kabinetorgel – in het midden der 19 ^e eeuw aanwezig in het Rooms-Katholiek Collegium (klein seminarie) te Oudenbosch.....	245
8.6	Kabinetorgel – omstreeks het midden der 19 ^e eeuw aanwezig in de Rooms-Katholieke Kerk te Sprundel.....	245
8.7	Kabinetorgels die bekend zijn uit advertenties.....	246
9	Onzekere toeschrijvingen.....	247
9.1	Inleiding.....	247
9.2	Rijpwetering – Rooms-Katholieke Kerk.....	247
9.3	Amsterdam – Rooms-Katholieke Thomas van Aquinokerk ('De Toren').....	248
9.4	Heusden – St.-Catharinakerk.....	251
9.5	Alkmaar – Lutherse Kerk.....	251
9.6	Kabinetorgel – in de 19 ^e eeuw aanwezig in de Doopsgezinde Kerk te Alkmaar.....	258
10	Müllers bouwwijze, in het bijzonder zijn dispositiewijze.....	259
10.1	Inleiding.....	259
10.2	Frontontwerpen van kerkorgels.....	259
10.3	Dispositiewijze.....	260
10.4	Traditie en vernieuwing in Müllers disposities.....	265
10.5	De uitzondering: Haarlem – Grote of St.-Bavokerk.....	266
10.6	Manueel- en pedaalomvang.....	267
10.7	Toonhoogte en temperatuur.....	267
10.8	Huisorgels.....	268
	Conclusies.....	273
	Summary.....	275
	Appendices.....	279
	Appendix 1. Overzicht van Müllers belangrijkste werken.....	281
	Appendix 2. Archivalia.....	284
	1. Alkmaar, Kapelkerk. Contract met Christian Müller & Zn d.d. 4 december 1760 betreffende de bouw van een nieuw orgel.....	284

2.	Amsterdam, Engelse Kerk. Contract d.d. [niet ingevuld] november 1752 met Christian Müller .	286
3.	Amsterdam, Oude en Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk. Stukken betreffende de orgels.....	287
3a.	Ronde Lutherse Kerk. Keuringsrapport d.d. 10 september 1721 betreffende de uitbreiding van het orgel door Christian Müller	287
3b.	Amsterdam. Oude en Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk. Bestek uit 1739 betreffende reparatie van beide orgels.....	289
4.	Amsterdam, Waalse Kerk. Stukken betreffende het orgel (1733-'34).....	290
4a.	Contract met Christian Müller d.d. 29 augustus 1733.....	290
4b.	Contractswijziging, ongedateerd	292
4c.	Keuringsrapport d.d. 24 augustus 1734.....	292
5.	Bennebroek, Dorpskerk. Contract met Christian Müller d.d. 30 juni 1742.....	293
6.	Haarlem, Grote of St.-Bavokerk. Stukken betreffende het orgel	294
6a.	Contract met Christian Müller d.d. 2 mei 1735.....	294
6b.	Contractswijziging d.d. 5 juni 1737	298
6c.	Keuringsrapport d.d. 15 september 1738.....	299
7.	's-Hertogenbosch, St.-Janskerk en Waalse Kerk. Stukken betreffende de orgels.....	302
7a.	Rekening/kwitantie van Cornelis Hoornbeeck voor werkzaamheden aan het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch.....	302
7b.	Verklaring van Cornelis Hoornbeeck en Christian Müller d.d. 24 september 1718, opgesteld door Notaris Adam van der Horst te 's-Hertogenbosch.....	303
7c.	Rekening/kwitantie d.d. 26 juni 1722 betreffende Christian Müllers werkzaamheden aan het grote orgel van de St.-Janskerk en het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch	304
7d.	Contract met Christian Müller d.d. 22 augustus 1722 betreffende wijziging van het grote orgel van de St.-Janskerk.....	305
7e.	Overeenkomst met Christian Müller betreffende reparatie van het kleine orgel van de St.-Janskerk. Werk aangenomen in 1729, overeenkomst ondertekend op 7 juli 1730.....	305
8.	Leeuwarden, Jacobijnerkerk. Orgelstukken	306
8a.	Contract met Christian Müller d.d. 28 juli 1724.....	306
8b.	Keuringsrapport d.d. 25 maart 1727.....	309
9.	Leeuwarden, Westerkerk. Contract met Christian Müller d.d. 13 juni 1727.....	310
10.	Rotterdam, Lutherse Kerk. Stukken betreffende het orgel.....	310
10a.	Contract met Christian Müller d.d. 25 mei 1748.....	310
10b.	Toelichting d.d. 5 mei 1751 betreffende de artikelen 17 en 19 uit het contract met Christian Müller d.d. 25 mei 1748.....	313
10c.	Keuringsrapport d.d. 20 oktober 1749.....	314

10d.	‘Notulen van ’t geen door de Heeren Geïntresseerden op de onderstaande tijden geresolveerd is’	315
10e.	Posten uit de ‘Reeckeningh van ontfangst en uijtgaave wegens den nieuwen gemaakten orgel’	316
11.	Utrecht, St.-Nicolaaskerk. Bestek van Christian Müller d.d. 2 augustus 1733	317
12.	Zaandam, Lutherse Kerk. Contract met Christian Müller d.d. 25 juli 1736.....	318
Appendix 3. Advertenties waarin huisorgels, klavecimbels en aanverwante instrumenten van Müller te koop worden aangeboden		321
1.	Advertenties in de <i>Amsterdamsche Courant</i>	321
2.	Advertenties in de <i>Oprechte Haerlemse Courant</i>	321
3.	Advertentie in de <i>Middelburgse Courant</i>	322
4.	Advertentie in de <i>Utrechtsche Courant</i>	322
Appendix 4. Leerlingen en medewerkers		323
Inleiding		323
Johann Heinrich Hartmann Bätz		323
Johannes Bruydegom		324
Rudolph Garrels		324
Philipp Wilhelm Macrander		325
Caspar Müller en Johann Caspar Müller		325
Pieter Müller.....		328
Johann Nicolaus Ritter		328
Johann Michael Schwartzburg		329
John Snetzler		330
Willem Sprakel.....		330
Christian Ludwig König (onzeker).....		330
Johann Kaspar Joseph König (onzeker)		331
Johann Gottlieb Müller (onzeker)		331
Andreas Paradijs (onzeker).....		331
Henricus Radeker (onzeker).....		332
Johannes Radeker (onzeker).....		332
Vitus Wiegleb (onzeker).....		333
Literatuur.....		335
Curriculum vitae.....		345

VOORWOORD

In de zomer van 1991 – ik was toen elf jaar oud – was ik met mijn ouders op vakantie in het westen van het land. Op een goede dag bezochten we de stad Haarlem en zijn meest imposante bouwwerk, de Grote of St.-Bavokerk. Ik speelde zelf op dat moment al een paar jaar orgel, kende ook al enkele historische orgels, maar ik wist niet wat mij hier te wachten stond; ik denk dat ik voordien nog nooit een afbeelding van het beroemde Müller-orgel had gezien. Toen ik bij het binnenkomen van de kerk het orgel in het oog kreeg, stond ik, zoals de 18^e-eeuwse organist en dispositieverzamelaar Joachim Hess het gezegd zou kunnen hebben, zeer “verwonderd over deszelfs trotsche vertoning”. Ik kon er niet genoeg van krijgen. Spijtig genoeg was er op die dag geen concert, dus ik heb het orgel toen niet gehoord. Direct na ons bezoek heb ik de dispositie uit mijn hoofd geleerd. Ik weet nog goed welk een onbeschrijflijke indruk de aanwezigheid van maar liefst *twee* tweeëndertigvoets registers op mij maakte. Ik had nog geen pijp van het orgel horen klinken, maar dit moest het mooiste orgel van het land zijn, en Christian Müller was een held.

In 1993 werd ik benaderd met de vraag of ik organist wilde worden van de Hervormde Kerk te Westerbork, niet ver van mijn toenmalige woonplaats Emmen. Het orgel was weliswaar niet groot (één manueel, zeveneneenhalf register, en een aangehangen pedaal met ‘Pastorella-omvang’), maar het was in 1726 gemaakt door Christian Müller – de bouwer van het Bavo-orgel – en sprak daardoor zeer tot de verbeelding. Ik ben in 1994 in Westerbork begonnen met het begeleiden van kerkdiensten. Behalve dat ik op dit orgel geleerd heb hoe verschrikkelijk veel mogelijkheden een ogenschijnlijk beperkt instrument kan bieden, heb ik een bijzondere liefde opgevat voor de klankwereld van Müller. Ik speel nog af en toe in Westerbork, en met veel genoegen.

In 1998 begon ik mijn orgelstudie aan het Conservatorium van Amsterdam. Twee van de lesorgels waren Müller-orgels: het orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam en het orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem. Op het moment dat ik mij als elfjarige had vergaapt aan de pracht van het Bavo-orgel had ik niet durven dromen dat ik het instrument later zo ontzettend vaak zou bespelen. Ik heb daar later ook mijn Master-examen Orgel gespeeld. In het jaar 2000 vroeg mijn hoofdvakdocent Jacques van Oortmerssen mij of ik assistent-organist in de Waalse Kerk wilde worden. Uiteraard luidde het antwoord ‘ja’. Het Müller-orgel van de Waalse Kerk is met zesentwintig registers geen zeer *groot* orgel, maar het is wel een *groots* orgel, en bovendien van een wonderbaarlijke klankschoonheid. Ik speel daar nog steeds, en ben iedere keer weer onder de indruk van de klankkwaliteiten van dat orgel. Dat ik in mijn leven zo veel met Müller-orgels heb mogen omgaan, ervaar ik als een bijzonder groot voorrecht.

Met de bewondering voor Müllers kunst groeide de behoefte om meer over Müller te weten te komen. Tot mijn niet geringe verbazing moest ik constateren dat over deze beroemde orgelbouwer en diens werk nog nooit een boek van enige omvang was gepubliceerd. Er waren wel publicaties gewijd aan afzonderlijke orgels, maar een overzichtsstudie ontbrak. Zo is in 2004, toen ik een onderwerp moest kiezen voor mijn eindwerkstuk van de Bachelor-studie Muziekwetenschap aan de Universiteit Utrecht, op vrij logische wijze de keuze gevallen op Christian Müller. Daarbij bestond van meet af aan het voornemen het onderzoek te laten uitmonden in een proefschrift. Familie en vrienden vroegen mij wel eens hoe lang ik met het onderzoek meende bezig te zullen zijn. “Een jaar of tien”, antwoordde ik dan, enigszins schertsend, waarom men dan hartelijk moest lachen. Die voorspelling blijkt achteraf echter bijzonder accuraat te zijn geweest.

Tijdens en na mijn studie heb ik ruimschoots de gelegenheid gehad enkele orgelbouw- of restauratieprojecten van nabij mee te maken. In het bijzonder dienen hier te worden vermeld de bouw van een nieuw orgel voor de Noorderkerk te Rijssen door Henk van Eeken – een instrument waarbij

veel inspiratie is geput uit het werk van Müller en diens leerling Bätz –, voorts de restauratie van het Müller-kabinetorgel uit de Grote Kerk te Den Haag, eveneens door Henk van Eeken, en tot slot de restauratie van het hoofdwerk en pedaal van het Müller-orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam door Flentrop Orgelbouw te Zaandam. Ik wil Henk van Eeken en de orgelmakers van de firma Flentrop hartelijk danken voor de gelegenheid het ambachtelijke werk van dichtbij te aanschouwen en af en toe wat mee te helpen, en voor de leerzame gesprekken, die mijn kennis van Müller hebben verrijkt.

Ik ben mijn oud-studiegenoot en collega Chris Bragg erkentelijk voor het vertalen van de samenvatting in uitstekend Engels. Zeer dankbaar ben ik drs. Jorrit Snijder, directeur van University College Roosevelt, voor een royale bijdrage ten behoeve van de druk van dit proefschrift. Tot slot wil ik mijn promotor prof. dr. Albert Clement bedanken voor de begeleiding en de prettige samenwerking tijdens het Müller-onderzoek. Zijn suggesties zijn de kwaliteit van het proefschrift ten goede gekomen. Voor onvolkomenheden in het werk blijf ik uiteraard zelf verantwoordelijk.

Amsterdam, september 2014

Gerben Gritter

INLEIDING

Christian Müller (1690-1763) wordt internationaal beschouwd als een van de belangrijkste orgelbouwers van de Noord-Europese barok.¹ Zijn naam wordt meer dan eens in één adem genoemd met die van de absolute toporgelbouwers Schnitger en Silbermann. Müllers werkplaats te Amsterdam trok leerling-orgelmakers aan uit gebieden die vele honderden kilometers van Amsterdam verwijderd waren. Orgelkenners en –liefhebbers uit verleden en heden hebben zijn instrumenten geprezen vanwege hun schone klank, die krachtig is en toch lieflijk. Wereldberoemd werd Müller vanwege zijn reusachtige orgel voor de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem. Sinds de voltooiing in 1738 hebben duizenden orgelliefhebbers van over de hele wereld, onder wie G.F. Händel en W.A. Mozart, dit orgel bezocht. Het geldt tot op de dag van vandaag als een van de beroemdste instrumenten ter wereld. Talrijk zijn de loftuizingen betreffende Christian Müller en diens werk. In 1762 werd hij in F.W. Marpurgs *Kritische Briefe über die Tonkunst* omschreven als ‘der berühmteste Orgelmacher in ganz Holland’.²

In het licht van het bovenstaande is het opmerkelijk dat er nog niet eerder een studie van enige omvang is verschenen die uitsluitend is gewijd aan het leven en het volledige oeuvre van Christian Müller. Tot nu toe zijn slechts deelstudies verschenen. Het aantal gegevens dat in de loop der tijd is gepubliceerd is weliswaar aanzienlijk, maar de gegevens waren tot nu toe verspreid over zó veel publicaties, dat het vrijwel onmogelijk was zich van Müllers werk een goed totaalbeeld te vormen. Het belangrijkste doel van het promotieonderzoek was daarom om zo veel mogelijk gepubliceerde gegevens over Müller te vergaren, te ordenen en aan een kritische evaluatie te onderwerpen, en op basis daarvan tot een zo volledig mogelijke beschrijving van zijn leven en oeuvre te komen.

De kern van de bestaande literatuur over Christian Müller en zijn werk bestaat uit de studies *Het Nederlandse huisorgel* (1977) van A.J. Gierveld, *Haarlemse orgelkunst* (1988) van H. van Nieuwkoop, en een aantal artikelen of kleinere publicaties met een afzonderlijk Müller-orgel tot onderwerp, waarbij met name de auteurs K. Bolt en J. Jongepier genoemd moeten worden. Vanzelfsprekend vormen ook dispositieverzamelingen, zowel de oude van Hess (1774 en ca. 1815), Knock (1788) en Broekhuizen (ca. 1850-1862) als de recente encyclopedie *Het historische orgel in Nederland* (1997-2010), een belangrijke bron van informatie over Müllers orgels. Het werk van Broekhuizen is van grote waarde daar hierin enkele Müller-orgels in rooms-katholieke kerken worden genoemd die niet uit andere bronnen bekend zijn. Verder zijn af en toe archiefstukken gepubliceerd welke werk van Christian Müller betreffen, soms afzonderlijk als bijdrage in bijvoorbeeld het tijdschrift *De Mixtuur*, vaker echter in boeken en artikelen handelend over een bepaald Müller-orgel. Tot slot bestaat er een schijnbaar onafzienbare hoeveelheid publicaties die niet Müller of diens instrumenten tot onderwerp hebben maar toch een of meer gegevens over hem vermelden die nergens anders te vinden zijn. Meestal betreft dit publicaties over orgels waaraan Müller eens een reparatie verricht heeft, of over orgelmakers die in dezelfde tijd en streek als Müller werkzaam waren. Een enkele keer betreft het een publicatie over een orgelmaker die een tijd bij Müller heeft gewerkt.

In feite bevat Giervelds studie *Het Nederlandse huisorgel* de enige substantiële bijdrage aan Christian Müllers biografie. Met de resultaten van zijn archiefonderzoek is Gierveld erin geslaagd een interessant, zij het zeker niet volledig overzicht van Müllers leven te geven. Al eerder hadden enkele auteurs hierover op kleinere schaal gepubliceerd. E.G.J. Gregoir nam in zijn *Historique de la facture*

¹ De eerste twee secties van deze inleiding werden in een vroegere versie gepubliceerd in Gritter 2008, pp. 101-104.

² Enschedé 1906, p. 160.

et des facteurs d'orgue (1865) een beknopt artikel op aangaande Müller en diens belangrijkste werken.³ Dit was ongetwijfeld een verdienstelijke onderneming, maar helaas beschikte Gregoir niet over de meest betrouwbare gegevens. Zo schreef hij het orgel van de Lutherse Kerk te Arnhem aan Müller toe, en stelde hij bovendien dat Müller in 1770 de opdracht zou hebben gekregen om voor de St.-Stevenskerk te Nijmegen een orgel te bouwen dat nog groter zou moeten worden dan dat te Haarlem, dat Müller het werk zelfs al zou hebben ontworpen, maar dat zijn dood hem zou hebben verhinderd het werk te realiseren. Deze berichten over Arnhem en Nijmegen zijn beide onjuist gebleken.⁴ In 1941 publiceerde J.F. Rootlieb archiefteksten aangaande Müllers eerste huwelijk. Bovendien ontdekte Rootlieb dat Müller was begraven op 8 maart 1763; een belangrijke vondst want tot dat moment had men steeds vermoed dat Müller was overleden in 1770 of 1771.⁵ In 1970 publiceerde Klaas Bolt enkele tot dan toe onbekende biografische gegevens.⁶ Van Nieuwkoop's werk *Haarlemse orgelkunst* bevat interessante biografische gegevens omtrent Müller tijdens de voorbereiding en uitvoering van de bouw van het nieuwe orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem.

Müllers biografie vertoont nog flinke lacunes. Behalve dat bekend is waar en wanneer hij werd geboren en gedoopt, ontbreekt van de eerste 25 jaren van zijn leven ieder spoor. Dat is te betreuren omdat daardoor niet bekend is wie zijn leermeesters zijn geweest. Müller moet in het tweede decennium van de 18^e eeuw naar Amsterdam zijn gekomen. Het precieze jaar en de eigenlijke aanleiding van zijn komst zijn niet bekend.

In feite zijn aan alle nog bestaande Müller-orgels (soms zelfs aan verloren gegane of slechts fragmentarisch behouden Müller-orgels) artikelen of zelfs boekdelen gewijd. De mate waarin deze bijdragen informeren over de wijze waarop Müller het instrument vervaardigd heeft, varieert van zeer summier tot behoorlijk gedetailleerd. In het minst gunstige geval wordt van de oorspronkelijke toestand slechts de dispositie medegedeeld. Technische beschrijvingen die verder gaan dan vermelding van de vulstemsamenstellingen en het materiaalgebruik zijn betrekkelijk zeldzaam. Christian Müllers orgels, uitgezonderd zijn huisorgels, zijn in hoofdzaak nog slechts afzonderlijk van elkaar beschreven. Een nauwgezette studie van de ontwikkeling in Müllers instrumenten ontbreekt.

Daar de bestaande literatuur aan betrouwbaarheid en volledigheid nogal eens te wensen overlaat, was het zeer dikwijls noodzakelijk gegevens in archieven te verifiëren. 'Verifiëren' is tamelijk ruim opgevat, zoals uit de grote hoeveelheid archiefverwijzingen kan worden opgemaakt. Van een systematisch onderzoek van alle relevante archivalia moest evenwel worden afgezien. Evenzo paste een systematisch doornemen van historische kranten, op zoek naar berichten over Müller-orgels, of een ter plaatse uitgevoerd grondig onderzoek van de bewaard gebleven orgels niet binnen het kader van het promotieonderzoek.

Ofschoon deze studie een samenvoeging, ordening en analyse beoogt te zijn van zo mogelijk alle tot nu toe over Christian Müller gepubliceerde gegevens, zijn enkele zaken bewust buiten het werk gehouden. Dit betreft in de eerste plaats opgaven van pijpmensuren. Alleen van het Bavo-orgel zijn

³ Gregoir 1865, pp. 152-154.

⁴ Het is evenwel niet moeilijk te verklaren hoe het misverstand is ontstaan. De genoemde werken werden uitgevoerd respectievelijk begonnen door een uit het Rijnland afkomstige orgelmaker die toevallig ook Christian Müller heette. Deze 'pseudo-Müller' leverde enig werk van gering niveau. Met valse aanbevelingsbrieven had hij de prestigieuze opdracht te Nijmegen in de wacht weten te slepen. Nadat hij met de bouw was vastgelopen verdween hij met de noorderzon.

⁵ Rootlieb 1941, p. 1.

⁶ Bolt 1970, p. 20.

volledige mensuurstaten beschikbaar; verder zijn metingen gepubliceerd van een tongwerk van een kabinetorgel. Van andere Müller-orgels ontbreken de gegevens. Omdat juist vergelijking van de metingen van meerdere orgels tot diepere inzichten zou kunnen leiden, leek het niet zinvol de reeds beschikbare lijsten hier opnieuw af te drukken. De geïnteresseerde lezer wordt bij de bespreking van de bewuste orgels naar de vindplaatsen van de gegevens verwezen.

Een ander aspect van de orgels dat vrijwel buiten beschouwing is gebleven, is de decoratie van de orgelkasten. Dit is een keuze geweest die zijn motivatie enerzijds vond in het feit dat voor de decoratie vrijwel altijd gespecialiseerde kunstenaars werden aangetrokken, waarmee dit deel van de orgels dus strikt genomen niet tot het oeuvre van Müller behoort, en anderzijds in het feit dat de auteur zich op kunsthistorisch terrein onvoldoende onderlegd voelt om over dit onderwerp gedetailleerde analyses te presenteren.

Tot slot een opmerking over de in deze studie vermelde geldbedragen. Alle bedragen zijn vermeld in gulden. In Müllers tijd rekende men met een onderverdeling van de gulden in twintig stuivers. Een stuiver kon op zijn beurt worden onderverdeeld in zestien penningen. De bedragen worden weergegeven met tweemaal een dubbele punt: $f\ 3:12:3 = 3$ gulden, 12 stuivers en 3 penningen. De onderverdeling van de gulden in honderd cent is een uitvinding uit de Franse tijd. Deze wordt op de gebruikelijke wijze, met een komma, genoteerd: $f\ 5,80 = 5$ gulden en 80 cent. De bedragen worden in deze studie in principe zo weergegeven zoals ze in de bronnen vermeld staan; wel worden bedragen in hele gulden altijd met een komma genoteerd: $f\ 250,-$.

AFKORTINGEN

B	bas
Bw	bovenwerk
D	discant
Dd	discant dubbel
Hw	hoofdwerk
Ped	pedaal
Rp	rugpositief
tr	transmissie
IV-VI	vier tot en met zes sterk (m.a.w. vier, vijf en zes sterk)
IV/VI	vier en zes sterk
-VII	tot en met zeven sterk
III P/38	drie manualen, vrij pedaal, achtendertig registers
II p/14	twee manualen, aangehangen pedaal, veertien registers

ANHG	archieff Nederlands-hervormde gemeente
ANHG.BC	ANHG Bouwcommissie (Amsterdam)
ANHG.NK	ANHG Nieuwe Kerk (Amsterdam)
ANHG.OK	ANHG Oude Kerk (Amsterdam)
ANHG.WK	ANHG Westerkerk (Amsterdam)
AELG	archieff Evangelisch-lutherse gemeente
AERC	archieff English Reformed Church
ARG	archieff Remonstrantse gemeente
AWG	archieff Waalse gemeente
DTB	doop-, trouw- en begraafregisters
ENK	Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven
fol.	folio
fol. 33r	fol. 33 recto
fol. 33v	fol. 33 verso
ibid.	ibidem
inv.nr.	inventarisnummer
loc. cit.	loco citato
NA	notarieel archief
NHA	Noord-Hollands Archief
op. cit.	opere citato
OAJ	Oud archief St.-Jan
OSA	oud stadsarchief
p.	pagina
pp.	pagina's
PA	particulier archief
RAAm	Regionaal Archief Alkmaar
RB	resoluties van de burgemeesters
RV	resoluties van de vroedschap

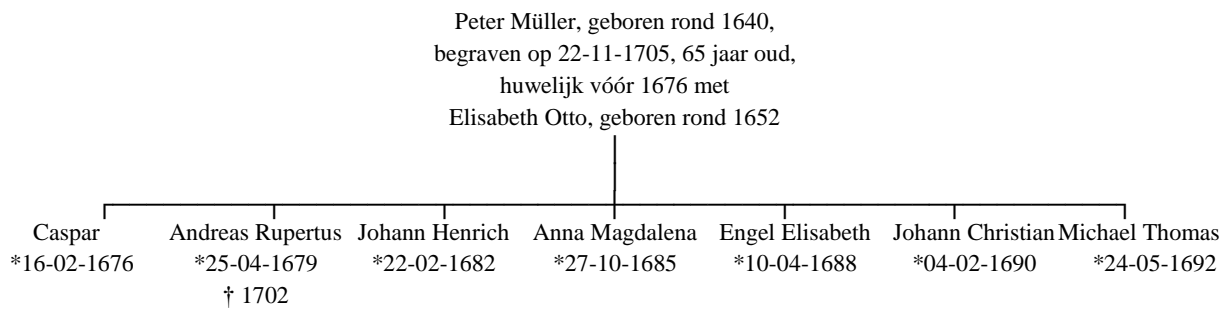
SA stadsarchief
SAA SA Amsterdam
SAHb SA 's-Hertogenbosch
SAR SA Rotterdam
UA Het Utrechts Archief
ZA Zeeuws Archief
z.j. zonder jaaraanduiding
z.p. zonder plaatsaanduiding

De Mixtuur *De Mixtuur*, tijdschrift over het orgel
Het Orgel *Het Orgel*, tijdschrift van de Koninklijke Vereniging van Organisten en Kerkmusici
(voorheen tijdschrift van de Koninklijke Nederlandse Organistenvereniging)
TVNM *Tijdschrift van de Vereniging voor (Noord)Nederlands(ch)e Muziekgeschiedenis*

1 FAMILIE

1.1 De familie Müller te St.-Andreasberg in de Harz

Christian Müller werd op dinsdag 4 februari 1690 geboren in St.-Andreasberg in de Harz en op de zondag daaraanvolgend gedoopt onder de naam Johann Christian. Hij was het zesde van zeven kinderen van Peter en Elisabeth Müller:⁷

Behalve de geboorte- en doopdatum zijn aangaande Müllers jaren in Duitsland geen gegevens bekend.

Christians vader Peter Müller moet een goed meubelmaker (‘Tischler’/‘Tischer’) zijn geweest. Toen deze in 1705 werd begraven, werd bij zijn bijschrijving in het begraafboek aangetekend: “Ein guter Tischer, welcher an Kirch- Pfarr und Schulgebäude lange sehr gearbeitet, wurde in die Kirche gesetzt und auch den Gottesdienst seineswegen.”

Over Christian Müllers voorouders is niets bekend. De doopregisters van St.-Andreasberg zijn pas vanaf 1669 bewaard gebleven, de trouw- en begraafregisters pas vanaf 1690. Hierdoor kan niet worden nagegaan of andere personen met de familienaam Müller, die van dezelfde generatie waren als Christian of van een generatie eerder, op enigerlei wijze aan hem verwant waren.

1.2 Orgelmakers Müller in en rond de Harz

In de literatuur is van een vijftal orgelmakers verondersteld dat ze uit dezelfde St.-Andreasberger familie stamden als Christian Müller. Het betreft Johann Georg Müller, Andreas Müller en Johann Caspar Müller, en voorts Caspar Müller en Johann Heinrich Müller, wier namen ook in bovenstaand familieoverzicht voorkomen. Deze orgelmakers zullen hieronder nader worden besproken. Tevens zal worden nagegaan of een veronderstelde familieband door archivalische gegevens wordt ondersteund.

1.2.1 Johann Georg Müller

De oudste tot nu toe bekende orgelmaker Müller uit St.-Andreasberg was Johann Georg Müller. Uit een brief van 18 juli 1754 van zijn zoon Johann Gottlieb blijkt dat hij op dat moment in Hildesheim woonachtig was en 95 jaar oud was. Johann Georg moet dus rond 1659 zijn geboren.⁸ Dat hij uit St.-

⁷ Veel dank ben ik verschuldigd aan dr. Sylvia Möhle te Göttingen, die de door mij verzamelde gegevens met betrekking tot doop- en begraafdata van de familie Müller te St.-Andreasberg verifieerde in het Kirchenbuchamt Hannover, waar de St.-Andreasberger doop- en begraafregisters op microfiche worden bewaard. Dankzij haar speurwerk konden mijn gegevens worden aangevuld en, waar nodig, gecorrigeerd. Alle gegevens in dit hoofdstuk die zijn ontleend aan de doop- of begraafboeken van St.-Andreasberg zijn door Möhle gevonden of geverifieerd.

⁸ Kaufmann 1964, pp. 72-73; Mahr 2013, p. 79.

Andreasberg afkomstig was, blijkt uit de Hildesheimer *Kämmereirechnungen* van 1693.⁹ Het feit dat hij mogelijk actief was als meubelmaker (net als Peter Müller, Christians vader) en zeker als orgelmaker (net als ten minste twee van Peter Müllers zoons), maakt een familiale betrekking met Peter en Christian Müller aannemelijk, maar het bewijs hiervoor kan met de thans beschikbare gegevens niet worden geleverd. Palandt vermoedt dat Johann Georg een zoon was van Peter Müller, Christians vader.¹⁰ De mogelijkheid dat Johann Georg en Christian volle broers waren, kan echter, gezien het feit dat Christians moeder ten tijde van de geboorte van Johann Georg slechts rond de zeven jaar oud was, worden uitgesloten. Dat zij halfbroers waren, is mogelijk. Het lijkt evenwel waarschijnlijker dat Johann Georg een broer was van Peter Müller, en daarmee een oom van Christian Müller.

Het staat vast dat Johann Georg Müller vanaf 1692 als orgelbouwer werkzaam was te Hildesheim. Deze stad kon bogen op een rijke orgeltraditie en in de hoofdkerken bevonden zich orgels van aanzienlijke grootte. In 1693 verkreeg Müller als opvolger van Friedrich Besser het privilege om de orgels van de zes kerken der Hildesheimer *Altstadt* in goede toestand te houden.¹¹ Müller moet zich aanvankelijk vooral hebben beziggehouden met onderhoudswerkzaamheden. Zijn eerste nieuwe orgel bouwde hij in 1699 te Wülfigen. In de decennia daaraanvolgend bracht hij in en rond Hildesheim verscheidene instrumenten tot stand, meest bescheiden van omvang, vaak slechts met aangehangen pedaal.¹²

Van wie Johann Georg Müller de kunst van het orgelmaken heeft geleerd is niet bekend. In de vormgeving van zijn orgelfronten zijn duidelijk Noord-Duitse invloeden te herkennen, in het bijzonder van Arp Schnitger.¹³ Enkele van zijn fronten bezitten de voor de Noord-Duitse school karakteristieke dubbele tussenvelden met V-vormig labiumverloop. Het front van het Müller-orgel te Algermissen (1720) vertoont sterke overeenkomsten met de orgelfronten van Schnitger-leerling Christian Vater te Bockhorn (1722) en Gifhorn (1748). Müllers dispositiewijze verraadt eveneens Noord-Duitse invloeden, vertoont echter ook enkele persoonlijke kenmerken.¹⁴

In Wrisbergholzen bevindt zich een vroeg orgel uit Müllers werkplaats, dat ook thans nog een aanzienlijke hoeveelheid oud materiaal bevat. De oorspronkelijke dispositie is bekend uit het contract van 2 maart 1704:¹⁵

	Manuaal		Pedaal	
	1. Principall	4'	1. Principal	8'
	2. Gedacht	8'	2. Sub Bass	16'
	3. Quinta dena	8'	3. Bauer flöte	2'
	4. Rohr flöte	4'	4. Trompet	8'
hierunter müßen drey Stimmen	5. Quer flöte	4'		
halbiert werden	6. Octava	2'		
	7. Mixtur III			
	8. Zimbel II			
	9. Trompet	8'		
	Drie blaasbalgen.			

⁹ Palandt 1975, p. 60.

¹⁰ Palandt 1975, p. 61. Vgl. ook Palandt 1962, p. 6.

¹¹ Palandt 1975, p. 60.

¹² Mahr 2013, p. 125.

¹³ Mahr 2013, p. 85.

¹⁴ Mahr 2013, p. 103.

¹⁵ Mahr 2013, p. 145.

Zeer ongewoon voor Müller is de dubbele klankkroon met een mixtuur en een cimbel; meestal disponeerde hij naast de mixtuur een sesquialter. De pedaaldispositie komt enigszins merkwaardig voor vanwege de aanwezigheid van een fluit 2', terwijl zich op het pedaal geen enkel viervoets register bevindt. Toch kwam dit in Hildesheim en omstreken, en in het algemeen in Midden-Duitsland vaker voor, in Noord-Duitsland echter niet zo vaak. Een pedaaldispositie die met een zekere regelmaat is aan te treffen op orgels van Johann Georg Müller (en van zijn zoon Johann Conrad) bestaat uit de registers Subbas 16', Prestant 8', Octaaf 4', Bazuin/Fagot/Dulciaan 16' en Trompet 8'. Werd op het manuaal een tweede tongwerk gedisponeerd, dan was de Hobo 8' favoriet. Dit register mocht zich overigens bij veel orgelbouwers in en rond de Harz in een grote populariteit verheugen.

Müller had in Hildesheim een geduchte concurrent aan oud-Schnitger-leerling Johann Matthias Naumann, die vanaf 1703 in Hildesheim actief was en sinds 1707 inwoner was van de Hildesheimer *Neustadt*, en die zowel binnen als buiten de stad prestigieuze opdrachten in de wacht sleepte.¹⁶ Johann Georg Müller moet rond het midden van de 18^e eeuw zijn bedrijf hebben overgedaan aan zijn zoon Johann Conrad (1717-1798), die de bouwstijl van zijn vader continueerde en het bedrijf heeft voortgezet tot in de jaren 90 van de 18^e eeuw. Johann Georg Müller moet in 1755 zijn overleden.¹⁷ Van zijn werk is helaas veel verloren gegaan. Goed bewaard gebleven orgels bevinden zich te Welsede (1735, I p/8) en Almstedt (1746, I P/14).¹⁸ Het laatstgenoemde orgel bouwde Johann Georg samen met zijn zoon Johann Conrad. Een andere zoon, Johann Gottlieb (1727-ca. 1800), werd ook orgelmaker. Deze hield zich van 1745 tot 1750 in Holland op, waar hij mogelijk in de leer was bij Christian Müller, en zou zich later vestigen te Osnabrück, en te Münster of Paderborn.¹⁹

1.2.2 Caspar Müller en Johann Caspar Müller

In de Nederlandse orgelbouwkundige literatuur komt met een zekere regelmaat de orgelmaker (Johann) Caspar Müller ter sprake, van wie wordt vermoed dat hij een broer of een neef was van Christian Müller. In een eerdere publicatie heb ik getracht aannemelijk te maken dat er ten minste twee orgelmakers moeten zijn geweest die onder die naam opereerden.²⁰ In de literatuur zijn de namen Caspar en Johann Caspar zonder onderscheid door elkaar gebruikt. Nu de gegevens uit de doopregisters van St.-Andreasberg aan het licht zijn gekomen, blijkt echter dat wel degelijk een onderscheid dient te worden gemaakt. Christian Müllers broer heette Caspar (niet Johann Caspar), en werd op 16 februari 1676 geboren.²¹ Uit St.-Andreasberg was echter ook een Johann Caspar Müller afkomstig. Deze werd geboren op 23 juli 1697.²² Zijn vader heette Hans Michel Müller. Of dit een familielid was van Peter en Christian Müller kan niet worden nagegaan. Het is mogelijk, maar beslist niet zeker, dat deze Johann Caspar Müller identiek was aan de gelijknamige orgelbouwer die in het midden van de 18^e eeuw in Nederland actief was.

¹⁶ Palandt 1969, pp. 22-25; Fock 1974, p. 127; Pape 2014, p. 546.

¹⁷ Mahr 2013, pp. 78-79, 287.

¹⁸ Mahr 2013, pp. 207-212, 244-250.

¹⁹ Kaufmann 1964, p. 72; Schlepphorst 1975, pp. 42-43. Zie voor nadere informatie omtrent Johann Gottlieb Müller Appendix 4.

²⁰ Gritter 2008, pp. 106-108.

²¹ In mijn eerdere publicatie heb ik mij deels gebaseerd op een mededeling van Palandt, die, naar nu blijkt, zeker drie fouten bevat. Over Peter Müller zegt Palandt dat hij “am 16. Febr. 1667 einen Sohn ‘Johann Caspar’ taufen ließ, welcher sich später ebenfalls als Orgelbauer in Amsterdam niederließ”. (Palandt 1975, p. 61.) De door Palandt genoemde datum van 16 februari is in werkelijkheid de geboortedatum, niet de doopdatum. Het jaartal moet zijn 1676, niet 1667. Hoe Palandt erbij komt dat de zoon ‘Johann Caspar’ heette, is mij een raadsel.

²² Kirchenbuchamt Hannover, Doopboeken St.-Andreasberg. Dit is de geboortedatum die ook Klaas Bolt noemt. (Bolt 1970, p. 20.)

Zoals we hebben gezien heette Christian Müller officieel Johann Christian Müller. Zijn eerste voornaam gebruikte hij zeer sporadisch. Er moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat ook Johann Caspar af en toe slechts zijn tweede voornaam gebruikte. Wanneer in de archivalia de naam ‘Caspar Müller’ wordt aangetroffen bestaat dus niet zonder meer zekerheid over de identiteit van de orgelbouwer. Staat er ‘Johann Caspar Müller’, dan mag men gevoeglijk aannemen dat niet Caspar Müller, de broer van Christian wordt bedoeld. Van Johann Caspar zijn alleen werkzaamheden in Nederland bekend. (Zie Appendix 4 voor nadere informatie over Johann Caspar Müller.)

Over Caspar Müllers opleiding tot orgelmaker is niets bekend. Misschien is hij in de leer geweest bij Johann Georg Müller te Hildesheim, die mogelijk zijn oom was. In 1704 repareerde hij het orgel van de St.-Pancratius te Bockenem aan de Harz, dat in 1702 door brand beschadigd was geraakt. Het instrument bezat drie manuaalwerken (hoofdwerk, borstwerk en rugpositief) en een aangehangen pedaal. Het was in vroeger jaren gerepareerd door Friedrich Besser uit Lautenthal (1686) en Andreas Schweimb uit Einbeck (1693). Volgens Selle kwam Caspar Müller uit het zeer nabijgelegen Bodenburg.²³ Men mag aannemen dat hij in dat plaatsje kort tevoren ook werkzaamheden had verricht. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of daaromtrent nog archivalia te vinden zijn. In 1705 repareerde Müller het hoofdwerk van het orgel te Bockenem, en in 1706 werd een contract gesloten met betrekking tot de reparatie van het negen stemmen tellende rugpositief, dat door onweer was geruïneerd. Overeengekomen werd dat het orgel een nieuwe ‘Structur’ zou krijgen, voorts nieuwe windladen, abstractuur en registratuur, “Auch das Pedal beßer Hinnein zuziehen”, wat daar ook mee bedoeld mag zijn.²⁴ Van Caspar Müller zijn verder alleen werkzaamheden in Nederland bekend, als medewerker van Christian Müller. (Nadere gegevens over hem zijn te vinden in Appendix 4.)

1.2.3 *Andreas Müller*

Fock vermoedt dat de orgelmaker Andreas Müller, die van 1710 tot 1712 als gezelschap van Arp Schnitger in Delmenhorst en Waddens in het Oldenburger land werkzaam was, een telg was uit de St.-Andreasberger familie Müller waaruit ook Christian Müller voortkwam.²⁵ Er is zelfs beweerd dat Andreas een broer was van Christian Müller.²⁶ Dat dit laatste niet juist is, blijkt uit het familieoverzicht aan het begin van dit hoofdstuk. Maar er is wel een Andreas Müller uit St.-Andreasberg afkomstig. Hij werd geboren dan wel gedoopt op 24 december 1682.²⁷ Zijn vader, Jacob Müller, overleed op 8 oktober 1693 op 56-jarige leeftijd,²⁸ en moet dus rond 1637 geboren zijn. Of Jacob Müller een broer was van Peter Müller (en of bijgevolg Andreas een neef was van Christian Müller) kan niet meer worden nagegaan. Of deze Andreas dezelfde was als de bovengenoemde Schnitger-leerling kan niet worden bewezen. Het lijkt erop dat de orgelmaker Andreas Müller zich, net als Johann Georg Müller, te Hildesheim vestigde. Fock vermeldt een notitie uit het kerkarchief der Ev.-Luth. Kerk te Lochtum bij Vienenburg waaruit zou moeten blijken dat het orgel in die kerk in 1746 door ‘Andreassen Müllern von Hild. by Michaeln’ zou zijn gebouwd.²⁹ De toeschrijving van dit orgel aan Andreas Müller is later in twijfel getrokken. Op grond van de Midden-Duitse kenmerken van het orgel vermoedt men als bouwer nu eerder iemand die zijn vak in het gebied ten oosten van de Harz of in Thüringen geleerd heeft dan iemand uit de school van Schnitger.³⁰

²³ Selle 1971, p. 46.

²⁴ Selle 1971, pp. 46-47.

²⁵ Fock 1974, p. 127; Kaufmann 1962, pp. 55, 138. Pape 2014, p. 546, beweert, vermoedelijk op basis van Fock 1974, dat Andreas Müller uit St.-Andreasberg afkomstig was.

²⁶ Bijtelaar 1975, p. 119; Van der Harst 1984, p. 7.

²⁷ Kirchenbuchamt Hannover, Doopboeken St.-Andreasberg.

²⁸ Kirchenbuchamt Hannover, Begraafboeken St.-Andreasberg.

²⁹ Fock 1974, p. 127.

³⁰ Vogel e.a. 1997, pp. 70, 248.

Er zijn auteurs die beweren dat Andreas Müller ook in Nederland werkzaam is geweest. Volgens Van der Harst waren Andreas en Christian Müller beide betrokken bij de door Hoornbeeck verrichte werkzaamheden aan het orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch (1715-'18).³¹ Vente vermeldt een 'broer' van Christian Müller die de voornamen Andreas Christian droeg en die in 1722 te 's-Hertogenbosch en omgeving werkzaam zou zijn geweest.³² Helaas geeft noch Van der Harst noch Vente aan uit welke bron deze informatie afkomstig is. Bij eigen onderzoek van de archivalia die gegevens zouden kunnen bevatten over werkzaamheden aan de orgels van de St.-Janskerk en de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch (orgelstukken, notulen van kerkmeesters-vergaderingen, rekeningen en bijlagen bij de rekeningen) heb ik geen enkele vermelding omtrent Andreas (Christian) Müller aangetroffen. Wel vond ik een rekening uit 1722 van Johann Christian Müller,³³ met wie met zekerheid niemand anders is bedoeld dan de hoofdpersoon van de onderhavige studie, die bij wijze van hoge uitzondering met zijn beide voornamen ondertekende. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat Vente zich heeft vergist en in plaats van 'Johann Christian' 'Andreas Christian' heeft gelezen, en dat andere auteurs de gegevens van Vente, zonder deze te hebben geverifieerd, hebben overgenomen en de naam 'Andreas Christian' hebben bijgesteld tot 'Andreas', waardoor nu in verschillende publicaties staat te lezen dat de 'broers' Christian en Andreas Müller rond 1720 te 's-Hertogenbosch en omgeving werkzaam waren. Ten slotte is er nog Bijtelaar die beweert dat Andreas met Christian meewerkte tijdens diens Friese periode, maar deze bewering is volkomen uit de lucht gegrepen.³⁴ Om kort te gaan, het komt mij voor dat er geen enkele aanleiding is om te veronderstellen dat een Andreas Müller in Nederland actief is geweest.

1.2.4 Johann Heinrich Müller

In de literatuur komt enkele malen een orgelmaker voor met de naam Johann Heinrich Müller (ook gespeld als Johann Hinrich en andere varianten). Volgens Bijtelaar behoorde hij tot het Harzer orgelbouwersgeslacht Müller.³⁵ Weliswaar had Christian een broer met de naam Johann Henrich, maar de bedoelde orgelmaker was iemand anders. Deze werd in 1658 geboren te Helmstedt als zoon van de uit Neurenberg afkomstige orgelbouwer Johannes Müller (vóór 1635-vóór 23 april 1699). Johann Heinrich Müller was eerst gevestigd in zijn geboorteplaats Helmstedt, later in Halberstadt (ca. 1694-ca. 1701) en in Hasselfelde in de Harz (ca. 1702-ca. 1705). Daarna trok hij meer naar het oosten, naar Köthen en het nabijgelegen Aken in Saksen-Anhalt, waar hij in 1730 overleed.³⁶

De kasboeken van de Lutherse Gemeente te Amsterdam vermelden op 7 december 1719 een betaling van f 25,- aan "Jan Hendrik Muller, voor een teekening van 't Orgel, gemaakt door

³¹ Van der Harst 1984, p. 7.

³² Peeters & Vente 1984, p. 165.

³³ SAHb, OSA, inv.nr. 6151.

³⁴ Bijtelaar 1975, p. 119. Bijtelaar verklaart in een voetnoot: "J.F. Rootlieb schreef in 'Het Orgel' tussen 1936 en 1942 een reeks artikelen over het orgel van de Oude kerk [te Amsterdam], waarin hij o.m. vermeldt dat Oosterhof in Friesland de broer van Christian Müller tot 1729 als helper heeft aangetroffen in kerkvoogdijrekeningen. Er werd toen aangenomen dat die broer Johannes Caspar was. Het blijkt echter Andreas te zijn geweest." Het is mij een raadsel hoe Bijtelaar kan beweren dat 'gebleken' zou zijn dat het Andreas zou zijn geweest. Er is in de Friese archivalia alleen sprake van Christians broer Caspar Müller. (Zie Hoofdstuk 4 over Müllers werkzaamheden in Friesland.)

³⁵ Bijtelaar 1975, p. 119.

³⁶ Dank aan prof. dr. Uwe Pape te Berlijn voor het ter beschikking stellen van gegevens uit de Orgeldatenbank Berlin (ORDA) betreffende Johann Heinrich Müller (ORDA-uittreksel d.d. 17 aug. 2014). Gegevens omtrent Johannes Müller ontleend aan U. Pape, *Die Orgelbauerfamilie Boden in Helmstedt und Halberstadt* (Berlijn 2006), p. 371.

Chrisstoffel Stertsi[n]gh tot Eijsenagh”.³⁷ Het betreft een betaling voor een ontwerp-tekening die was ingestuurd met als doel de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel voor de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam te verwerven. Die opdracht ging echter naar Cornelis Hoornbeeck. De betaling had plaats kort na de voltooiing van het Hoornbeeck-orgel, waaraan Christian Müller als meesterknecht had meegewerkt. Het is vrijwel uitgesloten dat ‘Jan Hendrik Muller’ identiek was aan de in de vorige alinea besproken orgelmaker. Was hij misschien dezelfde als Johann Henrich Müller, de broer van Christian Müller? Zou dat het geval zijn, dan zou dat wijzen op een interessante connectie tussen de orgelmakers Müller uit St.-Andreasberg en de orgelmakers Stertzing uit Eisenach. Het is echter evengoed mogelijk dat ‘Jan Hendrik Muller’ gewoon een kennis was van de orgelmakers Stertzing die voor zaken in Amsterdam moest zijn, en namens hen de vergoeding in ontvangst nam.

Uit het vorenstaande volgt dat van slechts één orgelmaker Müller kan worden bewezen dat hij familie was van Christian Müller. Dit was Caspar Müller, de oudere broer van Christian. De kans dat Johann Georg Müller een oom was van Christian Müller is reëel. Voor de overige besproken orgelmakers liggen de zaken anders. Johann Heinrich Müller, die onder meer werkzaam was in Köthen en Calbe, was beslist geen familie, en niets wijst erop dat Christians broer Johann Henrich als orgelmaker actief is geweest. Dat Andreas Müller en Johann Caspar Müller familie waren van Christian Müller kan weliswaar niet worden uitgesloten, maar de thans beschikbare gegevens geven geen aanleiding om een familierelatie te veronderstellen.

1.3 Christian Müller en zijn gezin in Amsterdam

Christian Müller moet rond 1716 naar Amsterdam zijn gekomen,³⁸ waar hij toetrad tot de orgelmakerij van Cornelis Hoornbeeck. Op 25 april 1719 liet hij zich inschrijven als lidmaat van de Lutherse gemeente te Amsterdam.³⁹ Voor zover bekend dateert zijn eerste optreden als zelfstandig orgelmaker van 3 juni 1720.⁴⁰

Op 17 mei 1720 ging Christian Müller in ondertrouw met de Amsterdamse kleermakersdochter Maria Elisabeth van den Bergh. De volledige aangifte (waarvan een groot deel standaardtekst is) luidt als volgt:⁴¹

Den 17 Maij 1720 compareerden [...] Christiaan Muller, van St. Andriesbergh, oud 30 jare, in de Kerks^l., sijn moeder Elisabet Otto, tot S^l. Andriesbergh & Maria Elisabet van den Bergh, van A^m. oud 28 jare, woont op t Gasthuijshoffie geass^t. met haer vader Joachim van den Bergh. Versoekende hare drie Sondaagse uytroepingen, omme, naar deselve, de voorsz. trouwe te solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wettige verhinderinge voor en valle. En naar dien sy by waarheyd verklaarden, dat sy vrye Personen waren, en malkanderen in bloede niet en bestonden, waardoor een Christelijk Huwelijk mochte verhindert worden, zijn hun hare geboden verwilliget.

[Was getekend:] Christian Müller
Mariea Elissabet [*sic*] van den Berg

³⁷ SAA, AELG, inv.nr. 876.

³⁸ Zie paragraaf 2.6 voor een nadere tijdsbepaling voor Müllers komst naar Nederland.

³⁹ SAA, AELG, inv.nr. 562 (communicantenregister 1719), inschrijving op 25 april 1719: “Christiaan Muller, van Andreasberg”.

⁴⁰ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 168, notulen d.d. 3 juni 1720.

⁴¹ SAA, DTB, ‘Huwelijksintekening van de Puy’, inv.nr. 712, p. 160.

Zij werden op 2 juni ‘in den Egtenstaat’ bevestigd.⁴² Een andere dochter van Joachim van den Bergh zou vijf jaar later trouwen met de orgelbouwer Vitus Wiegleb.⁴³ Door een dochter van een Amsterdamse poorter (burger) te trouwen, verwierf Müller het Amsterdams poorterschap, hetgeen hem enkele voordelen bracht op juridisch, economisch, politiek en sociaal gebied.⁴⁴

Van een poorter van Amsterdam kon bijvoorbeeld niet meer dan de helft van het bezit verbeurd verklaard worden, buiten de wallen stonden zijn rechten onder bescherming van het stadsbestuur en hij kon uitsluitend berecht worden voor een Amsterdams tribunaal. Het oudste privilege van de burgerij gaf hem (of haar) bovendien vrijdom van tol in geheel Holland en bij verschillende tollens elders in de Lage Landen. Uitsluitend poorters konden toetreden tot zogenoemde poorterneringen, die in gilden waren georganiseerd. Politieke en ambtelijke functies stonden uitsluitend open voor degenen die het poorterrecht bezaten. Het Burgerweeshuis nam alleen kinderen op uit de gezinnen van poorters en ook andere vormen van sociale onderstand waren voor poorters toegankelijker dan voor anderen.

Tegenover deze rechten stonden ook plichten, die overigens slechts in nogal vage termen waren vastgelegd. In de eed die iedere nieuwe poorter diende te zweren ten overstaan van de burgemeesters, verplichtte deze zich “deel te nemen in de beschermenissen en lasten dezer stede en de welvaart derzelver stede te helpen bevorderen.”⁴⁵ Müller werd op 17 juli 1720 als poorter ingeschreven.⁴⁶

Reeds een jaar na de huwelijksvoltrekking overleed Maria Elisabeth, “huijs en kraam vrou van Christiaan Muller”. Zij werd op 3 juni 1721 begraven in de Nieuwezijds Kapel. Uit het begrafenisregister blijkt dat Müller in de Kerkstraat woonde “tussen de leydse en spiegelstraat”.⁴⁷

Christian Müller ging op 2 oktober 1721 voor de tweede keer in ondertrouw, nu met de negentienjarige Amsterdamse Catharina Beverwijk, dochter van Harmanus Beverwijk en woonachtig in de Elandstraat.⁴⁸ Christian woonde op dit moment nog steeds in de Kerkstraat. De huwelijksluiting had plaats op 19 oktober 1721.⁴⁹ Uit dit huwelijk werden elf kinderen geboren, die alle in de Lutherse Kerk te Amsterdam werden gedoopt:

HARMANUS, gedoopt op 19 juli 1722.⁵⁰ Mogelijk was hij dezelfde als ‘Hermanus Müller’, die op 12 september 1738 als ‘clavecymbalist’ meespeelde in het Haarlems *Collegium Musicum* tijdens een feestelijk concert dat in de stadsherberg *Het Gulden Vlies* werd gegeven nadat de keuring van het nieuwe Müller-orgel in de St.-Bavo was voltooid.⁵¹ Harmanus trok in 1739, “nog jongman en ongetrouwt zijnde”, naar Oost-Indië en is daar getrouwd en overleden. Na zijn vertrek is er tussen hem en zijn ouders kennelijk nauwelijks nog contact geweest. Uit een testament dat Christian Müller en Catharina Beverwijk op 25 februari 1763 lieten opmaken blijkt dat zij er weliswaar van op de hoogte waren dat hun zoon was getrouwd, maar dat zij niet wisten of hij ook kinderen had gekregen.⁵²

CATHARINA ELISABETH, gedoopt op 21 november 1723.⁵³ Waarschijnlijk jong gestorven, aangezien er in 1728 een meisje met de naam Elisabeth werd gedoopt.

JOHANNA, gedoopt op 18 juli 1727.⁵⁴ Jong gestorven.

⁴² SAA, DTB, Trouwregisters van het Stadhuis, inv.nr. 953, p. 227.

⁴³ Gierveld 1977, p. 233.

⁴⁴ Kuijpers & Prak 2002, p. 115.

⁴⁵ Kuijpers & Prak 2002, p. 118.

⁴⁶ SAA, Archiefnr. 5033: Archief van de Burgemeesters: poorterboeken, inv.nr. 18.

⁴⁷ SAA, DTB, inv.nr. 1070, fol. 214r.

⁴⁸ SAA, DTB, inv.nr. 712, p. 478.

⁴⁹ SAA, DTB, inv.nr. 953, p. 282.

⁵⁰ SAA DTB 206, p. 55 (fol. 39r) nr. 7.

⁵¹ Van Nieuwkoop 1988, pp. 194-195.

⁵² SAA, NA 5075, inv.nr. 14600, aktenr. 18.

⁵³ SAA, DTB 207, p. 30 (fol. 19v) nr. 5.

ELISABETH, gedoopt op 22 december 1728.⁵⁵ Uit haar huwelijk met Albertus Brunting zijn twee kinderen bekend: Christiaan, gedoopt op 10 september 1756, waarbij Christian Müller en Catharina Beverwijk als getuigen optraden;⁵⁶ en Jan, gedoopt op 28 maart 1763, waarbij alleen Catharina Beverwijk als getuige optrad.⁵⁷ In het reeds genoemde testament dat Christian Müller en zijn vrouw op 25 februari 1763 lieten opmaken werd vastgelegd dat Elisabeth het huis in de Halvemaansteeg bij de Botermarkt (thans Rembrandtplein geheten) zou krijgen, hetwelk op dat moment werd verhuurd aan een kruidenier.⁵⁸ Elisabeth Müller woonde aan het eind van haar leven aan de Prinsengracht, ‘over het weesperveer’. Zij overleed op 44-jarige leeftijd, en werd op 10 mei 1773 begraven in de Oude Lutherse Kerk.⁵⁹

CHRISTIAAN, gedoopt op 20 oktober 1730.⁶⁰ Jong gestorven.

CHRISTIAAN, gedoopt op 2 november 1731.⁶¹ Jong gestorven.

ANNA, gedoopt op 16 september 1732.⁶² Jong gestorven.

ANNA, gedoopt op 31 mei 1734.⁶³ Begraven op 2 november 1737 in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam, ‘Lang over de drie voed’.⁶⁴

PETRUS (PIETER), gedoopt op 27 mei 1738.⁶⁵ Pieter Müller ging op 13 maart 1762 te Alkmaar in ondertrouw met de aldaar woonachtige Johanna Zuurhuyzen. Voor zover bekend is het echtpaar kinderloos gebleven. In ieder geval tot 1768 woonde Pieter in zijn geboortehuis in de Rozenstraat te Amsterdam. In 1774 woonde hij aan de Leidsegracht Z.Z., in het vijfde huis vanaf de Prinsengracht. Uit een advertentie uit 1777 blijkt dat hij op dat moment in de Lange Dijkstraat woonde, in het tweede huis vanaf de brug. Rond 1780 moet hij uit Amsterdam zijn vertrokken. Het is niet bekend wanneer en waar hij is overleden.⁶⁶

Pieter Müller werd geboren in de tijd dat zijn vader bezig was met de bouw van het grote orgel van de St.-Bavo te Haarlem. Hij leerde het orgelmakerswerk in het bedrijf van zijn vader, mogelijk ook in dat van Johann Heinrich Hartmann Bätz.⁶⁷ Hij vervulde in het bedrijf-Müller langzamerhand een steeds belangrijker rol, hetgeen moge blijken uit de ondertekening van enkele onderhoudskwitanties: Oude Kerk Amsterdam, februari 1757 “C. Muller”; december 1757 “per order voor myn vader Pr Muller”; 1760 “Chr Muller en Soon, orgelmakers”. Op 2 februari 1763 tekende Pieter de kwitantie voor het onderhoud van het orgel in de Westerkerk met “Pieter Müller Chr. zn”.⁶⁸

Na de dood van zijn vader zette Pieter Müller de orgelmakerij voort. Hij nam te Alkmaar, Beverwijk en Amsterdam van de meeste orgels het onderhoud over; het onderhoud van het orgel van de Oude Kerk ging echter over in handen van Johann Heinrich Hartmann Bätz.⁶⁹ In 1773 bouwde Müller een tweeklaviers orgel voor de Lutherse Kerk te Hoorn.

⁵⁴ SAA, DTB 210, p. 69 (fol. 41r) nr. 10.

⁵⁵ SAA, DTB 211, p. 39 (fol. 24r) nr. 7.

⁵⁶ SAA, DTB 239, p. 31 (fol. 20r), nr. 4.

⁵⁷ SAA, DTB 246, p. 69 (fol. 49v), nr. 1.

⁵⁸ Gierveld 1977, p. 234.

⁵⁹ SAA, DTB 1135, fol. 79r.

⁶⁰ SAA, DTB 213, p. 30 (fol. 17r) nr. 7.

⁶¹ SAA, DTB 214, p. 36 (fol. 17v) nr. 1.

⁶² SAA, DTB 215, p. 13 (fol. 7r) nr. 4.

⁶³ SAA, DTB 217, p. 8 (fol. 4v) nr. 11.

⁶⁴ SAA, DTB 1134, p. 152.

⁶⁵ SAA, DTB 221, p. 133 (fol. 73r) nr. 3; (overgebracht) idem, p. 137 (fol. 76r) nr. 8.

⁶⁶ Gierveld 1977, p. 245.

⁶⁷ Van Nieuwkoop 1988, p. 220.

⁶⁸ Gierveld 1977, p. 245.

⁶⁹ Van Nieuwkoop 1988, p. 220.

Pieter Müller was een verdienstelijk kabinetorgelmaker en bouwde ook klavecimbels. Zijn bewaard gebleven instrumenten tonen aan dat hij de bouwwijze van zijn vader volgde. De kwaliteit is bijzonder hoog.⁷⁰ De wijze waarop hij kerkorgels onderhield, leidde daarentegen wel eens tot ontevredenheid.

Het orgel in de Lutherse Kerk te Alkmaar (1755) wordt wel eens voorzichtig aan Pieter Müller toegeschreven.⁷¹ Dat hij het instrument werkelijk zelfstandig gebouwd heeft, is echter niet waarschijnlijk; ten tijde van de oplevering was hij nog maar 17 jaar oud.

ANNA, gedoopt op 16 maart 1740.⁷² Jong gestorven.

ANNA, gedoopt op 23 januari 1742.⁷³ Jong gestorven.

Op 2 augustus 1735, toen Christian Müller en Catharina Beverwijk in verband met de bouw van het nieuwe orgel voor de St.-Bavo te Haarlem een huis betrokken in de Korte Begijnestraat aldaar, waren vier kinderen nog in leven.⁷⁴ Op 18 juni 1742 en 24 januari 1744 werden twee niet bij name genoemde kinderen van Müller begraven op het Heiligewegs- of Leidse Kerkhof te Amsterdam.⁷⁵ In Müllers sterfjaar 1763 waren van de elf kinderen alleen Elisabeth en Pieter nog in leven.

Op 1 juli 1722 lieten Müller en zijn vrouw een mutueel testament opmaken,⁷⁶ waaruit blijkt dat zij in die tijd onvermogen waren. In hetzelfde jaar kocht Christians schoonvader, de meester-loodgieter Harmen Beverwijk, “een huys met drie achterhuysen en erven, staande en leggende in de Roosestraat, aan de Zuydzyde, tusschen de eerste en tweede dwarsstraat”. Beverwijk betrok het huis niet zelf maar bleef tot zijn dood in 1733 in de Elandstraat wonen. Waarschijnlijk woonde Müller vanaf 1722-'23 in de Rozenstraat. Het staat vast dat hij daar in 1733 woonde. In februari 1741 nam hij een hypotheek van f 1.500,- “op zyn huis en erve in de Roosestraat, omtrent het midden aan de Zuidzyde tussen eerste en tweede dwarsstraten recht over de vergulde Coffymolen”. Het huis was zijn eigendom geworden.⁷⁷ In 1742 gaf Müller voor een te heffen belasting een jaarinkomen van f 1.000,- op. Daarmee was hij de best betaalde orgelmaker van Amsterdam,⁷⁸ en behoorde zijn huishouden net tot de top-13% van alle Amsterdamse huishoudens.⁷⁹

Op 25 februari 1763 lieten Christian Müller en zijn vrouw een testament opmaken. Zij verklaarden daarbij niet boven de f 20.000,- gegoed te zijn, hetgeen betekent dat zij zich bevonden in de vermogensklasse tussen de f 12.000,- en f 20.000,-. Uit het testament blijkt dat zij behalve het pand aan de Rozenstraat ook nog een pand in de Halvemaansteeg bij de Botermarkt (nu Rembrandtplein) bezaten.⁸⁰

Christian Müller overleed begin maart 1763 te Amsterdam en werd op 8 maart 1763 begraven in de Oude Lutherse Kerk aan het Spui.⁸¹ In 1764 liet Catharina Beverwijk opnieuw een testament opmaken, waarin het pand in de Rozenstraat nog nader wordt omschreven: “het huys en erve in de roosestraat (enz.)..., thans door hem (Pieter Müller) wordende bewoond, beneevens vier achtter huysjes en deszelve erven staande en gelegen ter plaatse eeven gemeld in de van oudsgenaamde Gang van Croes

⁷⁰ Gierveld 1977, p. 32.

⁷¹ HON 1726-1769, pp. 225-227.

⁷² SAA, DTB 223, p. 4 (fol. 2v) nr. 11.

⁷³ SAA, DTB 225, p. 1 (fol. 1r) nr. 5.

⁷⁴ Van Nieuwkoop 1988, p. 184.

⁷⁵ SAA, DTB 1261, fols. 62r, 85v.

⁷⁶ SAA, NA 5075, inv.nr. 6138, aktenr. 521.

⁷⁷ Gierveld 1977, pp. 233, 379.

⁷⁸ Gierveld 1977, pp. 233-234. Gierveld voegt in een noot toe dat de andere twee belastingplichtige orgelmakers in Amsterdam, Jan Christoffel Smit en J.C. Müller, elk f 800,- per jaar verdienden.

⁷⁹ Vgl. GvA II-2, pp. 258-259.

⁸⁰ Gierveld 1977, p. 234.

⁸¹ SAA, DTB, inv.nr. 1135, fol. 38v.

en hebbende gemeenschap een en met hetzelfde huys, zynde drie daarvan geappropriert tot de Exercitie van het Orgelmaken”.⁸² Blijkens een andere acte is tussen 1741 en 1769 een gevelteken op het huis aangebracht met een afbeelding van een bever, ongetwijfeld verband houdende met de familienaam Beverwijk.⁸³

Catharina Beverwijk overleed op 3 maart 1769 in haar ouderlijk huis aan de Elandstraat. Zij werd op 9 maart begraven vanuit Pieter Müllers huis aan de Rozenstraat. Na haar overlijden werd een boedelbeschrijving opgemaakt, waaruit enig inzicht is te verkrijgen in de leefomstandigheden van de familie Müller; er blijkt nogal wat zilver te zijn geweest en een staand horloge, en er waren waardevolle juwelen.⁸⁴

⁸² Gierveld 1977, p. 234.

⁸³ Gierveld 1977, p. 234. Gierveld vermeldt de datering van de acte niet. In 1741 moest het huis nog worden aangeduid met behulp van het tegenoverliggende pand: ‘recht over de vergulde Coffymolen’.

⁸⁴ Gierveld 1977, pp. 234, 244, noot 27.

2 LEERJAREN

2.1 Inleiding

De enige orgelmaker van wie vaststaat dat hij Christian Müllers leermeester is geweest, is Cornelis Hoornbeeck te Amsterdam. Echter, Müller moet reeds in Duitsland bij een, waarschijnlijk bij meerdere orgelmakers in de leer zijn geweest. Helaas ontbreekt hierover ieder gegeven. Het ligt voor de hand dat hij in eerste instantie bij iemand in of in de omgeving van zijn geboorteplaats St.-Andreasberg in de Harz is opgeleid. Enkele kenmerken van zijn latere werk doen vermoeden dat hij ook in andere gebieden in Duitsland inspiratie heeft opgedaan. In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk wordt getracht de orgelbouwkundige achtergrond te schetsen waartegen Müllers opleiding in Duitsland zich afspeelde. In het tweede gedeelte, gewijd aan zijn dienst in het Amsterdamse bedrijf van Hoornbeeck, kan concreter op werkzaamheden worden ingegaan waarbij Müller als meesterknecht betrokken was.

2.2 Orgelmakers en orgelkenners in en rond de Harz tussen 1685 en 1715

De Harz, het gebied waaruit Christian Müller afkomstig was, is het noordelijkste middelgebergte van Duitsland, en beslaat een gebied van ongeveer 90 bij 30 kilometer, dat gelegen is in drie deelstaten: het westelijke deel in Nedersaksen, het oostelijke deel in Saksen-Anhalt, en een klein zuidelijk deel in Thüringen. Müllers geboorteplaats St.-Andreasberg ligt in het westelijke deel van de Harz. In deze regio kwamen orgelbouwkundige invloeden uit Thüringen, Hessen, Westfalen en Saksen-Anhalt samen, terwijl ook de invloed uit Noord-Duitsland nog voelbaar was.⁸⁵ Hoewel aan de orgelgeschiedenis van de afzonderlijke Duitse deelstaten of van gebieden die historisch een eenheid vormen meerdere studies zijn gewijd, is de orgelhistorie van de Harz, met zijn interessante melange van invloeden van verschillende herkomst, nog niet goed onderzocht. Desondanks kan aan de hand van een bespreking van de belangrijkste orgelmakers die in dit gebied werkzaam waren een indruk worden gegeven van het orgelbouwkundige milieu waarin Christian Müller opgroeide. In het hiernavolgende worden orgelmakers besproken die in de periode 1685-1715 in de Harz of zijn directe omgeving werkzaam waren. Onder ‘directe omgeving’ wordt verstaan het gebied tot zo’n dertig kilometer rond de Harz, met een uitbreiding in Noord-Westelijke richting tot de stad Hildesheim. De meeste aandacht gaat uit naar die orgelmakers van wie mag worden aangenomen dat Müller hun werk heeft gekend.

2.2.1 *Andreas Schweimb*

Andreas Schweimb (1654-1701) was afkomstig uit Dedeleben bij Halberstadt. Hij was tot 1675 in de leer bij Heinrich Herbst te Hildesheim, was daarna gevestigd te Halberstadt en vanaf 1687 te Einbeck.⁸⁶ Volgens Vogel was Schweimb rond 1700 de enige orgelbouwer in het huidige Nedersaksen die zich in de omvang van zijn projecten, de zelfstandigheid van zijn ontwerpen, de kwaliteit van het ambachtelijk werk en de intonatie kon meten met Arp Schnitger.⁸⁷ In tegenstelling tot Schnitger, wiens orgels een briljante, ‘snijdende’ en doordringende mixtuurklank bezaten, gaven Schweimb en andere

⁸⁵ Vogel 1997, p. 72; Mahr 2013, p. 44.

⁸⁶ Pape 2009, p. 279.

⁸⁷ Vogel 1997, p. 77.

orgelbouwers in het gebied tussen de Harz en Hildesheim de voorkeur aan een mildere orgelklank.⁸⁸ Schweimb bouwde orgels met dubbele springladen. Instrumenten van aanzienlijke omvang bracht hij tot stand in Lamspringe (1691-'96, 42 II/P), Salzgitter-Ringelheim (waarschijnlijk in 1696 eerste bouwfase met een manueelwerk en pedaal, 19 I/P), en in enkele plaatsen in Westfalen. In 1698 begon hij met de bouw van een nieuw orgel voor de kloosterkerk te Riechenberg bij Goslar (34 II/P), maar de dood verhinderde hem het werk te voltooien.⁸⁹ Zijn meestergezel, de uit Mühlhausen in Thüringen afkomstige Johann Jacob John (1665-1707⁹⁰), nam op zich het werk tot een goed einde te brengen. Er deden zich tijdens de bouw echter problemen voor, en het werk zou uiteindelijk worden voltooid door oud-Schnitger-leerling Johann Matthias Naumann.⁹¹ Het orgel moet zeer indrukwekkend zijn geweest: “Das Werck ist zeithero von allen und jeden besonders auswärtigen Kunst-Verständigen so darum *expressè* Reisen gethan seiner ausnehmenden *Gravität* und beygehenden Anmuht (da einer einsmahl sagte; es klinge das Werck wie Silber) gerühmet und bewundert worden”.⁹² Interessant is dat de zeskorige pedaalmixtuur, die vermoedelijk nog was gemaakt door Schweimb,⁹³ een tertskoor bezat.⁹⁴ Helaas is dit instrument rond 1800 afgebroken.⁹⁵ Het Schweimb-orgel in Salzgitter-Ringelheim, dat waarschijnlijk rond 1700 door John met een rugpositief werd uitgebreid, bleef voor een belangrijk deel bewaard.⁹⁶ Van het Schweimb-orgel te Lamspringe is, ondanks een 19^e-eeuwse nieuwbouw, de kast en een aanzienlijke hoeveelheid pijpwerk nog aanwezig. De oorspronkelijke dispositie wordt vermeld door Biermann.⁹⁷

Oberwerck		Brustwerck		Pedal zu beyden Seiten	
1. Praestant	8'	1. Praestant	4'	1. Principal	16'
2. Perduna	16'	2. Waldflöt	4'	2. <i>Groß</i> Perduna	32'
3. Viola di Gamba	8'	3. Praestant Choral*	8'	3. Octava	8'
4. Gedacht	8'	4. Quintadena	8'	4. Octava	4'
5. Quinta	6'	5. Gedacht	8'	5. Nasatfloït	2'
6. Octava	4'	6. Fleute douce	4'	6. Nachthorn	1'
7. Querfloït	4'	7. Quinta	3'	7. Mixtur V	
8. Rohrfloït	4'	8. Spitzflöt	2'	8. Posaune	16'
9. Superoctava	2'	9. Octava	2'	9. Trompet	8'
10. Tertian	1'	10. Tertian ‘1 und Viertel’		10. Cornet	2'
11. Sesquialtera III		11. Quintflöt ‘1 und 3 Viertel’		11. Subbass	16'
12. Mixtur -VII		12. Mixtur -V		12. Fagotto	16'
13. Zinck	8'	13. Krumhorn	8'	13. Rohrfloït	8'
14. Trompet	8'	14. Hautbois	8'	14. Flachfloït	4'

* “durchs halbe Clavier. Gedoppelt”

⁸⁸ Vogel 1997, pp. 79-80.

⁸⁹ Vogel 1997, p. 75.

⁹⁰ Pape 2009, p. 146.

⁹¹ Biermann/Pape 2008, Nachwort, pp. 84-85. Volgens Vogel 1997, p. 75, werd het Riechenberger orgel in 1705 door J.J. John voltooid.

⁹² Biermann 1738, p. 13.

⁹³ Vgl. Biermann/Pape 2008, Nachwort, p. 85.

⁹⁴ Biermann 1738, p. 12.

⁹⁵ Biermann/Pape 2008, pp. 85-86.

⁹⁶ Vogel e.a. 1997, pp. 144-151.

⁹⁷ Biermann 1738, pp. 10-11. De registervolgorde van Biermann is gehandhaafd. De pedaalregisters 11 t/m 14 zijn in Biermanns opgave door markeringen afgezonderd van de overige; mogelijk wilde hij hiermee aangeven dat deze registers op afzonderlijke laden waren geplaatst.

Koppeling Oberwerck-Brustwerck. Cimbelster, Pauk, Tremulant.

Biermann vervolgt met een klankbeschrijving: “Dieses sehr treffliche Werck ist an sich und allen seinen Stimmen überaus delicat auf liebliche und anmüthige *Intonation* angerichtet / welches vorgedachter *Andreas Schweim* überall in Gebrauch gehabt und allhier um so mehr bezeiget nemlich der *Gravität* auch zugleich eine besondere Anmuth mitzugeben voraus den 16. Fuß *Principalen* / *Violadigamba*, *Hautbois* und dergleichen; welche Anmuth um demehr sich äusseret als das Werck sehr hoch placiret ist und keine Behinderung hat in der sehr hohen und breiten mit Stein gewölbeten und nicht gar lange Zeit neu-erbaueten Kirchen den *sonum* allenthalben auf eine durchdringende Art auszubreiten / mithin das Gehör und Gemüth in eine angenehme Verzückung zu setzen”.⁹⁸

2.2.2 Arp Schnitger

De invloed van de beroemde Hamburgse orgelmaker Arp Schnitger (1648-1719) was tot 1699 in de Harz nauwelijks merkbaar. Daar kwam verandering in toen in dat jaar met Schnitger een contract werd gesloten aangaande de bouw van een groot nieuw orgel in de St.-Salvatoris te Zellerfeld (thans Clausthal-Zellerfeld). Het orgel zou volgens de overeenkomst worden voorzien van drieënvijftig registers op drie manualen en vrij pedaal. De dispositie die Biermann in 1738 publiceerde, bevat zelfs nog twee registers méér, en vertoont nog enkele andere afwijkingen ten opzichte van het contract. Waarschijnlijk zijn deze veranderingen reeds tijdens de bouw aangebracht.⁹⁹ Johann Matthias Naumann was als meesterknecht bij de bouw betrokken, en deed later zelfs voorkomen dat het Zellerfelder instrument zijn eigen werk was.¹⁰⁰ Het kostbare orgel, het grootste in de Harz, werd in 1702 voltooid. De door Biermann gepubliceerde dispositie luidt als volgt:¹⁰¹

Manual		<i>Hinter</i> -Manual		<i>Rück</i> -Positiv	
1. Principal	16'	1. Quintadena	16'	1. Principal	8'
2. Perduna	16'	2. Octava	8'	2. Gedacht	8'
3. Octava	8'	3. Viola di Gamba	8'	3. Quintadena	8'
4. Spitzflöt	8'	4. Rohrflöt	8'	4. Octava	4'
5. Quinta	6'	5. Octava	4'	5. Spitzflöt	4'
6. Octava	4'	6. Fleute douce <i>von Holtz</i>	4'	6. Octava	2'
7. Nachthorn	4'	7. Quinta	3'	7. Waldflöt	2'
8. Nasat	3'	8. Octava	2'	8. Quinta	1½'
9. Octava	2'	9. Nachthorn	2'	9. Sesquialtera II	
10. Flachflöt	2'	10. Zylflöt	1'	10. Mixtur -VI	
11. Mixtur VI		11. Tertian II		11. Fagotto	16'
12. Scharff III		12. Mixtur VI		12. Trechterrajal	8'
13. Trompet	8'	13. <i>Klingende</i> Cymbel III			
14. Trompet	4'	14. Hautboe	8'		
		15. Vox humana	8'		

⁹⁸ Biermann 1738, p. 11.

⁹⁹ Fock 1974, p. 114.

¹⁰⁰ Biermann 1738, p. 16; Fock 1974, pp. 126-127.

¹⁰¹ Biermann 1738, p. 15-16.

Pedal

1. Principal	16'	6. Octava	4'	11. Fagotto	16'
2. <i>Offener</i> Subbass	16'	7. Nachthorn	2'	12. Trompet	8'
3. Octava	8'	8. Rauschpfeiffe III		13. Trompet	4'
4. Rohrflöt	8'	9. Mixtur VI		14. Cornet	2'
5. Quinta	6'	10. Posaune	16'		

Koppeling Manual-Hintermanual. Negen blaasbalgen. Uit het contract d.d. 1 juli 1699 blijkt voorts: Manuaalomvang: C D – c³; pedaalomvang: C D – d¹. Twee tremulanten. Één windlade voor ieder manuaalwerk, vier windladen voor het pedaal. Vier sperventielen. Afmetingen van de blaasbalgen: 8 x 5 voet. “Die Principalen von gutem englischen Zinn, wohl auspoliret und das inwendige Pfeiffenwerck dergestalt, daß auf 1000 Pfd. Bley 400 Pfd. Zinn versetzt werden sollen”.¹⁰²

Ook over de klank liet Biermann zich uit: “Weilen ich dieses Werck nur ein eintziges mahl gesehen und probiret / so weiß so viel daß alle und jede Stimmen in ihrer *Intonation* sehr sauber angerichtet sind / besonders die Rohrerwerke durchgehends / das volle Werck hat eine solche Schärffe / daß einer sagen mögte es schnitte wie ein Schermesser”.¹⁰³

2.2.3 Johann Matthias Naumann

Johann Matthias Naumann (1662-1727) was afkomstig uit Frankfurt am Main. Hij was van 1698 tot 1702 als gezelschap bij Arp Schnitger werkzaam, en was in de jaren 1700-'02 als Schnitgers meesterknecht betrokken bij de bouw van het hierboven besproken orgel in de St.-Salvatoris te Zellerfeld, waarvan hij later deed voorkomen alsof het zijn eigen werk was.¹⁰⁴ Naumann zette de bouwstijl van zijn leermeester voort. Zijn eerste bekende opdracht als zelfstandig orgelmaker was de voltooiing van het orgel in Riechenberg bij Goslar, waaraan eerder al even is gerefereerd. Hoewel dit in essentie een orgel was van Schweimb en John, werd het in 1703 door organist Menshausen van de Dom in Hildesheim genoemd als een voortreffelijk uitgevallen werk van Naumann. (Had Naumann van dit orgel misschien ook beweerd dat het in zijn geheel of voor het belangrijkste deel door hem tot stand was gebracht?) Na een gezamenlijke inspectie van het Riechenberger orgel door Menshausen en Naumann werd aan laatstgenoemde een omvangrijke verbouwing van het orgel in de Dom te Hildesheim opgedragen.¹⁰⁵ Naumann vestigde zich daartoe in Hildesheim, waar hij tot zijn dood zou blijven wonen. De werkzaamheden aan het Domorgel werden in 1705 afgesloten. Het instrument telde toen eenenveertig stemmen op drie manualen en pedaal. Naumann bouwde ook een nieuwe kast, hoewel daarover in het contract niets was vastgelegd.¹⁰⁶ Van het schitterende front, dat helaas bij het bombardement op Hildesheim op 22 maart 1945 werd verwoest, is een aantal foto's bewaard gebleven. Daarop is te zien dat de pedaaltorens niet, zoals bij Arp Schnitger gebruikelijk, op hetzelfde niveau waren gesitueerd als het rugpositief of het hoofdwerk, maar daartussen ongeveer het midden hielden. Biermann vestigt de aandacht op de Vox humana 8' en de Trompet 16' van het hoofdwerk, twee “merckwürdige neue Stimmen in diesem Wercke [...] so vorhin da nie gestanden / demnächst aber von einem Orgelbauer hiesiger Ohrten [= Naumann] eingeführet und kündig gemacht worden / so wohl in dieser als mehr anderen Kirchen.”¹⁰⁷ De Trompet 16' op het hoofdwerk van het

¹⁰² Fock 1974, p. 113.

¹⁰³ Biermann 1738, p. 16.

¹⁰⁴ Biermann 1738, p. 16; Fock 1974, p. 126; Pape 2014, pp. 546-547.

¹⁰⁵ Biermann/Pape 2008, Nachwort, p. 85.

¹⁰⁶ Biermann/Pape 2008, Nachwort, p. 21.

¹⁰⁷ Biermann 1738, p. 2.

Afb. 1. Hildesheim, Dom. Orgel van Johann Matthias Naumann. Foto van vóór 22 maart 1945. Fotoarchief Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege.

Schweimb/John/Naumann-orgel te Riechenberg was vermoedelijk ook van Naumann.¹⁰⁸ In 1708-'09 bouwde Naumann een nieuw orgel met een manueel en vrij pedaal in Groß Förste bij Hildesheim. In 1714-'16 verrichtte hij meerdere reparaties aan het orgel van de Marktkirche te Clausthal.¹⁰⁹

Zijn grootste orgel bouwde Naumann in de jaren 1712-'15 in de St.-Lamberti te Hildesheim, een werk met zevenenveertig registers op drie manualen en pedaal, dat werd gekeurd door de organisten Menshausen en Arnold Matthias Brunckhorst.¹¹⁰ Dit imposante instrument bezat de volgende dispositie:¹¹¹

¹⁰⁸ Biermann/Pape 2008, Nachwort, p. 85.

¹⁰⁹ Fock 1974, p. 127.

¹¹⁰ Biermann 1738, pp. 6-7; Biermann/Pape 2008, Nachwort, p. 48. Volgens Fock 1974, p. 127, en Pape 2014, p. 205, werd het orgel pas voltooid in 1717. In enkele bronnen is te lezen dat het instrument pas in 1721 werd ingewijd. (Biermann/Pape 2008, Nachwort, p. 48; Pape 2014, p. 205.)

¹¹¹ Biermann 1738, pp. 6-7.

Manual		Ober-Positiv		Brustwerck	
1. Principal	8'	1. Principal	4'	1. Principal	4'
2. Quintadena	16'	2. Rhorflöt	8'	2. Gedacht	8'
3. Violadigamba	8'	3. Quintadena	8'	3. Flöte	4'
4. Spitzflöt	8'	4. Dulceflöt	4'	4. Gemshorn	2'
5. Quinta	6'	5. Quinta	3'	5. Octava	2'
6. Octava	4'	6. Waldflöt	2'	6. Sesquialtera II	
7. Nachthorn	4'	7. Octava	2'	7. Quinta	1½'
8. Flachflöt	2'	8. Tertian II		8. Scharff III	
9. Octava	2'	9. Quinta	1½'	9. Trechtregal	8'
10. Sesquialtera II		10. Mixtur -VI			
11. Mixtur VI		11. Hautboe	8'		
12. Cymbel III		12. Vox humana	8'		
13. Fagotto	16'				
14. Trompet	8'				
Pedal					
1. Principal	16'	5. Rhorflöt	8'	9. Posaune	16'
2. <i>Offener</i> Subbass	16'	6. Octava	4'	10. Dulcian	16'
3. Octava	8'	7. Nachthorn	2'	11. Trompet	8'
4. Quinta	6'	8. Mixtur V		12. Trompet	4'

“Coppel zur Brust und Manual”. Drie cimbelsterren. Zes blaasbalgen.

In aantekeningen van de Hildesheimer orgelmaker Johann Heinrich Christoph Schaper van rond 1855, toen het orgel nog nauwelijks veranderd was, staat te lezen dat het orgel een manuaalomvang bezat van C D – c³ en een pedaalomvang van C D – d¹. De mixturen waren zeer hoog van samenstelling. De Cimbels had alleen kwint- en octaafkoren; de samenstelling op C was c⁴ g⁴ c⁵, hetgeen neerkomt op ¼' ⅙' ⅛'. De balgen hadden een lengte van 2,38 m en een breedte van 1,44 m. Voor ieder manuaal was er een sperventiel, voor het pedaal twee sperventielen. Volgens Schaper waren er voor het pedaal twee windladen met ieder zes registers, welke laden door een middenpad waren gescheiden.¹¹² Waarschijnlijk doelt Schaper op twee *paar* windladen. De Hildesheimer Domorganist Franz Philipp Liste (1774-1843) noteerde in het begin van de 19^e eeuw namelijk: “Das Pedal hat 4 Windladen und gehen jedesmal 2 Ventile auf.” De balgen leverden volgens Liste een winddruk van 30 graden.¹¹³

In het klooster Neuwerk bij Goslar bouwde Naumann in 1725 nog een orgel met veertien registers op een manuaal en aangehangen pedaal, met gebruikmaking van oud materiaal.¹¹⁴ Van het werk van Naumann is maar heel weinig bewaard gebleven. In het orgel van Groß Förste (1708-'09) zijn de manuaalregisters grotendeels nog van Naumann.¹¹⁵

2.2.4 Christoph Contius

De orgelmaker Christoph Contius (1675-1722), die het orgel van de slotkerk te Gröningen bij Halberstadt ‘temperiert’ stemde in 1704, was vanaf dat jaar tot omstreeks 1710 gevestigd te Wernigerode aan de Harz. In deze tijd bouwde en verbouwde hij enkele orgels in of in de omgeving

¹¹² Palandt 1969, pp. 8-9.

¹¹³ Liste 1814-1818, p. 21.

¹¹⁴ Biermann 1738, pp. 19-20; Biermann/Palandt 2008, Nachwort, p. 108.

¹¹⁵ Fock 1974, p. 127; Vogel 1997, p. 73.

van de Harz, onder meer te Wernigerode (verbouwing, 1706), Abbenrode (nieuw orgel met een manuaal en vijftien registers, 1708) en Hornburg (verbouwing, 1708). Later was Contius gevestigd te Halberstadt en Halle.¹¹⁶ Belangrijker werk verrichtte hij echter buiten de Harz. Zijn roem dankt hij vooral aan het indrukwekkende orgel voor de Marktkirche te Halle aan de Saale (III/P 65, 1712-'16), dat werd gekeurd door Johann Sebastian Bach, Johann Kuhnau en Christian Friedrich Rolle.¹¹⁷ De pedaalomvang van het orgel te Halle, dat toch een groot instrument genoemd mag worden, was slechts C D – c¹. Dit was geen uitzondering in Midden-Duitsland. In Noord-Duitsland daarentegen werd meestal d¹ als bovengrens aangehouden.

2.2.5 Christoph Gloger

Christoph Gloger (1665-1733) was een tijd lang “Churfürstlich Brandenburgischer privilegirter Orgelbauer im Fürstenthum Halberstadt und zugehörigen Grafschaften”, zoals hij zich in 1698 noemde in een rapport over het orgel van de Dom te Merseburg.¹¹⁸ Rond 1695 begon hij met de bouw van een orgel met springladen voor de kloosterkerk te Dingelstedt-Huysburg. Om onbekende redenen werd het werk niet door Gloger voltooid, maar (vóór 1700) door Johann Georg Müller uit Hildesheim, naar instructie van Andreas Werckmeister. Het orgel bezat minstens tien manuaal- en vijf pedaalregisters.¹¹⁹ Het is niet bekend of Gloger en Müller elkaar hebben gekend, noch of Gloger Müller zelf voor de opdracht heeft aanbevolen. Gloger bouwde voorts in de omgeving van Halberstadt enkele orgels, onder meer te Schwanebeck (1687-'88, samen met Henning Weidenbach, dispositie onbekend), Gröningen – St.-Martin (1707, dispositie onbekend), Aderstedt (1707, II P/28) en Huy-Neinstedt – St.-Nikolai (vanaf 1713, I/8).¹²⁰ Ook richtte hij zijn blik meer op het noorden: in 1710 trachtte hij tevergeefs de opdracht tot verbouwing van het grote orgel in de St.-Johannis te Lüneburg in de wacht te slepen, en in 1708 ondertekende hij met zijn broer Johann Heinrich (ca. 1670-1732) een contract betreffende renovatie en uitbreiding van het orgel in de Dreifaltigkeitskirche te Harburg bij Hamburg. Het was Johann Heinrich Gloger die het leeuwendeel van de werkzaamheden voor zijn rekening nam.¹²¹ Van hem is een ‘Specification der Materialien und Unkosten’ bewaard gebleven, welke betrekking heeft op de jaren 1708-'09 en waarin de volgende posten voorkomen:¹²²

dem gesellen Christian	9 M.
dem selben 6. Wochen gespeiset	18 M.
den letzten gesellen über ¼ Jahr gehabt	18 M.
demselben in eßen Trincken und betten erhalten	36 M.

De vermelding van de naam Christian leidt onvermijdelijk tot *wishful thinking*. Zou hier Christian Müller bedoeld zijn? Het is niet onmogelijk, maar de kans moet niet al te groot ingeschat worden. De knecht Christian lijkt in het bedrijf van Gloger een iets vooraanstaander positie te hebben ingenomen dan de andere knechten, die korter in dienst waren en van wie de namen niet werden vermeld.

Andere orgelmakers die ook in of in de nabijheid van de Harz werkzaam waren, waren Johann Friedrich Besser (vóór 1640-1693¹²³) en Caspar Sperling (waarschijnlijk vóór 1675-1743¹²⁴). Beide

¹¹⁶ Pape 2009, p. 45.

¹¹⁷ Wolff & Zepf 2006, p. 48.

¹¹⁸ Selle 1970, p. 61.

¹¹⁹ U. Pape & A. Schirge, *Die Orgelbauerfamilie Papenius und ihre Schüler* (Berlijn 2005), p. 139.

¹²⁰ Selle 1970, pp. 61-70, 77-78. De dispositie van het orgel te Aderstedt is te vinden in Selle 1970, p. 69.

¹²¹ Selle 1970, pp. 62, 70-77, 81-82.

¹²² Selle 1970, p. 86.

¹²³ Pape 2014, p. 503.

waren ook actief in Noord-Duitsland. Besser is bekend vanwege de uitbreiding van het orgel van de Katharinenkirche te Hamburg met twee tweeëndertigvoets pedaaltorens in 1671-'74. In de Harz en omgeving bouwde hij nieuwe orgels te Seesen – St.-Viti (1683, II/23) en Lautenthal (1685-'87).¹²⁵ Van laatstgenoemd orgel is het front en de Prestant 8' bewaard gebleven.¹²⁶ Johann Georg Müller nam in 1693 het onderhoud van de orgels van de lutherse kerken in de Hildesheimer *Altstadt* over van Friedrich Besser.¹²⁷ Caspar Sperling bouwde enkele orgels in Rostock en omgeving, maar ook enkele orgels in de omgeving van de Harz. In 1714-'15 bouwde hij een orgel in de St.-Blasien te Quedlinburg (III P/32). Het contract bevatte onder meer de volgende bepaling: “Die Temperatur soll also werden, daß man aus allen thonen transponieren kann ohne dabey einen übeln Klang zu hören”. In 1714-'21 bouwde Sperling een orgel voor de Marktkirche te Goslar (III P/46).¹²⁸

Ten tijde van Christian Müllers jeugd werden enkele belangrijke boeken op het gebied van de orgelbouw gepubliceerd door musici die in Quedlinburg en Halberstadt werkzaam waren. Van de muziektheoreticus, organist, orgelkeurder en componist Andreas Werckmeister (1645-1706) verschenen onder meer de volgende werken:

- *Orgel-Probe* (Frankfurt & Leipzig 1681)
- *Erweiterte und verbesserte Orgel-Probe* (Quedlinburg 1698)
- *Organum Gruningense redivivum* (Quedlinburg & Aschersleben 1705)

Ofschoon niet direct orgelbouwkundig van aard maar wel van grote invloed op de orgelbouw was Werckmeisters publicatie *Musicalische Temperatur* (Quedlinburg 1691). Johann Philipp Bendeler (1654-1708¹²⁹), cantor te Quedlinburg, publiceerde in dezelfde tijd zijn *Organopoeia, oder Unterweisung wie eine Orgel nach ihren Hauptstücken als Mensuriren, Abtheilung derer Laden, Zufall des Windes, Stimmung oder Temperatur &c aus wahren Mathematischen Gründen zuerbauen* (Frankfurt en Leipzig [1690]). De publicaties van Werckmeister en Bendeler zullen onder orgelbouwers en de meer ontwikkelde organisten algemeen bekend zijn geweest. Hetzelfde geldt voor het tweede deel van het monumentale werk *Syntagma Musicum* van Michael Praetorius – *De Organographia* (1619) – dat weliswaar niet helemaal actueel meer was, maar nog met groot respect werd gehanteerd.

Een latere publicatie, die weliswaar in Christian Müllers scholing geen rol kan hebben gespeeld, maar die hier toch moet worden vermeld is de reeds meermalen geciteerde *Organographia Hildesimensis specialis* (Hildesheim 1738) van Johann Hermann Biermann. Biermann beschrijft een twintigtal orgels in Hildesheim, in de Harz en het gebied ten noordwesten van de Harz. Hij vermeldt niet alleen disposities, maar geeft ook informatie over ladeconstructies, opstelling, klank en andere zaken. In het door Biermann beschreven gebied hield men lang vast aan de middentoonstemming. Biermann vermeldt zelfs twee gevallen waarin op verzoek van een organist of van een orgelbouwer van elders pogingen werden ondernomen om het orgel van een andere temperatuur te voorzien. In het ene geval werd nog tijdens de bouwwerkzaamheden besloten terug te keren naar de middentoonstemming, in het andere geval werd een bestaand orgel omgestemd, maar nadat duidelijk

¹²⁴ W. Haacke, ‘Caspar Sperling, ein Orgelbauer in Norddeutschland zur Bach-Zeit’, *The Organ Yearbook* 6 (1975), pp. 87-99, hier p. 89.

¹²⁵ Pape 2014, p. 503.

¹²⁶ Wurm 1997, p. 90.

¹²⁷ Palandt 1975, p. 60; Mahr 2013, p. 466.

¹²⁸ Haacke, *op. cit.*, *passim*. Volgens Haacke vermelden sommige bronnen de bouwjaren 1719-'21.

¹²⁹ Bendeler 1690, Nachwort (niet gepagineerd).

was geworden dat de nieuwe temperatuur niet voldeed, werd opnieuw de middentoonstemming aangebracht.¹³⁰

2.3 Christian Müllers onbekende leerjaren in Duitsland

Over Christian Müllers jeugdjaren en over zijn opleiding tot orgelmaker ontbreekt tot dusver ieder gegeven. Het ligt in de lijn der verwachting dat de jonge Christian van zijn vader, die immers meubelmaker was, de kunst van het houtbewerken heeft geleerd. Voorts is het vermoeden gewettigd dat hij een deel van zijn orgelmakersopleiding bij iemand uit zijn familie heeft genoten. Misschien heeft hij enige tijd bij zijn oudere broer Caspar gewerkt, hoewel Caspar niet veel werk voor eigen rekening schijnt te hebben verricht. Een andere mogelijke leermeester is Johann Georg Müller te Hildesheim, die misschien Christians oom was. De bouwstijl die Christian Müller later in Nederland zou ontwikkelen wijkt echter nogal af van die van Johann Georg Müller, zodat onmogelijk kan worden aangegeven wat Christian tijdens een eventuele leertijd van hem zou kunnen hebben geleerd.

Christian Müller moet in de Harz kennis hebben genomen van verschillende orgels en van verschillende orgelbouwstijlen. Hoewel hij te jong was om in de leer te zijn geweest bij Andreas Schweimb, is het waarschijnlijk dat hij een of meer orgels van deze belangrijke orgelbouwer heeft gekend. Van het Schnitger-orgel in Zellerfeld, het grootste orgel van de Harz, mag zonder meer worden aangenomen dat Müller het een of meerdere keren heeft bezocht, temeer daar Zellerfeld slechts zo'n 20 kilometer van St.-Andreasberg was verwijderd. Het is niet ondenkbaar dat Christian Müller in Hildesheim, waar niet alleen Johann Georg Müller maar ook Schnitger-leerling Johann Matthias Naumann was gevestigd, nader kennis heeft gemaakt met de Schnitger-stijl. De imposante instrumenten van Naumann zullen zeker zijn interesse hebben gehad. Het is in dit verband interessant dat Naumanns knecht Otto Mußfeld, die in 1714-'16 betrokken was bij reparatiewerkzaamheden aan het orgel van de Marktkirche te Clausthal, in 1720 samen met Christian Müller op de loonlijst stond als knecht van Cornelis Hoornbeeck bij de bouw van het orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam.¹³¹ Gustav Fock opperde in 1974 reeds de mogelijkheid dat Mußfeld en Müller samen naar Holland zijn getrokken.¹³² Zou behalve Mußfeld ook Christian Müller bij Naumann hebben gewerkt?

Enkele bijzonderheden van de orgels die Christian Müller later in Nederland bouwde, doen de vraag rijzen waar hij de inspiratie daarvoor kan hebben opgedaan. Zo bezat het orgel van de St.-Bavokerk te Haarlem op het rugpositief aanvankelijk een Salicional 4'. Dit register was niet eerder in Nederland gedisponeerd. Bij Schnitger kwam de Salicional voor als achtvoets, niet als viervoets register. In het gebied van Hildesheim tot en met de Harz schijnt het register evenmin bekend te zijn geweest; Biermann vermeldt althans geen enkel orgel met een Salicional 4'. Het register was wel bekend in Thüringen, en ook in Polen en in Scandinavië, al is het van de twee laatstgenoemde gebiedsdelen niet waarschijnlijk dat Müller zich daar heeft opgehouden. Het kan niet worden uitgesloten dat Müller in Thüringen is geweest en daar het register heeft leren kennen.

In het oorspronkelijke ontwerp voor het Bavo-orgel waren kleine pijpvelden geplaatst aan weerszijden van de pedaaltorens. Dergelijke velden waren in Midden-Duitsland vaker aan te treffen, al waren de pijpen meestal groter dan in de geprojecteerde velden voor het Haarlemse orgel. Een orgel waarbij de velden sterk leken op die van Haarlem was te vinden in de Agnuskirche te Köthen,

¹³⁰ Biermann 1738, pp. 13-14, 24.

¹³¹ Fock 1974, p. 127; SAA, AELG, inv.nr. 876, betaling op 4 jan. 1720. In het kasboek staat eigenlijk 'Otto Mehfelt' i.p.v. 'Otto Mußfeld'. Het is niet waarschijnlijk dat hier van twee verschillende personen sprake is. Ik vermoed dat er in Amsterdam een overschrijffout is gemaakt, zoals men die wel vaker tegenkomt in archivalia.

¹³² Fock 1974, p. 127.

hemelsbreed gemeten zo'n honderd kilometer ten oosten van St.-Andreasberg. Het orgel was in 1707-'08 gebouwd door Johann Heinrich Müller (geen familie van Christian).¹³³

In de Jacobijnerkerk te Leeuwarden bouwde Müller een orgel met een bovenwerk dat hoog was geplaatst achter het hoofdwerk. Vóór het bovenwerk bevond zich een wand waarin luiken waren geplaatst om de klanksterkte te reguleren. Bij gesloten luiken functioneerde het als echowerk. Ook dit was in Nederland voordien onbekend geweest. Müller zou zijn inspiratie kunnen hebben geput uit de *Orgelprobe* van Werckmeister, waarin een dergelijke aanleg wordt beschreven. Het is ook mogelijk dat hij vanuit de Harz naar het oosten is getrokken richting Maagdenburg, en in de Jakobikirche te Wanzleben bij Maagdenburg het drieklaviers orgel uit 1712 van Schnitger-leerling Matthias Hartmann heeft bezocht, welk instrument – zeer uitzonderlijk in die tijd – was uitgerust met een echowerk,¹³⁴ dat bovendien sterke overeenkomsten vertoonde met het latere bovenwerk van Leeuwarden. Indien Müller werkelijk naar het oosten is getrokken zal hij ook het grote, uit 1695 daterende Schnitger-orgel van de St.-Johannis te Maagdenburg hebben bezocht. Het instrument was in zijn tijd zeer beroemd en trok vele orgelliefhebbers aan. Werckmeister schreef er in zijn *Orgelprobe* uit 1698 vol lof over. Johann Gottfried Walther bezocht het instrument in 1704.¹³⁵

Er bestaat een zekere mate van waarschijnlijkheid dat Müller de stad Hamburg heeft bezocht. Waar het ging om stedelijk orgelbezit stelde deze Noord-Duitse Hanzestad vrijwel alle andere Europese steden in de schaduw. Er bevonden zich maar liefst drie orgels met vier manualen en een pedaal met zowel een Prestant 32' als een Bazuin 32': de Schnitger-orgels in de Nikolaikirche (IV P/67) en de Jakobikirche (IV P/60), en het orgel in de Katharinenkirche (IV P/58). Het was een van de weinige plaatsen waar Müller de factuur van open 32'-registers kan hebben bestudeerd. Volgens de Groningse organoloog Cor Edskes zijn in de makelij van het Müller-orgel te Haarlem bijzonderheden aan te treffen die Müller alleen in Hamburg kan hebben geleerd. Vooral de Bazuin 32' verraadt Noord-Duitse invloeden.¹³⁶

De kennis en ervaring die Christian Müller in Duitsland had opgedaan zouden in meerdere of mindere mate een stempel drukken op zijn latere bouwstijl in Nederland. Hij zou zich echter tijdens zijn leertijd bij de Amsterdamse orgelmaker Cornelis Hoornbeeck in hoge mate assimileren aan de Hollandse stijl, en deze stijl zou het uitgangspunt vormen voor de instrumenten die hij vanaf 1720 zelfstandig tot stand zou brengen.

2.4 De wereldstad Amsterdam rond 1715

Amsterdam behoorde in het begin van de 18^e eeuw tot de grootste en belangrijkste steden van Europa en was naar toenmalige maatstaven een echte metropool. De stad had deze status primair te danken aan de spectaculaire groei die zij had doorgemaakt in de laatste decennia van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Sinds het midden van de 17^e eeuw was de stad nog doorgegroeid, zij het in een lager tempo. In de tijd dat Müller arriveerde, telde de stad zo'n 225.000 inwoners, welk

¹³³ Van het orgel bestaat een foto van rond 1880, toen het rugpositief reeds was verwijderd. De foto is afgedrukt in Wolff & Zepf 2006, p. 62.

¹³⁴ Fock 1974, p. 210.

¹³⁵ Fock 1974, p. 191; Edskes & Vogel 2009, p. 126. Onder de beelden die het aanzien van het Maagdenburger orgel verlevendigden, namen de psalmisten David en Asaph een prominente plaats in. Asaph werd slechts zelden afgebeeld. Het is daarom opmerkelijk dat ook op het Haarlemse Müller-orgel beide psalmisten zijn geplaatst, maar dit is mogelijk louter toeval. (Dank aan dr. h.c. C.H. Edskes te Groningen die mij hierop wees.)

¹³⁶ Vriendelijke mededelingen van dr. h.c. C.H. Edskes te Groningen op 29 juli 2009 en 11 aug. 2010.

inwonertal wat betreft de Europese steden slechts door Londen, Parijs en Napels werd overtroffen. Amsterdam was de spil van een wereldwijd handelsnetwerk en vormde een brandpunt waarin alles samenkwam: mensen, goederen en denkbeelden, die zich vanuit Amsterdam weer over de hele wereld verspreidden.¹³⁷

De geweldige groei van Amsterdam maakt duidelijk dat de stad in die tijd een enorme aantrekkingskracht uitoefende. Niet alleen uit de Republiek, maar uit heel Europa kwamen mensen in groten getale op de stad af; vooral Duitsers hadden een groot aandeel in de immigrantenstroom. De aantrekkingskracht van Amsterdam was niet alleen te danken aan haar welvaart maar ook aan het tolerante klimaat dat er heerste. Vrijdenkers konden ongehinderd hun mening op schrift stellen en in druk laten uitgeven. Ook in religieus opzicht kende Amsterdam een tolerante houding. In Holland was de Gereformeerde Kerk weliswaar de officiële kerk, maar het Amsterdamse stadsbestuur liet toe dat ook andersdenkenden hun diensten hielden, mits dat niet op al te opvallende wijze gebeurde. De vele doopsgezinde en katholieke kerken die er waren, gingen daarom schuil achter de gevel van een woonhuis. Dat er voor formeel toegelaten geloofsgenootschappen toch veel mogelijk was, blijkt onder meer uit de bouw van drie grote synagogen en van het zeer in het oog springende tweede kerkgebouw voor de Lutherse gemeente: de Ronde Lutherse Kerk aan het Singel (1668-1671).¹³⁸

In cultureel opzicht was Amsterdam in de achttiende eeuw geen koploper meer. Zij had zich in de late zestiende en in de zeventiende eeuw weliswaar ontwikkeld tot culturele hoofdstad van de Republiek, tot een belangrijk centrum van beeldende kunst, literatuur, wetenschap, boekhandel en theater, maar vanaf het einde van de zeventiende eeuw werd die leidende positie op diverse terreinen aangetast en vanaf omstreeks 1730 zouden de Nederlandse culturele vernieuwingen zich elders voordoen. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat in Amsterdam op cultureel gebied niets gebeurde, integendeel, maar de stad was haar voortrekkersrol tijdelijk kwijt. Pas vanaf het einde van de eeuw zouden hier weer meer verrassende activiteiten ontplooid worden. Overigens, wanneer men de ontwikkelingen vanuit internationaal perspectief beziet, moet men vaststellen dat de Republiek als geheel in de achttiende eeuw op cultureel gebied volledig werd overschaduwed door Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland.¹³⁹

De Republiek telde in de 18^e eeuw geen componisten van internationale allure onder haar ingezetenen. Dat neemt niet weg dat er veel werd gemusiceerd. In veel kerken werden op vastgestelde tijden vrij toegankelijke orgelbespelingen gegeven, soms zelfs dagelijks. Op straat kon men zich te goed doen aan de bespelingen van de carillons, die eveneens op vastgestelde tijden plaatsvonden, en aan de kunsten van stadsspeelieden en andere musici. Dilettanten en professionele musici organiseerden zich in min of meer vast verband tot *collegia musica*, en kwamen regelmatig, meestal een- of tweemaal per week bijeen om gezamenlijk muziek te maken. Muziekminnende amateurs gebruikten het musiceren als aangenaam tijdverdrijf thuis. Goed georganiseerde concertseries en de opera kwamen in de Republiek daarentegen maar moeilijk van de grond. De gelukkige omstandigheid

¹³⁷ W. Frijhoff & M. Prak, 'Centrum van de wereld. 1578-1650', *GvA* II-1, pp. 9-15, hier p. 9, en *passim*; C. Lesger, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650', *GvA* II-1, pp. 103-187, hier p. 104 en *passim*; C. Lesger, 'Vertraagde groei. De economie tussen 1650 en 1730', *GvA* II-2, pp. 21-87, hier pp. 21, 87, en *passim*; C. Lesger, 'Stagnatie en stabiliteit. De economie tussen 1730 en 1795', *GvA* II-2, pp. 219-265, hier pp. 219, en *passim*.

¹³⁸ Frijhoff & Prak (zie vorige noot), hier pp. 11, 14; B. Bakker, 'De zichtbare stad 1578-1813', *GvA* II-1, pp. 17-101, hier p. 62; H.C. Donga, 'De geschiedenis van de kerkgebouwen', *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Zoetermeer 1998), pp. 9-30, hier p. 17; E. Kuijpers & M. Prak, 'Gevestigden en buitenstaanders', *GvA* II-1, pp. 189-239, hier p. 192; J. Spaans, 'Stad van vele geloven 1578-1795', *GvA* II-1, pp. 385-467.

¹³⁹ W. Mijnhardt, 'Op het tweede plan. Cultuur in de achttiende eeuw', *GvA* II-2, pp. 377-427, hier pp. 378, 383, 416, en *passim*.

deed zich voor dat Amsterdam kort na 1700 uitgroeide tot een van de belangrijkste Europese centra van muziekdruk, waardoor de modernste muziek uit andere landen toch steeds voorhanden was.

2.5 Overzicht over de ontwikkeling van het Nederlandse orgel tot circa 1715, in het bijzonder in het gewest Holland

De gesteldheid van het Nederlandse orgelbezit ten tijde van Müllers komst naar Holland werd in hoge mate bepaald door enerzijds de gevolgen van de Reformatie, die zich tussen 1572 en 1580 had voltrokken, en anderzijds de primaire taak die het orgel, althans in de Gereformeerde kerken, gedurende de zeventiende eeuw had gekregen: de begeleiding van de gemeentezang. Het ontwerp van nieuwe orgels werd zo goed mogelijk afgestemd op deze begeleidingstaak. Er bestond rond 1715 echter nog een aanzienlijk aantal orgels waarvan de oorsprong lag in voorreformatische tijden, toen van gemeentezangbegeleiding nog geen sprake was geweest. Deze orgels waren in de loop der tijd vaak meermalen grootscheeps verbouwd, teneinde zo goed mogelijk aan de nieuwe eisen te voldoen. Een kort overzicht van de grote ontwikkelingen in de orgelbouw vanaf de vijftiende tot het begin van de achttiende eeuw moge strekken tot inzicht in de gesteldheid van het orgelbezit dat Müller in de Republiek aantrof.¹⁴⁰

De oudste orgels in de Republiek rond 1715 gingen in hun oorsprong terug tot het midden van de vijftiende eeuw, zo bijvoorbeeld Haarlem – St.-Bavo (1463-'66) en Utrecht – St.-Nicolaas (1477-'79). Oorspronkelijk gebouwd met een blokwerk en een werk met een prestantenplenum waarvan de frontprestanten afzonderlijk tot klinken gebracht konden worden, hadden deze instrumenten in den beginne slechts over zeer beperkte mogelijkheden tot klankvariatie beschikt. Kort na 1500 was door de uitvinding van allerlei nieuwe soorten registers (fluiten en tongwerken) het aantal registratiemogelijkheden aanzienlijk uitgebreid, een ontwikkeling die tot gevolg had gehad dat de vroegere instrumenten binnen korte tijd hopeloos verouderd waren geraakt. De belangrijkste orgelbouwer in de eerste decennia van de zestiende eeuw was Jan van Covelens (ca. 1470-1532?). Hij schiep een orgeltype dat typisch 'Nederlands' genoemd kan worden, en dat door volgende generaties orgelbouwers verder werd ontwikkeld. Een belangrijk kenmerk van dit orgeltype is het eigen karakter van de verschillende 'werken'. Het duidelijkst is dit te zien in de grote orgels van Van Covelens:

- hoofdwerk: een groot prestantenplenum, gesplitst in Prestant, Octaaf, Mixtuur, Scherp;
- rugpositief: een kleiner prestantenplenum, gesplitst in Prestant, Octaaf, Mixtuur,¹⁴¹ daarnaast Holpijp 4' en Schalmei 4';
- bovenwerk: een rijk arsenaal aan fluiten, daarnaast Cimbels en Trompet 8';
- pedaal: aangehangen aan hoofdwerk (een octaaf lager aangehangen indien het hoofdwerk beschikte over een gedeeltelijk contraoctaaf), daarnaast een zelfstandige Trompet 8'.

Bij grote orgels was de omvang van het hoofdwerk $F_1 G_1 A_1 - g^2 a^2$, van rugpositief en bovenwerk $F G A - g^2 a^2$, van het pedaal $F G A - c^1$. Bij kleinere orgels werden fluitregisters op de bovenlade van het hoofdwerk toegevoegd, en was een eventueel tweede manuaalwerk doorgaans uitgevoerd als borstwerk, voorzien van ten hoogste vier registers, waaronder een of twee kortbekerige tongwerken. De beschreven opzet bleef goed herkenbaar in het werk van orgelbouwers van volgende generaties,

¹⁴⁰ Gegevens voor het overzicht in hoofdzaak ontleend aan Van Biezen 1995, *passim*.

¹⁴¹ Alleen van het Van Covelens-rugpositief van de St.-Cunerakerk te Rhenen (1521-'23) zijn de prestantregisters bekend. (Vgl. Van Biezen 1995, pp. 134-147.)

zoals Hendrik Niehoff (ca. 1495-1561), Cornelis Gerritsz (ca. 1495-1559) en Peter Jansz de Swart (ca. 1536-1597). Wel werd het registerbestand geleidelijk wat uitgebreid. Aan het rugpositief werden enkele fluiten en tongwerken toegevoegd (vooral bij Van Covelens' leerling Hendrik Niehoff, die zo van dit werk een kleine tegenhanger van zowel het hoofd- als het bovenwerk maakte), en aan het bovenwerk werden een tweede tongwerk en een paar prestantregisters toegevoegd, maar een volledig prestantenplenum zou het bovenwerk niet krijgen. In de tweede helft van de zestiende eeuw verschenen er steeds vaker orgels met een klavieromvang vanaf C, voorlopig echter nog wel met kort octaaf.

De orgels van bovengenoemde orgelbouwers en hun tijdgenoten waren gebouwd voor gebruik in de rooms-katholieke liturgie en waren bedoeld voor solistisch spel, eventueel in afwisseling (*alternatim*) met het koor of de voorganger, of voor begeleiding van een koor, een voorganger of andere musici. De Reformatie had een drastische verandering in het orgelgebruik tot gevolg. De invoering van het Calvinisme bracht met zich mee dat het orgel niet meer tijdens de kerkdienst tot klinken mocht komen. De meer rechtlijnige calvinistische kerkbestuurders waren zelfs van oordeel dat de orgels geheel uit de kerken dienden te worden verwijderd, maar daar voelden de stedelijke overheden, die de orgels beheerden, niets voor. Om de vele kostbare orgels niet ongebruikt te laten, kregen organisten, die doorgaans in dienst waren van de stad, van het stadsbestuur opdracht om op gezette tijden orgelbespelingen te verzorgen. Het wekt geen verbazing dat in de eerste decennia na de Reformatie, waarin men zich moest bezinnen op een nieuwe rol van het orgel, maar weinig nieuwe orgels werden gebouwd. De nadruk lag op het in stand houden van het bestaande orgelbezit.

Belangrijke vernieuwingen vanaf circa 1620 zijn de invoering van het binnen korte tijd zeer populair geworden register Vox Humana 8' op het bovenwerk of op de bovenladen van het hoofdwerk, terwijl enkele andere tongwerken uit de mode raakten, en de invoering van het tertshoudende register Sesquialter op bovenwerk of rugpositief, dat vooral een solistische functie had. De Cimbels op het bovenwerk raakte eveneens buiten gebruik. Het pedaal kreeg naast de traditionele Trompet 8' een paar grondstemmen, te weten een Prestant 8' en een Octaaf 4'. Daarmee werd het mogelijk met het pedaal een laag strijkinstrument te imiteren en als bas te gebruiken in een sololied waarbij de hoofdstem met een soloregistratie werd gespeeld en de begeleiding op een zachter geregistreerd manuaal. De belangrijkste orgelbouwers in de periode 1620-1650 waren vader en zoon Galtus Germersz en Germer Galtusz van Hagerbeer. Bij hen is de 'werkarakteristiek' van Van Covelens nog duidelijk herkenbaar. Nieuw is bij hen de toevoeging van een Trompet 8' aan het hoofdmanuaal van grote orgels, dat tot dan toe slechts uit prestantregisters had bestaan. Ook op het rugpositief disponeerden zij in de regel een Trompet 8'. Bij hen begon echter ook de desintegratie van het fluitenkoor van het bovenwerk. De Van Hagerbeers bouwden zeer belangrijke nieuwe orgels, waaronder die van de St.-Pieterskerk te Leiden (1639-'43) en de St.-Laurenkerk te Alkmaar (1638-'46). Op het bovenwerk van het Alkmaarse orgel disponeerden zij bij wijze van hoge uitzondering een Scherp. Ook voerden zij ingrijpende verbouwingen uit van bestaande grote orgels, bijvoorbeeld van die van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch en de St.-Bavokerk te Haarlem.

Na het midden van de zeventiende eeuw werd het Van Covelens-concept verder losgelaten, soms zodanig dat het onherkenbaar werd. De voortzetters van het orgelmakersbedrijf van de Van Hagerbeers – eerst Jacobus Galtusz van Hagerbeer (1625-1670) en Roelof Barentsz Duyschot (1620-ca. 1685), en vervolgens Johannes Duyschot (1645-1725) – concipieerden hun orgels in de eerste plaats met het oog op de primaire functie die het orgel in de Republiek zich tussen 1620 en 1680 had verworven: de begeleiding van het psalmgezag. De krachtige, monumentale klank die daarvoor werd vereist werd bewerkstelligd door de royale toepassing van dubbelkoren in de discant van prestantregisters, de toevoeging van het discantregister Cornet om de 'voois' duidelijker uit te laten komen, en manuaalkoppelingen ter vergroting van de klankkracht. Door de halvering van mixturen, scherp en trompetten en van de manuaalkoppeling werd het aantal klankmogelijkheden nog

aanzienlijk uitgebreid. Een belangrijke ontwikkeling in dit verband was ook de verzelfstandiging van het pedaal rond 1650, die in Holland voor het eerst werd gerealiseerd door orgelbouwers die uit andere gebieden – vooral Duitsland – afkomstig waren, bijvoorbeeld door Hans Goltfus (Rotterdam – St.-Laurens, 1642-'45) en Hans Wolff Schonat (Amsterdam – Nieuwe Kerk, 1650-'55). Aan de traditionele bezetting van Prestant 8', Octaaf 4' en Trompet 8' werd – geheel in lijn met de nieuwe praktijk om in instrumentale ensembles de baspartij in het onderoctaaf te verdubbelen – een Bourdon 16' toegevoegd, en vaak ook een Bazuin 16'. Het pedaal werd niet meer door middel van een vaste koppeling met het hoofdwerk verbonden, maar kreeg vrijwel altijd een in- en uitschakelbare koppeling naar het hoofdwerk. Een pedaalmixtuur, zoals Schonat disponeerde op het grote orgel van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, bleef een zeldzaamheid. Belangrijke werkzaamheden van Jacobus van Hagerbeer en zijn meesterknecht Roelof Barentsz Duyschot waren de grote verbouwing van het Niehoff-orgel van de Oude Kerk te Amsterdam in 1659-'62, en de uitbreiding van het grote orgel van de Nieuwe Kerk in dezelfde stad in 1668-'73. Hun belangrijkste concurrenten waren Nicolaas van Hagen (ca. 1620-1685¹⁴²) en Apollonius Bosch (ca. 1620-1699¹⁴³), die af en toe gezamenlijk opdrachten aannamen. In vrijwel dezelfde tijd dat Roelof Barentsz en Johannes Duyschot een orgel bouwden voor de Westerkerk te Amsterdam (1683-'86), voerden Van Hagen en Bosch een omvangrijke verbouwing uit van het orgel van de Oude Kerk, eveneens te Amsterdam.

Rond 1700 was Johannes Duyschot de onbetwiste meester van de Hollandse orgelbouw. De enige andere Nederlandse orgelmaker die in die tijd een oeuvre van enige omvang tot stand kon brengen was Matthias Verhofstadt (1677-1731). Johannes Duyschot bouwde tamelijk veel nieuwe orgels, waarvan die van de Westerkerk en de Oude Lutherse Kerk (1691-'93) te Amsterdam, en de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage (1700-'02) de belangrijkste waren. De twee genoemde Amsterdamse orgels bezaten twee manueelwerken (hoofd- en bovenwerk) en pedaal, die hoofdzakelijk waren bezet met prestantregisters en luide tongwerken (Trompet 8' en Bazuin 16'). Het aantal registers dat niet strikt noodzakelijk was voor de begeleiding van de gemeentezang, was zeer beperkt; slechts een klein aantal fluiten was over de twee manueelwerken verdeeld. Het Haagse orgel beschikte over drie manueelwerken, maar, opvallend genoeg, slechts over een aangehangen pedaal. Het bovenwerk was hier wel rijkelijk met fluiten en zelfs een Cimbels bezet, waardoor het een duidelijke representant was van de oud-Hollandse traditie. Over het algemeen kan men echter stellen dat de orgels van Johannes Duyschot niet meer terug te voeren zijn op een bepaald 'standaardmodel'. Het orgel van de Westerkerk, dat in deze studie nog een belangrijke rol zal spelen, moge als illustratie dienen van een laat zeventiende-eeuws begeleidingsorgel. Met de bouw werd in 1683 begonnen door Roelof Barentsz en Johannes Duyschot. Roelof Barentsz kwam tijdens de bouw te overlijden; het orgel werd voltooid door Johannes Duyschot in 1686. Het bezat bij oplevering waarschijnlijk de volgende dispositie:¹⁴⁴

¹⁴² Vlagsma 1992, p. 12.

¹⁴³ Vlagsma 1992, pp. 8-9.

¹⁴⁴ De met het woordje 'waarschijnlijk' uitgedrukte onzekerheid wordt veroorzaakt door het volgende. Van de orgelmakers Duyschot zijn twee stukken bewaard gebleven die ons inlichten omtrent de dispositie: een ongedateerd bestek betreffende de bouw van een nieuw orgel (te dateren op eind 1682 of begin 1683), en een rekening van Johannes Duyschot (opgesteld na de voltooiing in 1686) waarin enkele wijzigingen ten opzichte van het oorspronkelijke plan worden opgesomd die Duyschot oordeelde "zeer nootsakelijk te sin om het orgel meer kraght te geeven ondert gesangh". (Beide stukken bevinden zich in: SAA, ANHG.BC, inv.nr. 1.) De door Duyschot beschreven wijzigingen komen in de meeste, maar niet in alle gevallen overeen met latere bronnen en sporen in het orgel. Vaststaat dat Duyschot tijdens de bouw de volgende registers heeft toegevoegd: op het hoofdwerk een Quintadeen 8', een Fluit 4' in plaats van de oorspronkelijk geprojecteerde Nasaet 3' I-II, en een tremulant; op het rugpositief een Scherp D IV (waarover in de hoofdtekst meer); op het pedaal een Quint 3'. Minder zekerheid bestaat omtrent de oorspronkelijk op het hoofdwerk geplande Quint 3' I-II en de in de rekening beschreven toevoeging van een "half Secxqualter of Cornet genampt, spreckt 7 a 8 en 9 dick", eveneens op het

Hoofdwerk		Rugpositief		Pedaal	
1. Prestant I-II	16'	1. Prestant I-III	8'	1. Bourdon	16'
2. Octaaf I-II	8'	2. Holpijp	8'	2. Octaaf	8'
3. Quintadeen	8'	3. Quintadeen	8'	3. Octaaf	4'
4. Octaaf I-II	4'	4. Octaaf I-III	4'	4. Quint	3'
5. Fluit, “daer de Egho meede gespeelt wert” [4']		5. Open fluit I-II	4'	5. Bazuin	16'
6. Superoctaaf I-II	2'	6. Superoctaaf I-III	2'	6. Trompet	8'
7. Sexquialt./Cornet DIII-IV		7. Siflet I-II	1'		
8. Mixtuur B/D III-VIII	2'	8. Sexquialter II-IV	3'		
9. Scherp B/D III-VIII	1'	9. Mixtuur III-VIII	2'		
10. Trompet B/D	8'	10. Scherp III-VIII	1'		
		11. Scherp D IV			
		12. Trompet	8'		

Manuaalomvang: CDE-c³, pedaalomvang: CDE-d¹. Manualen van zwart ebben- en palmhout. Manuaalkoppeling (gehalveerd?), pedaal koppeling naar Hoofdwerk. Tremulant Hoofdwerk, tremulant Rugpositief. Het pijpwerk zou volgens het bestek worden gemaakt “altesamen van loot ende prestant pijpen vertint”. Zes blaasbalgen van 9 x 6 voet, “alles van 1½ duijms wagenschodt”.

Het op het rugpositief onder nummer 11 vermelde register werd door Duyschot niet bij name genoemd, doch omschreven als “een nieuwt register in de reghter handt meede 4 dick, seer goet van geluijt om de voijs van den psalm klarder te do[e]n uijtklinken”. In contemporaine bronnen wordt dit register een ‘Scherp’ genoemd.¹⁴⁵ Na onderzoek van de oorspronkelijke pijpstokken kon worden bevestigd dat dit een vierkorige Scherp is geweest, en kon worden vastgesteld dat het register een hoge samenstelling bezat en begon op a⁰.¹⁴⁶ De blaasbalgen waren voorzien van contragewichten.¹⁴⁷

Johannes Duyschot had niemand die na zijn dood het bedrijf op glorieuze wijze zou kunnen continueren. Weliswaar werkte zijn zoon Andries (1675-1752¹⁴⁸) bij hem in de orgelmakerij, maar deze bereikte bij lange na niet het niveau van zijn vader. In 1715 werden voorbereidingen getroffen voor de bouw van een nieuw orgel voor de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Hoewel Johannes Duyschot jaren voordien nog interesse had getoond, deed hij nu geen poging de opdracht in de wacht te slepen. Hij was op dat moment 70 jaar oud; zou hij zich te oud hebben gevoeld om aan zo’n groot project te beginnen? Typisch voor de situatie waarin de Hollandse orgelbouw verkeerde, was dat de

hoofdwerk. Duyschots formulering doet vermoeden dat de Sexquialter/Cornet een extra register was en niet in de plaats kwam van een ander register. Echter, uit latere historische bronnen (in genoemd archief: (1) op vellen papier gedrukte registernamen van het orgel (in veelvoud), en (2) een anonieme en ongedateerde, doch waarschijnlijk uit de tweede helft van de 18^e eeuw stammende ‘Notietie [*sic*] van het orgel in de Westerkerk tot Amsterdam’; voorts (3) Hess 1774, pp. 8-9) blijkt niet dat Duyschot een Quint 3’ op het hoofdwerk heeft gedisponeerd; evenmin is dit gebleken bij onderzoek van het orgel bij gelegenheid van de herbouw in 1990-’92 (Jongepier 1992, p. 360). We mogen derhalve aannemen dat de Sexquialter in plaats van de Quint is gekomen. Ook over de hoedanigheid van de Sexquialter/Cornet bestaat onzekerheid. Duyschot vermeldt het als een register van 7, 8 en 9 koren. Bij onderzoek zijn echter aanwijzingen en sporen aangetroffen die wijzen op een register van slechts 3 en 4 koren in prestantmensuur. (Jongepier 1992, pp. 360-361.)

¹⁴⁵ SAA, ANHG.BC, inv.nr. 1. Op vellen papier met daarop de registernamen van het orgel gedrukt, staat het register vermeld als “Scharp Regterh^t”; in het contract met Christian Vater d.d. 14 sept. 1726 wordt gesproken van “het halve Scharp”.

¹⁴⁶ Jongepier 1992, pp. 359-360.

¹⁴⁷ Zulks blijkt uit het contract met Christian Vater d.d. 19 sept. 1726. (SAA, ANHG.BC, inv.nr. 1.)

¹⁴⁸ Vlagsma 1992, pp. 25-26.

Afb. 2. Amsterdam - Westerkerk. Duyschot-orgel (1686). Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

groep gegadigden voor de opdracht enerzijds bestond uit relatief onervaren Nederlandse orgelmakers, waaronder Cornelis Hoornbeeck, en anderzijds uit orgelmakers uit Duitsland, waaronder niemand minder dan de grote Hamburgse orgelmaker Arp Schnitger, die in de gewesten Groningen en Friesland al vele orgels had gebouwd, en die zijn werkterrein graag tot het welvarende Holland zou uitbreiden. Hoewel Hoornbeeck de opdracht kreeg, zou het niet lang duren voordat leerlingen van Schnitger en andere Duitse orgelmakers de leiding zouden nemen over de orgelbouw in grote delen van de Republiek.

Na de voltooiing van het orgel in de Westzijderkerk in Zaandam in 1712 hebben vader en zoon Duyschot zich in hoofdzaak beziggehouden met het uitvoeren van onderhoudswerkzaamheden, met daarnaast de uitbreiding van het orgel van de Grote of St.-Jacobskerk te Den Haag met een vrij pedaal in 1719-'22,¹⁴⁹ en de bouw van twee orgeltjes te Delft in 1722.¹⁵⁰ Mogelijk heeft Johannes Duyschot in 1718 getracht de opdracht te verkrijgen tot de bouw van een orgel met een manueel en elf registers

¹⁴⁹ Van Biezen 1995, p. 406; Vlagsma 1992, p. 18, noemt de jaartallen 1719-1720.

¹⁵⁰ Vlagsma 1992, p. 65. Namelijk een positief door Johannes Duyschot in de Oud-Katholieke Kerk van de H.H. Maria en Ursula, en een achtvoets orgel door Andries Duyschot in de r.-k. schuilkerk 'Agter de Marck'.

voor de Hervormde Kerk te Voorschoten.¹⁵¹ In 1724 diende Duyschot een voorstel in voor de bouw van een nieuw orgel voor de Hervormde Kerk te Maasland; de opdracht ging echter naar Rudolph Garrels.¹⁵² Johannes Duyschot overleed in 1725. Andries Duyschot werd geen belangrijk orgelmaker; hij zou zich vrijwel uitsluitend met onderhoudswerk bezighouden.

De orgelmaker die in 1715 de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam had weten te verwerven, Cornelis Hoornbeeck, was degene bij wie Christian Müller gedurende een aantal jaren als meesterknecht werkzaam zou zijn en bij wie hij zich de Hollandse stijl zou eigen maken.

2.6 De orgelmaker Cornelis Hoornbeeck

Cornelis Hoornbeeck was afkomstig uit Kopenhagen. Omtrent zijn opleiding en eventuele werkzaamheden in Denemarken zijn geen gegevens voorhanden. Op een onbekend moment is hij naar Amsterdam verhuisd, en trad daar in 1706 in het huwelijk. In de ondertrouwacte wordt hij ‘orgelmaker’ genoemd.¹⁵³ Hij was op dat moment 30 jaar oud; hij moet dus in 1675 of 1676 zijn geboren.¹⁵⁴ Uit de acte blijkt dat hij woonde aan de Groenburgwal. In 1709 kocht Hoornbeeck een “huys en erve staende en leggende op de Leydsegragt aen de zuydzyde tussen de Lijnbaens gragt en kleyne Leydse dwarsstraat”,¹⁵⁵ waar hij tot zijn dood in 1722 met zijn gezin zou blijven wonen. In dit pand was ook de orgelmakerij gevestigd.¹⁵⁶ Opvallende overeenkomsten tussen zijn orgel in de Ronde Lutherse Kerk en enkele orgels van Johannes Duyschot, waarop in paragraaf 2.8 dieper zal worden ingegaan, doen vermoeden dat Hoornbeeck een paar jaar als knecht bij Duyschot heeft gewerkt voordat hij een eigen bedrijf begon. Van Dijk oppert de mogelijkheid dat Hoornbeeck zich als zelfstandig orgelmaker te Amsterdam vestigde nadat Johannes Duyschot zijn orgelmakerij in 1705 bij testament aan zijn zoon Andries had overgedaan, waarmee een carrière binnen het bedrijf van Duyschot nog maar weinig perspectief bood.¹⁵⁷

Hoornbeeck heeft als bouwer van kerkorgels geen groot oeuvre nagelaten. Feitelijk staat thans van slechts één orgel vast dat hij het gebouwd heeft: dat van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam (1715-’19). Het is niettemin waarschijnlijk dat hij nog een aantal kleinere orgels heeft gebouwd. In archivalia te ’s-Hertogenbosch uit 1721, waarin de aanbesteding van de restauratie van het grote orgel van de St.-Janskerk in 1715 ter sprake wordt gebracht, wordt geschreven dat Hoornbeeck toentertijd beroemd was “door ’t maken van verscheijde orgels speciaal in de stad van Amsterdam”.¹⁵⁸ Als deze

¹⁵¹ H. van Nieuwkoop, ‘Het Zeemans-orgel in de Hervormde Kerk te Voorschoten’, *Visitatio Organorum* 2, ed. A. Dunning (Buren 1980), pp. 457-468, hier p. 460. Het betreft een ongesigneerd ontwerp, waarvan het handschrift sterk in de richting van Johannes Duyschot wijst. Vlagsma 1992, pp. 18-19, schrijft het ontwerp zonder aanvoering van argumenten zonder meer toe aan Duyschot. De opdracht voor de bouw van het orgel ging naar Jacobus Zeemans.

¹⁵² Vlagsma 1992, p. 19.

¹⁵³ SAA, DTB, inv.nr. 540, p. 3 (23 april 1706).

¹⁵⁴ Niet in 1666 of 1667, zoals Gierveld 1977, p. 178, beweert.

¹⁵⁵ Geciteerd naar Van Dijk 1998, p. 55, die dit ontleende aan SAA, Kwijtscheldingen, archiefnr. 5062, nr. 4b, fol. 209v-210r.

¹⁵⁶ Van Dijk 1998, p. 55.

¹⁵⁷ Van Dijk 1998, p. 57.

¹⁵⁸ SAHb, OSA, inv.nr. 5997, brief d.d. 31 juli/1 aug. 1721 van de ‘Schepenen, geswoorens en raeden’ van ’s-Hertogenbosch aan het Hof van Brabant.

bewering waar is, moeten die orgels vrijwel allemaal zijn gebouwd voor kerken waarvan de archivalia verloren zijn gegaan. Het zou dan gaan om katholieke en oud-katholieke schuilkerken.

Van door Hoornbeeck uitgevoerde reparatiewerkzaamheden zijn slechts de volgende drie gevallen bekend:

- 1714: reparatie van de blaasbalgen van het Duyschot-orgel in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam;
- 1715-'18: restauratie van het grote orgel in de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch;
- 1718: reparatie van het orgel van de Waalse Kerk, eveneens te 's-Hertogenbosch.

Het wekt bevreemding dat Hoornbeeck zelfs in zijn woonplaats Amsterdam niet meer onderhoudswerk heeft verricht, en dat tussen circa 1705 en 1720 de orgels van de Oude, de Nieuwe, de Wester- en de Waalse Kerk, alsmede van de Nieuwezijds Kapel werden onderhouden door andere orgelmakers, waarvan de meeste van buiten de stad, te weten Johannes Duyschot, Gerrit van Giessen, Jan van Daalen en Joost Dirk Jalink.¹⁵⁹ Het Duyschot-orgel van de Oude Lutherse Kerk werd in principe onderhouden door de eigen organist, Evert Havercamp. Het is goed denkbaar dat Hoornbeeck onderhoudswerk heeft uitgevoerd aan orgels in katholieke en oud-katholieke schuilkerken.

Zelfs indien men rekening houdt met de mogelijkheid dat Hoornbeeck nog enkele kleine orgels heeft gebouwd waarover ons, door het ontbreken van archivalia, niets bekend is, dringt zich de vraag op of hij met het bouwen van kerkorgels wel in zijn levensonderhoud heeft kunnen voorzien, en of hij, in ieder geval vóór 1715 en na 1719, niet nog over een andere bron van inkomsten heeft beschikt. Uit de boedelbeschrijving die na de dood van Hoornbeeck in 1722 werd opgesteld blijkt dat hij zich heeft beziggehouden met de bouw van huisorgels, klavecimbels en klavechorden.¹⁶⁰ Mogelijk heeft Hoornbeeck zich ook gedurende zijn eerste jaren in Amsterdam vooral geprofileerd als bouwer en reparateur van kamerinstrumenten voor particulieren.

In het licht van het bovenstaande is het enigszins opmerkelijk dat de relatief onervaren Cornelis Hoornbeeck de opdracht kreeg om het orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch te restaureren. Ronduit verbazingwekkend is dat hij de prestigieuze opdracht voor de bouw van een orgel met achtentwintig registers in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam in de wacht wist te slepen. Hoe kwamen deze opdrachten tot stand?

In 1713 kreeg Hoornbeeck bezoek van de op orgelbouwkundig gebied goed onderlegde predikant Gerard van Hel uit 's-Hertogenbosch. Van Hel was door de Bossche kerkmeesters, die waarschijnlijk in de veronderstelling verkeerden dat in de wereldstad Amsterdam de beste orgelmakers te vinden waren, verzocht om aldaar “met bequaeme meesters zoo organisten als orgelmakers te willen spreken over het orgel in de St. Janskerck [...], off wel genegenthyt soudén hebben van over te komen, omme hetselve te visiteren ende de defecten by schriftelyke memorie aen de heeren kerckmrs. over te geven”.¹⁶¹ Het is de vraag of Van Hel in Amsterdam behalve Hoornbeeck nog andere orgelmakers heeft aangetroffen. Mogelijk Jan van Daal, die de orgels van de Oude en de Waalse Kerk en de Nieuwezijds Kapel in onderhoud had. Johannes Duyschot, die Amsterdam geruime tijd als zijn

¹⁵⁹ Van het orgel van de Westerkerk kan bij gebrek aan archivalia weliswaar niet worden bewezen wie het orgel in deze tijd onderhield, maar omdat het een werkstuk was van Johannes Duyschot, mag gevoeglijk worden aangenomen dat Duyschot het orgel ook zelf onderhield.

¹⁶⁰ Inventaris opgesteld op 19 dec. 1722. Gedeeltelijk afgedrukt in *Bouwstenen* 2, pp. 291-294.

¹⁶¹ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 19v-20r, notulen d.d. 10 mei 1713. Uit de notulen blijkt dat predikant Van Hel vaker werd betrokken bij zaken de orgels aangaande, “dewyl seer goede kennisse heeft om van de staet van de orgels te cunnen oordeelen”.

domicilie had gehad, had de stad enige jaren tevoren verlaten, en was in 1713, afgezien van enig onderhoudswerk in de Nieuwe Kerk, in andere Hollandse steden werkzaam, te weten Alkmaar, Leiden, Den Haag en Middelburg.¹⁶² Het aanbod van orgelmakers in Amsterdam was te dien tijde in ieder geval zeer beperkt.¹⁶³ Hoe het ook zij, Van Hel sprak te Amsterdam “met twe bequaeme meesters zoo organist, als orgelmaker”, en vond hen bereid naar 's-Hertogenbosch te reizen om het grote orgel te inspecteren.¹⁶⁴ De orgelmaker was Hoornbeeck, zo blijkt uit de latere stukken. Van de organist is de identiteit niet bekend; het is de vraag of deze uiteindelijk bij de inspectie betrokken is geweest. Hoornbeeck stelde op 4 augustus 1713 een rapport op over de toestand van het St.-Jansorgel. Eerder dat jaar had Godefridus Cousijns uit Geertruidenberg ook al een rapport opgesteld; Cousijns rekende voor de restauratie f 750,-.¹⁶⁵ In juni 1714 sprak Hoornbeeck nogmaals met Van Hel over de noodzakelijke herstellingen aan het orgel. Dit gesprek vond plaats te Delft, de nieuwe standplaats van de predikant.¹⁶⁶ Hoewel de kerkmeesters aanvankelijk van plan waren het werk aan te besteden aan de laagste inschrijver,¹⁶⁷ ging de opdracht toch naar Hoornbeeck, die met f 1.150,- een stuk duurder was dan Cousijns. Kennelijk stelden de kerkmeesters in Hoornbeeck het grootste vertrouwen. Het rapport uit 1713 vormde de basis voor een contract tot restauratie, dat op 23 maart 1715 werd gesloten.¹⁶⁸

Eveneens in 1715 vonden de gesprekken plaats ter voorbereiding op de bouw van een nieuw orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. In 1701 hadden ook al gesprekken plaatsgevonden, maar tot de bouw van een orgel was vooralsnog niet besloten. De gegadigden waren toen Arp Schnitger en Johannes Duyschot. In 1715 was Schnitger opnieuw een van de gegadigden voor de opdracht, evenals zijn landgenoten Gerhard von Holy uit het Oost-Friese Jever, en een orgelmaker Stertzing uit Saksen-Eisenach.¹⁶⁹ Uit eigen land meldden zich Jan van Daal en Cornelis Hoornbeeck.¹⁷⁰ Opvallend afwezig

¹⁶² Vlagsma 1992, pp. 18, 40, 48, 55, 59.

¹⁶³ Vijf jaar later zou de situatie nog niet veel zijn verbeterd. In de vergadering der kerkmeesters van de Remonstrantse Kerk te Amsterdam gehouden op 12 juni 1720 werd voorgesteld het onderhoud van het nieuwe Weidtmann-orgel op te dragen aan een “van de twee[!] meesters in dese stad woonagtig [...], namentlijk ... Hoornbeeck, welke het orgel in de Nieuwe Luijterse Kerk nu jongst gemaekt heeft, en ... Mulder sijn geweesene knecht, thans meester geworden”. (SAA, ARG, inv.nr. 3.)

¹⁶⁴ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 20rv, notulen d.d. 10 juli 1713.

¹⁶⁵ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 17r, notulen d.d. 28 jan. 1713. Het rapport is te vinden in SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

¹⁶⁶ L.H.G. Derijks, *Inventaris van het archief van de Kerkenraad der Nederlands Hervormde Gemeente te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1970) [= Stadsarchief 's-Hertogenbosch, toegangsnr. 189], p. 25.

¹⁶⁷ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, notulen d.d. 2 okt. 1714. (Van der Harst 1985, p. 28, verwijst abusievelijk naar notulen d.d. 2 okt. 1713.)

¹⁶⁸ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

¹⁶⁹ De ontwerptekening die bewaard bleef (gereproduceerd in Looyenga 1998, p. 192), vermeldt de volgende signatuur: “Johan Ch[r]istoff Stertsingh in Saxon-Eijsenagh”. Uit de literatuur zijn vier orgelmakers Stertzing bekend: Georg Christoph (ca. 1650-1717), zijn zoon Johann Friedrich (1681-1731), en een zoon of broer Johann Christian (geen levensdata bekend), en tot slot Johann Georg (geen levensdata bekend). Georg Christoph Stertzing bouwde in 1696/'97-1707 naar ontwerp van Johann Christoph Bach (1642-1703) het grote orgel in de Georgenkirche in Eisenach. Een orgelmaker Johann Christoph Stertzing is niet bekend. Er bestaat een gereede kans dat de vermelding van de naam ‘Johan Christoff Stertsingh’ berust op een vergissing. De signatuur stamt vermoedelijk niet van Stertzing zelf. De spelling en schrijfwijze wijzen op een Hollandse auteur, niet op een Duitse. Het handschrift vertoont sterke overeenkomst met dat van kerkmeester Anthoni Grill, die o.a. in de periodes 4 mei 1716 – 4 jan. 1717 en 1 mei 1719 – 8 april 1720 de notulen van de vergaderingen der kerkmeesters bijhield (vgl. SAA, AELG, inv.nr. 1238). Vermoedelijk is de tekening het werk van Georg Christoph Stertzing of van Johann Christian Stertzing. (Tot hetzelfde vermoeden kwam ook reeds Van Buitenen 2000 [III], p. 12.) Het kasboek van de Lutherse Gemeente vermeldt op 20 dec. 1719 een uitgave van f 25,- “Aan Jan Hendrik Muller, voor een teekening van 't Orgel, gemaakt door Chrisstoffel Sterts[n]gh tot Eijsenagh”.

was nu Johannes Duyschot. Zou hij zich vanwege zijn hoge leeftijd (hij was juist 70 jaar geworden) niet meer tot zo'n grote opdracht hebben willen verplichten? Eerder hebben we gezien dat Duyschot na 1712 hoofdzakelijk onderhoudswerkzaamheden verrichtte. Aan de orgelmakers die poogden de opdracht voor de bouw van het orgel in de Ronde Lutherse Kerk te verwerven, werd verzocht een bestek te maken van "wat soo een orgel van 28 registers soude koomen te kosten te weten de pypen met al hetgeen dat tot het speelwerck behoort".¹⁷¹ Ofschoon de meeste orgelbouwers een ontwerptekening hadden ingestuurd, besloten de opdrachtgevers in de vergadering van 22 juli 1715 de orgelkast niet te laten maken volgens het ontwerp van een van de orgelbouwers maar volgens het ontwerp van de beeldhouwer Jurriaan Westerman. In dezelfde vergadering werd ter tafel gebracht dat de kerkmeesters "door eenige orgelmakers hadden laten calculeren, voor hoe veel sij het orgel op dat bestek soude kunnen maaken, en dat aan kerkmeesteren dese drij orgelmakers de beste voorquamen, namentlijk Snitger, Hoornbeek, en Holij. Waarop door voorn: Praeses in omvfrage gebragt sijnde of men met eene van dese drij sal contracteren, dan of men nog eenige orgelmakers uijt Saxen sal hooren, is per plura verstaan geen uijt Saxen te hooren, maar het bij dese drij te laten blijven, en met eene uijt haar te contracteren, ook Hoornbeek en Holij alhier eens te horen".¹⁷² Vanuit hedendaags perspectief is het nauwelijks voorstelbaar dat de onervaren Hoornbeek samen met Arp Schnitger, een van de grootste orgelbouwers uit de geschiedenis, en Gerhard von Holy, die reeds in de fraaie orgels te Dornum (1710-'11) en Marienhafte (1710-'13) bewijs van zijn kunnen had geleverd, tot de meest geschikte kandidaten werd gerekend. Een voordeel dat Hoornbeek ten opzichte van zijn concurrenten had, was, dat hij bij de kerkmeesters bekend was omdat hij in oktober 1714 de balgen van het orgel van de Oude Lutherse Kerk gerepareerd had, en kennelijk naar tevredenheid. Mogelijk werkte het ook in zijn voordeel dat hij sinds een paar maanden de belangrijke opdracht voor de restauratie van het grote orgel van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch op zak had. In de kerkmeestersvergadering van 29 juli 1715 werd hem gevraagd, "wijl hij noijt een groot orgel heeft gemaakt, of hij sig in staat bevind, om sodanig werk volgens die tekening als hem door de Heeren kerkmeesteren is verthoont in de tijd van twee jaaren goed te maken of geen geld", waarop Hoornbeek antwoordde "van jaa". Zijn prijs bedroeg *f* 9.000,-. Von Holy, die in dezelfde vergadering verscheen, rekende *f* 8.500,-. Schnitger werd niet meer in overweging genomen, daar hij "te ver van de hand is, om alhier te hooren". Hoewel Von Holy de laagste prijs rekende, werd "per plura geresolveert [...] met Hoornbeek te contracteren".¹⁷³ Zelfs het feit dat Von Holy later zijn prijs met maar liefst *f* 2.100,- zou verlagen tot *f* 6.400,- vermocht niets aan de genomen resolutie te veranderen.¹⁷⁴ Op 20 augustus 1715 werd met Hoornbeek een contract gesloten voor de bouw van een orgel met dertig registers, twee registers meer dan oorspronkelijk gepland.¹⁷⁵ Het grote vertrouwen dat zowel de Bossche als de Amsterdamse kerkmeesters in Hoornbeek stelden, was stellig op méér gebaseerd dan op hetgeen thans nog uit de archivalia kan worden afgelezen.

Voor een orgelbouwer die nog nooit een groot orgel had gemaakt, was het plan om in Amsterdam binnen twee jaar een zestienvoets orgel met dertig registers tot stand te brengen, en in dezelfde tijd ook nog het grote orgel van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch te restaureren, beslist ambitieus. Té ambitieus,

(SAA, AELG, inv.nr. 876.) Dit gegeven maakt dat een toeschrijving aan Georg Christoph uiteindelijk misschien de beste papieren heeft. (Gegevens over de orgelmakers Stertzing ontleend aan Van Buitenen 2000 [I], pp. 9-10, [III], pp. 12-13; Looyenga 1998, pp. 191-193; Wolff & Zepf 2006, pp. 39-41, 161.)

¹⁷⁰ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 140-141, notulen d.d. 1(? moeilijk leesbaar) april, 2 mei en (niet ingevuld) juli 1715).

¹⁷¹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 140-141, notulen d.d. 1(? moeilijk leesbaar) april 1715.

¹⁷² SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 123; inv.nr. 1238, p. 142, notulen d.d. 22 juli 1715.

¹⁷³ SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 124; inv.nr. 1238, p. 143, notulen d.d. 29 juli 1715.

¹⁷⁴ SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 125; inv.nr. 1238, pp. 143-144, notulen d.d. 5 en 7 aug. 1715.

¹⁷⁵ Het contract is te vinden in SAA, NA 5075, inv.nr. 5934, en SAA, AELG, inv.nr. 785.

zoals na enige tijd zou blijken. De restauratie van het St.-Jansorgel liep vertraging op omdat de conditie bij demontage veel slechter bleek te zijn dan Hoornbeeck had voorzien, en de geplande bouwduur van twee jaar voor het nieuwe orgel voor de Ronde Lutherse Kerk bleek bij lange na niet toereikend te zijn, zelfs niet indien Hoornbeeck zich fulltime aan dit project had kunnen wijden.

De gelukkige omstandigheid doet zich voor dat de bewaard gebleven archivalia te 's-Hertogenbosch en Amsterdam, inzonderheid de notulen van de vergaderingen van de kerkmeesters van de Lutherse gemeente te Amsterdam, relatief veel gegevens bevatten omtrent de voortgang van de Bossche restauratie en de Amsterdamse nieuwbouw. Met behulp van deze gegevens is het mogelijk een tijdtabel op te stellen (zie Tabel 1), waaruit een buitengewoon boeiend beeld kan worden verkregen van de wijze waarop Hoornbeeck zijn aandacht over beide projecten verdeelde. In deze stukken zijn ook de eerste tekenen te vinden van Müllers aanwezigheid in Nederland.¹⁷⁶

¹⁷⁶ De gegevens betreffende doop en begravenis van Hoornbeecks familieleden zijn ontleend aan Van Dijk 1998, pp. 55-56. De overige gegevens zijn ontleend aan SAA, AELG, inv.nrs. 68 (pp. 122-125, 140) en 1238, (pp. 142-165), tenzij anders vermeld.

Tabel 1

<p>'s-Hertogenbosch, St.-Janskerk</p> <p>1715 23 maart: ondertekening van het contract.¹⁷⁷</p> <p>begin(?) april-eind juli: vermoedelijk is Hoornbeek in 's-Hertogenbosch aan het werk. Dit vermoeden wordt versterkt door een passage uit de notulen van de Amsterdamse kerkmeesters d.d. 22 juli waaruit blijkt dat Hoornbeek op dat moment niet in Amsterdam is.</p> <p>1716</p> <p>juni-december(!): Hoornbeek werkt aan het orgel van de St.-Jan, terwijl zijn knechten in Amsterdam werken.</p>		<p>Amsterdam, Ronde Lutherse Kerk</p> <p>1715</p> <p>1[?] april: Hoornbeek verschijnt in de vergadering der kerkmeesters en biedt zijn diensten aan voor de bouw van een nieuw orgel.</p> <p>29 juli: Hoornbeek verschijnt in de vergadering der kerkmeesters. 20 augustus: contract betreffende de bouw van een orgel. 2 september: aanbesteding van het werk aan Hoornbeek voor f9.000,-. (8 september: begrafenis van Hoornbeeks dochter Anna [geb. 1712].) medio oktober: Hoornbeek begint met de bouw van het orgel.</p> <p>1716</p> <p>8 juni: Hoornbeek vraagt permissie om voor twee of drie weken naar 's-Hertogenbosch te gaan omdat hij daar nog wat aan het orgel te doen heeft, en in Amsterdam in de tussentijd niets verzuimt omdat zijn volk 'gestaedigh' aan de pijpen en blaasbalgen werkt. Hij krijgt toestemming te gaan, op voorwaarde dat hij niet langer zal weg-blijven.</p> <p>7 december: omdat er ongerustheid was ontstaan over het feit dat Hoornbeek nog steeds niet was teruggekeerd uit 's-Hertogenbosch en de bouw van het orgel daardoor wat vertraging opliep, had men per post geïnformeerd naar de stand van zaken. Hoornbeek had per brief geantwoord dat de toestand van het orgel slechter was geweest dan hij had kunnen voorzien en dat de reparatie daardoor langer had geduurd, "maer dat het [orgel] nu evenwel soo verre herstelt en in staet gebracht was, dat daerop gespeelt was, en dat het nu int cort geheel in staet soude weesen", waarna hij naar Amsterdam zou terugkeren om de bouw van het Lutherse orgel "met alle ernst en vlijt" voort te zetten.</p>
--	--	--

¹⁷⁷ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

<p>27 december. Hoornbeeck ontvangt <i>f</i> 120,- op rekening van het maken van het orgel.¹⁷⁸</p> <p>1717</p> <p>Juli/begin augustus: Hoornbeecks '2 beste knechts' (waaronder hoogstwaarschijnlijk Christian Müller) zijn in 's-Hertogenbosch aan het werk.</p> <hr/> <p>(Op een onbekend moment na 6 september zijn de twee knechten waarschijnlijk teruggekeerd naar Amsterdam.)</p> <p>1718</p> <p>Eind juni/begin juli: Hoornbeeck is met al zijn knechten in Den Bosch aan het werk.</p>		<p>Eind december? Hoornbeeck is weer aan het werk in de Ronde Lutherse Kerk.</p> <p>1717</p> <p>(20 januari. Doop van Hoornbeecks zoon Petrus in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.)</p> <p>2 augustus. De kerkmeesters notuleren: "Alsoo ons van terseijde was gesezt dat den orgelmaker Hoorenbeek sijn 2 beste knechts hadde gesonden na den Bosch en dat hij in 't kord daermeede na toe soude gaen waerop wij hem hebben voor ons ontbooden en geordonneert dat hij sijn 2 knechts weederom soudentontbieden en dat hij hier soudent hebben te blijven omme soo veel eerder het orgel in die volkoomene staed te helpen brengen of dat wij anders naer riguur van regten hem daertoe soudent doen dwingen 't welk hem op het allerscherpst is gesezt en oock gerecommandeert."</p> <p>6 september. De kerkmeesters notuleren: "Is boovengecoomen den orgelmaaker Hoorenbeek dewelke aan ons versogt omme voor 9 weeken te moogen gaen bij sijn twee knechts na den Bosch en aldaer het orgel klaer te moogen make 't welk hem volkoomen is afgeslaagen maer aan hem geordonneert dat hij sijn knechts van daer sal hebben te ontbieden omme alhier te coomen om ons orgel in volle staed te helpen brengen en daerop gesezt dat men hem sal laten insinueeren op costen en schaade die wij alreede daerdoor hebben geleed en noch te coomen lijden".¹⁸²</p> <p>9 oktober. Het rugpositief is bespeelbaar. Hoornbeeck ontvangt de tweede termijn ad <i>f</i> 3.000,-. Hem wordt nogmaals te verstaan gegeven dat hij haast heeft te maken.</p> <p>1718</p> <p>7 februari. Hoornbeeck verzoekt om een voorschot van <i>f</i> 1.000,- op de laatste termijn van <i>f</i> 3.000,-, "tot betalinge van sijne knechts", hetwelk hij na veel aandringen weet te verkrijgen.</p> <p>4 juli. De kerkmeesters notuleren: "Is boovengecoomen de vrouw van den orgelmaker Hoornbeeck en heeft aan ons te</p>
--	--	--

¹⁷⁸ SAHb, OAJ, inv.nr. 304.

¹⁸² Vgl. SAA, NA 5075, inv.nr. 9007, aktenr. 60, insinuatie aan Hoornbeeck d.d. 7 sept. 1717.

<p>24 augustus. Kerkmeester Van der Does wordt verzocht “om organisten te versoeke die daartoe bequaam sal oordelen om ’t orgel op te nemen, op ’t te kennen geven van Hoornbeeck dat daartoe nu in staat was”.¹⁷⁹</p> <p>Omstreeks 2-16 september: keuring van het orgel door A.E. Veldcamps en N. Woordhouder.¹⁸⁰ Keuringsrapport gedateerd 16 september.</p> <p>22 september of eerder: Hoornbeeck dient een rekening in voor werkzaamheden aan het orgel van de Waalse Kerk te ’s-Hertogenbosch gedurende tweeënhalve dag.¹⁸¹</p> <p>24 september. Hoornbeeck en Müller laten een verklaring opmaken voor notaris Van der Horst.</p>		<p>kennen gegeven dat haer man om redene die hij niet had cunne wijgeren naer s Hartogenbosch was gegaen sonder ons een van alle de minste kennis te geeven”. De kerkmeesters besluiten “om op het aldercraghtigste te laten protesteren en insinueeren”.¹⁸³</p> <p>16 augustus. Naar aanleiding van het voorgaande wordt door notaris Caspar van den Broek een ‘insinuatie en protestatie’ opgesteld, gericht aan Hoornbeecks schoonmoeder en zwager, die zich in het contract borg hadden gesteld. Uit het stuk blijkt dat alle knechts mee zijn gegaan naar ’s-Hertogenbosch.¹⁸⁴</p> <p>27 augustus. De kerkmeesters laten bovengenoemde insinuatie per bode naar ’s-Hertogenbosch sturen.¹⁸⁵</p> <p>1719</p> <p>2 januari. Hoornbeeck vraagt wederom om f 1.000,- of minder op rekening van de laatste termijn. Op 4 januari wordt besloten hem f 550,- te betalen.</p> <p>(25 april. Christian Müller wordt ingeschreven als lidmaat van de Lutherse gemeente te Amsterdam.)¹⁸⁶</p>
---	--	---

¹⁷⁹ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 30v.

¹⁸⁰ Idem, fol. 30v-31r, notulen d.d. 18 sept. 1718. Uit de notulen blijkt dat de keurmeesters in verband met de keuring 14 dagen in ’s-Hertogenbosch zijn geweest.

¹⁸¹ SAHb, OSA, inv.nr. 6147, rekening Hoornbeeck (betalingsopdracht 22 sept. 1718; rekening voldaan 24 sept. 1718).

¹⁸³ Een vergelijkbaar bericht komt voor in de notulen van de vergadering van de kerkenraad der Remonstrantse Kerk d.d. 12 juli 1718. Hoornbeeck had op enig moment beloofd binnen drie weken in genoemde kerk een positief op te stellen. “Soo is na verloop van deese gementioneerde tijd, bevonden, dat hij daar noch niets aan hadde gewerckt, maar dat hij in stilheijt van hier na s’Hertogenbosch was verrijst, om aldaar zijn voormaals aangenomen orgel te voltoojen, zoodat hij na allen oogenschijn voor het naajaer van daar niet staat te retourneren.” (SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 12 juli 1718.)

¹⁸⁴ SAA, NA 5075, inv.nr. 9009, aktenr. 179.

¹⁸⁵ Van Dijk 1998, p. 65. Van Dijk vermeldt zijn bron niet.

	<p>(31 juli. Begrafenis van Hoornbeecks vrouw Elisabeth Anna van Jerusalem [37 jaar oud] in de Westerkerk te Amsterdam.)</p> <p>7 augustus. Hoornbeeck belooft de kerkmeesters dat het orgel in september of oktober in zoverre voltooid zal zijn dat organisten kunnen worden uitgenodigd om het orgel te keuren.¹⁸⁷</p> <p>8 november. Kerkmeester Anthoni Grill deelt de vergadering mede dat Hoornbeeck het orgel deze week zal voltooiën. Besloten wordt om organisten ter keuring te inviteren.</p> <p>14-21 november.¹⁸⁸ Keuring van het voltooide orgel door E. Haverkamp, E.E. Veldcamps en J. Clermont. Het keuringsrapport wordt ingediend op 21 november.</p>
--	---

Uit de archivalia blijkt dat Christian Müller bij de restauratie van het grote orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch en bij de bouw van het orgel in de Ronde Lutherse Kerk betrokken was als meesterknecht van Cornelis Hoornbeeck. De vraag rijst natuurlijk, op welk moment en met welke motivatie Müller tot Hoornbeecks bedrijf toetrad. Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden.

De vroegste bewijzen voor Müllers aanwezigheid in Nederland dateren van vlak na de voltooiing van de restauratie van het orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch in 1718. Het oudste stuk is een rekening van Hoornbeeck voor werkzaamheden gedurende tweeënhalve dag aan het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch, daterende van 22 september 1718 of eerder; 'Christian' wordt daarin genoemd als Hoornbeecks 'erste knecht'.¹⁸⁹ Een tweede stuk dateert van slechts enkele dagen later: een acte, opgesteld op 24 september 1718 door notaris Adam van der Horst te 's-Hertogenbosch, waarin Cornelis Hoornbeeck, woonachtig te Amsterdam, en "Christiaan Muller desselfs meesterknecht mede wonende aldaer", verklaren dat de toestand van het grote orgel van de St.-Janskerk slechter was geweest dan zij hadden kunnen voorzien en dat het daardoor veel moeite had gekost de restauratie te voltooiën.¹⁹⁰ Dat Müller als meesterknecht bij de pas voltooide restauratie betrokken was geweest, bewijst dat hij reeds langere tijd bij Hoornbeeck in dienst was geweest. Maar vanaf welk moment precies? Een zekere passage uit de notariële acte zou kunnen leiden tot de conclusie dat Müller bij de totstandkoming van de overeenkomst weliswaar niet betrokken was geweest, maar dat hij wel reeds vanaf het begin van de werkzaamheden een rol van betekenis had gespeeld. Direct volgend op Hoornbeecks verklaring dat hij (alleen) in 1713 het orgel had gevisiteerd en op 23 maart 1715 had aangenomen het orgel te repareren, luidt de tekst van de acte namelijk: "Dat daerop sij comparanten [= Hoornbeeck en Müller] 't voorsz orgel onderhanden genomen hebbende, buijten henne gedachten

¹⁸⁶ SAA, AELG, inv.nr. 562 (communicantenregister 1719), inschrijving op 25 april 1719: "Christiaan Muller, van Andreasberg".

¹⁸⁷ In de notulen staat dat Hoornbeeck heeft beloofd "het orgel in 7ber [= september] ofte 8ber [= oktober] seeckerlijck soo verre claer en vaerdigh te hebben [...]" (SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 159), niet dat hij het orgel binnen zeven of acht weken gereed zou hebben, zoals Van Dijk 1998, p. 65, beweert.

¹⁸⁸ Ofschoon het resolutieboek vermeldt dat de keuring plaatsvond op 14 november, mag ervan worden uitgegaan dat daarvoor een week (tot 21 november, de datering van het keuringsrapport) werd uitgetrokken, gezien de grondigheid waarmee de keurmeesters te werk gingen. De duur van een orgelkeuring bedroeg niet zelden een week of zelfs nog langer. (Vgl. Van Nieuwkoop 1988, pp. 206-207.)

¹⁸⁹ SAHb, OAJ, inv.nr. 6147. Betalingsopdracht d.d. 22 sept. 1718; rekening voldaan op 24 sept. 1718.

¹⁹⁰ SAHb, OSA, inv.nr. 5997. (Zie Appendix 2, 7b.)

bevonden hebben [dat het orgel zich in een ellendige toestand bevond]”. De archivalische gegevens doen vermoeden dat Hoornbeeck van april tot en met juli 1715 aan het grote orgel van de St.-Janskerk werkte (vergelijk Tabel 1); als de bovenstaande interpretatie van de notariële acte juist zou zijn, zou Müller dus in ieder geval vanaf het tweede kwartaal van 1715 met Hoornbeeck in 's-Hertogenbosch werkzaam moeten zijn geweest.¹⁹¹ Dit lijkt echter te worden uitgesloten door hetgeen Jacobus Eytzen, organist van de St.-Janskerk, in een brief d.d. 25 november 1718 schreef aan zijn collega Dirk Schol te Delft. Voor een goed begrip van de volgende passages uit deze brief dient de lezer te weten dat Eytzens brief overvloedig van laster en valse beschuldigingen jegens Hoornbeeck, waardoor de tekst slechts onder voorbehoud ten bewijze kan worden aangevoerd. Volgens Eytzen heeft Hoornbeeck op een zeker moment, nadat hij en zijn volk veel tegenslagen te verduren hadden gekregen en door de wanhoop werden belaagd, “een orgelmaaker van Hamburg ontboden die sijne kunst redelijk wel verstont [...]. Sij dan alle 'tsamen meer als 20 maenden het orgel dag en nagt gestelt hebbende sonder dat het t selve een uijre stil was, stellende dan dese dan geene meesters”. In een later stadium heeft Hoornbeeck (nog steeds aldus Eytzen) op eigen kosten nog “uijt Saxen een goedt orgelmaaker ontboden die eenige tijt aen het orgel heeft gewerkt, welke mij seijde dat Hoornbeeck de kunst niet en verstont en daerom geduijrig van sijne knekten wierde bedrogen, maar dat hij nu wat begon te leeren van hem en redelijk avanceerde.”¹⁹² Met de Saksische orgelmaker is vrijwel zeker Christian Müller bedoeld. Hoe letterlijk de woorden ‘meer als 20 maenden’ moeten worden genomen, is kwestieus, maar uit de brief kan op zijn minst worden afgeleid dat Müller – aangenomen dat de Saksische orgelmaker inderdaad Müller was – pas in een veel later stadium bij de restauratie betrokken raakte.

Ook in de archivalia gerelateerd aan de bouw van het orgel voor de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam wordt Müller pas na de voltooiing en goedkeuring van het werk genoemd: in een vergadering der ‘oud-oudsten’ van de Lutherse gemeente op 7 december 1719 werd de kerkmeesters toestemming verleend “om aan Christiaan, opperste knegt van de orgelmaker Hoornbeeck, en anderen die aan het orgel gewerkt hebben en sulx meriteren, soo veel tot een verering te geven als sij lieden sullen goedvinden”.¹⁹³ Er zijn echter eerdere notulen waarin Müller weliswaar niet met name wordt genoemd, maar waarin hij waarschijnlijk wel wordt bedoeld. Uit de notulen van 2 augustus 1717 namelijk, blijkt dat Hoornbeeck kort voordien “sijn 2 beste knegts hadde gesonden na den Bosch”. Gezien het feit dat Müller in september 1718 Hoornbeecks ‘erste knegt’ of ‘meesterknegt’ wordt genoemd, een positie die hij reeds langere tijd moet hebben bekleed, lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen dat hij eind juli of begin augustus 1717 een van de twee ‘beste knegts’ was. (Was dit misschien het moment waarop Müller bij de restauratie te 's-Hertogenbosch betrokken raakte; het moment waarop de Bossche organist Eytzen doelde toen hij schreef dat na meer dan twintig maanden arbeid uit Saksen een goed orgelmaker was ontboden?) Uiteraard impliceert het feit dat Hoornbeeck die twee knechten als ‘sijn 2 beste knegts’ aanmerkte, dat zij reeds langere tijd bij hem werkten. Immers, er moet enige tijd overheen zijn gegaan voordat zij bij hun baas zulk een vertrouwen hadden gewonnen dat deze het aandurfde hen namens hem een opdracht te laten uitvoeren in een andere stad. Müllers toetreding tot het bedrijf van Hoornbeeck kan dus met zekerheid ruim voor 22 september

¹⁹¹ Tot dit vermoeden komt Van Dijk 1998, p. 59. Van Dijk schrijft dat men uit de bewaarde stukken betreffende de restauratie van het orgel van de St. Jan “in elk geval [kan] afleiden dat Christian Müller [...] waarschijnlijk al in 1715 bij hem [= Hoornbeeck] in dienst was”. Helaas laat hij na te vermelden op grond van welke gegevens hij tot deze conclusie komt. Bij bestudering van de orgelstukken in SAHb, OSA, inv.nr. 5997, en de notulen der kerkmeesters in SAHb, OAJ, inv.nr. 2, ben ik geen enkel stuk tegengekomen dat tot deze conclusie zou moeten leiden.

¹⁹² SAHb, OSA, inv.nr. 5997. Op deze brief zal nog worden teruggekomen bij de bespreking van de restauratie van het orgel van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch.

¹⁹³ Geciteerd naar Van Dijk 1998, p. 67. Van Dijk vermeldt als bron: SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 140, maar daar bleek bij verificatie deze tekst niet te vinden.

1718, en met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid eveneens ruim voor de zomer van 1717 gesitueerd worden.

Het is niet waarschijnlijk dat Müller al voor 1715, het jaar waarin de werkzaamheden in 's-Hertogenbosch en Amsterdam een aanvang namen, bij Hoornbeeck werkte. Zoals eerder bleek, had Hoornbeeck voor 1715 nog geen enkel werk van enige importantie tot stand gebracht. Het is onmogelijk dat hij in die tijd een bekendheid genoot die leerling-orgelmakers van heinde en verre aantrok.¹⁹⁴ Echter, met het verwerven van de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel met dertig registers voor de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam veranderde Hoornbeecks positie radicaal: opeens was hij de orgelmaker die het meest prestigieuze orgelbouwproject in Holland, ja zelfs in de gehele Republiek, onder handen had.¹⁹⁵ De bouw van het orgel zal, mede dankzij het enorme handelsnetwerk dat zich vanuit Amsterdam over de wereld uitstreckte, ook aan orgelmakers in het buitenland bekend geweest zijn, vooral in Duitsland, waar de Amsterdamse Lutherse Gemeente goede contacten had. Het is goed mogelijk, misschien zelfs waarschijnlijk dat de bouw van dit orgel voor Müller de aanleiding is geweest om vanuit Duitsland naar Amsterdam te trekken en zich bij Hoornbeeck te melden om zijn diensten aan te bieden. Het tijdsinterval waarbinnen Müllers toetreding tot het bedrijf van Hoornbeeck het meest waarschijnlijk moet worden geacht, kan daarmee worden gereduceerd tot de periode van 20 augustus 1715 (de datum van ondertekening van het Amsterdamse contract) tot de zomer van 1717.¹⁹⁶ Naar de thans beschikbare gegevens te oordelen was Müller aanvankelijk slechts bij de nieuwbouw in Amsterdam betrokken, en pas later (medio 1717?) bij de restauratie te 's-Hertogenbosch.

Behalve de bouw van het belangrijke orgel te Amsterdam zullen er nog andere redenen zijn geweest die Christian Müller hebben doen besluiten naar Holland te gaan. In de periode 1715-1717 was hij tussen de 25 en 27 jaar oud. Hij zal ongetwijfeld over zijn toekomst hebben nagedacht en over een geschikte plaats om een eigen bedrijf te starten. Wellicht speelde hij reeds toen met de gedachte om zich na afgesloten leertijd als orgelmaker in Holland te vestigen. De volgende overwegingen kunnen daarbij een rol hebben gespeeld:

- 1) De economische vooruitzichten waren in Holland en in het bijzonder in Amsterdam nog tamelijk gunstig, zeker vergeleken met die in Duitsland.
- 2) Er waren in Holland nog maar weinig grote orgelbouwers. Johannes Duyschot, de laatste vertegenwoordiger van een glansrijke episode in de Hollandse orgelbouwgeschiedenis, was al behoorlijk op leeftijd. Er was in Holland dus relatief weinig concurrentie.
- 3) Er waren tamelijk veel kerken in Holland en aangrenzende provinciën die weliswaar beschikten over orgels, maar waarvan de orgels verouderd waren geraakt en wellicht binnen afzienbare tijd vervangen of gemoderniseerd zouden moeten worden. Daaronder bevonden

¹⁹⁴ Zelfs in 1718, na de voltooiing van de restauratie van het grote orgel van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch, was Hoornbeeck nog geen bekend orgelmaker. In een brief d.d. 28 dec. 1718 aan de kerkmeesters van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch schrijft Dirk Schol, organist en klokkenist te Delft en actief als orgelkeurder, dat hij "nog niet [heeft] geweten van eenen orgelmaker genaamt Hoornbeeck." (SAHb, OSA, inv.nr. 5997.) Schol schijnt op goede voet gestaan te hebben met Johannes Duyschot, getuige het feit dat Schol na de dood van Duyschot in 1725 de enige van diens relaties was die een overlijdensbericht ontving. Schol had meerdere orgels van Duyschot gekeurd. (Vlagsma 1992, p. 17.)

¹⁹⁵ Pas eind 1718 zou een nieuw orgelbouwproject van start gaan dat qua belang het Hoornbeeck-orgel zou overtreffen: de bouw van het nieuwe Schnitger-orgel in de St.-Michaelskerk te Zwolle, waarvan de aanbesteding plaats had op 31 dec. 1718. (Vente 1971, p. 22.)

¹⁹⁶ Gierveld 1980, p. 262, noot 22, vermoedt dat Müller omstreeks 1715 naar Nederland kwam en beweert dat deze reeds in 1716 meesterknecht was bij Hoornbeeck. Helaas geeft hij hiervoor geen bewijs. Overigens schrijft Gierveld in een andere bijdrage dat Müller rond 1716 naar Amsterdam kwam. (Gierveld 1981, p. 148.)

zich enkele van de belangrijkste kerken van het land: Amsterdam – Oude Kerk, Utrecht – Dom, Alkmaar – St.-Laurens, Haarlem – St.-Bavo en Gouda – St.-Jan. Daarnaast waren er nog vele kerken, zowel in de steden als op het platteland die niet over een orgel beschikten. Er was dus nog voldoende ‘ruimte’ om orgels te leveren.

- 4) De stad Amsterdam had niet alleen heel veel inwoners (rond die tijd zo’n 225.000), maar ook veel zeer rijke inwoners. De groep rijke muziekliefhebbers vormde een potentiële afzetmarkt voor huisorgels.

2.7 Medewerking van Müller aan de werkzaamheden van Cornelis Hoornbeeck

2.7.1 De restauratie van het grote orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch (1715-1718)

Voor de bouw van een nieuw groot orgel voor de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch werd in 1618 een overeenkomst gesloten met Florentius Hocque uit Keulen. Het orgel was vanaf 1622 bespeelbaar, maar schijnt nog niet geheel voltooid te zijn geweest. De heerlijke orgelkast werd vervaardigd door schrijnwerker Frans Simonsz en beeldsnijder Georg Schysler. In 1634 voerden Galtus Germersz en Germer Galtusz van Hagerbeer omvangrijke werkzaamheden uit ter verbetering van het orgel. Het orgel bezat 37 registers op hoofdwerk, bovenwerk, rugpositief en pedaal. Het hoofdwerk was voorzien van een contraoctaaf vanaf F_1 doch liep boven slechts tot $g^2 a^2$. Rugpositief en bovenwerk hadden de omvang $C - c^3$. Het pedaal was permanent gekoppeld aan het hoofdwerk, maar bezat ook drie zelfstandige registers.

In de zomer van 1713 was Cornelis Hoornbeeck te 's-Hertogenbosch om het grote orgel van de St.-Janskerk te inspecteren. In een rapport gedateerd 4 augustus van genoemd jaar beschreef hij puntsgewijs de defecten aan blaasbalgen, windkanalen, windladen, mechanieken en pijpwerk.¹⁹⁷ Het kwam echter nog niet tot een restauratieopdracht. In juni 1714 had Hoornbeeck te Delft een onderhoud over het orgel met predikant en orgelkenner Van Hel. Na ampel beraad met Van Hel richtte Hoornbeeck zich in een brief d.d. 6 juni 1714 tot de kerkmeesters.¹⁹⁸ De brief bevat, onder verwijzing naar het rapport van 1713, weinig meer dan een beknopte opgave van de defecten die weggenomen dienden te worden. Wel werd uitdrukkelijk bepaald dat de blaasbalgen, die op dat moment een dubbele vouw hadden, voorzien zouden moeten worden van een enkele vouw. Op 23 maart 1715 werd de restauratie aan Hoornbeeck opgedragen. Hij zou daarvoor *f* 1.150,- ontvangen, en *f* 1.200,- “bij aldien het werk hem moghte tegenvallen”.¹⁹⁹ Tegenvallen zou het werk zeker, zoals wij aanstonds zullen zien.

Op een onbekend moment na 23 maart 1715 werd een nadere overeenkomst gesloten, waarin een viertal veranderingen aan het orgel was vastgelegd:²⁰⁰

- 1) Toevoeging van een koppeling Rp-Hw “met zijn toebehoorn” à *f* 30,-.
- 2) Vervanging van de Tertiaan op het hoofdwerk door een Trompet 8' vanaf ds^0 à *f* 60,-.
- 3) Vervanging van het register Kinderbas 4' (een tongwerk) van het bovenwerk door een Cornet D IV à *f* 80,-.
- 4) Vervanging van het oude pedaalklavier door een nieuw pedaalklavier “met zijn toebehoorn” à *f* 40,-.

¹⁹⁷ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

¹⁹⁸ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

¹⁹⁹ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

²⁰⁰ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

De punten 1 tot en met 3 behoeven enige toelichting:

Ad 1. De koppeling tussen rugpositief en hoofdwerk had tot doel de ‘bovesang’ te versterken. Het hoofdwerk zelf had maar zeven registers. Het pedaal had drie zelfstandige registers; daarnaast waren de tonen F G A – d¹ aangehangen aan F₁ G₁ A₁ – d⁰ van het hoofdwerk.²⁰¹ Tegen het permanent gekoppelde pedaal en de sterke pedaalregisters Bazuin 16’ en Trompet 8’ was de discant van het hoofdwerk veel te zwak. Door de koppeling zou men “te glijck in de bovesang het middelste en onderste werck [kunnen] speellen, hetwelk een groote sterckte geeft”.

Uit het keuringsrapport blijkt dat de koppeling begon op ds⁰, “op ’t vervolgh van ’t Pedaal”. Daaruit mag worden geconcludeerd dat de koppeling tussen hoofdwerk en rugpositief een drukkoppeling was. Door de koppeling “op t’vervolgh van ’t Pedaal” te maken werd voorkomen dat het laagste octaaf van het rugpositief ook in het pedaal sprak, waardoor het pedaal weer te sterk zou worden. Bij een trekkoppeling zou dit probleem nooit ontstaan en zou de koppeling zonder problemen over het hele klavier kunnen lopen. Blijkbaar gaf Hoornbeeck de voorkeur aan een drukkoppeling boven een trekkoppeling. Niettegenstaande het feit dat de koppeling begon op ds⁰, spraken de keurmeesters van een “coppelingh voor de reghterhant”.

Uit het keuringsrapport blijkt tevens dat door de aanleg van de koppeling de subsemitoetsen voor dis/es op het rugpositief moesten worden opgeofferd: “T’is waar dat hierdoor weghgenoomen is de halveeringh van D# en E mol, ’t welk seer fraaij waar, maar wegens de coppelingh konde datselve niet blijven. En dese coppelingh is veel nootsakelyker als de voorgemelte halveeringh.” Opvallend genoeg vermeldt Hess in 1774 bij het rugpositief een aantal van ‘51 Claves’ en 51 pijpen per register bij de enkelvoudige registers, hetgeen bij een manuaalomvang van C D – c³ toch weer wijst op subsemitoetsen, namelijk voor ds⁰/es⁰, ds¹/es¹ en ds²/es².²⁰²

Ad 2. De vervanging van de Tertiaan op het hoofdwerk door een Trompet 8’ was er eveneens op gericht de ‘bovesang’ sterker te maken, bij gebruik van het hoofdwerk alleen. De Trompet zou daartoe slechts 30 tonen omvatten, en beginnen “daar het kopel van ’t pedael eijndigt”. De omvang was dus ds⁰ – g² a². Indien het register ook in de bas volledig zou worden gemaakt

²⁰¹ De stukken stemmen wat betreft de vraag of het pedaal al dan niet aangehangen was aan het hoofdwerk overigens niet helemaal met elkaar overeen. In de ongedateerde specificatie van voorgenomen extra werkzaamheden stelt Hoornbeeck dat het hoofdwerk “met het pedael [...] in de bas tesamen [is] gekopelt”. Hoornbeecks voorgestelde Trompet (zie onder nr. 2) zou beginnen “daar het kopel van ’t pedael eijndigt”. De Trompet zou bestaan uit 30 tonen, waaruit blijkt dat hij zou moeten beginnen op ds⁰ (ds⁰ – g² a² omvat 30 tonen); bijgevolg moeten de tonen F G A – d¹ van het pedaal een octaaf lager zijn aangehangen aan het hoofdwerk, dus aan F₁ G₁ A₁ – d⁰. In het keuringsrapport van 1718 daarentegen, komt een zin voor die wijst op het bestaan van een in- en uitschakelbare koppeling i.p.v. een vaste koppeling: “Dit pedaal kan gecoppelt worden aan ’t Middelwerk of Prinsepmaal”. In het keuringsrapport komt echter ook de volgende, nogal cryptische passage voor die toch lijkt te wijzen op de vaste koppeling zoals boven omschreven: “’t werk [= het pedaal] spreekt uijt 16 voet toon op F onder tegens ’t Middelwerk van 24 voeten. En dan synder nogh lager bij de C, D, Ds, E, welke meede spreken op 16 voet als vooren” (daarna volgt een opsomming van de pedaalregisters). Joachim Hess tenslotte, die een voor zijn doen tamelijk gedetailleerde dispositiebeschrijving geeft, spreekt van “een vry dog aangehangen pedaal” (Hess 1774, p. 43), waarmee het bestaan van een vaste koppeling wordt bevestigd. Van Biezen komt tot dezelfde conclusie. (Van Biezen 1995, p. 562.)

²⁰² Hess 1774, p. 43. Vgl. Van Biezen 1995, p. 562.

zouden de Trompet-pijpen onder ds^0 ook in het pedaal spreken, waardoor het pedaal weer te sterk zou worden.²⁰³

Ad 3. De Kinderbas 4' was met conducten afgevoerd van de bovenwerkklade en was gesitueerd tussen hoofd- en bovenwerk, vlak achter het front. Volgens Hoornbeeck had daar oorspronkelijk een vierkorig register gestaan, naar zijn oordeel een Cornet. Door een nieuwe Cornet te maken zou Hoornbeeck dus de vroegere situatie herstellen. De oude Cornet moet bestaan hebben uit 100 pijpen.²⁰⁴ Bijgevolg moet het register de omvang c^1-c^3 hebben gehad. Opvallend genoeg geeft Hoornbeeck een aantal van 96 nieuw te maken pijpen op. Kennelijk was hij de mening toegedaan dat de Cornet diende te beginnen op cs^1 in plaats van op c^1 . Uit het bewaard gebleven pijpwerk echter, blijkt dat hij de Cornet toch heeft laten beginnen op c^1 .²⁰⁵

Na voltooiing van de werkzaamheden werd het orgel gekeurd door Nicolaas Woordhouder en Aeneas Egbertus Veldcamps. Het keuringsrapport, gedateerd 16 september 1718,²⁰⁶ bevat een nauwkeurige beschrijving van het orgel (waarin de oudste bekende dispositieopgave) en van de werkzaamheden die Hoornbeeck verricht had. Volgens plan had Hoornbeeck de balgen voorzien van een enkele vouw, van nieuw hout en leer gemaakt. Ook het hoofdkanaal “en verdere groote buijssen” waren vernieuwd. Kanalen en windladen waren volledig winddicht gemaakt. De doorspraak in de laden was verholpen. Voor de laden waren nieuwe voorstellen vervaardigd. Het bovenwerk had een nieuwe tremulant gekregen. Stom geworden pijpen waren weer sprekend gemaakt. Ter vervanging van verdwenen pijpen van het hoofdwerk had Hoornbeeck 120 exemplaren moeten bijmaken, vooral voor de vulstemmen.²⁰⁷ Van de Prestant 24' waren de monden “op een nette maat gebrocht”, waren sommige pijpen verlengd, en waren de grote pijpen voorzien van ‘houvasten’ om het doorzakken te voorkomen. De stroef lopende registermechanieken waren beter gangbaar gemaakt.

Boven contract had Hoornbeeck aan de vernieuwde Quint 3' van het hoofdwerk een 1½'-koor toegevoegd.²⁰⁸ De Holpijp van het bovenwerk was geheel ‘vermaakt’ en van nieuwe hoeden voorzien. De onderstaande dispositie is ontleend aan het keuringsrapport. De nieuwe registers van Hoornbeeck zijn onderstreept, de gewijzigde stemmen cursief weergegeven. Gemakshalve zijn de voetmaten van de hoofdwerkregisters gerekend vanaf C in plaats van vanaf F_1 (dus 16', 8', 4' etc. in plaats van 24', 12', 6' etc.).

²⁰³ Zeer merkwaardig is dat de Trompet volgens Hess 1774, p. 43, alleen in de bas sprak in plaats van (hoofdzakelijk) in de discant. Dit moet een vergissing zijn.

²⁰⁴ SAHb, OSA, inv.nr. 5997, verklaring voor notaris Van der Horst d.d. 24 sept. 1718.

²⁰⁵ Van Biezen 1995, p. 586. Hess vermeldt een aantal van 100 pijpen, hetgeen eveneens overeenkomt met een omvang van c^1-c^3 . (Hess 1774, p. 43.)

²⁰⁶ SAHb, OSA, inv.nr. 5997.

²⁰⁷ Het aantal van 120 pijpen wordt vermeld in de eerder aangehaalde verklaring voor notaris Van der Horst d.d. 24 sept. 1718. In het keuringsrapport worden de aantallen bijgemaakte pijpen als volgt gespecificeerd: Praestant 24': 1 stuk; Groot octaaf 12': 3 stuks; Mixtuur: 27 stuks; Scherp: 39 stuks. Somma: 70 stuks. Hoewel in het rapport niet gespecificeerd, moeten de overige 50 pijpen voor de Quint 3' zijn geweest, waarvan de pijpen “meede mankeerden”. (De omvang van het hoofdwerk bestond precies uit 50 tonen.)

²⁰⁸ De passage betreffende de Quint luidt in het keuringsrapport als volgt: “Quint van 4 voeten [dat is v.a. F_1 gerekend; komt neer op 3' v.a. C]. By dese Quint is een dito pijp bijgemaakt door voorn. orgelmaker, op yder clavier toon voor toon, sprekende op 2 voet [1½'], synde een octaaf tegens de oude kwint [...]”

Hoofdwerk (II)		Bovenwerk (III)		Rugpositief (I)	
1. Prestant II	16'	1. Prestant	8'	1. Prestant	8'
2. Groot octaaf I-II	8'	2. Bordon (gedekt)	16'	2. Holpijp (gedekt)	8'
3. Super octaaf I-II	4'	3. <i>Holpijp (gedekt)</i>	8'	3. Quintadena (gedekt)	8'
4. <u>Quint</u>	<u>3' + 1½'</u>	4. Octaaf	4'	4. Octaaf	4'
5. Mixtuur VI-XIV	2'	5. Open fluit	4'	5. Fluit (open)	4'
6. Scherp VII-X	1½'	6. Quint	3'	6. Super octaaf	2'
7. <u>Trompet v.a. ds⁰</u>	<u>8'</u>	7. Super octaaf	2'	7. Quintfluit (open)	1½'
		8. <u>Cornet D IV</u>	<u>4'</u>	8. Sexquialter B/D II	3'
		9. Tertiaan	1 $\frac{3}{5}$ '	9. Mixtuur VI/VIII	1'
Pedaal (F G A – d ¹ aangehangen aan		10. Sexquialter II	1 $\frac{3}{5}$ '	10. Scherp III	½'
F ₁ G ₁ A ₁ – d ⁰ van het Hoofdwerk)		11. Cimbels III	1½'	11. Cornet D IV-VIII	4'
1. Bordon (gedekt)	8'	12. Trompet of Bazuin	16'	12. Trompet	8'
2. Gr. Trompet/Bombart	16'	13. Trompet	8'	13. Bazuin of Schalmij	4'
3. Trompet	8'	14. Vox humana	8'		

Manuaalomvang Hoofdwerk: F₁ G₁ A₁ – g² a², Bovenwerk en Rugpositief: C D – c³, Pedaal: C D – d¹. Manuaalkoppeling tussen Hoofdwerk en Rugpositief v.a. ds⁰. Tremulant Bw, tremulant Rp. Afsluiting Bw, Hw, Ped,²⁰⁹ (Rp?). Vijf blaasbalgen, waarvan vier stuks van 11 voet minus 2 duim bij 6 voet, en een van 10 bij 6 voet.

Het dubbelkoor van de Prestant 16' (24') was gedekt tot en met h⁰ en open vanaf d¹; c¹ en cs¹ waren enkelkorig.²¹⁰ Het hoofdwerk en het pedaal stonden samen op een lade.²¹¹ De oude tongwerken waren gemaakt van blik.

Veldcamps en Woordhouder toonden zich zeer tevreden over Hoornbeeks werk. Zij verzekerden de kerkmeesters dat het orgel in staat was “om met veel genoegen [...] bespeelt en gehoord” te kunnen worden, en dat al hetgeen “een orgelmaker kan doen om een orgel te vermaken, verbeeteren, en herstellen [...] volkoomen is voldaan door desen orgelmaker Cornelis Hoornbeek, ja meer als hem waar aanbesteed.” Toch gaven zij de kerkmeesters nog een drietal verbeteringen in overweging:

- Vervanging van de oude Vox humana, die zij oordeelden “te kleijn van mesuij” te zijn. “Maar omdat deselve syn reghte spraak soude hebben, behoorde daar wel bij gemaakt te worden een Baarpijp van 8 voet, alwaar een nieuw sekreet dient toe gemaakt te worden. Tenzij dat men deselve konde plaats en op 't Boven 't secreet in de plaats van de Open Fluijt van 4 voet.”
- “Verders sijn alle oude groote en kleijne Trompetten van bleck gemaakt welke veel beeter soud en weesen dat van loot waren ten minsten alle de 8 voeten en de montstucken als die nieuwe Trompet van Hoornbeek.”
- Uitbreiding van het hoofdwerk met de tonen gs², b², h² en c³, welke tonen wel aanwezig waren op bovenwerk en rugpositief.

²⁰⁹ Hierover is het keuringsrapport niet helemaal duidelijk. Nadat eerst het hoofdwerk, pedaal en bovenwerk zijn beschreven, wordt vervolgd met: “Bij dit Boovenwerk is een goede Traemulant en een afsluitingh, soo voor dit werk als middel orgel en Pedaal”. Was er één afsluiting voor deze drie werken samen? Of had ieder werk zijn eigen afsluiting? Of had het bovenwerk een afsluiting, en het hoofdwerk en pedaal samen ook een?

²¹⁰ Opgave uit het keuringsrapport. Bij een omvang van F₁ G₁ A₁ – g² a² moet het totale aantal pijpen van dit register 98 bedragen. Dit aantal komt precies overeen met de opgave van Hess 1774, p. 43. Hess zegt dat het hoofdwerk begint met F₁ en 56 toetsen heeft. Dat zou neerkomen op een chromatisch klavier met de omvang F₁ – c³. Echter, de toetsen voor gs², b², h² en c³ waren zeker loos, waarschijnlijk die voor Fs₁ en Gs₁ eveneens. (Vgl. Van Biezen 1995, p. 564.)

²¹¹ Van Biezen 1995, p. 557.

Deze voorstellen leidden niet direct tot extra werkzaamheden aan het orgel. Pas in 1722-'23 zou Christian Müller een gedeelte van de voorgestelde verbeteringen realiseren. (Zie paragraaf 3.4.)

Op 18 september 1718 verscheen Hoornbeeck in de vergadering der kerkmeesters, “te kennen gevende dat hij buyten ’t besteck sware onkosten aan ’t orgel hadde gedaan warin men hem beloofd hadde tegemoet te sullen komen als namentlick voor ’t vernieuwen van vyf blaasbalken die volgens ’t besteck maar had moeten repareren, te vermaken van ’t bovenste werk van de Holpyp &c”. Na beraad besloten de kerkmeesters hem “voor die nieuwe wercken boven ’t besteck” *f* 390,- toe te leggen.²¹² De som geld die Hoornbeeck uiteindelijk voor zijn werk ontving, was iets hoger dan men op grond van de overeenkomsten (*f* 1.150,- of *f* 1.200,- + *f* 210,-) en de bepaling betreffende de betaling van het meerwerk (*f* 390,-) mag verwachten, en bedroeg in totaal *f* 1.920,-.²¹³ De “mr. knegt van mr. Hoornbeeck” (Christian Müller) zou twee ducats (*f* 6,30) ontvangen als douceur.²¹⁴

Toen de overeenkomst betreffende de orgelrestauratie in maart 1715 werd gesloten, had waarschijnlijk geen van de direct betrokkenen kunnen vermoeden dat de restauratie maar liefst drieënhalf jaar in beslag zou gaan nemen. Na voltooiing van de restauratie werd kennelijk de behoefte gevoeld officieel te laten vastleggen wat de oorzaak van de vertraging was geweest, wellicht ook om uit te maken wie daarvoor verantwoordelijk kon worden gehouden. Ruim een week na de datering van het keuringsrapport, op 24 september 1718, verschenen Cornelis Hoornbeeck en zijn meesterknecht Christian Müller voor notaris Adam van der Horst,²¹⁵ en verklaarden dat hun bij het uitnemen der pijpen was gebleken dat de conditie van het pijpwerk, de laden en de blaasbalgen veel ellendiger was dan zij hadden kunnen voorzien. Het meeste pijpwerk bleek zwaar gehavend te zijn. Uit het hoofdwerk waren bovendien 120 pijpen volledig verdwenen; de plaatsen waar de pijpen gestaan hadden, waren op primitieve wijze dichtgemaakt. In de laden waren vele gaten gesneden of geboord, om doorspraak en huilers te verbloemen. Behalve dat de orgelmakers nieuwe pijpen dienden te maken ter vervanging van de verdwenen exemplaren, en de gaten in de laden dienden te dichten, hadden zij nog tal van andere defecten gevonden en moeten herstellen. Hierdoor had het hun veel tijd en moeite gekost de restauratie te voltooien.

De gebreken waren volgens de orgelmakers “door onkunde of quaetaerdighijt” ontstaan, en “door moetwillighijt aen ’t voors. orgel toegebracht”. De verklaring bevat geen expliciete beschuldiging aan het adres van deze of gene. Desalniettemin viel de verdenking onherroepelijk op de organist van de St.-Janskerk, Jacobus Eytzen, die volgens zijn contract gehouden was zelf het orgel in goede toestand te houden, en anders de kerkmeesters van eventuele gebreken op de hoogte te stellen, zodat een orgelmaker ontboden kon worden. Eytzen, kennelijk van oordeel dat de aanval de beste verdediging is, schreef in november 1718 brieven aan de stadsregering, aan de keurmeesters Veldcamps en Woordhouder, en aan organist Dirk Schol te Delft.²¹⁶ Eytzen beklagde zich erover dat de restauratie buiten zijn kennis was aanbesteed, schreef dat Hoornbeeck en zijn aanvankelijke medewerkers “de kunst niet alleen nooit geleert, maer ook nooit gesien hadden en soo weijnig als boeren verstonden”,

²¹² SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 30v-31v.

²¹³ SAHb, OAJ, inv.nr. 304, betaling van *f* 1.100,- in drie termijnen op rekening, betaling van *f* 120,- op 27 dec. 1716; inv.nr. 305, betaling van *f* 700,- in twee termijnen. SAHb, OSA, inv.nr. 6147, betalingsopdracht d.d. 18 sept. 1718; kwitanties van Hoornbeeck d.d. 20 sept. 1718 (*f* 400,-) en 24 sept. 1718 (*f* 300,-).

²¹⁴ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 31v, notulen d.d. 22 sept. 1718.

²¹⁵ SAHb, OSA, inv.nr. 5997. (Zie Appendix 2, 7b.)

²¹⁶ SAHb, OSA, inv.nr. 5997. Brief d.d. 25 nov. 1718 aan D. Schol te Delft; brief d.d. 27 nov. 1718 aan A.E. Veldcamps te 's-Gravenhage; brief d.d. 28 nov. 1718 aan N. Woordhouder te Leiden. De brief d.d. 25 nov. 1718 aan Dirk Schol te Delft is het meest uitgebreid. De citaten hiernavolgend zijn, tenzij anders vermeld, aan deze brief ontleend.

beweerde dat Hoornbeeck het orgel “niet deugdelijk goedt, en loffelijk, en niet sonder bedrogh gestelt ende geaccordeert” had en over het algemeen slechter had gemaakt dan het was geweest, en dat Wordhouder en Veldcamps “gunstelingen van Hoorenbeek” waren en daarom het orgel toch hadden goedgekeurd.²¹⁷ Eytzen had nog verzocht het orgel op zijn kosten door “onpartijdige andere bequame meesters” opnieuw te laten keuren, maar dat verzoek was afgewezen.²¹⁸

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Eytzen, die jarenlang belast was geweest met het onderhoud, met zijn schrijven louter heeft gepoogd zijn omgeving te doen geloven dat de oorzaak van de enorme vertraging van de restauratie niet moest worden gezocht in de door zijn toedoen ellendige toestand van het orgel maar in de onbekwaamheid van de orgelmaker, een abjecte poging dus om zijn eigen gezicht te redden ten koste van dat van de orgelmaker. Stijl en inhoud van zijn brieven versterken het vermoeden dat we hier van doen hebben met een sterk staaltje kwaadsprekerij. Van verschillende beschuldigingen kan worden aangetoond dat ze onterecht zijn.²¹⁹ Toch moet een aantal van zijn klachten een zeker waarheidsgehalte bezitten, vooral die betreffende zijn belangrijkste punt van ergernis: de stemming, en alles wat daarmee samenhangt. Hoornbeeck zou zijn gekomen met een ‘heerlijke en nooit gehoorde nieuwe inventie’, waarover Eytzen schrijft dat de orgelmakers

met haer agten aen het stellen sijn gevallen de minste was van haer een groote meester. Voor eerst sij hebben 5 groote blaasbalken kleijnder gemaakt en maer met een vouw [en] het gewigt meer als de helft vermindert, ten 2e alle de wintbuijsen meer als de helft kleijnder gemaakt, ten 3e de canalen van de secreten veel kleijder gemaakt en met hout gevult dit alles gedaen sijnde meende sij het orgel in 10 dagen gedaen te hebben dog wilde off konde niet een pijp spreken alsoo het orgel van te voren door de maaker op eenen sterken wint was aengeset, ten 4 sij hebben op alle de monden der pijpen stukken opgesaudeert en de kleijne pijpen in ’t midden losgesoudeert, en alsoo de monden lager laten sacken want de kleijne wilden ook niet op die sagte wint aen ’t spreken.²²⁰

Dat Hoornbeeck de balgen en windkanalen had gewijzigd respectievelijk vernieuwd was ook al gebleken uit het keuringsrapport. Dat hij ook de opsneden verlaagd heeft (zoals Eytzen beschrijft in zijn vierde punt) is zeer wel mogelijk; aan veel oude pijpen is thans nog te zien dat omstreeks die tijd de opsneden verlaagd zijn.²²¹ De stemming zou bij aanvang van de keuring nog niet hebben gedeugd. Volgens Eytzen hadden Wordhouder en Veldcamps veertien dagen nodig om het orgel te ‘stellen’, “van de octaven beginnende, waerinnende niet een accord was, en soo verder stellende”. Het is opvallend dat ook bij de keuring van Hoornbeecks nieuwe orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam de stemming door de keurmeesters moest worden geperfectioneerd. Berichten over stemming door de keurmeesters zijn zeer zeldzaam. Het is daarom wel erg toevallig dat dit juist bij Hoornbeecks twee belangrijkste projecten nodig was. Of zou Hoornbeeck echt niet in staat zijn geweest de orgels goed gestemd op te leveren? Overigens deugde de stemming na de keuring volgens Eytzen nog steeds niet, waarom hij tevergeefs verzocht het orgel door “anderen en onpartijdigen meesters” andermaal te laten keuren.

Wordhouder en Veldcamps, die door Eytzen van corruptie waren beschuldigd, spraken in een brief aan de kerkmeesters de beschuldigingen ten stelligste tegen en eisten dat zij van blaam zouden

²¹⁷ SAHb, OSA, inv.nr. 5997, brief d.d. 27 en 28 nov. 1718 aan A.E. Veldcamps te 's-Gravenhage en N. Wordhouder te Leiden.

²¹⁸ Idem.

²¹⁹ Van der Harst 1981, p. 38.

²²⁰ SAHb, OSA, inv.nr. 5997, brief d.d. 25 nov. 1718 aan Dirk Schol te Delft.

²²¹ Van der Harst 1981, p. 38.

worden gezuiverd en in hun goede naam hersteld.²²² Ook leden van de stadsregering voelden zich in hun eer aangetast. Tegen Eytzen werd een rechtszaak aangespannen. Eytzen werd verantwoordelijk gehouden voor de ellendige toestand van het orgel vóór de restauratie,²²³ en zijn valse beschuldigingen jegens Hoornbeeck, de keurmeesters en leden van de stadsregering werden zeer hoog opgenomen. Eytzen kon zijn beschuldigingen niet waar maken. Hij verloor de zaak en uiteindelijk ook zijn baan als organist van de St.-Janskerk.²²⁴

Hoornbeeck zou het orgel niet meer bezoeken. Toen in 1721 organist Albertus de Milleville, die de gesuspendeerde Jacobus Eytzen verving, te kennen gaf dat het orgel nodig door een orgelmaker diende te worden ‘gestelt’, wendden de kerkmeesters zich schriftelijk tot Hoornbeeck, doch deze antwoordde per brief “sig excuserende van niet te kunnen overkomen.” Daarop besloot men te schrijven “aan den gewesene mr. knecht van Hoornbeeck Christiaan Muller ten eynde die wilde overkomen omme ’t orgel te stellen &c.”²²⁵ Müller zou het orgel in 1722-’23 repareren en gedeeltelijk vernieuwen (zie paragraaf 3.4).

2.7.2 De reparatie van het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch (1718)

De Waalse gemeente te 's-Hertogenbosch maakte sinds 1629 gebruik van de voormalige Annakapel. Rond 1660 bouwde Stefanus Cousijns een nieuw orgel voor de kerk. Cousijns was hier ook organist.²²⁶ In maart en april 1713 werd het orgel door Godefridus Cousijns, orgelmaker en organist te Geertruidenberg, gerepareerd, schoongemaakt en voorzien van een pedaalklavier.²²⁷ Waarschijnlijk in 1714 vond nog een reparatie van blaasbalgen, windkanalen, windlade en ventielveren plaats door een zekere Pieter Steens.²²⁸ Hess publiceerde in 1774 de volgende dispositie:²²⁹

1. Praestant	8'	5. Octaav	2'	9. “Een tongwerk dragende	
2. Holpyp	8'	6. Flajeolet bas	2'	de titel Voxhumana”	8'
3. Octaav	4'	7. Mixtuur			
4. Fluit	4'	8. Sexquialtra			

²²² SAHb, OSA, inv.nr. 5997, brief d.d. 5 jan. 1719 van N. Woordhouder en A.E. Veldcamps aan de kerkmeesters te 's-Hertogenbosch.

²²³ Dat Eytzen verantwoordelijk werd gehouden blijkt ook uit een brief d.d. 22 sept. 1722 van de Haagse organist Quirinus van Blankenburg aan de stadsregering te Alkmaar: “T’ Amsterdam in de Fransche kerk is mede aan een organist de melioratie van den orgel aanbetrout geweest, maar met quade gevolgen. En in 's Hertogenbosch is nog een vers exempel.” Ongetwijfeld was Van Blankenburg door zijn stadgenoot Veldcamps van de Bossche situatie op de hoogte gesteld. (RAAm, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.)

²²⁴ SAHb, OSA, inv.nr. 5997; Van der Harst 1981, p. 38.

²²⁵ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 37rv, notulen d.d. 21 april 1721 en 19 mei 1721.

²²⁶ Jespers 1983, p. 134.

²²⁷ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 19r-20r, notulen d.d. 10 mei 1713; idem, inv.nr. 300 (rekeningen 1712-1713).

²²⁸ In SAHb, OSA, inv.nr. 6143, bevindt zich een rekening à f 18,- van Pieter Steens. Deze rekening is gedateerd 14 mei 1713. Er is reden om aan de juistheid van deze datering te twijfelen, omdat deze impliceert dat Steens vlak na G. Cousijns aan het orgel zou hebben gewerkt. De rekeningboeken bevatten in 1713 geen betaling aan Steens, wél in 1714, ter grootte van f 14,- (SAHb, OAJ, inv.nr. 301).

²²⁹ Hess 1774, p. 44.

Manuaalomvang: C-d³;²³⁰ omvang van het aangehangen pedaal onbekend.²³¹ “[F]raaje geluiden worden in dit kleyn Werkje aangetroffen.”

In september 1718, wellicht direct na de keuring van het grote orgel van de St.-Janskerk, repareerde Cornelis Hoornbeeck gedurende tweeënhalve dag het orgel van de Waalse Kerk. De rekening à f 19,- die hij op of kort voor 22 september 1718 indiende, vermeldt de namen van twee knechten: Christian, zijn ‘erste knegt’, en Jan, zijn ‘minder knegt’.²³² Deze rekening vormt het vroegste bewijs van Christian Müllers aanwezigheid in Nederland.

2.7.3 De bouw van het orgel van de Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk te Amsterdam (1715-1719)

Op 20 augustus 1715 sloten de kerkmeesters van de Lutherse Gemeente te Amsterdam met Cornelis Hoornbeeck een contract betreffende de bouw van een nieuw orgel voor de Ronde Lutherse Kerk.²³³ Hoewel de kerkmeesters in een eerder stadium een orgel met achtentwintig registers in gedachten hadden gehad,²³⁴ zou het orgel volgens het contract de beschikking krijgen over dertig sprekende stemmen, verdeeld over hoofdwerk, rugpositief en pedaal. De orgelkast zou worden gemaakt naar een ontwerp van Jurriaan Westerman. Hoornbeeck had weliswaar zelf ook een ontwerp ingediend, maar dat van Westerman genoot bij de kerkmeesters de voorkeur. Hoornbeeck was slechts verantwoordelijk voor het strikt orgelbouwkundige deel; hij zou daarvoor f 9.000,- ontvangen. Het overige werk aan het orgel zou door andere kunstenaars worden uitgevoerd: het vervaardigen van de kast door Gerrit IJsmarck, het maken van het beeld- en snijwerk door de reeds genoemde Jurriaan Westerman, en het beschilderen van de luiken voor het hoofdwerk door Estienne Benoist. Hoewel de luiken voor het rugwerk wel zouden worden gemaakt, werden deze niet beschilderd en ook nooit opgehangen.²³⁵ Hoornbeeck diende het nieuwe orgel binnen twee jaar op te leveren, te rekenen vanaf 1 augustus 1715. Zoals we eerder gezien hebben, is hem dat bij lange na niet gelukt. Pas in november 1719 was hij met het werk gereed. Het orgel werd op 14 november 1719 gekeurd door Evert Haverkamp, organist van de Oude Lutherse Kerk, Egbertus Enno Veldcamps, organist van de Grote Kerk te Alkmaar, en Johannes Clermond, organist van de Westerkerk.²³⁶ Ook de organist van de Nieuwe Kerk, Jan Jacob de Graaf, was verzocht zitting te nemen in de keuringscommissie, doch deze heeft zich “wegens sijne indispositie” moeten excuseren. Bij oplevering beschikte het Hoornbeeck-orgel over de volgende dispositie:

²³⁰ Volgens Hess liep het manuaal “wel eer van C tot 3 gestreept a, dog nu verkort tot op driegestreept d”. Een manuaalomvang tot a³ is voor een orgel van 1660 echter buitengewoon onwaarschijnlijk. Misschien heeft Hess’ informant een omvang tot a² bedoeld, hoewel dat voor 1660 wel weer een ouderwetse omvang zou zijn. Of zou Cousijns een ouder orgel hebben geplaatst en omgebouwd?

²³¹ Hess vermeldt in het geheel geen pedaalklavier, maar dat moet er in zijn tijd wel zijn geweest.

²³² SAHb, OSA, inv.nr. 6147, rekening/kwitantie d.d. 22(?) resp. 24 sept. 1718 (zie Appendix 2, 7a); SAHb, OAJ, inv.nr. 305, fol. 105v-106r.

²³³ SAA, NA 5075, inv.nr. 5934, contract d.d. 20 aug. 1715; SAA, AELG, inv.nr. 785, kopie van het contract.

²³⁴ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 140, notulen d.d. 1[?] april 1715.

²³⁵ Van Dijk 1998, p. 65.

²³⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 161-165; keuringsrapport ingeleverd op 21 nov. 1719. Uit de notulen blijkt op twee plaatsen dat de keuring plaatshad op 14 november 1719, waarmee geïmpliceerd wordt dat zij slechts één dag in beslag nam. Dat zou uitzonderlijk kort zijn vergeleken met de duur van de keuring van andere orgels (bv. van het gerestaureerde orgel van de St.-Janskerk te ’s-Hertogenbosch: twee weken), ook de werkzaamheden der keurmeesters (waaronder het zuiver stemmen van al het labiaalpijpwerk waar zich nog zweving in bevond) in aanmerking genomen.

Hoofdwerk (II)		Rugpositief (I)		Pedaal	
1. Prestant Dd	16'	1. Prestant Dd	8'	1. Bordon	16'
2. Prestant Dd	8'	2. Holpijp	8'	2. Prestant*	8'
3. Baartpijp	8'	3. Octaaf Dd	4'	3. Octaaf*	4'
4. Quintadeen	8'	4. Fluijt	4'	4. Quintprestant	3'
5. Octaaf Dd	4'	5. Quint	3'+1½'	5. Bazuijn	16'
6. Gemshoorn	4'	6. Super Octaaf Dd	2'	6. Trompet	8'
7. Quintprestant	3'+1½'	7. Gemshoorn/Spitsfluijt	2'		
8. Super Octaaf Dd	2'	8. Mixtur	VI/VIII/X		* “de bovenste helft dubbelt”
9. Mixtur B/D	VI/VIII/X	9. Sexquialter	II-IV		
10. Scharp B/D	IV/VI/VIII	10. Cornet D	VI		
11. Sexquialter D	IV	11. Trompet	8'		
12. Trompet B/D	8'				
13. Vox humana	8'				

Tremulant Hw, tremulant Rp; drie afsluiters, ventiel. Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-f¹. Manualen van ivoor en zwart ebbenhout. Manuaalkoppeling B/D en pedaal koppeling naar hoofdwerk. Voor de registers: “de treckers van ijser, met kopere knoppen gelijk in de Westerkerk.” Toonhoogte: “in toon gelijk het orgel in de gereformeerde Westerkerk deezer steede”. Acht spaanbalgen van 8 x 5½ voet met bladen “van twee duijms eijkenhout”. Frontpijpen “van het beste tin”, binnenpijpen van 71% lood, 29% tin.

Uit het keuringsrapport blijkt dat Hoornbeek tijdens de bouw in enkele opzichten van het contract is afgeweken. Het oorspronkelijk geprojecteerde aantal van zes blaasbalgen werd uitgebreid tot acht. De Quintprestanten van het hoofdwerk en het rugpositief waren in het oorspronkelijke ontwerp 3'-registers met enkelvoudige bezetting, doch daar is “een Octaeff bijgemaect buijten het besteck”. Deze omschrijving kan op twee manieren worden geïnterpreteerd: (1) er is een ‘echte’ Octaaf toegevoegd, in welk geval het toegevoegde koor een 2' zou zijn,²³⁷ of (2) er is een koor toegevoegd dat een octaaf uitmaakt ten opzichte van het reeds geplande 3'-koor, dus van 1½'. Waarschijnlijk is dit laatste bedoeld, daar van Hoornbeek bekend is dat hij de Quint 3' van het hoofdwerk van het grote orgel van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch ook op die manier van een extra koor voorzag.²³⁸ De keurmeesters waren van oordeel dat deze verandering “seer goet en dienstigh” was.

De stemming van het orgel werd tijdens de keuring door de keurmeesters geperfectioneerd. Zij hebben daartoe eerst van het hoofdwerk “ider register apart, het geheele clavier door van pijp tot pijp naukeurigh gehoord, ende alle de swevinge daar uijt gestelt, soodat 't volkomen wel, ende net in sijn accoort is”. Evenzo gingen zij te werk bij het rugpositief en het pedaal.

De keurmeesters waren vol lof over het nieuwe orgel, en verzekerden de kerkmeesters dat zij daarmee “een seer deftigh werck” bezaten. Een punt van kritiek echter gold de klank van de Vox humana: “sij waer wel gemaect,” rapporteerden zij, “maar hadde dat manlijcke geluijt niet die er vereijst wordt”. Om dit te verbeteren hebben zij Hoornbeek voorgesteld “om een geheel onderste octaeff nieuwe pijpen te maecken, ende schuijven de onderste opwaarts, twelck het geluijt een vierde swaerder sal maecken, ende bij gevolgh beeter voldoen”, welk voorstel terstond door Hoornbeek ten uitvoer werd gebracht, tot tevredenheid der keurmeesters:

wij hebben bevonden, dat se nu het oogherck voldoet, ende egaelijck wel aenspreect ende ten vollen de aart en natuur geeft, van een goede Vox humana. Maar dat se soo soude klincken als in de Nieuwe

²³⁷ In dit geval zou het register overeenkomst vertonen met de Quartanus II-IV van J. van Hagerbeer en R.B. Duyschot (1668-'73) op het rugpositief van het hoofdorgel van de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Dit register bezit koren van 3' en 2'.

²³⁸ Zie de beschrijving van Hoornbeeks restauratie van het St.-Jansorgel hierboven.

Afb. 3. Het Hoornbeeck/Müller-orgel uit 1719/'21 in de Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk te Amsterdam. Tekening door A. Tempelien uit 1783. SAA, Collectie Atlas Dreesmann.

Kerck alhier ofte tot Alckmaer, sulcks is onmogelijck, doordien een Vox humana seer hoogh moet staan, en van verre gehoord worden, dat de situatie van de kerck en plaats niet toelaat, sij is tegenwoordigh van deselfde mesuur ende proportie als de bovengenoemde, soodat de orgelmaecker in deesen oock voldaan heeft.

Uiterst curieus was de aanleg van de windvoorziening. Uit het keuringsrapport blijkt dat het windkanaal tussen de balgen en windladen maar liefst 120 voet lang was. Een nadere beschrijving van de situatie wordt gegeven door Hess, die zegt dat de acht balgen “regt [tegen]over het Orgel in de hoogte der Kerk” waren geplaatst en daardoor “wel 80 voeten verre hun wind door het halve rond der

Kerke tot de lade [moesten] overbrengen”.²³⁹ Het verschil tussen 120 voet en 80 voet zou kunnen worden verklaard wanneer men aanneemt dat Hess niet doelt op de werkelijke lengte van het windkanaal (zoals de keurmeesters), maar op de afstand hemelsbreed van de balgen tot de windladen. Indien de afstand hemelsbreed 80 voet was en het windkanaal (bij benadering) in een halve cirkelvorm was aangelegd, moet de lengte ervan ongeveer 120 voet hebben bedragen.²⁴⁰

Op 4 januari 1720 ontving Hoornbeeck van de kerkmeesters nog *f* 1.000,- “voor twee [boven contract geleverde] blaasbalken en register, en verder tot een vereering voor het maken van het orgel”.²⁴¹ Met ‘register’ wordt waarschijnlijk het octaaf-dubbelkoor van de Quinten 3’ van hoofdwerk en rugpositief bedoeld. Ook enkele andere werklieden ontvingen een verering “voor extra diensten aan het orgel gedaan”: Christian Müller ontving *f* 150,-, Otto Mehfelt (Mußfeld?) *f* 60,-, en Arent Deekens *f* 30,-.

De beoordeling van het orgel door de keurmeesters moge zeer positief geweest zijn, toch bleek het orgel in de praktijk niet geheel aan de gestelde verwachtingen te voldoen. In de vergadering der ‘oud-oudsten’ van 22 mei 1720 bracht kerkmeester Anthoni Grill ter tafel “dat door sommige geoordeelt word het orgel in onse Nieuwe kerk niet sterk genoeg van klank te weesen voor die die onder de galderij sitten, is naar deliberatie geresolveert, om dat ongemak weg te neemen nog een derde Clavier met sijn toebehooren te laten maaken”.²⁴² Bij de totstandkoming van plannen tot verbetering van het orgel zou echter niet Cornelis Hoornbeeck maar de rond die tijd zelfstandig geworden Christian Müller betrokken worden, tezamen met organist Evert Havercamp.

2.8 Het Hoornbeeck-orgel van de Ronde Lutherse Kerk in relatie tot het werk van Duyschot

Bij vergelijking van de beschikbare gegevens betreffende het Hoornbeeck-orgel met die betreffende het Duyschot-orgel van de Westerkerk kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat het destijds bijna dertig jaar oude orgel van de Westerkerk een belangrijke bron van inspiratie is geweest bij de totstandkoming van de plannen voor het nieuwe orgel van de Ronde Lutherse Kerk. Het is de moeite waard om voor een moment stil te staan bij enkele opvallende overeenkomsten.

Er bestaat een grote gelijkenis tussen de disposities van beide instrumenten. De hoofdwerkd dispositie van het Hoornbeeck-orgel is bijna letterlijk overgenomen van het Duyschot-orgel, en uitgebreid met een Baarpijp 8’, Quint 3’ + 1½’ en Vox humana 8’. Op het rugwerk van Hoornbeeck ontbreken de Quintadeen 8’ en de Scherp; daarentegen bezit dit werk (net als het hoofdwerk) een Quint 3’ + 1½’, die bij Duyschot niet voorkomt. In plaats van de Siflet 1’, die inmiddels wat uit de mode was geraakt, disponeerde Hoornbeeck een ‘Gemshoorn of Spitsfluijt’ 2’, en in plaats van de Scherp D IV een Cornet D VI. De pedaaldisposities van beide orgels zijn identiek. Het orgel van de Westerkerk bezat in die tijd achtentwintig registers. Zoals eerder gesignaleerd, vroegen de kerkmeesters der Lutherse Kerk aan verschillende orgelbouwers een plan te maken voor een orgel van eveneens achtentwintig registers. Zouden zij daarbij het orgel van de Westerkerk in het achterhoofd hebben gehad? Getuige het contract met Hoornbeeck werd het geprojecteerde aantal registers met twee uitgebreid tot dertig. Mogelijk waren de twee extra registers de Vox Humana en de daarbij behorende Baarpijp, die niet op het orgel van de Westerkerk voorkwamen. Een Vox Humana

²³⁹ Hess 1774, p. 11.

²⁴⁰ Omtrek van een cirkel = $2\pi r$; $r = 40$ voet \rightarrow lengte van het windkanaal (halve cirkel) = $\frac{1}{2} \cdot 2\pi r = \pi \cdot 40$ voet \approx 126 voet.

²⁴¹ SAA, AELG, inv.nr. 876, betaling op 4 jan. 1720.

²⁴² SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 147.

kwam echter wel voor op het Duyschot-orgel (1693) van de Oude Lutherse Kerk, welk register daar in 1699 was toegevoegd op aandringen van de organist Evert Havercamp.

Net als Duyschot dat had gedaan, voorzag Hoornbeeck de prestanten van 16, 8, 4 en 2 voet van een dubbelkoor in de discant. Duyschots voorbeeld om in het bovenste octaaf van de prestanten 8, 4 en 2 voet van het rugpositief nog een derde koor toe te voegen vond bij Hoornbeeck geen navolging; hetzelfde geldt voor Duyschots dubbelkoren in de discant van de fluitregisters op het rugpositief.

Net als in de Westerkerk waren in de Ronde Lutherse Kerk de Mixtuur, Scherp en Trompet van het hoofdwerk gehalveerd, terwijl de gelijknamige registers op het rugpositief ongedeeld waren. De manuaalkoppeling was in de Ronde Lutherse Kerk gehalveerd. Of dit in de Westerkerk het geval was, staat niet vast.

Het pijpwerk van het rugpositief was opgesteld op onder- en bovenladen, zoals dat ook het geval was in de Westerkerk, en zoals dat in het algemeen gebruikelijk was bij orgels van Duyschot en oudere bouwers. De Trompetten 8' van het hoofdwerk en pedaal (en wellicht ook van het rugpositief) en de Bazuin 16' van Hoornbeeck bezaten stevels van lood.²⁴³ Vanaf omstreeks 1700 vervaardigde Duyschot zijn tongwerken eveneens met stevels van lood.²⁴⁴

In het contract met Hoornbeeck wordt het orgel van de Westerkerk tweemaal expliciet als voorbeeld genoemd, namelijk in de bepaling betreffende de toonhoogte (“in toon gelijk het orgel in de gereformeerde Westerkerk deezer steele”) en in die betreffende de factuur der registerknoppen (“de treckers van ijsers, met kopere knoppen gelijk in de Westerkerk”).

Bij het ontwerpen van de kast heeft Jurriaan Westerman zich eveneens laten inspireren door het orgelfront in de Westerkerk, zoals blijkt uit het ter voorbereiding op de bouw vervaardigde model van de kast en uit de bekende tekeningen en gravures. Het hoofdwerk van beide orgels heeft een zevendelig front met een ronde middentoren, driedelige tussenvelden, torens (in de Westerkerk spits, in de Lutherse Kerk rond), en dubbele zijvelden. Het labiumverloop in de velden is identiek. In de Westerkerk echter, bestaat er aan weerszijden van de spitstorens een strenge symmetrie tussen de onderste twee tussenvelden en de zijvelden, waarbij alle bedoelde velden dezelfde hoogte hebben, terwijl in de Ronde Lutherse Kerk die symmetrie ontbreekt, en de onderste zijvelden een grotere hoogte bezitten dan de bovenste. Dit laatste is mogelijk geïnspireerd op het front van het orgel in de Oude Lutherse Kerk, eveneens gebouwd door Duyschot, en zeven jaar jonger dan dat van de Westerkerk. Anders dan bij beide vermelde orgels van Duyschot heeft het Hoornbeeck-front enigszins holle zijvelden die naar achteren wegvloeden. Terwijl de bovenste tussenvelden bij de Duyschot-orgels tot dezelfde hoogte komen als de middentoren, waardoor een stevige middenpartij ontstaat, komen de tussenvelden van het Hoornbeeck-orgel nauwelijks boven de spitstorens uit. Het bovenste, ‘uitstekende’ deel van de middentoren wordt geflankeerd door houten panelen. In het oorspronkelijke plan moet men voornemens zijn geweest boven de driedelige tussenvelden nog kleine pijpveldjes te plaatsen, zoals te zien is in de in 1715 vervaardigde maquette van het te bouwen orgel, welke veldjes in een later stadium zijn komen te vervallen ten gunste van de genoemde panelen.

Wat betreft de organisatie der pijpen in torens en velden is het rugpositief bijna een kopie van het hoofdwerk. Hierin wijkt het af van het rugpositief van de Westerkerk, waar de indeling van het hoofdwerk niet werd gevolgd, en waar de tussenvelden tweedelig zijn in plaats van driedelig, en de zijvelden enkel in plaats van dubbel. Afgezien van de holle middentoren – een uniek verschijnsel in de Hollandse orgelbouw van die tijd, waarschijnlijk bedoeld om het orgel zo goed mogelijk in de ronde kerkruimte te integreren²⁴⁵ – komt het grondplan van het rugpositief min of meer overeen met dat van het rugpositief van de Westerkerk: de spitstorens zijn overhoeks geplaatst en de zijvelden lopen naar

²⁴³ Zulks blijkt uit een bestek van J. Strümphler d.d. 28 april 1786. (SAA, AELG, inv.nr. 785.)

²⁴⁴ Vlagsma 1992, p. 220.

²⁴⁵ Looyenga 1998, p. 212.

achteren weg. In tegenstelling met de zijvelden van het hoofdwerk zijn die van het rugpositief niet hol maar bol. Ofschoon de pijpindeling van hoofd- en rugwerk vergelijkbaar is, is in de uitwerking dus een fraai contrast ontstaan tussen beide werken: het hoofdwerk en het rugpositief hebben respectievelijk een ronde en een holle middentoren, ronde/rechte en spitse/overhoekse zijtoren, en holle en bolle zijvelden. Door het feit dat de hoofdkast niet door zuilen wordt geschraagd, door het ontbreken van tympanen en doordat de symmetrie een minder grote rol speelt, bezit het Hoornbeeck-orgel niet de classicistische uitstraling van het Duyschot-orgel van de Westerkerk.

Nog meer inzicht in Hoornbeecks idealen inzake frontopbouw kan worden verkregen uit de ontwerptekening die Hoornbeeck in 1715 indiende, maar die door de kerkmeesters terzijde werd gelegd ten gunste van het ontwerp van Westerman. Uit deze tekening blijkt dat Hoornbeeck voornemens was een orgel zonder rugpositief te bouwen, een orgel dus waarbij twee manueelwerken en het pedaal waren ondergebracht in een grote kast. Afgezien van de ruime proporties (blijkbaar met een prestant 16') ziet het zevendelige front er bijna uit als dat van een rugpositief. Het front is geïnspireerd op het rugpositief van het Duyschot-orgel van de Westerkerk, waarvan Hoornbeeck ook de gebroken tympanen overnam; het bezit echter niet tweedelige maar driedelige tussenvelden, en niet enkele maar tweedelige zijvelden, waarvan de onderste een V-vormig en de bovenste een omgekeerd V-vormig labiumverloop hebben. De tussenvelden komen in het Hoornbeeck-ontwerp niet boven de spitstorens uit. Het labiumverloop van de tussenvelden is ontleend aan dat van het hoofdwerk van het Westerkerkorgel. De voorbeeldfunctie van het orgel van de Westerkerk strekt zich uit tot het gebied van de ornamentiek, zoals blijkt uit de analyse van kunsthistoricus Arjen Looyenga:²⁴⁶

Wij vermeldden reeds dat Hoornbeeck de gebroken frontons van het rugwerk in de Westerkerk overneemt. Hij doet dat echter niet letterlijk: in plaats van de gebruikelijke rechte vorm geeft hij zijn frontons een flauw s-vormig profiel. Hij voorziet ze bovendien van acanthusbladwerk en cannelures. Dezelfde combinatie keert in de andere lijstwerken terug. De overige decoratie bestaat eveneens uit acanthusbladwerk.

Onder de middentoren en de aangrenzende zijvelden is een bescheiden soffiet aangebracht, ook weer een herinnering aan het als voorbeeld gebruikte rugpositief. De invloed daarvan ziet men ook in de vormgeving van de beelden die op de beide zijfrontons zijn geplaatst. De beide bazuinblazende engelen zijn bijna net zo bevallig op hun niet al te comfortabele zetels geplaatst als de dames die het Westerkerkrugpositief verfraaien. Laatstgenoemde moeten het wel zonder koning David doen die in Hoornbeecks ontwerp de middentoren bekroont; zijn scepter en kroon liggen naast hem. De zijwand is voorzien van een aan een strik opgehangen instrumententrofee.

Interessant is de manier waarop de orgelkas met de onderbouw wordt verbonden. Hoornbeeck neemt de beproefde Duyschot-oplossing, waarbij het hoofdorgel op zuilen rust, tot uitgangspunt, maar transformeert de zuilen tot forse, rijk gelede pijlers die hij door bogen verbindt. [...] Het hekwerk dat de organist aan het oog moet onttrekken is voorzien van lofwerk in de vorm van golvende acanthusranken.

Behalve de vele overeenkomsten tussen het Hoornbeeck-orgel en het Duyschot-orgel van de Westerkerk zijn er ook verschillen. Enkele daarvan zijn terug te voeren op de in de tussentijd van dertig jaar gewijzigde muzikale smaak en de hogere muzikale eisen die aan een orgel werden gesteld. Op de verschillen tussen de disposities is reeds gewezen. Daarnaast werd het nieuwe orgel voorzien van een volledig groot octaaf, waar in de Westerkerk de tonen Cis en Dis nog ontbraken. Overigens bezaten Duyschots latere orgels ook al klavieren met een volledig groot octaaf. De opmerkelijke toepassing van dubbelkoren in 'de bovenste helft' van de pedaalstemmen Prestant 8' en Octaaf 4' komt niet voor in de Westerkerk, maar heeft wel een precedent in Amsterdam: het hoofdorgel van de

²⁴⁶ Looyenga 1998, pp. 197-199. Op p. 198 van het genoemde artikel is een reproductie van de ontwerptekening te vinden.

Nieuwe Kerk bezat sinds de uitbreiding door J. van Hagerbeer en R.B. Duyschot in 1668-'73 dubbelkoren in 'de bovenste helft' van de pedaalregisters Octaaf 8', Octaaf 4' en Quint 3'.²⁴⁷

Andere verschillen zijn niet te verklaren door de latere bouwtijd, en wijken echt af van Duyschots bouwwijze. Zo bezat het pedaal van Hoornbeeck de uitzonderlijk grote omvang van C-f¹. Bij Duyschot had het pedaal een omvang van C-c⁰ of C-d¹. Ook in het materiaal van het pijpwerk week Hoornbeeck van Duyschot af. Waar Duyschot zijn pijpen vervaardigde uit lood,²⁴⁸ waarbij de frontpijpen werden voorzien van tinfoelie, vervaardigde Hoornbeeck zijn frontpijpen van tin en het binnenpijpwerk van een alliage van 29% tin en 71% lood.²⁴⁹

2.9 Hoornbeecks reputatie en werkzaamheden tussen 1718 en zijn dood in 1722

Omdat Hoornbeeck zowel bij de restauratie van het orgel in de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch als bij de bouw van het orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam grote vertraging had opgelopen, zou men kunnen verwachten dat potentiële nieuwe opdrachtgevers zich wel tweemaal zouden bedenken voordat zij met Hoornbeeck in zee zouden gaan. Toch lijkt hem deze vertraging nadien slechts in beperkte mate parten gespeeld te hebben.

De kerkmeesters der Amsterdamse Lutherse gemeente bespraken op 22 mei 1720 de noodzakelijkheid van vergroting van het nog maar kort tevoren opgeleverde Hoornbeeck-orgel, omdat "door sommige geoordeelt [werd] het orgel in onse Nieuwe kerk niet sterk genoeg van klank te weesen voor die die onder de galderij sitten".²⁵⁰ Hoewel zij door de keurmeesters waren verzekerd dat zij een 'seer deftigh werck' bezaten, en hoewel zij zich zo mild hadden betoond Hoornbeeck nog een lieve som geld tot een verering te geven, waren zij kennelijk niet van zins er opnieuw zo'n slepende zaak van te maken, en zij lijken Hoornbeeck niet serieus voor de uitbreiding in overweging genomen te hebben; diens naam komt althans in de notulen niet meer voor. De vergroting zou worden uitgevoerd door Christian Müller.

In tegenstelling tot de kerkmeesters der Lutherse gemeente te Amsterdam schijnen de kerkmeesters van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch begrip te hebben gehad voor de lange duur van de werkzaamheden aan hun orgel, en heeft bij hen het vertrouwen in Hoornbeeck nooit ter discussie gestaan. Toen in 1720-'21 de rechtszaak tegen de voormalig organist van de St.-Janskerk, Jacobus Eytzen, diende, bleek nog in brede kringen grote tevredenheid te heersen over hetgeen Hoornbeeck tot stand had gebracht. In een brief van de magistraat aan de Raad van Brabant – bevattende onder meer een kort relaas aangaande de aanleiding, uitvoering en keuring van de restauratie – wordt gesteld dat de "herstelling bij vervolg van tijde verder van dat succes geweest is, dat bij al de werelt groot en clijn kennisse van de musiek is gepresen als weder in sijn voorige staet van beroemthijt geraekt sijnde".²⁵¹ Nadat Albertus de Milleville, die Eytzen verving als organist van de St.-Jan, in april 1721 te kennen had gegeven dat het orgel nodig gestemd diende te worden, werd derhalve logischerwijs Hoornbeeck

²⁴⁷ Het dubbelkoor van de Octaaf 8' begon op d⁰, dat van de Octaaf 4' en de Quint 3' begon op ds⁰. (Cevaal 2005, p. 247.)

²⁴⁸ Vlagsma 1992, p. 240.

²⁴⁹ Contract met Hoornbeeck d.d. 20 aug. 1715.

²⁵⁰ SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 146, notulen d.d. 22 mei 1720.

²⁵¹ SAHb, OSA, inv.nr. 5997, brief d.d. 31 juli of 1 aug. 1721. Dat men zich met de 'vorige staet van beroemthijt' niet weinig verbeeldde, blijkt uit een paar eerdere passages uit de brief. Het orgel zou toen namelijk "bafaemt door gansch Europa" zijn geweest, en keurmeesters uit Haarlem, Amsterdam en Utrecht hadden in 1695 nog verklaard "dat deselve niet was te verbeteren, jaa de beste van het Christenryck te sijn".

gevraagd. Deze moest zich echter excuseren “van niet te kunnen overkomen”, waarna men besloot Christian Müller te ontbieden.²⁵²

In 1718 werden voorbereidingen getroffen voor de bouw van een orgel in de Remonstrantse Kerk te Amsterdam. Op 27 maart besloot de kerkenraad “een positief of klein orgel [te] plaetsen, om daer na het geluijt te conne afneemen tot het beter reguleren en schikken van het orgel, dat in de kerk sal gemaakt werden”.²⁵³ Op 12 juli deelden de leden van de orgelcommissie mede dat zij van een zekere Joan de Wolf een positief in bruikleen hadden gekregen, waarvan de onderdelen reeds naar de bovenste galerij tegenover de preekstoel waren gebracht, om daar door Cornelis Hoornbeeck in elkaar te worden gezet. Omdat Hoornbeeck zijn belofte om dat binnen drie weken te doen niet was nagekomen, maar “in stilheijt van hier na s’Hertogenbosch was verrijst, om aldaar zijn voormaals aangenomen orgel te voltoojen, zoodat hij na allen oogenschijn voor het naajaer van daar niet staat te retourneeren”, hebben de leden van de commissie “met de heer De Wolf gesproken en hem voorgehouden, of hij ook wilde gedoogen, dat een ander meester het ineen mocht sette, waarop hij repliceerde dat het een onmogelijkheid was, en dat hij niemand daartoe wiste buiten Hoornbeeck, die bequaem was om zulcks te doen.” De gecommiteerden zouden andermaal met De Wolf spreken en trachten hem te bewegen zijn orgel door een andere orgelmaker in elkaar te laten zetten, en hem, wanneer de poging niet zou slagen, voor het gebruik van zijn orgel bedanken.²⁵⁴ Uit het feit dat in de latere notulen hierover niet meer gesproken wordt, mag worden afgeleid dat De Wolf zijn orgel weer heeft ingenomen. Het is niet uitgesloten dat het positief was gebouwd door Hoornbeeck.

Een tweetal jaren later werd door de Remonstrantse kerkenraad nogmaals in positieve bewoordingen gesproken over Hoornbeeck. Toen op 12 juni 1720 het onderhoud van het nieuwe orgel ter sprake kwam (overigens een werkstuk van de Duitser Thomas Weidtmann dat toevalligerwijs in dezelfde week was gekeurd als het Hoornbeeck-orgel van de Ronde Lutherse Kerk), stelde de voorzitter der orgelcommissie voor daarvoor niet Weidtmann te vragen omdat die te ver weg woonde, maar een “van de twee meesters in dese stad woonagtig, [...] namentlijk ... Hoornbeeck, welke het orgel in de Nieuwe Luijterse Kerk nu jongst gemaekt heeft, en ... Mulder sijn geweesene knecht, thans meester geworden, den eerstgenoemden te weeten Hoornbeeck, als ongelijk bequamer en ervaerener dan den ander sijnde, te prefereren was [...]”.²⁵⁵ Hoewel met de kennis van nu de bewering dat Hoornbeeck bekwaam was dan Müller beslist niet kan worden onderschreven, blijkt dat Hoornbeeck, ondanks het feit dat hij in de Ronde Lutherse Kerk grote vertraging had opgelopen – waarvan de Remonstrantse kerkmeesters zonder enige twijfel goed op de hoogte waren –, nog steeds een groot vertrouwen genoot.

Uit het bovenstaande moge blijken dat Hoornbeecks reputatie, ook na de niet zonder problemen verlopen werkzaamheden in ’s-Hertogenbosch en Amsterdam, over het algemeen goed was. Dat hij na de voltooiing van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk in november 1719 geen grote opdrachten meer heeft aangenomen, kan ten dele verklaard worden door zijn zorgelijke gezinsomstandigheden sinds het overlijden van zijn vrouw in de zomer van 1719. Hoornbeeck werd daardoor belast met de zorg voor zijn drie nog in leven zijnde kinderen die op dat moment twaalf, vier en twee jaar oud waren. De jongste van hen overleed in februari 1720. Hoornbeeck trad op 22 december 1720 voor de tweede maal in het huwelijk, maar nauwelijks een half jaar later overleed ook zijn tweede vrouw; zij

²⁵² SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 37rv, notulen d.d. 21 april en 19 mei 1721. Müller zou overigens pas in 1722 weer naar ’s-Hertogenbosch afreizen. (SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 39r, notulen d.d. 12 juni 1722.)

²⁵³ Geciteerd naar Gierveld 1980, p. 254.

²⁵⁴ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 12 juli 1718.

²⁵⁵ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 12 juni 1720.

werd op 17 juli 1721 begraven. Of Hoornbeeck zelf in deze tijd nog in goede gezondheid verkeerde, is niet bekend; hij overleed op 19 november 1722 en werd zes dagen later begraven in de Westerkerk.²⁵⁶

Uit de boedelbeschrijving die na Hoornbeecks dood werd opgesteld blijkt dat hij zich in zijn laatste jaren heeft beziggehouden met de bouw van huisorgels, klavecimbels en klavechorden.²⁵⁷ De inventaris vermeldt onder meer twee huisorgels in aanbouw of reparatie voor bij name genoemde cliënten, een drietal klavechorden, en een aantal klavecimbels, waarvan een paar onvoltooid. Over de hoedanigheid van de huisorgels is niets bekend. Wel is een dispositie van een Hoornbeeck-huisorgel bekend uit een advertentie in de *Amsterdamse Courant* van 1 september 1778. Er wordt in de advertentie weliswaar gesproken over “den beroemden JOHANNES HORENBEEK”, maar Gierveld vermoedt, mijns inziens terecht, dat dit een slordigheid is en dat wel degelijk Cornelis Hoornbeeck is bedoeld.²⁵⁸ De advertentie vermeldt de volgende dispositie:

1. Holpijp	8'	3. Gemshoorn	4'	5. Mixtuur	III
2. Prestant D	8'	4. Octaaf	2'	6. Sexquialter D	

Uit het feit dat Hoornbeeck tot zijn dood over een eigen orgelmakerij beschikte en kleine opdrachten uitvoerde terwijl Christian Müller zich in 1720 al zelfstandig had gemaakt, kan worden opgemaakt dat Müller het bedrijf van Hoornbeeck niet heeft voortgezet, zoals in oudere literatuur wel is verondersteld.²⁵⁹

Van het oeuvre van Hoornbeeck is niet veel overgebleven. Het grote orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam werd in 1822 door brand verwoest; slechts het schaalmodel dat in 1715 door Gerrit IJsmarck en Jurriaan Westerman werd vervaardigd, ongetwijfeld in overleg met Hoornbeeck, bleef bewaard en staat thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Voor zover bekend heeft ook geen van Hoornbeecks huisorgels en klavecimbels of aanverwante instrumenten de eeuwen weten te trotseren.²⁶⁰

Het enige materiaal van Hoornbeeck dat thans nog existeert, bestaat uit de volgende drie registers in het orgel van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch: de Holpijp 8' en de Cornet IV D (samenstelling: 4' 2 $\frac{2}{3}$ ' 2' 1 $\frac{3}{5}$ ') van het bovenwerk, en de Quint 3' + 1 $\frac{1}{2}$ ' van het hoofdwerk. Hoornbeeck vervaardigde de Holpijp 8' en het 3'-koor van de Quint door oud pijpwerk van Hocque te vermaken. De Holpijp heet thans Roerfluyt. De Cornet is in zijn huidige samenstelling vijf sterk; het 8'-koor bestaat voor een deel uit pijpwerk van Hocque. Het 3'-koor van de Quint 3' + 1 $\frac{1}{2}$ ' doet sinds de verbouwing door A.F.G. Heyneman in 1784-'87 dienst als Quint 3' op het hoofdwerk; het 1 $\frac{1}{2}$ '-koor gebruikte Heyneman voor de discant van de Prestant 8' van het hoofdwerk.²⁶¹

2.10 Aan Hoornbeeck toegeschreven orgels

In de loop der tijd heeft een aantal orgels uit Amsterdamse katholieke of oud-katholieke schuilkerken elders in het land een nieuwe plaats gekregen. Meestal is van deze instrumenten niet bekend wie de bouwer is. Van drie van dergelijke orgels is wel vermoed dat ze gemaakt zijn door Cornelis

²⁵⁶ Gegevens over het gezin van Hoornbeeck ontleend aan Van Dijk 1998, pp. 55-56.

²⁵⁷ Inventaris opgesteld op 19 dec. 1722. Gedeeltelijk afgedrukt in *Bouwstenen* 2, pp. 291-294.

²⁵⁸ Gierveld 1977, pp. 177-178. Dit is ook de bron voor de vermelde dispositie.

²⁵⁹ Enschedé 1908, p. 31; Bolt 1970, p. 20; *Bouwstenen* 2, p. 31, noot 1; Radeker 1775, toelichting door H.S.J. Zandt (1974), p. 11.

²⁶⁰ Gierveld 1977, p. 178; Gierveld 1981, p. 142.

²⁶¹ Van Biezen 1995, pp. 585-587. Hier zijn ook nadere bijzonderheden omtrent het pijpwerk te vinden.

Hoornbeek. Uiteraard wordt de toeschrijving zeer bemoeilijkt door het feit dat er van Hoornbeek zo weinig vergelijkingsmateriaal resteert. De aan hem toegeschreven instrumenten zijn de volgende:

- Zaandam, Oud-Katholieke Kerk: orgel vermoedelijk daterend van 1714,²⁶² waarschijnlijk afkomstig uit de Oud-Katholieke Kerk van de Heilige Anna 'De Pauw' te Amsterdam.²⁶³ Het front doet enigszins Noord-Duits aan vanwege de dubbele tussenvelden met V-vormig labiumverloop.
- Ravenswaaij, Hervormde Kerk: orgel van ca. 1715, afkomstig uit de Oud-Katholieke Kerk van de Heilige Odulphus 'De drie bonte Kraayen' te Amsterdam. Dit orgel doet wat zijn uiterlijk betreft, mede dankzij de gebroken frontons op de spitstorens, sterk denken aan het rugpositief van het Duyschot-orgel van de Westerkerk te Amsterdam. Andere Hollandse kenmerken zijn de spitsboog labiumvorm van de binnenpijpen en de bolvormige registerknoppen.²⁶⁴
- Eestrum, Dorpskerk: orgel van ca. 1720; oorspronkelijke locatie onbekend. Dit front vertoont gelijkenis met dat van Ravenswaaij en met dat van het rugpositief van de Westerkerk te Amsterdam. De gebroken frontons zijn ook hier aanwezig. Dit orgel heeft echter driedelige tussenvelden in plaats van tweedelige, zoals we ze later ook in vele orgels van Christian Müller tegen zullen komen. De spelling der registernamen, bijvoorbeeld "Octava 2 Fusz ton", wijst op een bouwer van Noord-Duitse herkomst.²⁶⁵

De orgels vertonen onderling opvallende overeenkomsten in frontontwerp (Ravenswaaij en Eestrum)²⁶⁶ en pijpfactuur (Zaandam en Ravenswaaij),²⁶⁷ en bezitten alledrie blinderingsnetwerk dat niet vervaardigd is uit hout maar uit metaal (lood), zoals dat ook het geval is bij het uit 1715 stammende schaalmodel van het Hoornbeek-orgel voor de Ronde Lutherse Kerk.²⁶⁸ Volgens Van Dijk zijn de drie orgels door dezelfde orgelmaker gemaakt.²⁶⁹ Omdat in ieder geval twee van de instrumenten zijn gebouwd voor Amsterdamse schuilerkerken, omdat twee orgels wat hun uiterlijk betreft de Amsterdamse stijl van Duyschot lijken voort te zetten, en omdat Hoornbeek tussen het vertrek van Duyschot uit Amsterdam (ca. 1705) en de oprichting van het bedrijf van Christian Müller (1720) de belangrijkste te Amsterdam gevestigde orgelmaker was, is een toeschrijving aan Hoornbeek beslist niet ongegrond. Echter, onderzoek uitgevoerd bij gelegenheid van recente restauraties van de orgels te Zaandam en Eestrum lijkt een mogelijk auteurschap van Hoornbeek toch weer in twijfel te trekken. Sinds de in 2010 voltooide restauratie van het orgel te Zaandam wordt

²⁶² Tijdens de restauratie in 2010 is in de balgen het jaartal 1714 aangetroffen, vermoedelijk het bouwjaar van het orgel. (C. van der Poel, 'Zaandam, Oud-Katholieke Kerk Maria Magdalena', *Het Orgel* 107-3 (2011), pp. 37-38, hier p. 37.)

²⁶³ *HON* 1479-1725, p. 318, en Van Dijk 1998, p. 57, schrijven abusievelijk dat de 'De Pauw' gewijd was aan de Heilige Nicolaas.

²⁶⁴ *HON* 1479-1725, p. 340. Opmerkelijk genoeg bevat de Sexquialter pijpwerk van Hans Wolff Schonat en Apollonius Bosch. (*Loc. cit.*)

²⁶⁵ *HON* 1479-1725, p. 374.

²⁶⁶ Kunsthistoricus A. Looyenga, in *HON* 1479-1725, pp. 339, 374.

²⁶⁷ H. van Nieuwkoop, 'Het Nederlandse orgel van 1581 tot 1725', *HON* 1479-1725, pp. 25-37, hier p. 36; Van Nieuwkoop 1997, p. 29. Van Nieuwkoop noemt alleen de orgels te Zaandam en Ravenswaaij. Hij wijst op het feit dat beide instrumenten pijpwerk van dezelfde factuur bevatten, maar volkomen verschillende frontkenmerken hebben. Op basis hiervan vermoedt hij dat Hoornbeek na zijn vestiging te Amsterdam aanvankelijk de Noord-Duitse bouwstijl trouw bleef maar zich later bekeerde tot de Amsterdamse stijl. (Van Nieuwkoop 1997, p. 29.)

²⁶⁸ Van Dijk 1998, p. 57; Looyenga 1998, p. 212.

²⁶⁹ Van Dijk 1998, p. 57.

vermoed dat de bouwer van dit orgel (en van dat te Ravenswaaij) afkomstig was uit Brabant of de Zuidelijke Nederlanden.²⁷⁰ Ook van het derde orgel van het drietral, dat te Eestrum, waarvan de restauratie in 2008 werd voltooid, kon na onderzoek niet het bewijs worden geleverd dat het een werk was van Hoornbeeck.²⁷¹

2.11 Nogmaals de vraag naar Hoornbeecks opleiding tot orgelmaker

In de vorige paragrafen is meermaals ingegaan op kenmerken van Hoornbeecks bouwwijze. Er bleken veel overeenkomsten te bestaan tussen het werk van Hoornbeeck en dat van Johannes Duyschot, zó veel, dat men mag vermoeden dat Hoornbeeck een tijd bij Duyschot in de leer is geweest. Er werden echter ook kenmerken gesignaleerd die niet in verband zijn te brengen met de traditie van Duyschot. Sommige daarvan komen wel voor in andere orgelbouwtradities. Genoemd moeten worden:

- De omvang van de Cornet IV D op het bovenwerk van het orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch. Deze zou volgens Hoornbeecks oorspronkelijke plan op cs^1 beginnen in plaats van op c^1 . Discantregisters van Duyschot beginnen, voor zover bekend, altijd op c^1 .²⁷² Een bas/discant-deling tussen c^1 en cs^1 komt vaker voor in de meer zuidelijke (overwegend katholieke) gebiedsdelen.
- De factuur van de Cornet in 's-Hertogenbosch. Dit register bezit fluitmensuur. De Cornetten op de Hollandse orgels van Van Hagerbeer en Duyschot bezaten prestantmensuur. Cornetten in fluitmensuur waren gebruikelijker op orgels in Brabant, Limburg, de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk.
- De pedaalomvang van $C-f^1$ van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Bij Duyschot was de bovengrens van het pedaal c^1 of d^1 . Bij wijze van grote uitzondering bouwden de orgelmakers Van Hagerbeer in de Grote of St.-Laurenskerk te Alkmaar een pedaal met de formidabele omvang van $F_1 G_1 A_1 - f^1$. Een pedaalomvang van $C-f^1$ kwam hier te lande bij mijn weten alleen voor op de orgels van de St.-Janskerk te Schiedam en de Oude Kerk te Amsterdam. De eerstgenoemde was gerealiseerd door Apollonius Bosch,²⁷³ de andere door Gerrit van Giessen in 1701-'02.²⁷⁴ Apollonius Bosch (ca. 1620-1699) was vermoedelijk in de leer geweest bij een in de Zuidelijke Nederlanden geschoold orgelmaker.²⁷⁵ Gerrit van Giessen (ca. 1660-1712), hoogstwaarschijnlijk een leerling van Bosch, was een katholiek orgelmaker, die lange tijd gevestigd was in Brabant en tussen 1707 en 1712 verhuisde naar Haarlem.

Het is opmerkelijk dat deze drie kenmerken wijzen op invloeden uit Brabant of de Zuidelijke Nederlanden. Zou Hoornbeeck misschien een gedeelte van zijn leertijd in die contreien of bij een uit die contreien afkomstige orgelmaker hebben doorgebracht? Misschien bij Apollonius Bosch of Gerrit van Giessen, of beide? In dit verband is het buitengewoon interessant dat van twee orgels die tot voor

²⁷⁰ C. van der Poel, 'Zaandam, Oud-Katholieke Kerk Maria Magdalena', *Het Orgel* 107-3 (2011), pp. 37-38

²⁷¹ W.J. Cevaal, 'Eestrum, Dorpskerk', *NotaBene* 2-3 (maart 2009), pp. 12-14. Het orgel werd gerestaureerd bij gelegenheid van de overplaatsing naar de Hervormde Dorpskerk te Eestrum. Daarvoor bevond het zich in de Gereformeerde Kerk in dezelfde plaats.

²⁷² Vgl. Van Biezen 1995, pp. 394-407.

²⁷³ Zulks doet althans Vlagsma 1992, p. 21, vermoeden.

²⁷⁴ Bijtelaar 1975, p. 92.

²⁷⁵ Vlagsma 1992, p. 9.

kort aan Hoornbeeck werden toegeschreven, die te Zaandam en Ravenswaaij, thans wordt vermoed dat de bouwer afkomstig was uit Brabant of de Zuidelijke Nederlanden. Zuidelijke kenmerken zijn in beide orgels de sleepdeling tussen c^1 en cs^1 , en verrassend genoeg bevindt zich in de Sexquialter van het orgel te Ravenswaaij pijpwerk van Hans Wolff Schonat en Apollonius Bosch. Zouden de Zuidelijke kenmerken in twee van de drie bovenbeschreven schuilkerkorgels de grond voor een toeschrijving aan Hoornbeeck misschien juist kunnen versterken?

3 EERSTE WERKZAAMHEDEN VANUIT AMSTERDAM (1720-1725)

3.1 Inleiding

Niet lang na de voltooiing van het Hoornbeek-orgel van de Ronde Lutherse Kerk in november 1719 moet Christian Müller zijn begonnen met de voorbereidingen voor het opzetten van een eigen orgelmakerij in Amsterdam. Het vroegste bekende optreden als zelfstandig orgelmaker dateert van 3 juni 1720, op welke dag Müller een rapport indiende betreffende het Duyschot-orgel van de Oude Lutherse Kerk.²⁷⁶ Juist een dag tevoren was hij in het huwelijk getreden met de Amsterdamse Maria Elisabet van den Bergh.²⁷⁷ Door een poortersdochter te huwen en zich te laten registreren werd Müller poorter of burger van de stad Amsterdam. In die hoedanigheid kon hij aanspraak maken op voorrechten van juridische, economische, politieke en sociale aard. Van direct voordeel bij de uitoefening van de orgelmakerij, meer in het bijzonder bij het transporteren van materialen en onderdelen, was bijvoorbeeld de vrijdom van tol in het gehele gewest Holland en bij verschillende tollens daarbuiten.²⁷⁸ Müller woonde op dit moment in de Kerkstraat.

Dankzij zijn leerjaren bij Hoornbeek en het feit dat Hoornbeek na 1719 geen grote opdrachten meer aannam, heeft Müller een goede start gehad van zijn eigen bedrijf. Omdat hij als meesterknecht een goede indruk had gemaakt op de kerkmeesters van de St.-Jan te 's-Hertogenbosch en van de Lutherse kerken te Amsterdam (de Oude en de Nieuwe Lutherse Kerk stonden onder een en hetzelfde bestuur) was hij nu de eerste die in aanmerking kwam voor werkzaamheden aan de belangrijke orgels van genoemde kerken. Het was ook juist in deze Amsterdamse en Bossche kerken dat Müller zijn eerste werkzaamheden verrichtte. Maar reeds spoedig zou ook vanuit andere steden een beroep op hem worden gedaan.

De orgels in de gereformeerde kerken van Amsterdam werden rond 1720 onderhouden door Johannes en Andries Duyschot (Nieuwe Kerk²⁷⁹ en hoogstwaarschijnlijk Westerkerk), Joost Derk Jalinck (Oude Kerk en Waalse Kerk), en Evert Havercamp, die als organist van de Oude Lutherse Kerk zo veel mogelijk zijn eigen orgel onderhield. De orgels van de Ronde Lutherse Kerk en de Remonstrantse Kerk waren beide in november 1719 opgeleverd, en dus nog vrijwel nieuw. Door het ontbreken van archivalia is niet bekend wie het Van Covelens(?)-orgel (vóór 1523?) van de Nieuwezijds Kapel onderhield. Mogelijk was het de reeds genoemde Joost Derk Jalinck. Deze hoofdzakelijk in Overijssel en Gelderland werkzame orgelmaker had in 1717 het onderhoud van de orgels van de Oude en de Waalse Kerk overgenomen van Jan van Daal. Het onderhoud van het orgel van de Nieuwezijds Kapel berustte in 1715 ook bij Jan van Daal;²⁸⁰ mogelijk werd dit in 1717 eveneens overgenomen door Jalinck. Jalinck onderhield de orgels tot in 1722. Gezien het feit dat zijn dochter op 6 oktober 1722 namens hem een betaling in ontvangst nam voor werkzaamheden in de Oude Kerk,²⁸¹ mag worden aangenomen dat hij in dat jaar is overleden of niet meer in staat was te werken. De kerkmeesters van zowel de Oude als de Waalse Kerk wendden zich daarop tot Müller, die vanaf 1723 in beide kerken aan de orgels werkte. Het is niet ondenkbaar dat Müller ook belast werd

²⁷⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 168, notulen d.d. 3 juni 1720.

²⁷⁷ Rootlieb 1941, p. 2.

²⁷⁸ Wagenaar 1760-1767 III, pp. 141-163; Kuijpers & Prak 2002, p. 115.

²⁷⁹ Johannes Duyschot werkte waarschijnlijk in 1720 voor het laatst in de Nieuwe Kerk. Vanaf 1721 verzorgde zijn zoon Andries het onderhoud van de orgels. (Van Dijk 2005, p. 42.)

²⁸⁰ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 141, notulen d.d. 2 mei 1715.

²⁸¹ Bijtelaar 1975, p. 96.

met het onderhoud van het orgel van de Nieuwezijds Kapel. Langzaam maar zeker zou Müller steeds meer Amsterdamse orgels in onderhoud krijgen.

3.2 Amsterdam – Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk

Ofschoon de keurmeesters zich in november 1719 bijzonder positief hadden uitgelaten over het zojuist voltooide orgel van Cornelis Hoornbeeck, bleek het instrument in de praktijk niet geheel aan de eisen te voldoen. Reeds op 22 mei 1720 meldde kerkmeester Anthoni Grill in een buitengewone vergadering van de Grote Kerkenraad “dat door sommige geoordeelt [werd] het orgel in onse Nieuwe kerk niet sterk genoeg van klank te weesen voor die die onder de galderij sitten”. Na deliberatie werd besloten dat ongemak weg te nemen door “nog een derde Clavier met sijn toebehooren te laten maaken”.²⁸² Op 1 juli 1720 werd dienaangaande met Müller een overeenkomst gesloten. Voor het werk, dat binnen een jaar diende te zijn voltooid, zou hij f 2.200,- ontvangen, “sijnde hem apart nogh toegestaan het hout, soo hij tot secreeten en van noden hebben sal, ook het ligt ende kolen.”²⁸³ Een contract is helaas niet bewaard gebleven.²⁸⁴

Op 1 september 1721 deelde Müller de kerkmeesters mede “dat nu het derde clavier volcoomen gereet was” en verzocht hen het werk “hoe eerder hoe liever” te laten examineren.²⁸⁵ De keuring vond plaats op 9 september 1721, en werd verricht door de drie organisten die het orgel in 1719 ook hadden gekeurd (E. Havercamp, E.E. Veldcamps en J. Clermont) en door de nieuwe organist van de Ronde Lutherse Kerk, Laurentius Laurenti.²⁸⁶ Uit het keuringsrapport blijkt dat niet alleen was afgesproken dat het orgel met een derde manuaalwerk zou worden verrijkt, maar ook dat enkele stemmen van het hoofdwerk zouden worden vervangen door andere, en dat de dispositie van het pedaal zou worden uitgebreid. Bovendien blijkt Müller nog enkele extra verbeteringen te hebben aangebracht.²⁸⁷ Het rapport bevat niet de gehele dispositie, maar met behulp van (1) het contract betreffende het Hoornbeeck-orgel uit 1715, (2) het keuringsrapport betreffende het Hoornbeeck-orgel uit 1719, (3) het keuringsrapport uit 1721, (4) de dispositieopgave van Hess uit 1774, en (5) de dispositieopgave van een anonieme auteur van rond 1800, kan de nieuwe dispositie vrij nauwkeurig gereconstrueerd worden.²⁸⁸ In de onderstaande reconstructie zijn de nieuwe registers van Müller onderstreept en is het door hem gewijzigde register gecursiveerd.

Hoofdwerk (II)		Rugpositief (I)		Bovenwerk (III)	
1. Prestant Dd	16'	1. Prestant Dd	8'	1. Baartpijp	8'
2. <u>Quintadeen</u>	<u>16'</u>	2. Holpijp	8'	2. Quintadeen	8'
3. Prestant	8'	3. Octaaf Dd	4'	3. <u>Octaaf</u>	<u>4'</u>
4. <u>Holpijp</u>	<u>8'</u>	4. Fluijt	4'	4. Gemshoorn	4'

²⁸² SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 147.

²⁸³ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 168-169, notulen d.d. 1 juli 1720.

²⁸⁴ Uit de notulen van 1 juli 1720 (zie vorige noot) blijkt dat het in de bedoeling lag om bij notaris Caspar van den Broek een contract te laten opstellen. Dit schijnt echter niet te zijn gebeurd; een contract is in de protocollen van deze notaris althans niet te vinden. (Van Dijk 1998, p. 68.)

²⁸⁵ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 171, notulen d.d. 1 sept. 1721.

²⁸⁶ *Ibid.*

²⁸⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 171-173 (keuringsrapport, zie Appendix 2, 3a).

²⁸⁸ Hess 1774, pp. 11-12. De anonieme dispositieopgave, die overigens niet helemaal volledig is, is afgedrukt in Van Dijk 2008, p. 88; het origineel bevindt zich in SAA, AELG, inv.nr. 785.

5. <u>Viola di Gamba</u>	8'	5. Quint	3' + 1½'	5. <u>Sexquialter</u> ²⁸⁹ II-IV	
6. Octaaf Dd	4'	6. Super Octaaf Dd	2'	6. <u>Cimbel III</u>	
7. Quint	3' + 1½'	7. Spitsfluijt	2'	7. <u>Dulciaan</u>	8'
8. Super Octaaf Dd	2'	8. Mixtur VI/VIII/X		8. <i>Vox Humana</i>	8'
9. Mixtur B/D VI/VIII/X		9. Sexquialter II-IV			
10. Scharp B/D IV/VI/VIII		10. Cornet D VI			
11. Sexquialter D IV		11. Trompet	8'		
12. <u>Trompet</u>	16'				
13. Trompet B/D	8'				

Pedaal

1. Bordon	16'	4. Quint	3' ?	7. Trompet	8'
2. Prestant I-II	8'	5. <u>Mixtuur IV-VI</u>		8. <u>Trompet</u>	4'
3. Octaaf I-II	4'	6. Basuijn	16'		

Tremulant Hw, Tremulant Rp, Tremulant Bw; vier afsluiters, ventiel. Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-f¹. Koppeling Hw-Rp (vermoedelijk B/D), koppeling Ped-Hw.²⁹⁰ Acht spaanbalgen van 8 x 5½ voet.

De registers Baartpijp 8', Quintadeen 8' en Vox Humana 8' op het nieuwe bovenwerk waren Hoornbeeck-registers, afkomstig van het hoofdwerk. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de Gemshoorn 4'; in de dispositieopgaven van Hess en van de anonieme auteur van rond 1800 komt dit register niet meer op het hoofdwerk voor.

Wat betreft het pedaal bestaat enige onzekerheid over het lot van de Quint 3'. De keurmeesters rapporteerden dat het pedaal was 'verbeetert' met een Mixtuur en een Trompet 4', wat suggereert dat deze stemmen werden toegevoegd aan het bestaande registerbestand en dat geen enkel register daarvoor heeft hoeven wijken. Echter, in de dispositieopgave van Hess komt de pedaalquint niet meer voor.²⁹¹ Hoewel de opgave van Hess zeker niet foutloos is,²⁹² is het zeer wel mogelijk dat de Quint 3' als separaat register inderdaad is komen te vervallen, en als 3'-koor is hergebruikt in de nieuwe Mixtuur. Het Müller-orgel in Leeuwarden (1727), waarvan de dispositie sterk overeenkomt met die van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk, zou volgens het contract uit 1724 op het pedaal ook alleen een Mixtuur en geen Quint 3' krijgen.²⁹³

Uit latere bronnen blijkt dat Müller zich in de factuur der trompetregisters heeft geconformeerd aan de aanwezige exemplaren. Volgens de opgave van J.S. Strümpfeler in 1786 bezat in ieder geval de Trompet 16' van Müller stevels en koppen van lood (wellicht is orgelmetaal bedoeld), net als de

²⁸⁹ In het keuringsrapport staat: "dick 3, 3 en 4", maar dat moet een vergissing zijn. Ongetwijfeld is bedoeld 'dick 2, 3 en 4', d.w.z. 2, 3 en 4 sterk.

²⁹⁰ In Hess 1774 en in de anonieme dispositieopgave worden in het geheel geen koppelingen vermeld. Volgens Van Dijk 1998, p. 71, was er alleen een manuaalkoppeling, geen pedaaloppeling. Er moet echter wel degelijk een pedaaloppeling zijn geweest, hetgeen blijkt uit een bestek d.d. 4 juni 1764 betreffende een reparatie door Pieter Müller. (SAA, AELG, inv.nr. 785.) Het is niet zo waarschijnlijk dat Christian Müller de pedaaloppeling van Hoornbeeck heeft verwijderd, en op een later ogenblik weer een nieuwe heeft aangebracht.

²⁹¹ De anonieme bron van rond 1800 kan hier niet ter verificatie gebruikt worden; deze breekt af na het noemen van de 16'- en 8'-pedaalregisters en de Mixtuur.

²⁹² Bij Hess ontbreken op het hoofdwerk de Octaaf 4' en de Sexquialter. Dat beide Hoornbeeck-registers nog aanwezig waren, blijkt uit de anonieme dispositieopgave van rond 1800.

²⁹³ Bij de oplevering in 1727 bezat het pedaal overigens wel een Quint 3', waarvan de reeks pijpen volgens het oorspronkelijke plan waarschijnlijk als driehoets koor van de pedaalmixtuur was gedacht.

Hoornbeek-registers Trompet 8' op het hoofdwerk en Bazuin 16' en Trompet 8' op het pedaal.²⁹⁴ Voor zover bekend bouwde Müller later uitsluitend trompetregisters met stevels en koppen van hout.

Müller bracht boven bestek nog de volgende verbeteringen aan:

- Wijziging van de Vox humana 8' van Hoornbeek, bestaande in de montage van “een loode cap ofte dexel” op elk van de bekers, en vernieuwing van de ‘montstucken’ (kelen), opdat de pijpen “te williger en beter soude aenspreken”.
- Wijziging van de koppelingsrichting tussen hoofdwerk en rugpositief.
- Aanleg van moertjes achter de toetsen, “waerdoor men altoos het clavier can egael ende net houden, hetgeene te vooren soo niet waer.”
- Verbetering van het regeerwerk van hoofdwerk en rugpositief.

De wonderlijke windvoorziening van Hoornbeek, waarbij de balgen recht tegenover het orgel “in de hoogte der Kerk” waren geplaatst en waarbij de wind door een windkanaal van maar liefst 120 voet lengte naar de laden moest worden geleid, bleef kennelijk gehandhaafd. Hess merkte in 1774 op dat deze situatie “tot groot nadeel van ’t werk” strekte.²⁹⁵ Müller zag kennelijk geen aanleiding (of geen mogelijkheid) het aantal van acht balgen uit te breiden.²⁹⁶

Volgens het keuringsrapport had Müller “over t geheele werck [d.w.z. over het gehele bovenwerk] een houte cas” gemaakt. Op de 18^e-eeuwse afbeeldingen van het orgel (zie bijvoorbeeld Afb. 3) is deze kast om het bovenwerk, bovenop het hoofdwerk, duidelijk te zien, doch wordt enigszins gecamoufleerd door de beelden op de midden- en zijtoren van het hoofdwerk. Het bovenwerk bezat geen eigen front, en was vergeleken met het hoofdwerk verder achterwaarts gepositioneerd, vergelijkbaar met de positie van het bovenwerk te Leeuwarden. Of Müller de kast helemaal zelf heeft gemaakt, moet worden betwijfeld. Dergelijk werk werd doorgaans door de timmerman uitgevoerd.²⁹⁷ Het beeldhouwwerk op de nieuwe kast werd vrijwel zeker uitgevoerd door een beeldhouwer, mogelijk door Juriaan Westerman, die ook verantwoordelijk was geweest voor het beeld- en snijwerk aan het Hoornbeek-orgel. Aan Westerman werd op 18 januari 1721 *f* 53,- betaald voor helaas niet gespecificeerde werkzaamheden.²⁹⁸

Net als in 1719 besteedden de keurmeesters ruim aandacht aan de temperatuur en de stemming. Met betrekking tot het nieuwe bovenwerk rapporteerden zij: “Soo hebben wij naa altoorens het accoord naukeurigh hadde gehoort, yder register apart, ende dat wel toon voor toon, niet alleen ofte sij wel uit accoord waaren, maer selfs ofte daerop t minste eijts scheelde ende aenspraeck ofte intentie. Voorts yder register toon voor toon gehoort hebbende, volgens voorgaende order, soo syn alle de swevinge die daerin waaren ten vollen ende alles geaccordeert.” Op dezelfde wijze gingen zij te werk bij de nieuwe registers op hoofdwerk en pedaal, en bij alle overige registers van het orgel. Het is een van de weinige gevallen waaruit blijkt dat de stemming soms door de keurmeesters werd geperfectioneerd. Het keuringsrapport bevat geen enkel punt van kritiek. De organisten verzekerden de

²⁹⁴ SAA, AELG, inv.nr. 785; bestek van J.S. Strumphler d.d. 28 april 1786. Strumphler stelde voor de loden stevels en koppen te vervangen door houten exemplaren, daar de loden stevels te zwak waren om de bekers te dragen “en reeds verscheiden of de meeste in elkander gezakt zijn.”

²⁹⁵ Hess 1774, p. 11.

²⁹⁶ Aan het orgel van de Westerkerk werden door Christian Vater in 1726-'27 bij gelegenheid van de uitbreiding met een bovenwerk twee balgen toegevoegd aan het bestaande aantal van zes.

²⁹⁷ De meester-timmerlieden Jacob Pieterse en Gerrit IJsmark, de vervaardigers van de kast van het Hoornbeek-orgel, ontvingen op 17 jan. 1721 het aanzienlijke bedrag van *f* 1.510:11:14 voor arbeid ‘aan de Nieuwe kerk en huijsen’, maar helaas wordt niet vermeld of het werk aan de kerk ook werk aan het orgel inhield. (SAA, AELG, inv.nr. 876.)

²⁹⁸ SAA, AELG, inv.nr. 876.

opdrachtgevers dat “niet alleen het nieuwe t welck volcoomen deftigh is gemaect, maer het voorige volkoomen in een goede staet is, jaa dat nogh verder gaet duurve seggen, dat UEd. heeft een soodanigh werck dat niet hoeft te swighen voor een ander werck sijnde van deese proporsie.” De tevreden kerkmeesters betaalden Müller boven de bedongen som nog *f* 200,- “voor een vereering”.²⁹⁹

Met het disponeren van de Viola di Gamba introduceerde Christian Müller dit uit Duitsland afkomstige register in Holland. Hoewel in de tijd van Joachim Hess (tweede helft van de 18^e eeuw) reeds meerdere orgels met een Viola di Gamba waren uitgerust, preees Hess tot tweemaal toe juist die van de Ronde Lutherse Kerk. In 1772 schreef hij: “In ’t orgel van de Lutersche Nieuwe Kerk te Amsterdam is desselfs geluid ongemeen fraai tot de nabootsing van een echo”,³⁰⁰ en twee jaar later besloot hij de beschrijving van het orgel met het volgende commentaar: “Wat de byzondere geluiden betreffen, daar in munt inzonderheid uit, de Viola-di-gamba, die niet alleen het genoegen, maar zelfs de verwondering van kundige toehoorderen wegdraagt.”³⁰¹

Keren we terug naar de aanleiding voor de verbouwing. Men had vastgesteld dat de klank van het orgel niet sterk genoeg was, en om dat euvel te verhelpen had men besloten een derde manuaalwerk toe te voegen. Echter, wanneer we de dispositie van het bovenwerk in oenschouw nemen, moeten we vaststellen dat dit werk niet op directe wijze heeft kunnen bijdragen tot een grotere klanksterkte. Het bovenwerk bezat geen krachtige registers en was ook niet koppelbaar aan de andere werken.³⁰² Slechts op indirecte wijze droeg het bovenwerk bij tot een vergroting der klanksterkte. Door namelijk enkele typische ‘bovenwerkregisters’ van het oude hoofdwerk, bijvoorbeeld de befaamde combinatie Baarpijp 8’ + Quintadena 8’ + Vox humana 8’, naar het bovenwerk over te brengen, was op het hoofdwerk ruimte ontstaan voor nieuwe, krachtiger registers.

Het aantal nieuwe manuaalregisters dat geschikt was om de klanksterkte te vergroten bedroeg slechts twee, te weten de Quintadeen 16’ en de Trompet 16’ van het hoofdwerk, waarvan inzonderheid het laatstgenoemde register in staat was het plenum een grote *Gravität* te verlenen. De nieuwe Mixtuur en Trompet 4’ van het pedaal droegen in het orgelspel bij tot een grotere helderheid van de baspartij, terwijl de Trompet 4’ eventueel ook als *cantus firmus*-register kon worden gebruikt.

Men moet tot de conclusie komen dat slechts een klein deel van de voor de verbouwing aangewende som geld tot een vergroting van de klanksterkte heeft geleid. Dit resultaat is vooraf ongetwijfeld reeds bekend geweest aan degenen die bij de totstandkoming van de plannen betrokken zijn geweest. Wellicht kan de belangrijkste verklaring voor de grootscheepse verbouwing worden gevonden in het feit dat van de in 1716 gehouden collecte voor het orgel, welke het spectaculaire bedrag van *f* 27.822:17:- had opgebracht, na de voltooiing van het orgel in 1719 nog meer dan *f* 4.000,- ongebruikt was.³⁰³ Men beschikte dus eenvoudigweg reeds over de middelen om het orgel aanzienlijk te vergroten.

In latere notulen van de kerkmeestersvergaderingen passeert de kwestie van de klanksterkte nog eenmaal indirect de revue. In 1746 overleed Gerhard Frederik Witvogel, die vanaf 1726 organist van de Ronde Lutherse Kerk was geweest. Jan Rijntjes, te dien tijde organist van de Oude Lutherse Kerk,

²⁹⁹ SAA, AELG, inv.nr. 876, betaling op 8 okt. 1721. Van Dijk 1998, p. 71, beweert abusievelijk dat Müller een ‘douceur’ van slechts *f* 100,- ontving.

³⁰⁰ Hess 1772, pp. 9-10.

³⁰¹ Hess 1774, p. 12.

³⁰² Dat het bovenwerk niet te koppelen was, blijkt het duidelijkst uit een bestek d.d. 28 april 1786 van J.S. Strümphler, waarin deze voorstelt “Een nieuwe koppeling aan t boovenclavier te maaken, welk er noiet geweest is, dus het booven met middel, en onderclavier alledrie aan malkander gekoppelt, zijn een groote kragt en sterkte het werk zal geeven.” (SAA, AELG, inv.nr. 785.)

³⁰³ Van Dijk 1998, pp. 63, 67.

verzocht de kerkenraad op 3 augustus 1746 om Witvogel in de Ronde Lutherse Kerk te mogen opvolgen, hetgeen hem zou worden toegestaan indien hij kon bewijzen “dat uyt dat orgel veel meer geluydt kan gebragt worden, als tot nog toe gehooft is”.³⁰⁴ Hoe moet deze eis worden geïnterpreteerd? Bezat het orgel ook na de uitbreiding door Christian Müller nog steeds niet de gewenste klanksterkte? Of geeft deze frase veeleer een indicatie over Witvogels orgelspel, namelijk dat hij ofwel niet zoveel geluidsvolume ofwel niet zoveel (verschillende) geluiden uit het orgel wist te halen?

Gedurende de eerste jaren na de verbouwing werden de orgels van de Oude en de Nieuwe Lutherse kerk onregelmatig onderhouden. Op 9 april 1725 kreeg Müller opdracht de orgels te inspecteren en te repareren.³⁰⁵ Toen hij op 4 juni daaraanvolgend zijn rekening van *f* 96,- indiende, antwoordden de kerkmeesters hem “dat men daerover met de organisten soude spreekken, en alsdan aen sijn schoonvaeder Beverwijck hetselve soud laeten betaelen, alsoo den orgelmaecker meende uijt de stadt te gaan”.³⁰⁶ Het laatste deel van de zin heeft ongetwijfeld betrekking op Müllers op handen zijnde verhuizing naar Leeuwarden, waar hij tot begin 1728 zou blijven wonen, en waar hij onder meer een nieuw groot orgel zou bouwen in de Jacobijnerkerk. Overigens blijkt uit de notulen en rekeningen dat Müller het bedrag van *f* 96,- op 5 september 1725 toch persoonlijk in ontvangst heeft genomen.³⁰⁷ In 1726 werden de orgels van beide Lutherse kerken gerepareerd door Müllers zwager Vitus Wiegleb, die daarvoor op 3 april 1726 *f* 35:6,- ontving.³⁰⁸ Twee maanden later was Müller voor korte tijd weer in Amsterdam. Hij kreeg opdracht beide orgels te inspecteren, hetgeen nogal merkwaardig is, zo kort na Wieglebs reparatie. Op 3 juni 1726 deelde hij mede dat hij had bevonden “dat se allebijde its onstelt en nootsakelijk diende gerepareert te werden”; zulks werd hem “toevertrouwt en aanbevolen te doen op het suiijnigste en menagieuste”.³⁰⁹ Vermoedelijk reisde hij eerst door naar 's-Hertogenbosch, om daar bijna vier weken aan de orgels van de St.-Jan en de Waalse Kerk te werken, en begon hij pas daarna met de werkzaamheden in de Lutherse kerken. Op 7 augustus 1726 ontving hij daarvoor *f* 84,-.³¹⁰ Hij zal daarna spoedig zijn teruggekeerd naar Leeuwarden, waar zijn opdrachtgevers enigszins ongeduldig waren geworden. Na een uitgebreidere reparatie van de twee lutherse orgels in 1728 werd besloten een onderhoudscontract af te sluiten, dat op 1 januari 1729 zou ingaan. Müller zou voor het onderhouden van de orgels *f* 90,- per jaar ontvangen, te weten *f* 50,- voor het orgel in de Nieuwe en *f* 40,- voor dat in de Oude Lutherse Kerk.³¹¹ Deze onderhoudsregeling zou, met een korte tussenpoos na 1740, tot Müllers dood worden gecontinueerd.³¹²

Af en toe waren ingrijpender reparaties noodzakelijk, waarvan sommige de jaarlijkse som voor het onderhoud verre te boven gingen. Een grotere ingreep had plaats in 1739-'40, toen het orgel van de Nieuwe Lutherse Kerk voor *f* 350,- werd gerepareerd.³¹³ In 1753 moesten de blaasbalgen worden verbeterd, en een vernieuwd.³¹⁴ Op 2 november 1761 verscheen Pieter Müller in de kerkmeestersvergadering, “doende veele klagten over de slegte en quade behandelingh van den organist Jan Rijntjes

³⁰⁴ Dunning 1966, p. 17.

³⁰⁵ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 186, notulen d.d. 9 april 1725.

³⁰⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 186, notulen d.d. 4 juni 1725.

³⁰⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 187, notulen d.d. 3 sept. 1725; inv.nr. 876, betaling op 5 sept. 1725.

³⁰⁸ SAA, AELG, inv.nr. 742, p. 402, notulen d.d. 3 april 1726; inv.nr. 876, betaling op 3 april 1726.

³⁰⁹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 189, notulen d.d. 3 juni 1726.

³¹⁰ SAA, AELG, inv.nr. 934.

³¹¹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 193-194, notulen d.d. 7 juni, 5 juli, 6 sept. en 8 nov. 1728.

³¹² SAA, AELG, inv.nrs. 876-878.

³¹³ SAA, AELG, inv.nr. 785, ‘Projeckt van reparaatie van ’t Orgel in de luthersche Nieuwe kerk’ (zie Appendix 2, 3b); inv.nr. 877, betaling van *f* 925,- op 17 feb. 1740, waarvan *f* 350,- was bestemd voor de reparatie van het orgel van de Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk.

³¹⁴ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 287, notulen d.d. 2 juli 1753.

aan 't orgel in onse Nieuwe kerk".³¹⁵ Naar aanleiding hiervan inspecteerden twee ouderlingen met Christian Müller het orgel op 23 november daaraanvolgend, waarbij werden bevonden "sodanige defecten en nadelige gesteldheden so aan de kleppen, pijpen, clavier, en regeerwerken, uijt 't welk sonder extra reparatie en onkosten eene onvermijdelijke verandering in 't gebruik van dit Orgel soude werden veroorzaakt". Rijntjes kreeg een reprimande voor zijn "vuijle en slordige behandeling" van het orgel en voor ander disfunctioneren.³¹⁶

In de vergadering der kerkmeesters van 2 mei 1763 verscheen "Pieter Muller Christiaenszoon, solliciterende de continuatie van herstelle van de orgels in de beijde kerken in de plaats van sijn overleden vader Christian Muller, is hem sulx provis[i]oneel toegestaan".³¹⁷ Pieter Müller voerde in 1764 een reparatie uit voor f 1.200,-, en bleef het orgel onderhouden tot 1770. In 1786 en '87 voerde J.S. Strümphler omvangrijke schoonmaak- en reparatiewerkzaamheden uit, waarbij ook enkele wijzigingen plaatsvonden. De Cimbels op het bovenwerk, die volgens de orgelmaker "van weijnig gebruik" was, werd vervangen door een Prestant 8'. Strümphler verwijderde de bovenlade van het rugpositief en plaatste het pijpwerk op één lade, welke hij mogelijk nieuw maakte. Hij bracht de Spitsfluit 2' van het rugpositief over naar het hoofdwerk, waarvoor op dat werk de Super Octaaf 2' moest wijken. Tevens paste hij de tongwerken grondig aan, en herzag de intonatie.³¹⁸ Op 18 september 1822 ontstond door onachtzaamheid van loodgieters op het dak van de kerk brand in de koepel. De hele kerk vatte vlam en de koepel stortte in.³¹⁹ Het grote Hoornbeeck/Müller-orgel verbrandde volledig. In 1830 voltooidde Jonathan Bätz voor de herbouwde kerk een groot, drieklaviers orgel met 49 registers, dat tot op de huidige dag kan worden bewonderd.

3.3 Amsterdam – Oude Lutherse Kerk

Tussen 1690 en 1693 bouwde Johannes Duyschot een nieuw orgel voor de Oude Lutherse Kerk. Het eerste ontwerp voorzag in een orgel van vijftien stemmen, waarin pijpwerk van het te vervangen kleine, uit 1658 daterende orgel van Jan Norel zou worden overgenomen. Gaandeweg de bouw echter, werd het originele ontwerp een paar keer bijgesteld, waardoor het orgel bij oplevering in 1693 beschikte over eenentwintig registers, waaronder die uit het oude orgel. De fraaie orgelkast, voorzien van door Philip Tideman beschilderde luiken,³²⁰ was een kleinere versie van de kast van het door Duyschot enkele jaren tevoren opgeleverde orgel in de Westerkerk. Ook na de oplevering werd de dispositie door Duyschot nog vergroot: op instigatie van organist Evert Havercamp werd het hoofdwerk in 1695 uitgebreid met een Quintadeen 16' (bij welke gelegenheid het aantal blaasbalgen

³¹⁵ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 327, notulen d.d. 2 nov. 1761.

³¹⁶ SAA, AELG, inv.nr. 27, pp. 321-323, notulen d.d. 16 dec. 1761.

³¹⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1239, p. 5, notulen d.d. 2 mei 1763.

³¹⁸ Van Dijk 1998, pp. 74-77.

³¹⁹ H.C. Donga, 'De geschiedenis van de kerkgebouwen', *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Zoetermeer 1998), pp. 9-30, hier p. 19.

³²⁰ De archivalia vermelden Hendrick Tiedeman als schilder. Deze naam wordt overgenomen door Kluiver 1974, pp. 65-66, T. Brouwer, *Orgelluiken in Nederland* (Amsterdam & Dieren 1985), p. 24, Jongepier 1990-2, p. 114, Vlagsma 1992, p. 213, en *HON 1479-1725*, p. 250. Mieke van Zanten vermoedt op goede gronden dat de vermelding van de naam 'Hendrick' in de archivalia berust op een vergissing en dat de luiken in werkelijkheid werden beschilderd door Philip Tideman, een leerling van Gerard de Laresse. (M.M. van Zanten, *Orgelluiken. Traditie en iconografie* (Zutphen 1999), pp. 195-196.) Steketee 1998, p. 40, vermeldt eveneens de naam Philip Tideman, overigens zonder bronvermelding.

van vier werd gebracht op zes) en in 1699 met een Vox humana 8'.³²¹ Het orgel bezat daarna de volgende dispositie:³²²

Hoofdwerk (II)		Rugpositief (I)		Pedaal	
1. Quintadeen	16'	1. Holpijp	8'	1. Bordon	16'
2. Prestant Dd	8'	2. Quintadeen	8'	2. Prestant	8'
3. Holpijp	8'	3. Prestant Dd	4'	3. Octaef	4'
4. Octaef Dd	4'	4. Fluit	4'	4. Trompet*	8'
5. Quint	3'	5. Superoctaef ³²³	2'		
6. Superoctaef Dd	2'	6. Sufflet	1'	* transmissie van Trompet Hw	
7. Mixtuur B/D -IX ³²⁴	1½'	7. Sesquialter B/D (II-IV?) ³²⁵			
8. Cornet D		8. Scharp B/D III-VI	1'		
9. Trompet B/D	8'	9. Trompet D	8'		
10. Vox Humana	8'				

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-d¹. Manuaalkoppeling B/D, pedaal koppeling naar Hoofdwerk. Zes spanbalgen van 8 x 5 voet.

In 1714 werden de balgen hersteld door Cornelis Hoornbeek.³²⁶ Ze zouden echter een bron van zorg blijven. Op 10 juli 1719 beklaagde de balgentreder zich erover “dat hij de balcke, die seer ontraponneert waeren, niet langer konde openhouden”, waarop hem werd opgedragen de balgen provisorisch te repareren, zodat ze dienst zouden kunnen doen tot het Hoornbeek-orgel van de Ronde Lutherse Kerk zou zijn voltooid.³²⁷ Vermoedelijk lag het in de bedoeling om daarna aan Hoornbeek een structurele herstelling op te dragen, maar uit niets blijkt dat dit ook is gebeurd. Op 22 mei 1720 werd besloten tot algehele reparatie en vergroting van het Duyschot-orgel, waarvoor eerst een bestek diende te worden opgesteld; de eigenlijke werkzaamheden zouden pas beginnen nadat de vergroting van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk zou zijn voltooid.³²⁸ Christian Müller, die in de Oude Lutherse Kerk de zondagsdiensten placht bij te wonen, overlegde op 3 juni 1720 (daags na zijn huwelijk) een rapport over de toenmalige toestand van het orgel, benevens een opgave van hetgeen nodig zou zijn voor verbetering van het orgel. Müller verlangde voor zijn voorgenomen werkzaamheden f 3.000,-.³²⁹

³²¹ Steketee 1998, p. 40.

³²² Dispositie volgens een ongedateerd contract (na 21 aug. 1690), en aanvullingen daarop van 9 jan. en 6 mrt. 1692. (Kluiver 1974, pp. 119-121; Vlagsma 1992, pp. 106-107. Kluiver 1974, p. 121, dateert de eerste aanvulling op het contract op 9 jan. 1691.)

³²³ Steketee 1998, p. 39, vermeldt een dubbele discant. Deze staat echter niet in het contract.

³²⁴ Van Biezen 1995, p. 399, vermeldt een aparte Scherp op het hoofdwerk, maar daar is in het contract geen sprake van. Het contract bevat een registeropgave waarin onder nr. 6 de Mixtuur staat vermeld, “hier is het scharp bijgevoeght”, daarna volgt nr. 7, de Cornet. Kluiver 1974, p. 63, Van Biezen 1995, p. 399, en HON 1479-1725, p. 249, geven abusievelijk op dat de Mixtuur bovenin slechts acht koren had.

³²⁵ Volgens het contract: “sesquialter na boven te verdubbelen”.

³²⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 138-139, notulen d.d. 1 okt. 1714.

³²⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 158-159, notulen d.d. 10 juli en 7 aug. 1719.

³²⁸ SAA, AELG, inv.nr. 68, pp. 146-147, notulen d.d. 22 mei 1720.

³²⁹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 168, notulen d.d. 3 juni 1720. Op dezelfde dag werd timmerman IJsmarck opgedragen “een schets te maken wegens aanstaande verbeteringh van t’orgel in de Oude [Lutherse] kerk, en op te geven de kosten, hoeveel datselve in cirka soude comen te inportereen, soo wegen sijn werk, ook, de metselaar, steenhouwer, lootgieter, en glasemaker”. (*Ibid.*)

Op 1 september 1721, de dag waarop Müller meldde dat hij de uitbreiding van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk voltooid had, drong organist Evert Havercamp er bij de kerkmeesters op aan het orgel nu te laten vermaken, “also de blaesbalcken niet meer en doghte en soo gebruijckt conne warden.”³³⁰ Het orgel werd nogmaals gevisiteerd, nu door Nicolaas de Koning en Jacobus van Hoorn, organisten van respectievelijk de Oude Kerk en de Nieuwezijds Kapel, die een schriftelijke opgaaf indienden van de aangetroffen toestand en de wijze waarop het orgel kon worden verbeterd. Christian Müller liet desgevraagd weten het werk volgens die opgaaf “met materialen en arbijdsloon” te willen aannemen voor *f* 3.200,-, waarna op 1 oktober 1721 werd besloten het orgel aldus te laten verbeteren.³³¹ Merkwaardig genoeg werd over Müllers rapport uit 1720 niet meer gesproken. Echter, reeds op 6 oktober 1721 presenteerde Müller “een nette en nader opstel om het orgel in onse Oude kerck te verandeeren”, en verlangde voor het werk nu *f* 3.500,-.³³² Op 1 december 1721 werd de verbouwing volgens dit bestek aan Müller aanbesteed, waarbij voor de penningen die hij zou komen te genieten zijn schoonvader Harmen Beverwijk tot borg zou worden gesteld.³³³ Het contract werd getekend op 5 januari 1722.³³⁴

Op 7 december 1722 rapporteerde Müller dat het rugpositief gereed was en de volgende zondag zou kunnen worden gebruikt. Boven de tweede termijn van *f* 1.200,- die hem volgens het contract toekwam, verzocht hij *f* 400,- te mogen hebben op rekening van de derde en laatste termijn “om eenige extra te doene onkosten wegens het bovenorgel”, aan welk verzoek ook werd voldaan.³³⁵ Helaas is niet bekend waarvoor die extra onkosten zouden worden gemaakt. Toen Müller medio juli 1723 de verbouwing voltooid had, deelde hij de kerkmeesters mede “dat hij om het orgel in perfectie goet te hebben veele d’effecten die hij niet hadde connen voorsien, gevonden hadde, dat hij die geremedieert, en alsoo veel meerder daaraan gedaan hadde als bedongen waar”, en dat hij daarvoor een goede ‘erkenntnisse’ verwachtte.³³⁶ De keuring vond plaats op 22 juli 1723 en werd verricht door Nicolaas de Koning, Jacobus van Hoorn en Evert Havercamp,³³⁷ die volgens hun rapport het orgel “in alle deelen goed en wel” bevonden.³³⁸ In de kerkmeestersvergadering van 13 augustus 1723 werd ter tafel gebracht “dat den orgelmaker Christian Muller wat presseerde om voldoeninge van het restandt te hebben van het geaccordeerde over het vermaken en maken van het orgel in onse Oude kerck, alsmede een goede gifte voor hetgeene hij tot welsijn en voordeel van het orgel daar meerder ingemaakt hadde, en seer nootsakelijk was.” Hij verscheen daarop in de vergadering, en hem werd de vraag voorgelegd “hoeveel hij wel van gedagte was, dat [hij] voor dat meerdere dient te hebben, hetwelke hij al wat te veel begroote, dogh is naar eenigh over en wedersprekens overeengecomen, dat [...] hem, in plaats van *f* 700,-, die hem volgens t’accoordt toequam, *f* 1100 soude werden gegeven, met conditie, dat hij het voorn. orgel in onse Oude kerck drie agtereenvolgende jaaren sal stellen en goethouden.”³³⁹

Spijtig genoeg bleef noch het bestek, noch het contract, noch het keuringsrapport bewaard. De enige bron voor de dispositie is de opgave van Hess, welke dateert van meer dan een halve eeuw na de

³³⁰ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 171, notulen d.d. 1 sept. 1721.

³³¹ SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 167, en inv.nr. 1238, p. 174, notulen d.d. 1 okt. 1721.

³³² SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 174, notulen d.d. 6 okt. 1721.

³³³ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 175, notulen d.d. 1 dec. 1721. (Vlagsma 1992, p. 52, verwijst in dezelfde bron per abuis naar de notulen d.d. 3 nov. 1721.)

³³⁴ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 175-176, notulen d.d. 5 jan. 1722.

³³⁵ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 178, notulen d.d. 7 dec. 1722; inv.nr. 876, betaling van *f* 1.600,- op 29 dec. 1722.

³³⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 181, notulen d.d. 20 juli 1723.

³³⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 181, notulen d.d. 20 juli en 2 aug. 1723. In de notulen d.d. 20 juli 1723 wordt abusievelijk gesproken van Nicolaas van Hoorn als keurmeester (moet zijn: Jacobus van Hoorn).

³³⁸ SAA, AELG, inv.nr. 68, p. 182, notulen d.d. 4 aug. 1723. Het rapport zelf is spoorloos.

³³⁹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 182, notulen d.d. 13 aug. 1723.

verbouwing. Deze opgave verschaft slechts inzicht in het nieuwe registerbestand, niet in de wijzigingen of vernieuwingen van windvoorziening, regeerwerk en pijpwerk. De door Hess gepubliceerde dispositie luidt als volgt:³⁴⁰

Manuaal		Rugpositief		Pedaal	
1. Quintadeen	16'	1. Principaal	8'	1. Bourdon	16'
2. Principaal D	16'	2. Roerfluit	8'	2. Principaal	8'
3. Principaal Dd	8'	3. Octaav	4'	3. Octaav	4'
4. Baarpijp	8'	4. Quint	3'	4. Mixtuur V	
5. Octaav	4'	5. Octaav	2'	5. Scharp	
6. Octaav	2'	6. Mixtuur IV-VI		6. Bazuin	16'
7. Waltfluit	2'	7. Scharp IV		7. Fagot	16'
8. Mixtuur IV-VIII		8. Tertiaan		8. Trompet	8'
9. Scharp IV-V		9. Sexquialtra IV			
10. Cornet D IV		10. Trompet	8'		
11. Trompet	8'				
12. Vox humana	8'				

Drie afsluitingen, ventiel, tremulant.

Vergelijking van de oude dispositie met die van Hess leert dat met de verbouwing een aanzienlijke toename van de geluidscapaciteit werd bewerkstelligd. De registers die Müller op de verschillende werken toevoegde, waren de volgende:

- Hw: Prestant D 16', Baarpijp 8' (i.p.v. Holpijp 8'), Waltfluit 2', Scharp;
- Rp: Principaal 8', Quint 3', Mixtuur, Tertiaan, Trompet 8' (mogelijk alleen de bas nieuw);
- Ped: Mixtuur, Scharp, Bazuin 16', Fagot 16', Trompet 8'.

Omdat Müller niet alleen de bovenstaande veertien registers toevoegde maar hoogstwaarschijnlijk ook de Prestant 8' van het hoofdwerk nieuw vervaardigde (zoals hieronder zal worden betoogd), komt het aantal nieuwe registers van Müller rond de vijftien te liggen. Het is waarschijnlijk dat Müller in enkele van bovenstaande stemmen oud pijpwerk hergebruikte, en andersom in gehandhaafde stemmen pijpen waar nodig vernieuwde. De Quint 3' van het rugpositief is mogelijk de oude Quint van het hoofdwerk. De zacht klinkende registers Fluit 4' en Sufflet 1' van het rugpositief werden verwijderd. De vervanging van de Holpijp op het hoofdwerk door een Baarpijp is wellicht gericht op het gebruik met de Vox humana. Als zachte manuaalstemmen blijven eigenlijk alleen over: de Baarpijp 8', de Waltfluit 2' en de Vox humana 8' op het hoofdwerk en de Roerfluit 8' van het rugpositief.

Enkele nadere bijzonderheden omtrent de toestand van het orgel sinds de verbouwing door Müller kunnen worden verkregen uit latere archivalia, uit een aantal foto's die dateren uit de tijd dat de kast stond opgesteld in het Rijksmuseum te Amsterdam (1884-1952), en uit correspondentie ten tijde van de voorbereidingen van de overplaatsing van de kast naar de Nieuwe Kerk te Middelburg in 1952,³⁴¹ alwaar het zou worden voorzien van een nieuw binnenwerk. Onder de correspondentie bevindt zich een brief van 21 september 1951 van orgeldeskundige Arie Bouman aan de Kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Middelburg, waarin Bouman, die de bewaard gebleven onderdelen in het

³⁴⁰ Hess 1774, pp. 10-11.

³⁴¹ Jaar van plaatsing volgens Van Buitenen 2008, p. 190.

Rijksmuseum blijkbaar had onderzocht, enkele interessante gegevens verstrekt.³⁴² De oude frontpijpen en klaviatuur, die in het Rijksmuseum nog aanwezig waren, werden in Middelburg niet opnieuw gebruikt, en gingen helaas verloren. Het oude binnenwerk was reeds in 1884 verdwenen.

Op een van de foto's uit het Rijksmuseum is de klaviatuur te zien.³⁴³ De omvang van de manualen was C-c³. De registerknoppen van hoofdwerk en pedaal waren aangebracht in de lessenaar, die van het rugpositief bevonden zich in de achterwand van de rugwerkkast. Dit moet de aanleg zijn geweest van Duyschot, die blijkbaar door Müller werd gehandhaafd. Op een tweede foto, en thans nog in Middelburg, is duidelijk te zien dat Müller de kast van het rugpositief heeft verdiept.³⁴⁴ Bij sterke vergroting van de foto van de klaviatuur zijn de registeropschriften te lezen, zij het met moeite. Wie bij het bestuderen van de dispositieopgave van Hess nog enige twijfel had over de correctheid van de vermelding van zowel een Bazuin 16' als een Fagot 16' op het pedaal, iets dat in Müllers oeuvre nergens anders voorkomt, kan met enige verbazing van de registerplaatjes aflezen dat beide stemmen inderdaad op het pedaal aanwezig waren. Helaas zijn op de foto niet alle knoppen zichtbaar. Een knop voor de Scherp op het pedaal, welk register door Hess wordt vermeld, is niet te zien. Omdat dit register op het pedaal in het algemeen bijzonder weinig voorkomt, en op geen enkel ander pedaal van Müller is gedisponeerd, is enige twijfel aan de juistheid van Hess' opgave beslist niet ongegrond. Het pedaal bezat volgens Bouman echter wel acht stemmen, zoals Hess ook opgaf, dus de aanwezigheid van een Scherp kan niet zonder meer worden uitgesloten. Ook de door Bouman vermelde aantallen registers van hoofdwerk en rugpositief, respectievelijk twaalf en tien, komen met Hess' opgave overeen. Helaas vermeldt Bouman niet de namen van de registers.

Volgens Bouman waren er drieëndertig massief koperen registerknoppen, welke waren gemonteerd op ijzeren registerarmen; daarenboven waren er nog drie houten registerknoppen voor de afsluitingen, welke zich links van de manualen bevonden. Bij een totaal van zesendertig registerknoppen en dertig sprekende stemmen moeten er behalve de drie afsluiters nog drie andere nevenregisters zijn geweest. Op de foto van de klaviatuur is te zien dat zich rechts onderin de lessenaar twee knoppen bevonden. De registerplaatjes zijn moeilijk leesbaar, maar vrijwel zeker staat op het linkerplaatje 'Koppeling M.' en op het rechterplaatje 'Koppeling Ped.'. Waarschijnlijk bevond zich links onderin de lessenaar (onzichtbaar op de foto) de derde knop. En hier doet zich een probleem voor: volgens Hess, die overigens geen koppelingen vermeldt, bezat het orgel niet *een* maar nog *twee* andere nevenregisters, namelijk een Tremulant en een Ventiel. Er is wat dit betreft geen reden om aan de juistheid van Hess' opgave te twijfelen. De discrepantie tussen de gegevens van Hess enerzijds en die van de foto en van Bouman anderzijds is alleen te verklaren wanneer men veronderstelt dat de situatie tussen 1774 en 1951 is gewijzigd.

Johannes Duyschot had het orgel opgeleverd met een gehalveerde manuaalkoppeling en een pedaalkoppeling naar het hoofdwerk. Het is vrijwel ondenkbaar dat Müller die zou hebben verwijderd dan wel achterwege zou hebben gelaten. Immers, de verbouwing was duidelijk gericht op vergroting van het geluidsvolume, en een koppeling is een zeer effectief middel om daartoe bij te dragen. Er zijn geen door Müller gebouwde of verbouwde orgels bekend waarbij een koppeling tussen hoofdwerk en rugpositief ontbreekt.³⁴⁵ Uit een rapport uit 1833 van de firma J. Bätz & Co. blijkt dat destijds zowel

³⁴² ZA, PA 1700, inv.nr. 2305, schrijven van mr. A. Bouman d.d. 21 sept. 1951 aan de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente te Middelburg.

³⁴³ De foto staat afgedrukt in onder meer Jongepier 1990-2, p. 114, en Steketee 1998, p. 46.

³⁴⁴ De bedoelde foto staat afgedrukt in Steketee 1998, p. 45.

³⁴⁵ Steketee 1998, p. 48, gaat ervan uit dat Müller werkelijk geen koppeling heeft aanbracht, omdat dat onnodig zou zijn nu "elk werk gelijkwaardig was opgebouwd". Steketee tracht zijn vermoeden te staven met het aantal registerknoppen dat op de besproken foto van de oude klaviatuur te zien is. Hij ziet rechtsonder in de lessenaar in plaats van twee knoppen slechts een knop, en vermoedt dat zich linksonder in de lessenaar (onzichtbaar op de foto) eveneens een knop bevond; de ene zou zijn bedoeld voor het ventiel, de andere voor de tremulant. Er

een manuaal- als een pedaalkoppeling aanwezig was.³⁴⁶ Een passage uit het rapport doet vermoeden dat de manuaalkoppeling was gehalveerd. Er staat: “Ten opzichte van de handclavieren met derzelver koppelingen [...]”, terwijl enkele zinnen later wordt gesproken van het pedaal en de pedaalkoppeling.³⁴⁷ Niets wijst erop dat de koppelingen op enig moment na Müller of na Hess (1774) zijn toegevoegd; men mag dus aannemen dat deze reeds bij Müller aanwezig waren. Dat Hess geen koppelingen vermeldt, kan niet als bewijs voor het ontbreken daarvan worden aangevoerd; bij veel orgels waarvan met zekerheid vaststaat dat ze koppelingen bezaten, ontbreekt een vermelding daarvan in Hess’ dispositieopgave. Met een gehalveerde manuaalkoppeling, een pedaalkoppeling, een tremulant, een ventiel, drie afsluiters en dertig sprekende stemmen komt het totale aantal registerknoppen op achtendertig, twee meer dan in 1951 aanwezig. Op de foto van de klaviatuur is in de rechterzijdant van de lessenaarbak een merkwaardig gat te zien dat met een metalen plaatje is verstevigd. Wellicht bevond zich aan de linkerkant ook zo’n gat. Waren deze gaten misschien door Duyschot aangelegd voor de registerstangen van de gehalveerde manuaalkoppeling, en door Müller eveneens zo gebruikt?

Op een van de foto’s is te zien dat de grote frontpijpen opgeworpen labia bezaten en de kleinere pijpen in de velden ronde geritste labia (Afb. 4).³⁴⁸ Deze pijpen waren van “hoogwaardig tin” en bevonden zich in 1951 “over het algemeen in zeer goede staat.”³⁴⁹ Omdat Duyschot zijn pijpwerk niet van tin maar van lood vervaardigde,³⁵⁰ en bovendien geen opgeworpen labia toepaste,³⁵¹ en omdat niets erop wijst dat na Müller de frontpijpen zijn vernieuwd, mag worden aangenomen dat deze pijpen zijn gemaakt door Müller.³⁵²

Boumans brief verschaft nog meer informatie over de frontpijpen. “In het Rugwerk [staan] 53 sprekende pijpen van de Praestant 4’, waarvan de 16 kleinste dubbel, dus C tot c² (vanaf a dubbel).” In werkelijkheid moeten de pijpen tot de Prestant 8’ hebben behoord, van c⁰ tot en met c³ (vanaf a¹ dubbel). De pijpen voor de laagste tonen in het groot octaaf waren ongetwijfeld gedekt, wellicht stonden er nog een paar open pijpen op de lade. “Verder bevinden zich als stomme zijvelden in het Rugwerk nog 14 pijpen in 4’ lengte van F af [d.w.z. in 8’ lengte van f⁰ af]”.³⁵³ “In het Hoofdwerk staan 79 sprekende frontpijpen van de Praestant 8’, waarvan 32 dubbel, zelfs driedubbel.” Omdat Müller prestanten nooit gedeeltelijk driekorig maakte, ligt het meer voor de hand te veronderstellen dat naast de Prestant 8’ Dd een gedeelte van de pijpen van de Prestant 16’ D in het front stond.³⁵⁴ Als van de 79

zouden dan geen knoppen meer ‘overblijven’ voor de koppelingen. (Steketee 1998, p. 49.) Steketees interpretatie is gebaseerd op een onnauwkeurige beschouwing van de foto van de klaviatuur. De brief van Bouman was aan Steketee niet bekend.

³⁴⁶ SAA, AELG, inv.nr. 750, pp. 588-590, rapport betreffende de staat van het orgel in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam, opgesteld naar aanleiding van onderzoek gedaan op 22 aug. 1833, hier p. 588.

³⁴⁷ *Ibid.* Onderstreping in het citaat toegevoegd.

³⁴⁸ Jongepier 1990-2, pp. 114-117; Steketee 1998, p. 49.

³⁴⁹ Bouman, *loc. cit.* (zie noot 342).

³⁵⁰ Vlagsma 1992, p. 240; Van Biezen 1995, pp. 387, 395.

³⁵¹ Vlagsma 1992, p. 240; Steketee 1998, p. 49.

³⁵² Overigens is het niet uitgesloten dat enkele pijpen in 1799 zijn vernieuwd door J. Strümphler. Een reparatieplan d.d. 3 juni 1799 bevat de volgende bepaling: “De gezigt of pronkpijpen moeten schoongemaakt & daar het nodig is gepolijst worden & diegeene welke bevonden mogten worden te dun te zijn, vernieuwd of versterkt worden & alle tramuleering van dezelve weggenoomen worden.” (SAA, AELG, inv.nr. 785.)

³⁵³ Bouman, *loc. cit.* (zie noot 342). Bouman vermeldt de volgende maten: “C 87, c 48, c1 28½, c2 16½. [...] Alle frontpijpen zijn gelabieerd op een vierde.”

³⁵⁴ Bouman geeft ook aan hoe dit pijpwerk opnieuw gebruikt zou kunnen worden in het in Middelburg nieuw te bouwen orgel. Hij stelt dat de pijpen sprekend gemaakt kunnen worden “in een Praestant 8’ van C tot d2, en van g1 af driedubbel.” In dit voorstel worden niet alle pijpen opnieuw gebruikt, en de te gebruiken pijpen behouden waarschijnlijk niet of niet alle hun oorspronkelijke toonfunctie.

Afb. 4. Het Duyschot/Müller-orgel (1693/1723) afkomstig uit de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam. De foto dateert van vóór 1951/52, toen het orgel zonder binnenwerk was opgesteld in het Rijksmuseum te Amsterdam. De frontpijpen zijn van Müller. Foto: Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

sprekende frontpijpen 32 dubbel of driedubbel waren, moet er een enkele reeks van $79 - 32 = 47$ zijn geweest. Met een manuaalomvang van C-c³ (49 tonen) moeten de pijpen van twee tonen binnen hebben gestaan. Zestien pijpjes van het hoofdwerkfront waren stom, aldus Bouman.

Bij de verwijdering van het binnenwerk door de firma Bätz in 1884 bleek dat de binnenpijpen “meestal van een gering tingehalte [waren], terwijl in de kleine pijpen een derde metaal, vermoedelijk bismut, was bijgevoegd”.³⁵⁵ Duyschot vervaardigde zijn pijpwerk van lood. Mag uit de aanwezigheid van tin in het pijpmateriaal worden geconcludeerd dat Müller ook een belangrijk deel van het binnenpijpwerk van Duyschot heeft vervangen?

J.F. Witte schreef in 1881 dat de pedaalstemmen bovenin de kast waren geplaatst.³⁵⁶ Hoe deze situatie moet worden voorgesteld is niet helemaal duidelijk. Wittes woorden doen vermoeden dat het pedaal boven het hoofdwerk in de hoofdkast was gesitueerd. Hoewel dit nogal onwaarschijnlijk lijkt

³⁵⁵ SAA, AELG, inv.nr. 798, pp. 143-147, rapport d.d. 2 mei 1884 van de bouwcommissie, hier p. 145.

³⁵⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1121, rapport d.d. 21 aug. 1881 (n.a.v. een onderzoek verricht op 27 juli 1881) van J.F. Witte (firma Bätz & Co).

vanwege de enorme problemen die zouden ontstaan met betrekking tot de plaatsing van vooral de grotere pijpen van beide werken, moet worden vastgesteld dat er ook niet veel alternatieven waren. De hoofdkast bezat in ieder geval te weinig diepte om daarin het pedaal achter het hoofdwerk te plaatsen, gescheiden door een stemvloer, en waarschijnlijk te weinig breedte voor pedaalladen aan weerszijden van het hoofdwerk. Hoe het ook zij, Müller heeft moeten woekeren met de beperkte ruimte die de kast bood, en heeft daarin waarschijnlijk een nogal onorthodoxe oplossing gevonden voor de plaatsing van het pedaal. Toen Jonathan Bätz in 1833 over de toestand van het orgel rapporteerde, schreef hij, na eerst de klank van het instrument geprezen te hebben: “zoo is het even waar, dat ik nimmer een orgel aangetroffen heb, waarvan de aanleg en constructie zoo ellendig was als dit, want men heeft nauwlyks de ruimte daarin, om zyn lichaam te plaatsen, om geregeld by de onderscheidene deelen te kunnen komen, veel minder om zich naar behoefte te kunnen wenden”.³⁵⁷

Witte stelde dat de blaasbalgen ‘veel te ver’ van het orgel af lagen, en dat er ook ‘volstrekt geene gelegenheid’ was deze dichter bij het orgel te plaatsen.³⁵⁸ Mogelijk bevonden de balgen zich op de zijgalerij, links van het orgelbalkon; op een ongesigneerde ontwerp-tekening voor een nieuw orgel uit circa 1884 zijn de balgen eveneens op die plek gesitueerd.³⁵⁹ Reeds sinds Duyschot moeten de zes balgen zo ver van het orgel af hebben gelegen. Müller gebruikte de Duyschot-balgen waarschijnlijk opnieuw, maar gezien de ellendige toestand waarin die zich in 1721 bevonden, zullen delen ervan – waaronder wellicht het leer – zijn vernieuwd.

Vermoedelijk heeft Müller alle windladen vernieuwd. Het is onmogelijk dat hij aan de bestaande laden van pedaal en manuaal respectievelijk vijf en twee registers heeft toegevoegd. De uitbreidingsmogelijkheden van de hoofdwerk-laden waren na Duyschots toevoeging van de Quintadeen 16’ en de Vox humana 8’ aan het oorspronkelijke registerbestand reeds uitgeput. Hoewel het rugpositief na de verbouwing slechts een stem meer bezat dan daarvoor, heeft Müller van dit werk vermoedelijk ook de lade vernieuwd; de verdieping van de rugwerkkast lijkt daarop te wijzen.

De werkzaamheden door Müller kunnen als volgt worden samengevat:

- vervaardiging van zo’n vijftien nieuwe registers, waaronder nieuwe frontprestanten;
- wellicht vervanging van een belangrijk deel van het binnenpijpwerk;
- hoogstwaarschijnlijk vernieuwing van alle windladen;
- gedeeltelijke vernieuwing van speel- en registermechanieken;
- verdieping van de kast van het rugpositief;
- restauratie van de blaasbalgen.

Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat Müller een nieuw orgel bouwde in de oude kast, en daarbij wellicht gebruik maakte van enkele registers en andere onderdelen van Duyschot. Deze gedachte wordt ondersteund door de hoge kosten die met de hele operatie gemoeid waren: f 3.900,-. Men relateert dit bedrag aan dat wat Duyschot voor zijn orgel had ontvangen (f 2.370,- + een onbekend bedrag voor de later toegevoegde Vox humana³⁶⁰), en aan het bedrag dat Müller ruim tien jaar later zou ontvangen voor zijn werkzaamheden in de Waalse Kerk te Amsterdam (f 3.600,-), waar hij in de oude kast een nieuw orgel bouwde dat slechts enkele stemmen kleiner was dan dat van de Oude Lutherse Kerk, en waarbij hij de balgen en enkele oude registers hergebruikte. Afgezien van de grote

³⁵⁷ SAA, AELG, inv.nr. 750, pp. 588-590, rapport betreffende de staat van het orgel in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam, opgesteld naar aanleiding van onderzoek gedaan op 22 aug. 1833, hier p. 589.

³⁵⁸ SAA, AELG, inv.nr. 1121, rapport d.d. 21 aug. 1881.

³⁵⁹ SAA, AELG, inv.nr. 1121.

³⁶⁰ Kluiver 1974, p. 63; Vlagsma 1992, pp. 51-52. Het genoemde bedrag is inclusief de f 300,- voor de Quintadeen 16’ en de twee balgen, die in 1695 werden toegevoegd.

nieuwbouwprojecten in Leeuwarden en Haarlem was de verbouwing van het orgel van de Oude Lutherse Kerk een van de kostbaarste projecten die Müller heeft uitgevoerd.

Zoals in de vorige paragraaf vermeld, werden de orgels van de beide Lutherse kerken te Amsterdam in de eerste jaren na de verbouwing niet regelmatig onderhouden. Daar kwam verandering in toen een overeenkomst werd gesloten, ingaande per 1 januari 1729, waarmee Müller zich verplichtte de twee orgels te onderhouden voor *f* 90,- per jaar, waarvan *f* 40,- voor dat van de Oude Lutherse Kerk.

Het is opvallend dat in de Oude Lutherse Kerk steeds weer reparaties aan de blaasbalgen noodzakelijk bleken. In 1725 moest Müller twee defecte balgen herstellen.³⁶¹ Op 7 juni 1728 deed Müller in de vergadering der kerkmeesters verslag van de toestand van het orgel: “vooreerst sijn de blaasbalcken door de rotten het leer afgegeeten, dat geen windt conde houden, ’t welk hem belast is met den allereersten te repareren, alsmede alle hetgene aan het orgel nogh mogte mankeeren, dat hij meende daar wel bij de 4 weken mede soude aanloopen”.³⁶² Op 5 juli daaraanvolgend gaf hij aan “dat het orgel in onse Ouwe kerk nu volcomen klaar was, en alles gerepareert alsmede ook de blaasbalcken”.³⁶³ En op 2 juni 1738 werd de slechte conditie van de balgen opnieuw ter vergadering besproken: “Zyn bovengekoomde de timmerman Roos en de orgelmaaker, hebbe aan ons bekent gemaakt de slegte staat van alle de blaasbalken van t orgel in de Oude kerk, is aan de orgelmaaker geordoneert drie van deselve ten spoedigste te herstellen is ’t doendelyk, of anders 3 nieuwe te maaken, en aan Carel Roos belast een venster daar by te maaken tot meerder doorstraaligh van lugt tot preservaatie van de blaasbalken”.³⁶⁴ Pas in de zomer van 1739 werd een plan opgesteld voor een grote schoonmaak en reparatie van de orgels van beide Lutherse kerken. Aan de reparatie van het orgel van de Oude Lutherse Kerk werd *f* 575,- gespendeerd, waarvan *f* 300,- bestemd was voor de vernieuwing van spaanders, leer en perkament van de balgen. Müller demonteerde steeds twee balgen tegelijk, zodat het orgel toch gebruikt kon blijven worden.³⁶⁵ Op 7 december deelde hij mede dat het werk aan dit orgel gereed was.³⁶⁶

In de vergadering van 3 juli 1747 meldde Müller dat de klavieren zodanig versleten waren, dat ze noodzakelijk moesten worden vernieuwd. Daartoe werd hem opdracht gegeven. Op 4 september 1747 diende Müller zijn rekening in.³⁶⁷

Op 9 augustus 1756 gaf Müller de kerkmeesters te kennen “dat het orgel in de Oude kerk seer nodig moest vermaakt werden overgeevende daarvan een plan hetwelk is overgenomen om daar nader over te spreken”.³⁶⁸ Voorlopig echter, gebeurde er niets. Pas ruim anderhalf jaar later kwam de reparatie en ‘verbetering’ weer ter sprake. Op 3 april 1758 werd Müller gelast “om deselve verbeeteringh so dra mooglijk ten allerbeste te volvoeren, en sig te reguleeren en bepalen na t bestek

³⁶¹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 186-187, notulen d.d. 9 april en 4 juni 1725; inv.nr. 876, betaling op 5 sept. 1725.

³⁶² SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 193, notulen d.d. 7 juni 1728.

³⁶³ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 193, notulen d.d. 5 juli 1728; betaling van *f* 303:12:- op 15 sept. 1728 voor werkzaamheden aan de orgels van zowel de Oude als de Nieuwe Lutherse Kerk.

³⁶⁴ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 222, notulen d.d. 2 juni 1738.

³⁶⁵ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 229, notulen d.d. 4 aug. 1739; inv.nr. 785, bestek van Müller uit 1739 (zie Appendix 2, 3b).

³⁶⁶ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 230, notulen d.d. 7 dec. 1739. Betaling van *f* 925,- (inbegrepen de kosten van werkzaamheden aan het orgel der Nieuwe Lutherse Kerk) op 17 feb. 1740. (Idem, inv.nr. 877.) De vermelde betaaldatum van 17 feb. 1740 is wellicht incorrect, daar pas in de kerkmeestersvergadering van 7 mrt. 1740 – nadat de orgels goedgekeurd waren – een betalingsopdracht werd afgegeven. (Idem, inv.nr. 1238.)

³⁶⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 255-258, notulen d.d. 3 juli en 4 sept. 1747; betaling van *f* 334,- (voor werkzaamheden aan de orgels van beide lutherse kerken) op 4 okt. 1747. (SAA, AELG, inv.nr. 877.)

³⁶⁸ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 303, notulen d.d. 9 aug. 1756.

door hem opgegeven, 't welk omtrent de zomme van *f* 900,- soude belooopen"; op 4 september van dat jaar verscheen hij in de vergadering, "seggende nu in staat te syn om aan het orgel in de Oude kerk een begin te maken".³⁶⁹ Helaas ontbreekt van het bestek ieder spoor, en ook uit andere bronnen kunnen geen bijzonderheden omtrent het project worden vernomen. De begrote som van *f* 900,- wijst reeds op omvangrijke werkzaamheden. Echter, nadat Müller op 6 mei 1759 bekend had gemaakt dat het orgel gereed was, diende hij een rekening in ten bedrage van *f* 1.500,-(!), welke door de kerkmeesters werd goedgekeurd.³⁷⁰ Men zou er veel voor over hebben om te weten wat onder 'verbeeteringh' werd verstaan. Een dispositiewijziging is niet uitgesloten; ook is het mogelijk dat bij deze operatie een gedeelte van het materiaal van Duyschot dat in 1722-'23 werd hergebruikt alsnog werd vervangen.

Het orgel moet over uitzonderlijke klankkwaliteiten hebben beschikt. Joachim Hess schreef in 1774: "Behalve dat dit Orgel een uitmuntend lieflyk geluid heeft, is het van eene verwonderenswaardige sterkte, en heeft een Voxhumana, die, schoon van andere overtroffen, egter een zeer streeleende aangenaamheid bezit."³⁷¹ Nog in 1833, toen het orgel zich weliswaar niet meer geheel in oorspronkelijke staat bevond, rapporteerden de orgelmakers Bätz "dat het orgel een wonderbaar schoon effect door zyn geluid in de kerk uitoeffend".³⁷²

Bij uitgebreide schoonmaak- en reparatiewerkzaamheden door Johannes Strümpfler in 1799 moesten meerdere pijpen van de Quintadeen 16' en "de tweede Octaaf" (Octaaf 2'?) van het hoofdwerk en de Octaaf 4' van het pedaal worden vervangen, terwijl van enkele pijpen van de Bazuin 16' de voeten vernieuwd of versterkt moesten worden.³⁷³ In 1836 voerde Bätz een grote reparatie uit. De kosten hiervan bedroegen *f* 2.600,-, terwijl later nog *f* 1.000,- extra aan Bätz werd betaald.³⁷⁴ Afgaande op de vormgeving van de klavieromlijsting met de bakstukken en op de afmetingen van de toetsen, zoals die zijn te zien op de foto van de klaviatuur ten tijde van de opstelling in het Rijksmuseum, is het vermoeden gewettigd dat Bätz bij deze gelegenheid de klavieren vernieuwd heeft. Ze zijn in ieder geval niet van Müller, evenmin van Duyschot. Zoals eerder in deze paragraaf beschreven, waren er in het Rijksmuseum nog zesendertig registerknoppen, twee minder dan in de vermoedelijke toestand waarin Müller het orgel had gebracht. De manuaalkoppeling was bij Müller vermoedelijk gehalveerd, maar was in het Rijksmuseum ongedeeld. Dat scheelt dus één knop. De resterende knop in het Rijksmuseum was vrijwel zeker voor de Tremulant, een nevenregister dat op een werk met een Vox humana 8' praktisch nooit ontbrak. Dit impliceert dat het Ventiel zou zijn vervallen. Deze wijzigingen – vernieuwing van de koppeling(en) en het doen vervallen van het Ventiel – kunnen gevoeglijk op het conto van Bätz worden geschreven. Indien deze vermoedens juist zijn, zouden vanwege de veranderde aanleg ook de registerplaatjes vernieuwd moeten zijn. Dit lijkt inderdaad te zijn gebeurd; de plaatjes vertonen sterke overeenkomst met die van het uit 1830 daterende Bätz-orgel van de Ronde Lutherse Kerk.

Op een onbekend moment – tijdens de werkzaamheden door Bätz of eerder – is de dispositie licht gewijzigd. Op de foto is te zien dat de registerplaatjes op het hoofdwerk een Roerfluit 8' vermelden,

³⁶⁹ SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 309-310, 312, notulen d.d. 6 mrt., 3 april en 4 sept. 1758.

³⁷⁰ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 315, notulen d.d. 6 mei 1759; betaling aan "Christⁿ. Muller & Zoon, orgelmakers" op 4 juli 1759. (SAA, AELG, inv.nr. 878.) Op 18 juli 1759 ontving de balgentreder *f* 36,- "voor assistentie tot accoordstellen van 't orgel O:K: [= Oude (Lutherse) Kerk]". (*Ibid.*) De balgentreder verdiende *f* 1,- per dag, hetgeen betekent dat hij, bij werkweken van zes dagen, zes weken assistentie verleende.

³⁷¹ Hess 1774, p. 11.

³⁷² SAA, AELG, inv.nr. 750, pp. 588-590, rapport betreffende de staat van het orgel in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam, opgesteld naar aanleiding van onderzoek gedaan op 22 aug. 1833, hier p. 589.

³⁷³ SAA, AELG, inv.nr. 785, opstel d.d. 3 juni 1799 betreffende geprojecteerde reparatie door J. Strümpfler.

³⁷⁴ Steketee 1998, p. 51.

die niet voorkomt bij Hess. De op de achterzijde van de rugwerkkast bewaard gebleven registerplaatjes vermelden ten opzichte van de opgave van Hess een Nachthoorn in plaats van de Tertiaan, en een Holpijp in plaats van een Roerfluit.³⁷⁵ In het laatste geval is waarschijnlijk sprake van verschillende namen voor hetzelfde register. De Tertiaan was in 1786 zeker nog aanwezig.³⁷⁶

In het begin van de jaren 80 van de 19^e eeuw werden plannen gemaakt om de Oude Lutherse Kerk te voorzien van “een nieuw en naar de eischen des tijds ingericht orgel”.³⁷⁷ Het besluit tot de bouw van een nieuw orgel, te bouwen door de Utrechtse orgelbouwer Johann Frederik Witte (firma Bätz en Co.), luidde de onherroepelijke ondergang in van het Duyschot/Müller-orgel. Op 16 maart 1884 klonk het oude orgel voor het laatst.³⁷⁸ Daarna werd het gedemonteerd. De lege kast, met frontpijpen, luiken en klaviatuur, werd overgeplaatst naar het Rijksmuseum te Amsterdam. Bij deze gelegenheid werden de oude verflagen van de orgelkasten verwijderd.³⁷⁹ Het binnenpijpwerk, met een totaalgewicht van 1.560 kg, werd door Witte verwijderd, gesmolten en overgenomen voor f 385,-.³⁸⁰ Het Witte-orgel (III P/40) kwam gereed in 1886, en doet nog steeds dienst.

In 1951 besloten de kerkvoogden der Hervormde Gemeente te Middelburg de orgelkast aan te kopen, om het te laten plaatsen in de Nieuwe Kerk aldaar, en te laten voorzien van een nieuw binnenwerk door de orgelmaker Willem van Leeuwen Gzn. Ofschoon orgelbouwdeskundige Arie Bouman nog voorstellen heeft gedaan de Müller-frontpijpen en wellicht ook de oude manualen en registratuur in het nieuwbouwproject op te nemen, werden deze voorstellen niet overgenomen. De frontpijpen werden in 1951 omgesmolten. De kerkvoogden ontvingen in dat jaar van Van Leeuwen f 1.422,- voor “35 blokken omgesmolten tinlegering met een totaalgewicht van 316 kg.” De manualen en registratuur zijn vermoedelijk eveneens verloren gegaan. De oude kassen zijn in 1952 naar Middelburg overgeplaatst.³⁸¹ Het nieuwe Van Leeuwen-orgel (III P/40) werd in 1954 in gebruik genomen. Het pijpwerk van het pedaal staat opgesteld in een nis in de muur, aan de rechterzijde van de orgelkast.

3.4 's-Hertogenbosch – St.-Jan, grote orgel

In paragraaf 2.7.1 werd de restauratie van het hoofdorgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch beschreven, welke in de jaren 1715-'18 werd uitgevoerd door Cornelis Hoornbeeck en diens toenmalige meesterknecht Christian Müller. In april 1721 meldde organist De Milleville dat het orgel nodig weer diende te worden gestemd. Hoornbeeck werd verzocht over te komen, maar deze moest zich excuseren. Daarop werd besloten te schrijven “aan den gewesene mr. knecht van Hoornbeeck Christiaan Muller ten eynde die wilde overkomen omme 't orgel te stellen &c.”³⁸² Uit de notulen blijkt niet dat Müller geantwoord heeft, maar hij zal het vanwege de verbouwingen van de orgels van de beide lutherse kerken te Amsterdam te druk hebben gehad om over te komen. Een jaar later had hij kennelijk wel gelegenheid, hoewel de werkzaamheden aan het orgel van de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam nog in volle gang waren. Müller werkte van 12 tot en met 26 juni 1722 aan het grote orgel van de St.-Jan en aan het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch. Bij deze werkzaamheden

³⁷⁵ Steketee 1998, p. 48.

³⁷⁶ Steketee 1998, p. 50.

³⁷⁷ T. den Toom, ‘Het orgel van Johann Frederik Witte in de Oude Lutherse Kerk’, *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Zoetermeer 1998), pp. 147-162, hier p. 147.

³⁷⁸ SAA, AELG, inv.nr. 754, p. 163, notulen d.d. 7 mrt. 1884.

³⁷⁹ Van Buitenen 2008, p. 161.

³⁸⁰ SAA, AELG, inv.nr. 798, pp. 143-147, halfjaarlijks rapport bouwcommissie d.d. 2 mei 1884, hier p. 145.

³⁸¹ Van Buitenen 2008, pp. 187-190.

³⁸² SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 37rv, notulen d.d. 21 april en 19 mei 1721.

was ook oud-Schnitger-leerling Rudolph Garrels betrokken. Garrels, door Müller ‘myn confraater’ genoemd, was verantwoordelijk voor de vervaardiging van een nieuw wellenbord en een pedaalkoppeling. Bij wijze van zeer hoge uitzondering ondertekende Müller zijn rekening/kwitantie met zijn beide voornamen: Johann Christian.³⁸³

De genoemde werkzaamheden bleken slechts een prelude te zijn op die welke enkele maanden later een aanvang zouden nemen. Het is niet uitgesloten dat Garrels daarbij opnieuw een rol speelde. Hij was op 29 juli 1722 wederom in 's-Hertogenbosch,³⁸⁴ mogelijk om namens Müller het “project besteding voor reparaties & vernieuwing in 't orgel” te presenteren, dat in de kerkmeestersvergadering van 5 augustus werd besproken.³⁸⁵ Op basis van dit ‘project’ werd op 22 augustus 1722 een contract gesloten, waarin Müller zich verplichtte de volgende wijzigingen aan het orgel door te voeren:³⁸⁶

- vervanging van de oude Vox Humana op het bovenwerk door een geheel nieuwe;
- vervaardiging van een nieuwe Quintadeen 8' voor het bovenwerk;
- vervaardiging van nieuwe koppen, kelen en stevels voor de Trompetten 16' en 8' van het bovenwerk, en de Bazuin 16' en de Trompet 8' van het pedaal;
- vervaardiging van nieuwe koppen en kelen voor de Trompet 8' van het rugpositief;
- vervaardiging van een Dulciaan 8' voor het rugpositief;
- vervaardiging van koperen schroeven voor de klavieren van hoofd- en bovenwerk, om de hoogte van de toetsen te kunnen regelen.

Müller diende de benodigde materialen op zijn kosten te leveren. De aanneemsom bedroeg *f* 750,-. Het pijpwerk van de verwijderde registers verviel aan de orgelmaker. Geheel volgens afspraak voltooide Müller de werkzaamheden in september 1723.³⁸⁷ De balgentreder verleende negenendertig dagen assistentie, van 5 augustus tot en met 20 september 1723.³⁸⁸

Uit vergelijking van de dispositie van 1718 (zie paragraaf 2.7.1) met die van Hess blijkt dat de nieuwe Quintadeen in de plaats kwam van de Open fluit 4' van het bovenwerk, en de Dulciaan 8' in de plaats van de Schalmei 4' van het rugpositief.³⁸⁹ Opmerkelijk is dat Müller vrijwel alle tongwerken die het orgel rijk was, vernieuwde of verbeterde; slechts de hoofdwerktrompet van Hoornbeeck bleef ongemoeid. Met de vernieuwing van de Vox Humana en van onder meer de kelen van de trompetregisters ging een in 1718 geuite wens van de keurmeesters Veldcamps en Woordhouder in vervulling. Over de oude Vox Humana hadden zij verklaard dat die ‘te kleijn van mesuij’ was, en zij meenden dat de nieuwe vergezeld moest gaan van een eveneens nieuw te maken Baarpijp 8', opdat het tongwerk ‘syn reghte spraak soude hebben’. Kennelijk was Müller een andere mening toegedaan; hij disponeerde, zoals gezegd, een Quintadeen 8', en achtte een Baarpijp 8' niet noodzakelijk, wellicht ook omdat zich reeds een Holpijp 8' op hetzelfde manuaal bevond. De overige wensen van Veldcamps en Woordhouder – vervanging van de blikken bekers van de oude tongwerken door exemplaren van lood,

³⁸³ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 39r, notulen d.d. 12 juni 1722; idem, OSA, inv.nr. 6151, rekening/kwitantie d.d. 26 juni 1722 (zie Appendix 2, 7c). Opvallend is dat in de kerkrekeningen sprake is van een betaling van *f* 146,- aan Garrels, niet aan Müller. (Zie idem, OAJ, inv.nr. 308, fol. 74r.)

³⁸⁴ Zulks blijkt uit een notitie d.d. 29 juli 1722 op Müllers rekening/kwitantie d.d. 26 juni 1722, zeggende dat Garrels de door hem gemaakte kosten ten bedrage van *f* 25,- voor de pedaalkoppeling weer (van Müller) heeft terugontvangen. (SAHb, OSA, inv.nr. 6151.)

³⁸⁵ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 39r, notulen d.d. 5 aug. 1722.

³⁸⁶ SAHb, OAJ, inv.nr. 131; de tekst van het contract is ook opgenomen in de notulen der kerkmeesters (idem, inv.nr. 2, fol. 40r-41r), en in een moderne transcriptie in Van der Harst 1981, bijlage 14.

³⁸⁷ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 42v-43r, notulen d.d. 20 sept. 1723.

³⁸⁸ SAHb, OSA, inv.nr. 6152, rekening van Müller(?) namens de balgentreder.

³⁸⁹ Hess 1774, p. 43.

en uitbreiding van de omvang van het hoofdwerk met de tonen gs^2 , b^2 , h^2 en c^3 – werden evenmin ingewilligd.

Müllers verdere bemoeienissen met het St.-Jansorgel bleven beperkt tot onderhoudswerkzaamheden. De bewaard gebleven rekeningen vermelden nauwkeurig in welke perioden aan het orgel werd gewerkt. In 1726 was Müller gedurende drieëntwintig dagen tot en met 5 juli met een knecht bezig met het repareren en stemmen van het hoofdorgel van de St.-Jan en van het orgel van de Waalse Kerk in dezelfde stad.³⁹⁰ De balgentreder van de St.-Jan verleende negentien en een halve dag assistentie.³⁹¹ Voor deze werkzaamheden moest Müller vanuit het verre Leeuwarden komen, alwaar hij in de jaren 1725-'28 gevestigd was in verband met de bouw van het nieuwe orgel voor de Jacobijnerkerk aldaar. Zijn medewerkers zullen de bouw daarvan tijdens diens afwezigheid hebben voortgezet. In de kerkmeestersvergadering van 8 juli 1729 werd de vraag voorgelegd of het niet nodig zou zijn Müller te ontbieden om het orgel te inspecteren en eventuele defecten te verhelpen, omdat er al drie jaar niets aan het instrument was gedaan. De uurwerkmaker Van Leeuwen had reeds te Amsterdam met Müller hierover gesproken, en deze had gezegd “dat nu best tijd hadde”.³⁹² Uit zijn rekening kan worden afgeleid dat Müller op 4 augustus daaraanvolgend het orgel onderzocht en de volgende dag een opgaaf van de defecten presenteerde; hij verwachtte voor de reparatie vier of vijf weken nodig te hebben. Op 3 september diende hij, na zevenentwintig dagen werk, zijn rekening in.³⁹³

Uit het bovenstaande blijkt dat het onderhoud niet erg regelmatig plaatshad. In de kerkmeestersvergadering van 18 maart 1733 werd naar voren gebracht dat het het best zou zijn als de orgels van de St.-Janskerk ieder jaar of ten minste eens per twee jaar zouden worden schoongemaakt.³⁹⁴ De week daarop werd besloten naar Müller te schrijven, om te vragen “wat tijt hem het convenabelste soude wesen omme alhier den orgel te coome schoonmaken, en vervolgens denselven t’ontbieden.”³⁹⁵ Müller antwoordde echter dat hij niet kon overkomen “als mogelyk heel in het laest van de somer”, waarop werd besloten de schoonmaak van het orgel uit te stellen tot het volgend voorjaar.³⁹⁶ In april 1734 antwoordde Müller desgevraagd “van niet voor in het midden van de soomer te sullen konne coomen.”³⁹⁷ Dit had ongetwijfeld te maken met de bouw van het orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam, die in augustus van dat jaar zou worden voltooid. De Bossche kerkmeesters lieten daarom de beide orgels van de St.-Janskerk en het orgel van de Waalse Kerk repareren en stemmen door een voormalig meesterknecht van Müller, Johann Michael Schwartzburg uit Leeuwarden.³⁹⁸ Vermoedelijk had Müller de kerkmeesters op Schwartzburg geattendeerd. (Was Schwartzburg misschien ook de knecht geweest met wie Müller in 1726 aan het grote orgel van de St.-Jan en het orgel van de Waalse Kerk had gewerkt?) In 1739 werd opnieuw een beroep gedaan op Schwartzburg omdat Müller kennelijk weer verhinderd was.³⁹⁹ Müller repareerde het grote orgel voor het laatst in 1742. Hij had veertien dagen werk, gedurende twaalf waarvan hij werd geassisteerd door

³⁹⁰ SAHb, OSA, inv.nr. 6155, rekening van Müller d.d. 5 juli 1726; betaling van *f* 169:10:- op 6 juli 1726 (zie ook SAHb, OAJ, inv.nr. 312, fol. 84v).

³⁹¹ SAHb, OSA, inv.nr. 6155, rekening van Johannes Garlag, voldaan op 8 juli 1726.

³⁹² SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 67r, notulen d.d. 8 juli 1729.

³⁹³ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 67v, notulen d.d. 5 aug. 1729; idem, inv.nr. 315, fol. 83r, betaling van *f* 172:17:-; SAHb, OSA, inv.nr. 6158, rekening van Müller d.d. 3 sept. 1729.

³⁹⁴ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 95v, notulen d.d. 18 mrt. 1733.

³⁹⁵ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 96rv, notulen d.d. 25 mrt. 1733.

³⁹⁶ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 100v, notulen d.d. 14 juli 1733.

³⁹⁷ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 107r, notulen d.d. 3 en 29 april 1734.

³⁹⁸ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 114v, notulen d.d. 2 okt. 1734; idem, inv.nr. 320, fol. 95v.

³⁹⁹ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 138r, notulen d.d. 5 mrt. 1739 (besloten werd aan Müller te schrijven; van een eventueel antwoord wordt in latere notulen niet gerept); idem, inv.nr. 325, fol. 110rv; SAHb, OSA, inv.nr. 6164 (rekening van Schwartzburg, voldaan op 13 juli 1739).

zijn voormalige meesterknecht Johann Heinrich Hartmann Bätz, die in 1739 te Utrecht zijn eigen bedrijf was begonnen. Bätz werkte voorts zelfstandig nog enige tijd aan zowel het grote als het kleine orgel van de St.-Jan en het orgel van de Waalse Kerk.⁴⁰⁰ Op 7 september 1742 werd met Bätz een contract gesloten volgens hetwelk hij met ingang van 1 januari 1743 de drie genoemde orgels jaarlijks diende te onderhouden.⁴⁰¹

In 1784-'87 vond een grootscheepse vernieuwing plaats door de orgelmaker A.F.G. Heyneman. Van de drie Müller-registers bleef alleen de Quintadeen 8' behouden; deze kreeg een plaats op het rugpositief. Nadat het orgel in de 19^e en 20^e eeuw ingrijpend was gewijzigd, werd het in de jaren 1980-'84 gerestaureerd door Flentrop Orgelbouw te Zaandam, waarbij de situatie-Heyneman als uitgangspunt werd genomen. De Quintadeen 8' van Müller trotseerde de eeuwen, en bevindt zich thans, net als bij Heyneman, op het rugpositief. Vermeld werd reeds dat Müller dit register in 1722-'23 in de plaats stelde van de Open fluit 4' op het bovenwerk. Uit onderzoek is gebleken dat de Quintadeen bestaat uit vermaakt pijpwerk van Florentius Hocque uit 1622. Van Biezen vermoedt dat Müller zijn Quintadeen vervaardigde door de smal gelabieerde Open fluit 4' van Hocque te vermaken.⁴⁰²

3.5 's-Hertogenbosch – Waalse Kerk

Reeds in september 1718 had Müller, toen nog als meesterknecht van Hoornbeeck, gewerkt aan het Cousijns-orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch (zie paragraaf 2.7.2). Wanneer Müller in later jaren in 's-Hertogenbosch was voor werkzaamheden aan het grote orgel van de St.-Janskerk, voerde hij meestal ook een reparatie en stemming uit van het orgel in de Waalse Kerk. Müller werkte hier in de jaren 1722, 1726 en wellicht 1729.⁴⁰³ Toen J.M. Schwartzburg in de jaren 1734 en 1739 ter plaatse was, werkte hij eveneens aan dit orgel.⁴⁰⁴ In 1742 voerde J.H.H. Bätz een reparatie uit. Bätz was vanaf 1743 contractueel verplicht het orgel in goede conditie te houden.

3.6 Leiden – Pieterskerk, grote en kleine orgel

In juni 1722 onderzocht Christian Müller op verzoek van de kerkmeester van de Pieterskerk te Leiden het grote Van Hagerbeer-orgel uit 1643. Volgens Müller bevond het instrument zich “in zeer goede

⁴⁰⁰ SAHb, OSA, inv.nr. 6167, rekening van Müller, voldaan op 11 aug. 1742; rekening van J.H.H. Bätz uit 1742. Voor “gedaane assistentie aen Christian Muller” ontving Bätz *f* 2,- per dag, voor zijn zelfstandige werkzaamheden *f* 3,- per dag. Müller rekende voor zichzelf *f* 5,- per dag.

⁴⁰¹ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fols. 158r-160r.

⁴⁰² Van Biezen 1995, p. 586.

⁴⁰³ SAHb, OAJ, inv.nr. 308, fol. 74v; SAHb, OSA, inv.nr. 6151, rekening/kwitantie d.d. 26 juni 1722 (zie Appendix 2, 7c); idem, inv.nr. 6155, ‘Verschotten gedaan ten dienste der kerken’, betaling d.d. 18 juli 1726 aan de balgentreedster voor twee dagen assistentie. Op de rekening van Müller d.d. 3 sept. 1729 (SAHb, OSA, inv.nr. 6158) staat slechts de reparatie van het grote orgel van de St.-Janskerk vermeld, maar vermoedelijk is in dat jaar ook korte tijd aan het orgel van de Waalse Kerk gewerkt. Aan de balgentreedster van die kerk werd namelijk *f* 1:10:- betaald “voort blasen van 't orgel int repareren van deselve”. (Idem, ‘Verschotlyst ten dienste van de kercken’.)

⁴⁰⁴ De rekening van Schwartzburg, welke werd voldaan op 13 juli 1739, vermeldt alleen werkzaamheden aan de orgels van de St.-Janskerk. (SAHb, OSA, inv.nr. 6164.) Toch lijkt hij ook het orgel van de Waalse Kerk te hebben gerepareerd. Aan de balgentreedster van deze kerk werd *f* 2,- betaald voor “het blaasen van 't orgel in het repareren van 't selve in julij 1739”. (SAHb, OAJ, inv.nr. 326, fols. 96v-97r.)

staat, zoo dat daar niets aan mankeert als een ordinaire door stelling”.⁴⁰⁵ De kosten voor deze stembeurt bedroegen f 50,-.⁴⁰⁶

Het kleine orgel van de Pieterskerk, een werkstuk van Jan van Covelens van omstreeks 1530,⁴⁰⁷ verkeerde in minder gelukkige conditie. Het was ‘vol stof en vervuijlt’. Het pijpwerk werd uitgenomen, schoongemaakt en weer teruggeplaatst, en “de blaasbalken die lek zijn digt gemaakt”.⁴⁰⁸ Müller ontving hiervoor f 85,-.⁴⁰⁹

3.7 Leiden – Hooglandse of St.-Pancraskerk

Müllers aanwezigheid in Leiden werd aangegrepen om ook de andere orgels van de stad te laten repareren. Op 22 juni 1722 sloten de kerkmeesters van de Hooglandse Kerk met de orgelmaker een contract betreffende een reparatie van het De Swart/Van Hagerbeer-orgel uit circa 1565/1638. Voor een bedrag van f 100,- nam Müller aan lekkages in de windkanalen te verhelpen, vastzittende slepen weer gangbaar te maken en nieuwe manualen te vervaardigen met beleg van ivoor en zwart ebbenhout.⁴¹⁰

3.8 Leiden – Lutherse Kerk

In 1722 werkte Müller aan het orgel van de Lutherse Kerk te Leiden, vermoedelijk een instrument van Apollonius Bosch uit 1673. Men mag aannemen dat deze werkzaamheden in of rond de maand juni plaatshadden, net als die in de Pieterskerk en de Hooglandse Kerk te Leiden. Voor het foeliën van de frontpijpen en ander werk rekende Müller f 235,-.⁴¹¹

Na 1722 is Müller waarschijnlijk niet meer in Leiden actief geweest. Zijn vakbroeder Rudolph Garrels onderhield vanaf 1723 de orgels in de Pieterskerk en in de Hooglandse Kerk. Vermoedelijk was Garrels ook degene die vanaf dat jaar het orgel in de Lutherse Kerk onderhield.⁴¹²

3.9 Amsterdam – Remonstrantse Kerk

In de tijd dat Cornelis Hoornbeeck bezig was een orgel te bouwen in de Ronde Lutherse Kerk begonnen ook de Amsterdamse Remonstranten zich te oriënteren op de mogelijkheden om hun kerk van een orgel te voorzien. Om een indruk te krijgen van de klank van een orgel in de kerkruijnte werd op 27 maart 1718 besloten om voor enige tijd een positief in de kerk te plaatsen. Uit de notulen van de kerkenraadsvergadering van 12 juli 1718 blijkt dat een zekere Joan de Wolff daartoe zijn positief te leen had aangeboden, echter op voorwaarde dat het door Hoornbeeck in elkaar zou worden gezet.

⁴⁰⁵ Cevaal 1999, p. 65; citaat naar Zwart 1977, p. 65.

⁴⁰⁶ Vlagsma 1992, p. 55.

⁴⁰⁷ Van Biezen 1995, pp. 145-146, 634.

⁴⁰⁸ Zwart 1977, p. 65.

⁴⁰⁹ Vlagsma 1992, p. 56.

⁴¹⁰ Zwart 1977, p. 65; Vlagsma 1992, p. 57; Van Biezen 1995, pp. 643-644.

⁴¹¹ Vlagsma 1992, pp. 57-58.

⁴¹² Vlagsma 1992, p. 58.

Hoornbeek had beloofd dat binnen drie weken te doen, maar was zijn belofte niet nagekomen en was “in stilheijt” naar ’s-Hertogenbosch afgereisd om de in 1715 begonnen restauratie van het grote orgel van de St.-Janskerk te voltooien, waarvan hij, naar men vermoedde, niet voor het najaar zou terugkeren.⁴¹³ Omdat De Wolff niet kon worden overreed om zijn positief door iemand anders dan Hoornbeek in elkaar te laten zetten en omdat de kerkenraad niet van zins was Hoornbeeks terugkomst uit ’s-Hertogenbosch af te wachten, werd van De Wolffs aanbod verder geen gebruik gemaakt. In de notulen van de vergaderingen betreffende de voorbereidingen van de bouw van het nieuwe orgel wordt de naam van Hoornbeek niet meer genoemd. Blijkbaar nam de kerkenraad hem voor de nieuwbouw niet serieus in overweging, mogelijk vanwege het feit dat hij enorme vertraging had opgelopen bij de bouw van het orgel in de Ronde Lutherse Kerk, welk instrument bovendien nog steeds bij lange na niet was voltooid. Zoals in hoofdstuk 2 werd beschreven, waren er in die tijd echter ook niet veel andere bekwame Hollandse orgelbouwers. Dat een Duitse orgelmaker uiteindelijk het orgel voor de Remonstrantse Kerk zou gaan bouwen, moet tegen deze achtergrond worden gezien.

Op 5 oktober 1718 werd een contract gesloten met de orgelmaker Thomas Weidtmann (1675-1745) uit Ratingen bij Düsseldorf.⁴¹⁴ De gecommiteerden belast met de zaken van het orgel hadden betoogd dat Weidtmann “een gerenommeert Orgelmaker” was. Of zij op de hoogte waren van het feit dat Weidtmann pas sinds drie jaar, namelijk sinds de dood van zijn vader Peter Weidtmann in 1715, als zelfstandig orgelmaker werkzaam was, en dat hij en zijn vader slechts kleine orgels met een manueel en aangehangen pedaal hadden vervaardigd, is de vraag. Zijn orgel voor de Remonstrantse Kerk zou zijn eerste, tevens laatste orgel worden met twee manueelwerken. De kast van het orgel zou worden vervaardigd door timmerman Gerrit IJsmarck, vermoedelijk naar ontwerp van Jurriaan Westerman. Westerman en IJsmarck hadden kort tevoren net de orgelkast voor de Ronde Lutherse Kerk ontworpen respectievelijk vervaardigd. Het Weidtmann-orgel zou volgens het contract de volgende dispositie krijgen:⁴¹⁵

Hoofdwerk		Rugwerk		Pedaal
1. Bourdon	16'	1. Quintadeen	8'	Aangehangen aan HW
2. Prestant D	16'	2. Holpijp	8'	
3. Prestant Dd	8'	3. Prestant D	8'	
4. Holpijp	8'	4. Prestant	4'	
5. Baarpijp	8'	5. Fluit	4'	
6. Octaaf (Dd?)	4'	6. Octaaf	2'	
7. Fluit	4'	7. Quint	1½'	
8. Superoctaaf Dd	2'	8. Mixtuur III-V	1'	
9. Mixtuur IV/VI-VIII	2'	9. Cornet D IV		
10. Scherp III-VI	1'			
11. Sesquialter D IV	3'			
12. Trompet	8'			
13. Vox Humana	8'			

Tremulant Hw, Tremulant Rp, Nachtegaal, Ventiel. Manuaalomvang: C-c³; pedaalomvang: ‘twee octaven’. Manuaalkoppeling B/D. Vier blaasbalgen van 4 x 8 voet.

⁴¹³ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 12 juli 1718.

⁴¹⁴ De gegevens voor deze en de volgende alinea zijn ontleend aan Gierveld 1980, pp. 256-263, tenzij anders vermeld.

⁴¹⁵ Een nog recente beschrijving van de totstandkoming van dit orgel is te vinden in R. Verhagen, *Quirinus en de andere Van Blankenburgs* (Gorssel 2013), pp. 196-207. De in die publicatie op p. 199 vermelde dispositie is echter niet geheel correct. Ook de transcriptie van het contract met Weidtmann (*op. cit.*, pp. 396-397) bevat enkele fouten. Vgl. het originele contract in SAA, NA 5075, inv.nr. 5824, pp. 294-298.

Medio november 1719 werd het voltooide orgel gekeurd door Quirinus van Blankenburg (organist van de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage) en Johannes Clermont (organist van de Westerkerk te Amsterdam). De keuring vond dus vrijwel tegelijkertijd plaats met die van het Hoornbeeck-orgel van de Ronde Lutherse Kerk. Naar het oordeel van de keurmeesters was het Weidtmann-orgel goed en conform de overeenkomst gemaakt.

Toch vertoonde het instrument enkele maanden later reeds gebreken. In de kerkenraadsvergadering van 21 februari 1720 werd aan de orde gesteld dat het orgel 'wat ontsteld' was. Een gedicht van de bekende Nederlandse dichter Pieter Langendijk (1683-1756) heeft waarschijnlijk betrekking op deze eerste maanden in het bestaan van het orgel. Het heeft als opschrift: "Op het nieuw orgel in de kerk der Remonstranten te Amsterdam, dat in den beginne door de stramheid van het werk van zelf geluid gaf" en luidt:⁴¹⁶

't Nieuw Orgel, om 't gehoor te streelen,
In de Armiâansche kerk gezet,
Begon van zelf vry luid te speelen,
En dat in 't midden van 't gebed.
Hoe wat is dit? vroeg een der heeren;
Een ander antwoordd': houd u stil.
Het volgt het grondstuk dat wy leeren:
Dit Orgel heeft een vrye wil.

Besloten werd om Weidtmann te ontbieden. Nadat deze in het voorjaar was overgekomen en het orgel had gerepareerd, werd het orgel andermaal gekeurd, wederom door Van Blankenburg, en verder door Egbert Enno Veldcamps uit Alkmaar en Jan Jacob de Graaff, organist van de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Merkwaardig genoeg werden twee keuringsrapporten opgesteld, beide gedateerd 12 juni 1720. De keurmeesters rapporteerden dat zij het orgel in orde bevonden hadden, doch dat de drie registers die volgens het bestek een dubbele discant zouden moeten hebben slechts in het bovenste octaaf dubbel waren. In het eerste van de twee rapporten werd voorgesteld de Prestant 8' alsnog vanaf c¹ dubbel te maken. De organisten raadden voorts aan de dispositie te laten verbeteren door de Holpijp 8' van het hoofdwerk te veranderen in een Quintadeen 8', of door de Quintadeen 8' van het rugpositief in de plaats van de Holpijp 8' van het hoofdwerk te zetten, teneinde daarmee de Vox humana "soo nae, als het mogelijk is na 's menschen stem te [doen] gelijken". Overigens was de bruikbaarheid van de Vox humana in hun ogen slechts beperkt omdat het ontbreken van zelfstandige pedaalstemmen het onmogelijk maakte "een bas daaronder te [...] speelen". Ook stelden de organisten voor om de Fluit 4' van het hoofdwerk te laten vervallen ten gunste van een Quint 3' B/Cornet IV D. Omdat in dit verband niet wordt gesproken van de in 1718 geprojecteerde Cornet op het rugpositief, rijst de vraag of dit register wel is gerealiseerd. Het feit dat Quirinus van Blankenburg twee jaar later in een brief de hoedanigheid van een Cornet beschreef, doet vermoeden dat het orgel in het geheel niet over dit register beschikte.⁴¹⁷ Het door Weidtmann en de keurmeesters gehanteerde bestek kwam mogelijk niet volledig overeen met het contract van 5 oktober 1718, waaraan bovenstaande dispositie is ontleend. Dat het orgel, volgens het gedicht van Langendijk, 'vanzelf' geluid gaf, wijst op het optreden van hangers. De keurders zeiden na de reparatie "hoe aengaende het blijven hangen der clavieren, sulcx nu niet meer te vreesen"; en mochten zich onverhoopt nog hangers voordoen, dan zouden die door de organist eenvoudig kunnen worden verholpen.

⁴¹⁶ Pieter Langendijk, *De gedichten* 3 (Haarlem 1751), p. 448.

⁴¹⁷ Brief van Q. van Blankenburg d.d. 28 mrt. 1722, opgenomen in Gierveld 1980, pp. 263-264, en in Verhagen, *op. cit.* (zie noot 415), pp. 205-206.

Eveneens in de vergadering van 12 juni 1720 kwam de vraag aan de orde wie het orgel zou gaan onderhouden. Weidtmann woonde immers nogal ver weg. De president van de gecommiteerden inzake het orgel stelde daarom voor het onderhoud op te dragen aan een “van de twee meesters in dese stad woonagtig [...] namentlijk ... Hoornbeek, welke het orgel in de Nieuwe Luijterse Kerk nu jongst gemaakt heeft, en Mulder zijn geweene knegt, thans meester geworden, den eerstgenoemden te weten Hoornbeek, als ongelijk bequamer en ervaerener dan den ander sijnde, te prefereren was”. Wel raadde de president aan om de door de keurmeesters voorgestelde verbeteringen te laten uitvoeren door niemand anders dan Weidtmann.⁴¹⁸ Of Weidtmann opdracht heeft gekregen de voorgestelde veranderingen aan te brengen, blijkt niet uit de archivalia. Toch is het waarschijnlijk dat hij wel degelijk wat heeft gewijzigd. In het contract met Müller van 5 april 1723, waarover hieronder meer, wordt een opsomming gegeven van hoofdwerkregisters die samen het plenum vormen. Daaronder bevinden zich ook een Quintadeen 8' en een Quint 3', overigens geen Cornet. Jacob François Moreau⁴¹⁹ onderzocht het orgel in maart 1722 en rapporteerde dat er weliswaar een registerknop was voor de hoofdwerk-Cornet, maar dat het register zich niet feitelijk in het orgel bevond.⁴²⁰

Uit het rapport van Moreau blijkt dat het orgel nog meer defecten vertoonde. Moreau voerde een kleine reparatie uit.⁴²¹ Op 19 april 1722 werd besloten het orgel nader te doen inspecteren door Christian Müller, en met hem te spreken “over de constitutie van het orgel, mitsgaders de defecten, en het redres van dien”.⁴²² In hetzelfde jaar werd het orgel ook nog door anderen onderzocht, onder meer door de orgelmaker Jan van Daal.⁴²³ In de vergadering van 31 januari 1723 werd besloten het orgel te laten repareren en veranderen, en ook, “na exame vant geene door neutraalen is opgegeeven, gerepareert & verandert te moeten worden”, op welke wijze dat zou moeten geschieden.⁴²⁴ De opgesomde ingrepen stemmen zo sterk overeen met die welke twee maanden later in een contract met Müller werden vastgelegd, dat het aannemelijk is dat Müllers rapport aan de opsomming ten grondslag lag.⁴²⁵

Op 25 maart 1723 meldden de gecommiteerden dat zij “met den persoon van ... Muller eens en d'accord waren geworden omtrent de te makene verandering, en de prijs, waarvoor zulx zoude geschieden, hebbende ten dien einde aan de vergadering voorgelezen het concept der acte”.⁴²⁶ Het contract met Müller dateert van 5 april 1723. De hoofdtekst daarvan luidt:⁴²⁷

ende verklaarden de gem. opzienderen met denselven Muller te zijn geconvenieert, en overeengekomen, dat hij Muller voor kerstijd van dezen jaare, in het orgel van de voorsz. kerk sal maken, de volgende verandering, en verbetering,

1. Een nieuw secreet, of nieuwe windladen in het boven manuaal.
2. Voor het zelve secreet een nieuw en ander regeerwerk, zoo wel abstractuur, als registratuur benefens een abstractuur voor 't positif, zullende de schroeven aan de clawieren van goed koper en bequame gesteltheid gemaakt moeten worden.

⁴¹⁸ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 12 juni 1720.

⁴¹⁹ Gierveld 1980, p. 263, en Verhagen *op. cit.*, p. 205, spreken abusievelijk van *Jean* François Moreau.

⁴²⁰ Gierveld 1980, pp. 262-263.

⁴²¹ Gierveld 1980, p. 263.

⁴²² SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 19 april 1722. Uit de notulen van 10 mei 1722 blijkt dat er op dat moment nog geen overleg met Müller had plaatsgevonden.

⁴²³ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 27 dec. 1722.

⁴²⁴ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 31 jan. 1723.

⁴²⁵ De voorgenomen verbeteringen zijn opgenomen in Gierveld 1980, pp. 264-265.

⁴²⁶ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 25 mrt. 1723.

⁴²⁷ SAA, NA 5075, inv.nr. 5830. Contract met Christian Müller d.d. 5 april 1723. Eerder in het geheel gepubliceerd in Gierveld 1980, pp. 265-267.

3. Twee nieuwe handclawieren, met een nieuw pedaal clavier, te weeten de hand clawieren van ijvoer en Swart ebbenhout.

4. Nieuwe windbuijsen door 't geheele werk.

5. De blaasbalgen te verbreedten, en verbeteren, en een nieuwe van 1½ duim hout daar bij te maken.

6. De bourdon 16 voet te veranderen,^[428] met de pijpen van 't zelve Register op te schuijven en een Octaaf daar onder aan te maken, mitsgaders dezelve veel kragtiger geluid te doen geeven.

7. Een Trompet agt voet voor 't Manuaal, en nog een trompet agt voet voor 't pedaal met haar regeerwerk, en andere toebehoorende noodzakelijkheeden; de pijpen van beide te maken van gemengde specie, of tin en loot waar toe 2/5 tin & 3/5 loot, gebrijkt moet werden.

Werdende onder 't geene voorsz: is ook begreepen, dat de voorn. Muller zal maken een wind afsluijting en tremulant voor 't boven Manuaal, en behoorlijke Coppeling voor de Clavieren, manuaal, en pedaal, en dat hij Muller de Registers, tot het boven manuaal behoorende alle in zoodanigen staat zal brengen, dat wanneer elk in 't bizonder gespeelt word, ider na desselfs natuur kragtig, en goed geluid zal geeven, en dat wanneer de registers tot een principaal geluid behoorende, bij elkanderen werden getrocken, zij als dan hun behoorlijke kragt en effect doen als volgt.

- 1 Bordon 16 voet.
- 2 Prestant 16 voet, half voor de regter handt
- 3 Prestant 8. Voet
4. Baartpijp 8. Voet
5. Quintadeen 8. Voet
6. Trompet 8. Voet
7. Octaaf 4. Voet
8. Quint 3 voet
9. Superoctaaf 2 voet
10. Sexquialter, voor de regterhand
11. Mixtuur 5-6-8.
12. Scharp -4-5-6.
13. Trompet 8 voet voor 't Pedaal.

Zijnde daar en boven geconvenieert dat alle toevalligheeden zullen zijn voor reekeningh en risico van de voorn: Muller, die meede gehouden sal sijn de benodigde materialen en andere onkosten te betaalen, met alle het timmerwerk, en wat dies meer is.

Waar voor, en voor alle des laeste Comp^{ts}. moeite, arbijdsloonen, onkosten, en wat eenigzints tot de voorsz verandering en verbetering van 't gemelde Orgel als vooren vereist word, de opzienderen aan hem zullen voldoen de somme van veertien hondert guldens, te weten *f* 400:- Contant, en bij de teekening deses, die hij ook bekent bereits genooten te hebben, en de overige *f* 1000:- in twee termijnen, als, *f* 600:- aanstonds na dat het werk conform aan deze conventie zal zijn volmaakt, en goed bevonden, en de resteerende *f* 400:- een half jaar daar na; Zullende hij Muller voorn^t. gehouden sijn het Orgel na deszelfs voorsz: herstelling en verandering in goede Ordre te houden, of 't geene daar aan door zijn toedoen, of 't niet wel maken sijner werk mogte defect raken, t' zijnen kosten herstellen, en voorts 't orgel na het verloop van een jaar na kerstijd voorsz in ordre leveren.

Bijzonder interessant is de opsomming der registers die samen het 'principaal geluid', dat wil zeggen het plenum, vormen. Het is de enige volledige registratie die voorkomt in een direct aan Müller gerelateerde bron. Men ziet dat het plenum niet alleen bestaat uit prestantregisters, maar dat ook de Trompet alsmede alle grondstemmen van acht en zestien voet daarvan deel uitmaken. Van een *Äqualverbot* is bepaald geen sprake!

⁴²⁸ De bestaande Bourdon 16' was namelijk "te eng van lighaam, en te dun van stof". (SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 31 jan. 1723.)

In de vergadering van 12 maart 1724 meldden de gecommiteerden dat Müller te kennen had gegeven “dat het bij hem aangenomen werk door hem conform aan de conventie was afgedaan, en het bovenwerk gemaakt, zodanig als hij zig hadde verbonden, mitsgaders het Rugpositief, of onderwerk gestelt in dien staat, dat hetzelfde voorzooverre het van wind was voorzien met het bovenwerk kon worden gepaart”. Het orgel zou nog niet direct worden gekeurd, maar al wel tijdens de diensten worden bespeeld, “ten eijnde een ijder hetzelfde zoude kunnen hooren, & de leeden deser vergaderinge te beeter in staat zouden kunnen zijn hun gevoelen te uijten”.⁴²⁹ Op 17 april 1724 werd besloten om “Lambert ten Katen (die bevorens ten verzoek der vergaderinge het orgel hadde geinspecteert, en van desselfs vorige constitutie grondige kennisse had), mitsgaders beijde de Heeren Blankenhagen” te verzoeken het orgel te keuren.⁴³⁰ In de vergadering van 22 april 1724 rapporteerden de gecommiteerden

dat de Heeren Ten Caten & Blankenhagen den orgel in ’t geheel, & zulks zoo wel het onder als bovenwerk hadden geinspecteert, dat haar E. alle de registers hadden geexamineert, & zoo gecombineert als ijder afzonderlijk hadden gehoord, mitsgaders hunne gedagten in deser voege hadden geuijt: vooreerst, dat zij na examen van alles hadden bevonden, dat de orgelmaker Muller niet alleen aan zijn bestek had voldaan, maar ook de schikkinge & gemaakte verandering aan het bovenwerk door hun E. zoo zeer wierd geapprobeert, dat zij vermeijnden dat het zelve althans in een zeer goeden staat was, merkelijk verschillende van het werk zodanig als ’t zelve bevorens was geweest, en dat huns oordeels een ijder daar in genoeg zoude neemen, dog egter met dese bijvoeginge, dat, nadien de orgelmaker Muller hen hadt aangetoont, dat het onderwerk, of Rugpositief zoo compres was gemaakt, en zoo weijnig wind kon geeven, dat niet meer als drie van de agt^[431] registers van genoegsaame wind wierden voorzien, men tot completeeringe van ’t geheele werk en om het onderwerk met het bovenwerk egaal te maaken, behoorde te resolveeren om met den orgelmaker Muller over de verandering, bij hem ontrent het onderwerk voorgelagen, te handelen ten eynde het onderwerk van behoorlijke wind voorzien, & op eene andere wijze geschikt & hermaakt konde werden.

De vergadering nam genoeg met dit rapport, en besloot de overeengekomen som aan Müller te voldoen. In plaats van de *f* 600,- waar Müller krachtens de overeenkomst recht op had, ontving hij echter *f* 855,-, en ruim een half jaar later nog *f* 400,-, zoals overeengekomen; een verering voor Müllers knechten bedroeg *f* 12,-.⁴³²

In dezelfde vergadering werd besloten ook het rugpositief door Müller te laten vermaken. Het contract daartoe dateert van 7 juni 1724. De hoofdtekst luidt als volgt:⁴³³

⁴²⁹ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 12 mrt. 1724.

⁴³⁰ SAA, ARG, inv.nr. 3, notulen d.d. 17 april 1724.

⁴³¹ Het aantal registers van het rugpositief bedraagt hier acht, in het contract met Weidtmann bedroeg het aantal negen. Het verschil is voor tweeeërlei uitleg vatbaar: (1) Weidtmann heeft het rugpositief conform het contract van 1718 gemaakt, en heeft in 1720, op advies van de keurmeesters, de Quintadeen overgeplaatst naar het hoofdwerk, ten koste van de Holpijp, waardoor op het rugwerk een lege plaats ontstond, of (2) er is voor het hoofdwerk een nieuwe Quintadeen gemaakt, die in de plaats is gekomen van de Holpijp, en het rugpositief heeft nooit een Cornet bezeten.

⁴³² SAA, ARG, inv.nr. 321, betaling van *f* 855,- op 27 april 1724, en van *f* 400,- “p. resto van het bovenwerk van ’t orgel” en *f* 12,- voor de knechten op 30 sept. 1724. De betaling van *f* 400,- bij aanvang van het werk was reeds geschied op 28 mrt. 1723, dus nog voordat het contract werd opgesteld. (SAA, ARG, inv.nr. 342.) Opvallend genoeg maakt Gierveld 1980 geen melding van het feit dat Müller *f* 255,- méér ontving dan was overeengekomen.

⁴³³ SAA, NA 5075, inv.nr. 5831, contract d.d. 7 juni 1724. Eerder in het geheel gepubliceerd in Gierveld 1980, pp. 268-269.

Ende verclaarden de voorn: opzienderen met den zelve Muller te zijn geconvenieerd en overeengekomen, dat hij Muller, voor primo October aanstaande, in het orgel van de voors. kerk, zal maaken, de volgende veranderinge en verbeteringe, raakende het rug-positief, als

1. Een nieuw secreet, of windlade; van goed droog eijkenhout: Ende voorts alles wat tot het zelve secreet ap- en dependent is; het zij registratuur, of wat het andersints weesen mag, tot het zelve secreet betrekkelijk zijnde.

2. Een nieuwe prestant van agt voeten: Waar van twee Octaven dubbeld zullen zijn voor de regter hand; ende de onderste octave, wegens gebrek aan hoogte gedekt. Tot het voorn. register zullen de buitenstaande pijpen spreken: De welke van Engelsch tin zullen gemaakt werden. De overige pijpen van dit register, welke binnen komen te staan, zullen gemaakt werden van gemengde specie; naamentlijk drie vijfde loot, en twee vijfde tin.

3. Nog een nieuw register genaamd Mixtuur; van drie of vier pijpen sterk, van gemengde specie, als voren.

4. De tegenwoordige holpijp zal tot een Roerfluijt gemaakt werden.

5. Wijders zal de aanneemer de overige registers componeren, ten besten intoneren, ende in behoorlijke order brengen uijt de in weesen zijnde pijpen. Zullende het voorn: Rugpositief, veranderd en hermaakt zijnde, als dan hebben de nagemelde registers, als

1. Prestant, 8. voet, regter hand, dubbeld.
2. Roerfluijt, 8. voet
3. Octaaf, 4. voet
4. Quint, 3. voet gehalveerd; de onderste helft gedekt.
5. Octaaf, 2. voet, rechter hand dubbeld.
6. Mixtuur, 3. a 4. pijpen sterk.
7. Sexquialter, 4. pijpen sterk, voor de regterhand.

6. Alle toevallen in het voorn: te maaken werk zullen zijn voor rekeninge en risico van den aanneemer Muller: Die mede gehouden zal zijn de vereijste materiaalen, op zijn costen, te leveren.

7. Waar voor, ende voor alle des laatsten comparants moeijten, arbeidsloonen, oncosten, ende wat eenigsints tot de gezeyde veranderinge en verbeteringe van het gemelde Rugpositief, als voren, vereijst werd, de voor: Opzienderen aan hem zullen voldoen de somme van vier honderd vijftig guldens: Naamentlijk vier honderd guldens, zoo haast dit bestek voldaan zal zijn; ende de overige vijftig guldens zes maanden daar na: geduurende welken tijd de aanneemer gehouden zal weesen het voorn. hermaakte werk in goede order te houden; ende, na expiratie der zelve zes maanden, zoodanig wel gesteld te leveren.

Müller voltooide de werkzaamheden in november 1724. Hij ontving de hem toekomende som geld; zijn knecht of knechten ontvingen een verering van *f* 12,-.⁴³⁴

Met de afronding van de tweede fase van de verbouwing had Müller met gebruikmaking van een aanzienlijke hoeveelheid Weidtmann-pijpwerk een nieuw orgel doen ontstaan in de kast van Westerman(?) en IJsmarck. De met de verbouwing gemoeide som bedroeg in totaal *f* 2.105,-. De dispositie luidde vanaf 1724 waarschijnlijk volgens onderstaande opgave, waarin het door Müller nieuw vervaardigde is onderstreept, en het door hem gewijzigde is gecursiveerd:

Hoofdwerk (II)		Rugpositief (I)		Pedaal	
1. Bourdon	16'	<u>1. Prestant Dd</u>	8'	<u>1. Trompet</u>	8'
2. Prestant D	16'	2. Roerfluit	8'		
3. Prestant (Dd?)	8'	3. Octaaf	4'		
4. Baarpijp	8'	4. Quint B/D	3'		
5. Quintadeen	8'	5. Octaaf Dd	2'		
6. Octaaf (Dd?)	4'	<u>6. Mixtuur III-IV</u>			
7. Quint	3'	7. Sexquialter D IV			

⁴³⁴ Gierveld 1980, p. 269.

8. Superoctaaf (*Dd?*) 2'
 9. Mixtuur V-VI/VIII
 10. Scherp IV-VI
 11. Sesquialter D
 12. Trompet 8'

Tremulant Hw, Tremulant Rp (?), Afsluiting Hw, [Afsluiting Rp, Ventiel], Manuaalkoppeling, pedaalkoppeling. Klavieren en mechanieken van Müller. Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-c¹ of C-d¹.⁴³⁵ Vijf blaasbalgen, waarvan vier door Müller verbrede balgen van Weidtmann en een nieuwe “van 1½ duim hout”. Windkanalen van Müller. Pijpwerk van Müller vervaardigd uit “Engelsch tin” (frontpijpen van de Prestant 8' van het Rp), en een legering van 40% tin en 60% lood (binnenpijpwerk).

Müller heeft de Vox humana 8' van Weidtmann waarschijnlijk laten vervallen. De gebruiksmogelijkheden waren, zoals de keurmeesters in 1720 reeds hadden opgemerkt, ook nogal beperkt vanwege het ontbreken van grondstemmen op het pedaal. Noch in de beschrijving van Hess, noch in latere archiefstukken komt het register voor.⁴³⁶ Hess vermeldt op het rugpositief een Holpijp 8' en een Cornet in plaats van respectievelijk een Roerfluit 8' en een Sexquialter.⁴³⁷ Het eerstgenoemde register heette waarschijnlijk inderdaad Holpijp, zoals bij Müller op rugpositieven gebruikelijk. Dat het register in het contract Roerfluit wordt genoemd duidt erop dat de Holpijp van Weidtmann – in tegenstelling tot die van Müller – niet was voorzien van roeren. De vermelding van een Cornet in plaats van een Sexquialter komt ook in 19^e-eeuwse opgaven voor, doch met de toevoeging dat deze was uitgevoerd in prestantmensuur.⁴³⁸ De samenstelling is helaas niet bekend. Tot 1844 was de manuaalkoppeling aangelegd als trekkoppeling.⁴³⁹ Waarschijnlijk was dit bij Müller ook reeds het geval. In een van de twee bestekken die Andreas Paradijs in 1763 opstelde, vermeldde hij als zesde punt: “moet nootsaakelijk een nieuwe koppeling zijn en de selve gehalveert, soo dat het orgel buiten de koppeling teegenwoordig ten vollen niet can gebruikt werden.”⁴⁴⁰ Ofschoon de formulering van de tweede helft van deze zin enigszins merkwaardig is, lijkt uit dit artikel te kunnen worden opgemaakt dat de manuaalkoppeling van Müller niet was gehalveerd. Niets wijst erop dat Paradijs van plan was de ‘richting’ van de koppeling om te draaien. Of hij de koppeling werkelijk heeft vernieuwd, kan uit de stukken niet worden opgemaakt. Het zevende artikel van hetzelfde bestek van Paradijs luidt: “een

⁴³⁵ In een rapport van 6 feb. 1860 somde de organist S.R. de Vries de defecten op van het oude orgel. (SAA, ARG, inv.nr. 442.) Over de klavieren schreef hij: “De manualen zijn slechts 4 octaven, evenwel zou dit kunnen blijven als het geluid maar beter ware. – Pedaltasten zijn compleet.” De manuaal- en pedaalomvang die Müller gewoonlijk aanbracht op zijn orgels (C-c³ resp. C-c¹, met een grotere omvang in Leeuwarden en Haarlem) werd in 1860 als te beperkt ervaren. Wat betreft de manuaalomvang blijkt dit duidelijk uit De Vries’ bewoordingen. Opvallend is dat volgens hem de pedaalomvang voldoende was, hetgeen een omvang van tenminste C-d¹ doet vermoeden. Dit is ook de door hem gewenste omvang (“2 octaaf en 2 toon”) voor een nieuw te bouwen orgel. Indien de omvang van het oude pedaal werkelijk C-d¹ was, wie heeft deze dan gerealiseerd? In diverse stukken betreffende werkzaamheden in 1763 en 1844 wordt gesproken van vernieuwing van de klavieren, maar dit betreft uitdrukkelijk alleen de handklavieren; over vernieuwing van het pedaalklavier wordt nergens gesproken. Zou het pedaalklavier in 1860 toch nog dat van Müller zijn geweest? Organist De Vries schreef in zijn rapport nog over de pedaaltoetsen: “de zwarte toetsen zijn wat kort en de tusschenruimte bekrompen genoeg”.

⁴³⁶ Hess 1774, p. 12. (In de opgave van Hess staan enkele hoofdwerkregisters per abuis bij het pedaal vermeld.) SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman d.d. 27 okt. 1862, met vermelding van de dispositie van het oude orgel.

⁴³⁷ Hess 1774, p. 12.

⁴³⁸ SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman d.d. 27 okt. 1862.

⁴³⁹ SAA, ARG, inv.nr. 442, contract d.d. 22 mei 1844 met Flaes en Brünjes.

⁴⁴⁰ SAA, ARG, inv.nr. 442. De stukken zijn niet gedateerd. Volgens Gierveld 1977, p. 261, noot 2, dateren ze van september 1763.

Afb. 5. Amsterdam - Remonstrantse Kerk. Weidmann/Müller-orgel uit 1719/'24. Prent door H. Keun en C. Philips Jacobs (1771). Collectie SAA: tekeningen en prenten.

nieuwe Trameland in het Rugpositief en de oude in t bovenwerk gerepareert.” Dat er werd voorgesteld een *nieuwe* tremulant voor het rugpositief te maken lijkt erop te wijzen dat er reeds een tremulant op dat werk aanwezig was, welke blijkbaar niet meer te repareren was.

Of de Prestant 8', de Octaaf 4' en de Superoctaaf 2' van het hoofdwerk in de situatie-1724 nog een dubbelkoor bezaten, blijkt niet uit de archivalia. Het is nochtans aannemelijk dat in ieder geval de Prestant 8', zoals gebruikelijk bij Müller, een dubbelkoor bezat vanaf c¹. In het geval van de Octaaf 2' is dit al minder zeker, en in het geval van de Octaaf 4' erg onwaarschijnlijk. Een Octaaf 2' met een dubbele discant, zoals contractueel vastgelegd voor het rugpositief, kwam bij Müller betrekkelijk weinig voor. Het Hoornbeek-orgel van de Ronde Lutherse Kerk bezat Octaven 2' met een dubbele discant. Bij Müller komt dit verder alleen voor op het hoofdwerk van de orgels te Rotterdam (1749) en Beverwijk (1756).

Uit latere archivalia kunnen nog enkele nadere bijzonderheden omtrent het Weidmann/Müller-orgel worden verkregen. De Prestant 8' van het hoofdwerk (van Weidmann) was vervaardigd uit lood.⁴⁴¹ De Bourdon 16' stond direct achter de Prestant 8' op de lade.⁴⁴² Volgens Flaes en Brünjes was de hoofdwerkmixtuur tot 1862 “4 sterk uit de 2 voet”.⁴⁴³ Blijkbaar waren er sinds Müller een paar koren verwijderd; dat zullen hogere koren zijn geweest. De pedaaltrumpet van Müller stond op de

⁴⁴¹ SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman d.d. 27 okt. 1862.

⁴⁴² SAA, ARG, inv.nr. 442, anoniem en ongedateerd bestek, 18^e-eeuws. In historisch handschrift staat in potlood op dit stuk geschreven: “Dit bestek is waarschijnlijk van Pieter Müller Chr. zn. A^o 1763”.

⁴⁴³ SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman d.d. 27 okt. 1862.

hoofdwerkklade.⁴⁴⁴ Enige onzekerheid bestaat er over de hoedanigheid van de bas van de Quint 3' van het rugpositief. Volgens het contract zou Müller “de onderste helft” gedekt maken. De orgelmakers Flaes en Brünjes echter, spraken in 1862 van een “Quint 3 voet met het grootste octaaf quint 1½ voet”.⁴⁴⁵ Wordt hiermee bedoeld dat in plaats van de onderste twee octaven alleen de pijpen van het groot octaaf gedekt waren (en dus 1½'-lengte hadden), of dat het register repeteerde? Flaes en Brünjes lieten zich in die tijd ook uit over de opstelling van het pijpwerk. Ze schreven in 1861 dat het pijpwerk “veel te gedrongen geplaatst is, om behoorlijk te kunne spreken”.⁴⁴⁶ Van dezelfde strekking is een passage uit een verslag dat de ‘bouwheren’, belast met de verbetering van het orgel, omstreeks 1861 uitbrachten aan de kerkenraad: “De plaatsing der pijpen is zoo opeengepakt dat bij iedere stemming een aantal pijpen moet weggenomen worden om bij de ontstemde te kunnen komen, waardoor het geheel lijdt.”⁴⁴⁷ Volgens twee anonieme, waarschijnlijk van rond 1763 daterende bestekken waren de welarmen en de armen van de registerwalsen van ijzer.⁴⁴⁸

Na de verbouwing onderhield Müller het orgel geruime tijd voor *f* 30,- per jaar. Grote reparaties hoefden niet te worden uitgevoerd. De enige keer dat het jaarlijkse bedrag van *f* 30,- werd overtroffen was in 1739, toen Müller *f* 216,- ontving voor schoonmaak en reparatie.⁴⁴⁹ In 1750 berustte het onderhoud bij Matthias Schulze, van 1752 tot 1763 bij Detlef Onderhorst.⁴⁵⁰

Bij werkzaamheden in 1844 door de orgelmakers Flaes en Brünjes in 1844 gingen twee Müller-registers verloren.⁴⁵¹ De Trompet 8' van het pedaal werd vervangen door een Fagot 16', en de Mixtuur van het rugpositief door een Fluit 4'.⁴⁵² Een groot gedeelte van het pijpwerk “dat stomp en zonder kragt” geïntoneerd was, moest “aan de kern afgezaagd de bek vernaauwd en weder aan een gezet worden” ter bevordering van de aanspraak. Het grote, open pijpwerk diende van stemkleppen te worden voorzien, teneinde in het vervolg het pijpwerk te kunnen stemmen zonder het te havenen. De

⁴⁴⁴ SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman d.d. 27 okt. 1862. In de brief staat letterlijk: “Nog iets wat men vrij pedaal noemde, maar waarop alleen geplaatst was een fagot 16 voet aangebragt op de hoofdmanuaal lade.” De Fagot 16' was in 1844 in de plaats gekomen van de Trompet 8'.

⁴⁴⁵ SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman d.d. 27 okt. 1862. Vrijwel hetzelfde schreven op 28 okt. 1862 de bouwheren aan de kerkenraad.

⁴⁴⁶ SAA, ARG, inv.nr. 442, rapport van Flaes en Brünjes d.d. 13 mrt. 1861.

⁴⁴⁷ SAA, ARG, inv.nr. 442, verslag uit circa 1861 van de ‘bouwheren’ aan de kerkenraad, uitgebracht na advies te hebben ingewonnen bij diverse orgelmakers.

⁴⁴⁸ SAA, ARG, inv.nr. 442. Hieronder het reeds genoemde bestek dat aan P. Müller wordt toegeschreven. In beide stukken wordt voorgesteld de ijzeren armen, die “heel en al verroest” waren, te vervangen door nieuwe van koper. In een van twee waarschijnlijk eveneens uit 1763 daterende bestekken die zich in dezelfde inventaris bevinden, stelt de orgelmaker Andreas Paradijs voor om de verroeste armen te vervangen door nieuwe van hout. De bestekken van P. Müller(?) en A. Paradijs vertonen opvallend veel gelijkenis.

⁴⁴⁹ SAA, ARG, inv.nrs. 322, 323 en 342.

⁴⁵⁰ Gierveld 1980, p. 269, noot 30; Gierveld 1977, p. 250.

⁴⁵¹ SAA, ARG, inv.nr. 442, contract met Flaes en Brünjes d.d. 22 mei 1844; rekening d.d. 18 dec. 1844.

⁴⁵² Verloop 1971, p. 24, en Cevaal 2010, p. 11, stellen dat de Fluit 4' aan de dispositie werd toegevoegd. Dit is niet correct. In een begeleidend schrijven bij het contract van 22 mei 1844 deden Flaes en Brünjes een voorstel tot wijziging van de dispositie van het rugpositief: “voor de Mixtuur die voorzeker weinig waarde heeft en voortaan zelden of misschien nooit meer gebruikt zal worden, kunnen wij of een gedekte fluit 4 voet, doorlopend of een Viola di Gamba 8 voet beginnende van klein of ongestreept g beide zeer lieve zachte geluiden geschikt tot het maken van Pré of Interludiüms, van welke de organist nu eene keuze kan doen, zoo Heeren Kerkbestuurders besluiten tot deze verandering over te gaan, de onkosten hiervan bedragen honderd gulden.” De rekening van Flaes en Brünjes d.d. 18 dec. 1844 bevat een post van *f* 100,- voor “een nieuwe fluit in de positief kast”. Dat de Mixtuur van het rugpositief inderdaad verdwenen is, blijkt uit een schrijven d.d. 27 okt. 1862 van Flaes en Brünjes aan de heer B. Tideman, waarin de dispositie van vóór 1862 wordt weergegeven. (Alle genoemde archivalia in SAA, ARG, inv.nr. 442.)

klavieren werden vervangen door nieuwe, voorzien van een drukkoppeling in plaats van een trekkoppeling tussen rugpositief en hoofdwerk.⁴⁵³ Volgens het contract moest het gehele werk “op nieuw geintonneerd en naar de gelijkzwevende temperatuur op orkest toon gestemd worden.” Mogelijk is op een onbekend moment tussen 1774 (het jaar waarin Hess’ dispositieopgave gepubliceerd werd) en 1862 de Sexquialter van het hoofdwerk verdwenen; in een dispositieopgave uit 1862 wordt dit register niet meer vermeld.⁴⁵⁴

In 1861-’62 bouwden Flaes en Brünjes een nieuw orgel, dat in zijn geheel werd ondergebracht in de oude hoofdwerkkast. Deze moest daartoe naar voren worden gebracht en verbreed. De gedeelde tussenvelden werden vervangen door bredere, ongedeelde velden. Het uiterlijk van het orgel is hierdoor bepaald minder elegant geworden. Het front van het rugpositief bleef behouden, maar de kast ervan werd leeggemaakt en de achterkast werd verwijderd.⁴⁵⁵ Bij de voorbereidingen voor deze nieuwbouw werd meerdere malen gesproken over mogelijk hergebruik van oud pijpwerk. In een rapport uit 1860 somde organist S.R. de Vries op wat er aan het oude orgel allemaal niet deugde, maar hij noemde ook tien labiaalregisters die voor hergebruik in aanmerking kwamen. Twee daarvan, beide op het rugpositief, zwaaide hij bijzondere lof toe. Zo noemde De Vries de Prestant 8’ (van Müller) “een zeer goed instrument maar spreekt slechts 3 octaven”. Dit register kon wat hem betreft opnieuw gebruikt worden “als er nog een octaaf bij komt, (snijdt zeer mooi)”. De Holpijp 8’ (van Weidtmann, vermaakt door Müller) was wat hem betreft “een voortreffelijk register”. De Müller-Trompet 8’ van het hoofdwerk daarentegen vond in zijn ogen minder genade. Dit register gaf volgens hem “een schaterend en daardoor onverstaanbaar geluid, dat nog erger wordt doordien hij te traag aanspreekt.”⁴⁵⁶ In een later stadium van de voorbereidingen van de nieuwbouw echter, schreven Flaes en Brünjes dat ze van de oude registers alleen de Fagot 16’ (uit 1844) wilden hergebruiken,⁴⁵⁷ en in oktober 1862, toen hun werk vrijwel voltooid was, deden ze in een brief vermoeden dat er helemaal niets opnieuw was gebruikt.⁴⁵⁸ Het Flaes en Brünjes-orgel werd in 1909 ingrijpend vernieuwd door de firma P.J. Adema. Na een verbouwing door de firma Flentrop in 1949 werd het orgel in 2008-’09 gerestaureerd door Adema’s Kerkorgelbouw, waarbij de toestand van 1909 als uitgangspunt werd genomen.⁴⁵⁹

Bijzondere vermelding verdienen de frontpijpen van het rugpositief. In enkele stukken die werden opgesteld voorafgaand aan de verbouwing van 1861-’62 staat te lezen dat deze pijpen zouden kunnen blijven staan. Weliswaar bevindt zich onder de stukken een ongedateerd en niet-getekend

⁴⁵³ In een brief van mrt. 1843 schreven Flaes en Brünjes over de reden van de wijziging van de koppeling: “en bestaat er een koppeling welke naar ons oordeel geheel verkeerd werkt, en wel om deze reden. Het bovenklavier het hoofdklavier zijnde, waarop alle de sterke geluiden geplaatst zijn wordt, wanneer het gekoppeld is, door het onderste klavier getrokken, hetgeen den organist de gelegenheid beneemt, om met een zacht geluid interludeüms te maken, wanneer hij met gekoppelde klavieren speelt; terwijl dit gebrek weggenomen zou zijn, wanneer er voor deze koppeling (trekkoppeling) een drukkoppeling in de plaats kwam.” (SAA, ARG, inv.nr. 442.)

⁴⁵⁴ SAA, ARG, inv.nr. 442, schrijven d.d. 27 okt. 1862 van Flaes en Brünjes aan dhr. B. Tideman, een van de bouwheren. De dispositieopgave in een schrijven d.d. 28 okt. 1862 van de bouwheren aan de kerkenraad is vrijwel zeker van die van Flaes en Brünjes overgenomen. De mogelijkheid dat de Sexquialter in de opgave van Flaes en Brünjes simpelweg is vergeten, moet niet worden uitgesloten.

⁴⁵⁵ Cevaal 2010, p. 11.

⁴⁵⁶ SAA, ARG, inv.nr. 442, rapport van organist S.R. de Vries d.d. 6 feb. 1860.

⁴⁵⁷ SAA, ARG, inv.nr. 442, brieven van Flaes en Brünjes d.d. 21 mei en 10 juni 1861.

⁴⁵⁸ SAA, ARG, inv.nr. 442, brief van Flaes en Brünjes d.d. 27 okt. 1862 aan dhr. B. Tideman, waarin zij schrijven: “[...] buitendien zoude die oude pijpen, dat aangename geluid, dat deze [= de nieuwe pijpen] geven toch nooit hebben kunnen voortbrengen zelf met de gunstigste reparatie, het is daarom maar goed dat alles is verkocht, men komt zoo licht in verzoeking om van het oude hier en daar wat te gebruiken en per slot is het toch mis, zoowel wat betreft het pijpwerk als het mechanische gedeelte.”

⁴⁵⁹ Cevaal 2010, *passim*.

conceptbestek waarin de bepaling is opgenomen dat de orgelmaker nieuwe ‘figuren’ in het front dient te zetten indien hij de oude pijpen toch zou willen gebruiken, maar die ‘figuren’ zouden in dat geval “vertint of blik vertind of verfoeilied” worden,⁴⁶⁰ en niet geheel worden vervaardigd uit tin, zoals de thans aanwezige pijpen wel zijn.⁴⁶¹ De frontpijpen moeten zijn gehandhaafd. Bovendien wijst niets erop dat ze bij latere ingrepen alsnog zijn vervangen.⁴⁶² De thans nog aanwezige en nu stomme frontpijpen van het rugpositief zijn hoogstwaarschijnlijk de oude van Christian Müller. Voor extra zekerheid zal de factuur der pijpen moeten worden onderzocht. Indien de pijpen werkelijk van Müller zijn, zouden ze bijzonder waardevol zijn, daar er weinig andere reeksen pijpen van Müller bestaan die sinds 1844 niet meer opnieuw zijn geïntoneerd. De pijpen in de torens en onderste tussenvelden zijn sprekend geweest, de overige stom. Bij de meest recente restauratie zijn enkele beschadigingen gerepareerd, zijn de pijpen licht gepoetst, en zijn de labia opnieuw verguld.⁴⁶³

3.10 Amsterdam – Oude Kerk, oude en nieuwe grote orgel

Het oude grote orgel dat Müller in de Oude Kerk aantrof, had een zeer bewogen geschiedenis achter de rug.⁴⁶⁴ Het was tussen 1539 en 1545 gebouwd door Hendrik Niehoff. Het contract uit 1539 vermeldt 21 stemmen, verdeeld over hoofdwerk, bovenwerk, rugpositief en pedaal. In of vóór 1545 was de dispositie nog gewijzigd en vergroot. De omvang van het hoofdwerk was vermoedelijk $F_1 G_1 A_1 - g^2 a^2$,⁴⁶⁵ die van bovenwerk en rugpositief $F G A - g^2 a^2$, en die van het pedaal $F G A - c^1$. De grootste prestantpijpen van hoofdwerk en rugpositief hadden in de beschreven situatie een lengte van respectievelijk 12’ en 6’. Uit het contract met betrekking tot de reparatie door Peter Jansz de Swart in 1567-’68 blijkt dat het aantal registers op dat moment 25 bedroeg. In deze toestand heeft Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621) het orgel decennialang bespeeld. In 1619, kort voor Sweelincks dood, voerden Dirck Petersz de Swart en Jacob Jansz van Lin omvangrijke werkzaamheden uit, waarbij mogelijk de dispositie licht werd gewijzigd. Grootscheepse verbouwingen hadden plaats in 1659-’62 door Jacobus van Hagerbeer en in 1682-’86 door Nicolaes van Hagen en Apollonius Bosch. Daarbij werd in stadia de omvang der manualen gebracht op $C - c^3$, al dan niet met kort of gebroken octaaf, terwijl de omvang van het pedaal in 1682-’86 nederwaarts werd uitgebreid tot C .⁴⁶⁶ Voorts werden windladen en delen der mechanieken vernieuwd, en de dispositie gewijzigd en uitgebreid. In het contract met Van Hagen en Bosch uit 1682, dus nog voor de verbouwing, werd het orgel al “een van de beste van [’t] Christenrijck” genoemd. De laatste grote verbouwing voor Müllers tijd had plaats in 1700-’01. In die jaren breidde Gerard van Giesen het orgel nog verder uit “als tot een vrij pedaal tot boven in f gebragt en verder tot thien registers vermeer, nu te samen veertig int getal, en verders wat daaraan dependeert”.⁴⁶⁷ Hoe de dispositie eruit was komen te zien is helaas niet bekend.

Eind juli 1723 begon Christian Müller met de demontage van het grote orgel. Organist van de Oude Kerk was op dat moment Nicolaas de Koning, die op 22 juli 1723 samen met twee collega’s Müllers

⁴⁶⁰ SAA, ARG, inv.nr. 442, ongedateerd (ca. 1861) en ongetekend bestek.

⁴⁶¹ Cevaal 2010, p. 13.

⁴⁶² Volgens Gierveld werden deze pijpen in 1949 door Flentrop door nieuwe stomme pijpen vervangen (Gierveld 1993, p. 71), maar dit wordt door Cevaal weerlegd (Cevaal 2010, p. 12).

⁴⁶³ Cevaal 2010, p. 13.

⁴⁶⁴ De gegevens voor het volgende samenvattende overzicht over de geschiedenis van het orgel tot Müllers tijd zijn ontleend aan Edskes 1969, *passim*, en Van Biezen 1995, pp. 166-167, 344, 376-377, tenzij anders vermeld.

⁴⁶⁵ Van Biezen 1995, pp. 376-377. Edskes veronderstelt dat de omvang van het hoofdwerk $F G A - g^2 a^2$ was, dus zonder contraoctaaf. (Edskes 1969, pp. 179-182.)

⁴⁶⁶ Edskes 1969, p. 199.

⁴⁶⁷ Bijtelaar 1975, p. 92.

verbouwing van het orgel in de Oude Lutherse Kerk had gekeurd. Door het verloren gaan van archivalia is niet bekend wat de aanleiding was voor de demontage. Er is wel beweerd dat het oude orgel niet meer kon voldoen aan de eisen die men aan een goed instrument mocht stellen, dat daarom werd besloten een geheel nieuw orgel te bouwen, en dat daarvoor het oude orgel diende te worden afgebroken.⁴⁶⁸ Deze uitleg is niet onproblematisch. Er is namelijk niets dat erop wijst dat er over de eventuele bouw van een nieuw orgel al afspraken waren gemaakt. En waarom zou men zonder de zekerheid van een toekomstig nieuw orgel het oude alvast afbreken en zodoende het risico lopen veel langer dan noodzakelijk verstoken te zijn van een groot orgel? Het lijkt er meer op dat zich een gebeurtenis heeft voorgedaan die de onmiddellijke afbraak van het orgel noodzakelijk heeft gemaakt. Die gebeurtenis was mogelijk de verzakking van de toren in het voorgaande jaar.⁴⁶⁹ (De demontage van het nieuwe grote orgel door Johannes Caspar Müller in 1738 schijnt eveneens noodzakelijk te zijn geworden door verzakking van de toren; men vreesde zelfs instorting.⁴⁷⁰) De fundering van de toren werd in 1723 hersteld.⁴⁷¹ Waarschijnlijk is het besluit tot de bouw van een nieuw orgel niet de oorzaak maar een gevolg geweest van de demontage van het oude orgel.

De rekening/kwitantie van Müller geeft niet alleen een indruk van de aard zijner werkzaamheden maar ook van de lonen in diens bedrijf:⁴⁷²

1723 De heeren kerckmeesteren van de Oude Kerck debet aen Christian Müller, orgelmaaker voor t
afbreken, van de blaasbalge en het orgel
Den 27 julij de blaasbalge afgenomen waaraan gewerckt
Een dag voor mijn 3 gl – 3 stij. sdaags *f* 3: 3:-
Een knegt van mijn 2 dag 1 gl. – 13 stij. daags *f* 3: 6:-
Den 19 august. begonne het orgel af de breecken, waaraan
gewerck hebben 2 knegts van mijn en
2 jongens elck 5 daag
de knegts elck 1 gl – 13 stijver s daags a *f* 16:10:-
de jongens elck – 15 stijver s daags à *f* 7:10:-
den 23 7br. heeft nog een knegt met een jonge ½ daag
gewerckt om de oude pijpen in order te leggen *f* 1: 2:0
f 31:11:0
den danck voldaan 1724 den 24 februarij
Christian Müller

Jacob Crammer werkte op 7 augustus 1723 in de kerk om “t ouwe loot van de blaasbalke” af te breken. Uit zijn rekening blijkt dat hij het lood, dat een waarde van *f* 107:6:- vertegenwoordigde, overnam van de kerk.⁴⁷³ We kunnen gevoeglijk aannemen dat uiterlijk op dit moment het besluit was gevallen het oude orgel niet meer te herbouwen. De vaste timmerman van de Oude Kerk, Jakobus Boelen, ontving *f* 455:12:- voor “t orgel weg te neemen, het maken van de soldering van de pijpen en het afschieten [= door een beschot afzonderen] van de blaasbalken”.⁴⁷⁴ Blijkbaar werden de pijpen en

⁴⁶⁸ Bijtelaar 1975, pp. 96-97.

⁴⁶⁹ Wagenaar 1760-1767 I, p. 735.

⁴⁷⁰ B.H. Edskes, ‘Eerherstel voor Christian Vater’, *Het orgel, een historisch instrument. Vier lezingen over historiserende orgelbouw*, ed. H. Fidom (Groningen 2000), pp. 39-43, hier p. 41. Edskes vermeldt zijn bron niet.

⁴⁷¹ Wagenaar 1760-1767 I, p. 735.

⁴⁷² SAA, ANHG.OK, inv.nr. 43. Betaling volgens het *Uitgaafboek* op 23 feb. 1724. (*Idem*, inv.nr. 32.)

⁴⁷³ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 43. Crammer verdiende met zijn werk *f* 3:8:-. Uit zijn rekening blijkt dat hij op 7 en 28 aug. 1723 het lood met een totale waarde van *f* 107:6:- overnam.

⁴⁷⁴ Geciteerd naar Gierveld 1984, p. 654, noot 6. Volgens Gierveld werd de rekening voldaan op 1 mrt. 1724. Het *Uitgaafboek* echter, vermeldt de betaling op 7 mrt. 1724, met de omschrijving: “Aen Jacobus Boelen m^r”.

de balgen in een afgesloten ruimte opgeslagen. Dat men, zoals uit Müllers rekening blijkt, de moeite heeft genomen “om de oude pijpen in order te leggen”, wijst erop dat men voornemens was de pijpen opnieuw te gebruiken.

Uit deze tijd is een reeks ongesigeneerde ontwerptekeningen bewaard gebleven voor een nieuw te bouwen orgel in de Oude Kerk. Gierveld heeft aannemelijk gemaakt dat de reeds genoemde Jakobus Boelen de vervaardiger daarvan was.⁴⁷⁵ Omdat Boelen timmerman was en geen orgelontwerper, mag worden verondersteld dat hij bij het ontwerpen assistentie heeft gehad van een orgelmaker. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat dit Christian Müller was. In de eerste plaats waren Boelen en Müller in dezelfde periode in de Oude Kerk werkzaam; hun rekeningen hebben beide betrekking op de periode juli-september 1723. Zij hebben bij de afbraak van het oude orgel en ten behoeve van de opslag van de oude onderdelen ongetwijfeld contact met elkaar gehad. In de tweede plaats vertoont het ontwerp sterke overeenkomsten met het Müller-orgel van de Jacobijnerkerk te Leeuwarden, voor de bouw waarvan in 1724 het contract zou worden gesloten.⁴⁷⁶ Gierveld dateert de tekeningen op circa 1722. In het licht van het bovenstaande ligt een datering op 1723 meer voor de hand.

Ofschoon er nog geen contract was getekend, koesterde Müller wellicht de hoop dat hem de prestigieuze opdracht tot de bouw van het nieuwe orgel ten deel zou vallen. Het bleek ijdele hoop. Organist Nicolaas de Koning, Müller blijkbaar gunstig gezind, overleed op 5 oktober 1723.⁴⁷⁷ Het heeft er alle schijn van dat met de benoeming van Evert Havercamp tot organist van de Oude Kerk op 8 november 1723⁴⁷⁸ Müllers kansen aanmerkelijk zijn afgenomen. Evert Havercamp was, meer nog dan Nicolaas de Koning, bekend met het werk van Müller. Hij was een der organisten die de door Müller uitgevoerde verbouwingen van de orgels van de Ronde Lutherse Kerk en de Oude Lutherse Kerk hadden gekeurd, en was van laatstgenoemd instrument tot aan zijn benoeming in de Oude Kerk de vaste bespeler geweest. Hij had zich als keurmeester weliswaar zeer positief over Müllers werk uitgelaten, maar hij was ook op de hoogte van het feit dat Müller nog nooit een groot nieuw orgel had gebouwd. Met de niet onproblematisch verlopen bouwprojecten van de orgels van de Ronde Lutherse Kerk en de Remonstrantse Kerk nog vers in het geheugen, uitgevoerd door de relatief onervaren orgelbouwers Hoornbeeck en Weidtmann, zal Havercamp de prestigieuze opdracht voor de bouw van een nieuw orgel in de Oude Kerk niet zo graag gegund hebben aan een nog relatief onervaren orgelmaker als Müller.

Echter, van nog grotere importantie voor de keuze van een orgelbouwer was Havercamps grote bewondering voor het werk van Arp Schnitger en diens leerlingen. Havercamp, afkomstig uit Groningen, had in maart 1697 het nieuwe Schnitger-orgel van de Der Aa-Kerk in die stad gekeurd en geprezen,⁴⁷⁹ had zich in 1701 actief voor Schnitger ingezet toen deze poogde de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel voor de Ronde Lutherse Kerk in de wacht te slepen,⁴⁸⁰ en was in 1718 betrokken geweest bij de voorbereidingen van de bouw van het nieuwe orgel voor de St.-Michaelskerk te Zwolle,⁴⁸¹ door Arp Schnitger begonnen en na diens dood (1719) voltooid door diens zoons Frans

timmerman voor t afbreken van t oude orgel en t maken van afschutsels van de pypen & blaasbalken. Benevens al het hout daartoe gebruykt en voor reeck. van de kerck overgenomen *f* 455:12:~”. (SAA, ANHG.OK, inv.nr. 32.)

⁴⁷⁵ Gierveld 1984.

⁴⁷⁶ Gierveld 1984, p. 648.

⁴⁷⁷ Bijtelaar 1975, p. 96.

⁴⁷⁸ Bijtelaar 1975, p. 97.

⁴⁷⁹ Fock 1974, p. 229. De lezer realiseert zich dat hier niet bedoeld wordt op het huidige Schnitger-orgel in de Der Aa-Kerk, dat in 1814/15 vanuit de Academiekerk werd overgeplaatst, maar op het eerste Schnitger-orgel (IV P/40), dat in 1710 door instorting van de toren werd verwoest.

⁴⁸⁰ Looyenga 1998, pp. 165-166.

⁴⁸¹ Vente 1971, pp. 22-23.

Afb. 6. Amsterdam - Oude Kerk. Ontwerp voor een nieuw orgel, vermoedelijk door J. Boelen en Chr. Müller (ca. 1723). Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht, Orgelarchief.

Caspar en Johann Georg in 1721; Havercamp was ook bij de keuring van dat orgel als keurmeester opgetreden. Waarschijnlijk was het Havercamp die ervoor heeft gezorgd dat een leerling van Schnitger het orgel van de Oude Kerk zou bouwen. Frans Caspar Schnitger was niet beschikbaar omdat hij in die tijd (1723-'25) druk bezig was met de verbouwing van het grote orgel van de St.-Laurenkerk te Alkmaar. Maar een andere ervaren orgelbouwer uit de school van Arp Schnitger, Christian Vater, was bezig de laatste hand te leggen aan een orgel in het stadje Melle bij Osnabrück, en zou binnen afzienbare tijd in de gelegenheid zijn aan een nieuwe opdracht te beginnen. Het orgel te Melle telde zeventwintig registers op hoofdwerk, rugpositief en pedaal. Het had volgens het contract op Sint-Michiel (29 september) 1723 opgeleverd moeten worden, maar Vater had wegens omstandigheden wat vertraging opgelopen; het orgel kon uiteindelijk medio mei 1724 worden gekeurd.⁴⁸² Volgens Edskes blijkt uit archivalia dat er, met het oog op de bouw van een nieuw orgel voor de Oude Kerk, vanuit Amsterdam contacten zijn geweest met Melle.⁴⁸³ Het was Christian Vater met wie de Amsterdamse burgemeesters op 27 juni 1724 een contract sloten met betrekking tot de bouw van een nieuw orgel voor de Oude Kerk.

⁴⁸² Skupnik 1976, pp. 87-88.

⁴⁸³ B.H. Edskes, *op. cit.* (zie noot 470), p. 41. Edskes vermeldt zijn bron niet.

Christian Vater zou volgens het contract een orgel bouwen met drieënveertig stemmen, verdeeld over hoofdwerk, bovenwerk, rugpositief en pedaal. Het aantal registers werd tijdens de bouw vergroot tot zesenvieertig, waarmee het orgel het grootste werd van Amsterdam. Vater wilde echter zijn orgel niet volgens de tekening van Jakobus Boelen maken.⁴⁸⁴ Een nieuw ontwerp werd vervaardigd door Jurriaan Westerman, die ook de kasten van de orgels van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam en de St.-Michaelskerk te Zwolle had ontworpen. Aangenomen mag worden dat het Havercamp was geweest die in Zwolle de Amsterdamse kunstenaar Westerman had geïntroduceerd,⁴⁸⁵ en het gelukkige resultaat dat daar bereikt werd, zal er mede toe geleid hebben dat Westerman ook voor de Oude Kerk werd gevraagd. Het voltooid Vater-orgel werd op 30 september 1726 gekeurd. In de daaropvolgende jaren werd het orgel onderhouden door Matthias Schultze, de voormalige meesterknecht van Vater, die zich te Amsterdam had gevestigd. Schultze bracht een aantal wijzigingen aan in de dispositie. Tussen 1738 en 1742 werd het orgel ingrijpend verbouwd door Johannes Caspar Müller uit Den Haag. Het bezat vanaf dat moment vierenvijftig stemmen. Het orgel werd daarna onderhouden door achtereenvolgens Johannes Caspar Müller, Vitus Wiegleb en wederom Matthias Schultze. Schultze overleed en werd op 7 juli 1752 begraven in de Ronde Lutherse Kerk.⁴⁸⁶

Op 7 april 1753 werd Christian Müller in de plaats van de overleden Schultze tot ‘orgelstelder’ benoemd op een tractement van f 80,- per jaar.⁴⁸⁷ Overigens blijkt uit de rekeningen dat hij al in 1752 aan het orgel had gewerkt.⁴⁸⁸ Omvangrijke werkzaamheden hoefden niet te worden uitgevoerd. In 1754-'55 waren enkele extra ingrepen noodzakelijk die niet onder het reguliere onderhoud vielen:⁴⁸⁹

Nog voor extra reparatie aan de blaasbalgen en twee nieuwe wintclappen met haar raam f 14 =

Voor het vermaaken van de Tremulant in t boven & middelwerk f 6 =

Voor het vermaaken van de wintafsluyting in het bovenwerk & rugwerk f 8 =.

In 1759 maakte Müller nog “vijf raamen tot de wintventielen met haare cleppen en verdere toebehooren a 5 Guldⁿ. het stuk”.⁴⁹⁰ In het jaar 1762 was Müller, afgaande op het halve jaarsalaris (f 40,-) dat hij dat jaar ontving, slechts op bescheiden schaal werkzaam in de Oude Kerk. Johann Heinrich Hartmann Bätz stelde in het najaar van 1762 een onderzoek in naar de toestand van het orgel en voerde eveneens een stemming uit.⁴⁹¹ Mogelijk had Müller zijn voormalige meesterknecht bij de kerkmeesters aanbevolen, en wilde Müller zich in dit jaar concentreren op de voltooiing van het orgel voor de Kapelkerk te Alkmaar, dat zijn laatste werkstuk zou worden. Bätz voerde in 1763 omvangrijke schoonmaak- en reparatiewerkzaamheden uit ten bedrage van f 2.200,-, waarbij de balgentreder hem

⁴⁸⁴ Schrijven d.d. 17 okt. 1732 van Jobbe Wiltt (Job de Wilt?) te Amsterdam aan Willem van Strijen te Gouda, stadsgecommitteerde inzake de bouw van een orgel in de Grote of St.-Janskerk aldaar. Gepubliceerd in *Bouwstenen* 2, pp. 125-126.

⁴⁸⁵ Vente 1971, p. 23.

⁴⁸⁶ Bijtelaar 1975, pp. 114-149.

⁴⁸⁷ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 1.

⁴⁸⁸ SAA, ANHG.OK, inv.nrs. 15 en 47.

⁴⁸⁹ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 47, rekening/kwitantie d.d. 4 feb. 1755. Betaling van f 108,- geboekt op 6 mei 1755 (SAA, ANHG.OK, inv.nr. 15).

⁴⁹⁰ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 48. Rekening van f 105,- (f 80,- voor het jaarlijks onderhoud + f 25,- voor extra werk aan de balgen) voldaan op 5 feb. 1760.

⁴⁹¹ SAA, ANHG.OK, inv.nrs. 15 en 49.

maar liefst 134 dagen assistentie verleende.⁴⁹² Bätz onderhield vervolgens het orgel tot aan zijn dood in 1770.⁴⁹³

3.11 Amsterdam – Oude Kerk, kleine orgel

Het kleine orgel van de Oude Kerk was in 1657 voltooid door de uit Kitzingen am Main afkomstige orgelmaker Hans Wolff Schonat, die in 1655 een groot orgel in de Nieuwe Kerk had opgeleverd. Zijn orgel in de Oude Kerk verving een ouder klein orgel van Niehoff uit 1544-'45, waaruit Schonat enkele registers overnam.⁴⁹⁴ Het nieuwe orgel beschikte over hoofdwerk, borstwerk en pedaal. De oorspronkelijke dispositie is niet bekend. De enige getuigenis van een reparatie in de 17^e eeuw is een betaling van *f* 200,- aan Roelof Barentsz Duyschot “voort vermaecken en het inbrengen van de Vox humana uyt het kleijn orgel doort inwateren sijnde beschadigt”.⁴⁹⁵

In 1723 repareerde en reinigde Müller het orgel voor de niet geringe som van *f* 350,-. Deze werkzaamheden, waarover bijzonderheden helaas ontbreken, moeten gezien worden tegen de achtergrond van de demontage van het grote orgel, en zullen erop gericht zijn het instrument optimaal te kunnen laten functioneren gedurende de tijd dat de Oude Kerk niet de beschikking zou hebben over een bespeelbaar groot orgel. Er is wel eens gesuggereerd dat het orgel bij deze gelegenheid van nieuwe windladen zou zijn voorzien,⁴⁹⁶ maar dit is onwaarschijnlijk daar uit latere gegevens blijkt dat de tonen Cis en Dis tot aan de demontage van het binnenwerk in 1821 hebben ontbroken, en het ondenkbaar is dat Müller een lade zonder die tonen zou hebben geleverd. Hoewel Müller de ‘veraccordeerte somme’ van *f* 350,- pas op 2 november 1723 kreeg uitbetaald, moet worden aangenomen dat de reparatie reeds maanden tevoren zijn beslag had gekregen, namelijk vóór de demontage van het grote orgel.⁴⁹⁷ Het was niet ongebruikelijk dat rekeningen pas vele maanden na de feitelijke werkzaamheden werden betaald. Ook diverse andere handwerkslieden droegen bij aan de opknapbeurt van het kleine orgel. Johannes Boncamp, ‘meester drayer’, ontving in oktober 1723 *f* 8.5.- “voort maken van 20 palmbome knoppen tot gebruykt van t’ klyn orgel”.⁴⁹⁸

In maart 1724 heeft Müller voor *f* 13,- nog “twee registers oude pijpen in het klyn orgel geset en opgesteld”.⁴⁹⁹ Deze registers waren waarschijnlijk afkomstig uit het oude grote orgel, waarvan de pijpen sinds een half jaar netjes “in order” opgeborgen hadden gelegen. Dankzij het feit dat het pijpwerk van het Schonat-orgel na een enorme omweg via het Friedrichs-orgel (1823) van de Zuiderkerk te Amsterdam en het Sanders-orgel (1941) van de Gereformeerde Oosterkerk te Aalten thans gedeeltelijk bewaard is gebleven in het Metzler-orgel (1977) van de Groene Kerk te Oegstgeest,⁵⁰⁰ kan de vraag welke twee registers Müller in het kleine orgel heeft gezet met een vrij

⁴⁹² SAA, ANHG.OK, inv.nrs. 15 en 49. Bätz ontving boven de contractueel vastgelegde som nog *f* 150,- “voor een present”; zijn knechts ontvingen in totaal *f* 31:10:-. (*Ibid.*) Voor het contract met betrekking tot deze reparatie, zie Bijtelaar 1975, pp. 150-151.

⁴⁹³ Bijtelaar 1975, p. 152.

⁴⁹⁴ Van Biezen 1995, p. 471.

⁴⁹⁵ Van Os 1967 I, p. 34.

⁴⁹⁶ Bijtelaar 1975, p. 234.

⁴⁹⁷ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 32; inv.nr. 43 (kwitantie d.d. 2 nov. 1723). De rekening voor de demontage van het grote orgel in juli-sept. 1723 werd pas op 23 of 24 feb. 1724 voldaan (in het *Uitgaafboek* geboekt op 23 feb.; volgens de kwitantie voldaan op 24 feb.).

⁴⁹⁸ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 32 (geboekt op 2 nov. 1723); inv.nr. 43 (kwitantie d.d. 3 okt. 1723).

⁴⁹⁹ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 32; inv.nr. 43 (kwitantie d.d. 6 feb. 1725).

⁵⁰⁰ Zie Van Os 1967 III & IV, en Van Biezen 1995, pp. 469-470, voor een uitgebreider relaas over de wederwaardigheden van het orgel v.a. 1821.

grote mate van zekerheid worden beantwoord. In het Metzler-orgel te Oegstgeest bevindt zich oud pijpwerk van Schonat, van Niehoff (kennelijk door Schonat overgenomen uit het voormalige kleine orgel) en twee registers oud pijpwerk waarvan de maker niet kon worden geïdentificeerd, te weten de Quint 3' en de Octaaf 2' op het hoofdwerk.⁵⁰¹ Op goede gronden vermoeden Van Os en Van Biezen dat dit de registers zijn die Müller in het kleine orgel had gezet. Het pijpwerk van beide stemmen vormt een zeer heterogeen geheel, reden om te veronderstellen dat Müller oud pijpwerk, zoals gezegd waarschijnlijk uit het afgebroken grote orgel, bij elkaar zocht en plaatste in het kleine orgel.⁵⁰² Op bijna alle pijpen zijn inscripties van Apollonius Bosch aanwezig.⁵⁰³

Zoals we zagen, is het vrijwel uitgesloten dat Müller nieuwe windladen heeft gemaakt. De twee stemmen zullen derhalve niet zijn toegevoegd aan het bestaande registerbestand, maar in de plaats zijn gekomen van twee andere. Het is onwaarschijnlijk dat de verwijderde registers eveneens een Quint 3' en een Octaaf 2' waren. Vermoedelijk heeft Müller, zoals hij ook bij vele andere orgels deed, fluitstemmen verwijderd ten gunste van prestantregisters, teneinde de klankkracht te vergroten en zodoende het orgel beter geschikt te maken voor de begeleiding van de gemeentezang. Hess publiceerde in 1774 de volgende dispositie, die waarschijnlijk nog gelijk was aan die van 1724.⁵⁰⁴

Hoofdwerk		Borstwerk		Pedaal	
1. Prestant	8'	1. Holpijp	8'	1. Bourdon	16'
2. Holpijp	8'	2. Octaaf	4'	2. Octaaf	8'
3. Quintadeen	8'	3. Octaaf	2'	3. Trompet	8'
4. Octaaf	4'	4. Dulciaan	8'		
5. Quint	3'				
6. Octaaf	2'				
7. Mixtuur					
8. Scherp					
9. Trompet	8'				

Manuaalomvang: C D E - c³, pedaalomvang: C D E - d¹.

De Scherp bezat een tertskoor, de Dulciaan was vermoedelijk een kortbekerig tongwerk, en het orgel moet een tremulant hebben bezeten.⁵⁰⁵ Volgens Hess werd dit orgel “wegens zyne fraaye geluiden mede zeer geroemt.”⁵⁰⁶

Over eventuele werkzaamheden aan het orgel tussen 1724 en 1753, het jaar waarin Müller het onderhoud overnam van Schultze, is niets bekend. In de rekeningen en kwitanties met betrekking tot Müllers werkzaamheden in de Oude Kerk vanaf 1753 wordt vrijwel alleen gesproken van onderhoud en stemmen van ‘het orgel’, waarmee uitsluitend het grote orgel lijkt te zijn bedoeld. Voor een

⁵⁰¹ Deze Octaaf 2' had in het Schonat-orgel ook op het hoofdwerk gestaan. Ook de Octaaf 2' van het borstwerk van het Schonat-orgel is grotendeels bewaard gebleven. (Van Os 1967 IV, p. 92; Van Biezen 1995, p. 471.)

⁵⁰² Van Os 1967 II, p. 36; IV, p. 91; Van Biezen 1995, p. 471.

⁵⁰³ J. den Hertog, *Anthoni van Noordt en zijn Tabulatuurboek in het kader van de Amsterdamse orgelcultuur tussen 1630 en 1675*, 2 dln. (Hilversum 2013), hier p. 340, noot 643.

⁵⁰⁴ Hess 1774, p. 7.

⁵⁰⁵ Van Biezen 1995, p. 469. Bij de restauratie van de orgelkast in 1965 zijn bij de gaten voor de registertrekkers bordjes aangetroffen, waarop op de achterzijde in potlood in een handschrift van omstreeks 1800 de registernamen stonden geschreven. De Scherp heet hier Sesquialter, de Dulciaan Kromhoorn. De Scherp komt in een andere bron onder de naam Cimbel voor. Ondanks de verschillende benamingen zijn waarschijnlijk steeds dezelfde registers bedoeld. Zie Van Biezen 1995, pp. 468-469.

⁵⁰⁶ Hess 1774, p. 7.

stembeurt van het kleine orgel in 1758 ontving Müller een toelage van *f* 25,-.⁵⁰⁷ Toch kan niet worden geconcludeerd dat het kleine orgel verder niet werd onderhouden. De rekening van 1761 namelijk, vermeldt wederom “een jaar onderhoud en accoort stellen van het orgel”, terwijl de betalingsopdracht aangaande de assistentie van de balgentreder gewaagt van “het accoort stellen van het klyn orgel en het lijmen der blaasbalgen van het groot orgel”; het stemmen van het kleine orgel was nu onder de jaarlijkse *f* 80,- begrepen.⁵⁰⁸ Het orgel schijnt in deze tijd alleen nog te zijn gebruikt voor huwelijksdiensten.⁵⁰⁹ De stadsgeschiedschrijver Wagenaar schreef in 1765: “Ook plagt men, nog in de voorgaande eeuw, alle avonden, tot vermaak der wandelaaren in de Oude Kerke, op het kleine Orgel te speelen. Doch zulks is, al sedert veele jaaren, buiten gebruik geweest.”⁵¹⁰

⁵⁰⁷ SAA, ANHG.OK, inv.nr. 48. Betaling in jan. 1759 (idem, inv.nr. 15).

⁵⁰⁸ SAA, ANHG.OK, inv.nrs. 15 en 49. Betalingen aan Müller en de balgentreder respectievelijk op 31 jan. en 24 feb. 1762.

⁵⁰⁹ Bijtelaar 1975, p. 235.

⁵¹⁰ Wagenaar 1760-1767 II, p. 100.

4 WERKZAAMHEDEN IN FRIESLAND (1725-1728)

4.1 Inleiding

De Westerkerk te Leeuwarden was vanaf 1681 vergroot en verfraaid, maar was nog niet voorzien van een orgel. Omdat onder het zingen der psalmen veel ‘confusie’ bespeurd werd, groeide onder de gemeenteleden het verlangen naar een goed begeleidingsinstrument. Naar aanleiding hiervan werd op 7 april 1724 in de vergadering van de magistraat voorgesteld een nieuw orgel te laten bouwen voor de Westerkerk, of anders het oude uit de Grote of Jacobijnerkerk over te brengen naar de Westerkerk en in de Jacobijnerkerk een nieuw orgel te laten bouwen. Terstond werd een commissie in het leven geroepen om de mogelijkheden te onderzoeken. Rynoldus Popma van Oevering, de organist van de Jacobijnerkerk, werd in juni daaraanvolgend naar Holland en andere naburige provincies gezonden “om sijn naukeurigh te informeren na de nieuwste soort en modellen van Orgelen, en de beste meesters om ze te maken, mitsgaders de prijzen van dien.”⁵¹¹ Toen Van Oevering na terugkomst verslag uitbracht van zijn bevindingen, prees hij in het bijzonder het Hoornbeeck/Müller-orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam.⁵¹² Ook overhandigde hij de magistraat een ontwerp-tekening en een offerte van Christian Müller voor een nieuw orgel voor de Jacobijnerkerk.⁵¹³ Het ontwerp viel bijzonder in de smaak; dientengevolge werd de commissie gelast met de orgelmaker een overeenkomst aan te gaan.⁵¹⁴ In de overeenkomst, welke werd gesloten op 28 juli 1724, werd mede bepaald dat het oude orgel van de Jacobijnerkerk zou worden overgeplaatst naar de Westerkerk.

De archivalische gegevens doen vermoeden dat Müller in juni of juli 1725 in Leeuwarden aan het werk ging, en dat hij aanvankelijk werd bijgestaan door slechts één knecht (Johann Nicolaus Ritter), terwijl zijn overige medewerkers, alsmede zijn vrouw en twee kinderen pas maanden later naar de Friese hoofdstad verhuisden. Van Müllers aanstaande vertrek uit Amsterdam wordt gewag gemaakt in de notulen van de vergadering van de kerkmeesters van de Amsterdamse Lutherse Gemeente op 4 juni 1725. Toen Müller in de vergadering een rekening indiende voor gedane reparatie van de orgels in de Oude en de Nieuwe Lutherse Kerk, werd hem geantwoord “dat men daerover met de organisten soude spreekken, en alsdan aen sijn schoonvaeder Beverwijck hetselve soud laeten betaelen, alsoo den orgelmaecker meende uijt de stadt te gaan”.⁵¹⁵ Het lijkt weinig twijfel dat in het laatste deel van de zin bedoeld wordt op het op handen zijnde vertrek naar Leeuwarden. Müllers knecht Ritter werd op 15 juli 1725 ingeschreven als lidmaat van de Lutherse Gemeente aldaar.⁵¹⁶ Müller zelf keerde voor enige tijd terug naar Amsterdam. Op 5 september 1725 nam hij daar de betaling voor de gemelde reparaties in de lutherse kerken persoonlijk in ontvangst.⁵¹⁷ Later in september echter, was hij weer in Friesland, en blijkt hij ook te Beetgum, een dorpje niet ver van Leeuwarden, een opdracht te hebben aangenomen voor de bouw van een nieuw orgel in de dorpskerk.⁵¹⁸ Op 16 december 1725 liet Müller zich met de zijnen inschrijven als lidmaat van de Lutherse Gemeente te Leeuwarden.⁵¹⁹

⁵¹¹ Gegevens en citaat ontleend aan Eekhoff 1846 II, pp. 161-162.

⁵¹² Jongepier 1990-2, p. 115.

⁵¹³ Vlagsma 2003, pp. 75, 145, 160. Volgens Eekhoff was Müller op 21 juli 1724 in eigen persoon te Leeuwarden om een ontwerp-tekening te presenteren. (Eekhoff 1846 II, p. 162.)

⁵¹⁴ Eekhoff 1846 II, p. 162.

⁵¹⁵ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 186, notulen d.d. 4 juni 1725.

⁵¹⁶ Van Buitenen 2000 III, p. 12.

⁵¹⁷ SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 187, notulen d.d. 3 sept. 1725; inv.nr. 876, betaling op 5 sept. 1725.

⁵¹⁸ Van der Galiën 1978, pp. 629-630.

⁵¹⁹ Gierveld 1977, p. 234.

Christian Müller, van St. Andriesberg
Catharina Beverwijk van Amsterdam
Caspar Müller van St. Andriesberg
Johan Michel Schwartzburg van Mülhausen

Müllers aanwezigheid in Leeuwarden leidde ertoe dat besturen van meerdere kerken in en buiten de stad zich tot hem wendden en overeenkomsten met hem sloten betreffende nieuwbouw of reparatie van orgels in hun kerken. Gedurende de ruim tweeënhalf jaar waarin Müller te Leeuwarden verbleef, bouwde, verbouwde of repareerde hij een achttal orgels. Zijn Friese periode zou een van de meest productieve van zijn carrière worden.

4.2 Leeuwarden – Grote of Jacobijnerkerk

Er zijn goede gronden om aan te nemen dat de ontwerptekening die in april 1724 aan de Leeuwarder magistraat werd voorgelegd de tekening was die Jakobus Boelen en Christian Müller(?) in 1723 hadden vervaardigd voor de Oude Kerk te Amsterdam (zie paragraaf 3.4). Omdat het Amsterdamse plan niet was gerealiseerd, kon het voor een andere grote stadskerk worden gebruikt. De overeenkomsten tussen het Boelen/Müller(?)-ontwerp en het front zoals dat te Leeuwarden tot stand zou worden gebracht zijn treffend.⁵²⁰

- identieke frontindeling met identiek labiumverloop;
- de verhouding tussen de hoogte van de middentoren van het hoofdwerk en die van de pedaalstorens; de pedaalstorens zijn lager geplaatst dan de middentoren van het hoofdwerk;
- rugpositief met overhoeks geplaatste spitstorens;
- het bovenwerk (aangenomen dat ook in het Amsterdamse ontwerp rekening was gehouden met drie manuaalwerken, waaronder een bovenwerk) bezit geen eigen front, maar gaat schuil achter het bovenste gedeelte van het hoofdwerk;
- in het soffiet onder het rugpositief bevindt zich onder de middentoren het wapen der stad.

Uiteraard zijn er ook verschillen:

- de hoofdkast wordt in het Amsterdamse ontwerp gedragen door zuilen, terwijl deze in Leeuwarden een massieve onderkast heeft; wel wordt hier de galerij gedragen door zuilen met Ionische kapitelen;
- in het Amsterdamse ontwerp zijn de pedaalstorens overhoeks, in Leeuwarden recht geplaatst;
- in het Amsterdamse ontwerp bezitten de spitstorens van het rugpositief ieder vijf, in het Leeuwarder orgel ieder zeven pijpen;
- de decoratie wijkt op meerdere punten af; zeer in het oog springend is het verschil tussen de enorme klok op de middentoren in het ontwerp voor de Oude Kerk en de indrukwekkende beeldengroep die de kast van het Leeuwarder orgel bekroont.

De ‘Hollandse’ oplossing van een hoofdwerk dat wordt gedragen door zuilen viel in Friesland blijkbaar minder in de smaak, en de plaatselijke kunstenaars die de kast van het Leeuwarder orgel zouden maken hadden wellicht andere ideeën omtrent meubelkunst en decoratie. Voor het orgel in de

⁵²⁰ Vgl. Gierveld 1984, p. 648.

Jacobijnerkerk zal een nieuwe tekening zijn gemaakt met wat zou kunnen worden beschouwd als een Friese variant op het Boelen/Müller(?)-ontwerp.⁵²¹

Ter voorbereiding op de bouw werden een balgenkamer en een galerij gebouwd. De balgenkamer was een van een lessenaarsdak voorziene aanbouw tegen de westgevel van de kerk, met ter hoogte van de galerij een tussenvloer ten behoeve van de stellingen der blaasbalgen.⁵²² De galerij en de orgelkast werden vervaardigd door stadstimmerman Claes Bockes Balck. De zuilen waarop de galerij rust, gemaakt van Bremer zandsteen, werden geleverd door Jacob Sydses Bruinsma, of door diens voorganger Berend Storm. In ieder geval was Bruinsma verantwoordelijk voor een belangrijk deel van het snij- en beeldhouwwerk. In 1727 maakte hij de zijstukken voor de hoofd- en rugwerkkast, alsmede de beelden op de rugwerkkast. Aangezien deze beelden niet de volledige goedkeuring van de opdrachtgevers konden wegdragen werd Bruinsma's bijdrage aan de verfraaiing van het uiterlijk van het orgel beëindigd. De opdracht voor het vervaardigen van vijf grote beelden op de hoofdkast werd verleend aan Gerbrand van der Haven. Gedurende enkele jaren moest de kast van het rugpositief het nog zonder soffiet stellen. In 1735 werd aan Bruinsma, die kennelijk het vertrouwen van de stadsregering had weten te herwinnen, opgedragen alsnog het soffiet, en het snijwerk onder de galerij te vervaardigen.⁵²³

In het contract met Christian Müller van 28 juli 1724 werd een dispositie vastgelegd die zeer sterke overeenkomsten vertoont met die van het Hoornbeek/Müller-orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam.⁵²⁴

Grootmanuaal		Rugpositief		Bovenmanuaal	
1. Praestant	16'	1. Praestant Dd	8'	1. Baartpijp	8'
2. Octaav	8'	2. Holpijp	8'	2. Quintadeen	8'
3. Roerfluit	8'	3. Octaav	4'	3. Viôl de gamba	8'
4. Octaav	4'	4. Octaav	2'	4. Octaav	4'
5. Quint	3'	5. Sexquialter	3'	5. Gemshoorn	4'
6. Super Octaav	2'	6. Mixtuur IV/VI/VIII	1½'	6. Nassat	3'
7. Mixtuur IV/VI/VIII	2'	7. Cornet VI		7. Nagthoorn	2'
8. Scharp IV-VI	1'	8. Trompet	8'	8. Sexquialter II-IV	
9. Trompet	16'			9. Cimbâl III	
10. Trompet	8'			10. Dolceân	8'
				11. Vox humana	8'
Pedaal					
1. Praestant	16'	4. Octaav	4'	7. Trompet	8'
2. Bardon	16'	5. Mixtuur IV	3'	8. Trompet	4'
3. Octaav	8'	6. Basuin	16'		

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-d¹. Koppeling Gr.m.-Rp. Tremulant Rp, tremulant Bm. Vier afsluitingen, hoofdventiel. Acht blaasbalgen van 8 x 6 voet. De toonhoogte "sal Cornetten toon sijn, dat is, een toon hoger als opera toon."

⁵²¹ Vgl. Gierveld 1984, p. 648.

⁵²² Vlagsma 2003, p. 160.

⁵²³ Vlagsma 2003, pp. 160-161, 460; Van Dijk 1979, p. 239; *HON* 1726-1769, pp. 41-43.

⁵²⁴ De tekst van het contract is gepubliceerd in Eekhoff 1846 II, pp. 440-443 (= bijlage B); Van Dijk 1979, pp. 234-237 (afgedrukt is alleen het orgelbouwtechnische gedeelte van het contract); Vlagsma 2003, pp. 105-107.

Afb. 7. Leeuwarden - Jacobijnerkerk, 1727. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De grootste frontpijp van de pedaalprestant zou een lengte krijgen van twintig Hollandse voet, de grootste van het hoofdwerk zestien voet, en van het rugpositief tien voet, “volgens de teekeninge daar van gemaakt.” Müller nam het werk aan voor f 9.000,-, en verplichtte zich het orgel na voltooiing drie jaar lang in goede conditie te houden. Bij de aanneemsom was de overplaatsing van het oude orgel van de Jacobijnerkerk naar de Westerkerk inbegrepen.

Müller begon, zoals gezegd, waarschijnlijk in de zomer van 1725 te Leeuwarden met de bouw van het instrument. In juli 1726 kreeg hij een aanmaning om de voortgang van de bouw te bespoedigen.⁵²⁵ Aangezien de orgelmaker op dat moment reeds meer dan een maand uit de stad was geweest in verband met werkzaamheden in Amsterdam en 's-Hertogenbosch,⁵²⁶ kan voor het ongenoegen van de

⁵²⁵ Vlagsma 2003, p. 161.

⁵²⁶ Dankzij bewaard gebleven archivalia kan Müller in deze periode vrij nauwkeurig worden getraceerd:

- Op 3 juni 1726 was Müller te Amsterdam. Na gedane inspectie van de orgels van de Oude en Ronde Lutherse Kerk rapporteerde hij dat deze dienden te worden gerepareerd; hem werd opgedragen de reparaties uit te voeren. (SAA, AELG, inv.nr. 1238, p. 189, notulen d.d. 3 juni 1726.)

- Vanaf medio juni 1726 was Müller met een knecht te 's-Hertogenbosch, waar hij gedurende drieëntwintig dagen tot en met 5 juli bezig was met het repareren en stemmen van het grote orgel van de St.-Janskerk en het

opdrachtgevers wel enig begrip worden opgebracht. Na zijn terugkomst schijnt Müller de bouw naar tevredenheid te hebben voortgezet. Het werk werd voltooid in maart 1727.

De keuring had plaats op 19 maart 1727, en werd verricht door de organisten Petrus Havingha van de Martinikerk te Groningen, Nicolaas Woordhouder van de Grote of St.-Laurenskerk te Rotterdam en Rynoldus Popma van Oeveringh, de organist van de Jacobijnerkerk. Evert Haverkamp, toentertijd organist van de Oude Kerk te Amsterdam, was eveneens uitgenodigd, maar bleef achterwege.⁵²⁷ Bij de keuring waren de magistraat en “andere fatsoenlicke luijden of Liefhebbers van de muijsijck” aanwezig. Het nieuwe orgel werd bovendien “ten aanhooren van een groote confluentie van menschen, keurlick en met doorloopingh der voornaamste deelen van de musijck bespeelt.”⁵²⁸ Als we Jacob Wilhelm Lustig mogen geloven was niet van alle organisten het spel van bijzonder hoog gehalte. In commentaar op de vaststelling van Werckmeister dat sommigen zich verbeelden dat een organist reeds een groot man is wanneer hij “een Bourrée, of een soortgelyk fransch airtje konne speelen” schreef Lustig: “Van dit begrip was misschien ook zeker Organist, die, schoon hy zig geen kleintje verbeelde, te Leeuwarden, by ’t opneemen van ’t fraaye nieuwe Orgel in de groote Kerk, voor eene aanzienlyke vergadering, slegts *aimable Vainqueur* speelde.”⁵²⁹ Na afloop van de keuring werden genodigden “op den Raadhuyse in de groote Reghtkamer met een glas wijn en sijn toebehooren onthaald”.⁵³⁰

In het rapport dat de keurmeesters enkele dagen later indienden, verklaarden zij “dat alles wat een Orgelmaaker kan doen, om een fray Orgel te maaken, volkomen is in ’t werck gestelt, en considerabel beter is volbraght als het bestek komt te eysschen”.⁵³¹ De geconstateerde verbeteringen waren de volgende:

- De Prestant 16’ van het hoofdwerk stond niet vanaf F in het front maar vanaf E.
- De pijpen voor de laagste tonen zouden volgens het bestek binnen komen te staan en gedekt zijn, maar bleken in het front te staan en van tin te zijn vervaardigd, “soo dat nu meer gemaekt syn boven het besteck vyff de grootste parade Pypen, namentlick groot C: C*, D: D* en E:”. (In werkelijkheid echter, waren de tonen C, Cs en Ds uitgevoerd als transmissies van de Prestant 16’ van het pedaal, terwijl de pijp voor D tussen de frontpijpen van de pedaalprestant 16’ in een zijtoren was geplaatst.⁵³²)

orgel van de Waalse Kerk. (SAHb, OSA, inv.nr. 6155, rekening van Müller d.d. 5 juli 1726; betaling van f 169:10:- op 6 juli 1726; zie ook SAHb, OAJ, inv.nr. 312, fol. 84v.)

- Op 11 juli 1726 ontving Müller f 40,- voor het jaarlijks onderhoud van het (Langlez-)orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam. Uit het feit dat de balgentreder bij het onderhoud gedurende tien dagen assistentie had verleend, kan worden opgemaakt dat deze werkzaamheden geheel of gedeeltelijk vóór die te ’s-Hertogenbosch plaatshadden. (SAA, AWG, inv.nr. 785, betalingen op 11 juli en 8 aug. 1726.)

- Op 22 juli werd aan Müller f 30,- betaald voor werkzaamheden aan het orgel van de Remonstrantse Kerk te Amsterdam. (SAA, ARG, inv.nr. 322.)

⁵²⁷ Eekhoff 1846 II, pp. 163-164; Van Dijk 1979, p. 237; Vlagsma 2003, p. 161. Zowel Haverkamp als Woordhouder waren in het verleden organist van de Jacobijnerkerk geweest.

⁵²⁸ Citaten naar Eekhoff 1846 II, pp. 163-164.

⁵²⁹ Werckmeister/Lustig 1755, pp. 114, 117.

⁵³⁰ Eekhoff 1846 II, p. 163.

⁵³¹ Keuringsrapport d.d. 25 mrt. 1727 (zie Appendix 2, 8b).

⁵³² Van Dijk 1979, p. 237. Het totale gewicht der frontpijpen wordt medegedeeld door Hess: “Alle de gezigt-Pypen zyn van zuiver gepolyst Tin, weegende de 14 grootsten in de zyde-Toorens 708 pond; de 7 in het middelrond 240 p. de 14 in de spitze Toorens 186 pond; de overige kleine in de half-ronde Velden 154 pond, en de Voorpypen in ’t Rugpositief alle te saamen 220 pond, dus te saamen 1508 ponden Tin aan gewigt”. (Hess 1774, p. 48.)

- De Prestant 16' van het hoofdwerk was voorzien van een dubbelkoor vanaf fs¹, de Octaaf 8', eveneens van het hoofdwerk, van een dubbelkoor vanaf c¹. (Een dubbele discant voor de prestanten 16' en 8' is bij Müller gebruikelijk; er moet dan ook worden aangenomen dat hij deze vanaf het begin gepland had, ook al werd er in het contract niets over vastgelegd.)
- Op het pedaal had Müller een register meer gedisponeerd dan waartoe hij krachtens het contract verplicht was. Het betrof de Quint 3'. (Vermoedelijk was dit register in werkelijkheid het drievoets koor uit de pedaalmixtuur. Hess geeft op dat de mixtuur van het pedaal drie koren bezat,⁵³³ in tegenstelling tot de vier koren die contractueel waren vastgelegd. De bij de in 1978 voltooide restauratie gereconstrueerde pedaalmixtuur bevat eveneens drie koren (2'-1½'-1'). Er doen geruchten de ronde dat Müller het drievoets koor van de mixtuur afzonderde teneinde over een extra registerknop te beschikken, waardoor een volledig symmetrische ordening der registerknoppen kon worden bewerkstelligd.)
- Het aantal blaasbalgen was met een uitgebreid tot acht, "dat seer fray is, om dat veel wint tot soo een Orgel vereyscht wort."

De examinatoren verzekerden de stadsbestuurders dat het orgel 'lofflick' was gemaakt.

In het keuringsrapport wordt ten aanzien van de mogelijkheden tot het koppelen van klavieren geen melding gemaakt van een 'verbetering'. In het contract was sprake van "een koppelingh, om het groot-manuael, en rugh-posityff te gelyck te spelen." In twee andere 18^e-eeuwse bronnen echter, is sprake van twee koppelingen, althans van twee registerknoppen voor de koppelingen. Op een plattegrond van de ordening der registerknoppen, welke zich bevindt in het Historisch Centrum (vroeger Gemeentearchief) te Leeuwarden, staan twee knoppen vermeld met de aanduiding 'koppel'; deze waren gesitueerd direct ter weerszijden van de klavieren.⁵³⁴ Ook Hess vermeldt "2 knoppen voor de Koppelingen".⁵³⁵ Ofschoon niet kan worden uitgesloten dat de tweede koppeling pas later in de 18^e eeuw werd toegevoegd moet worden aangenomen dat deze tot het originele bestand behoorde. Wat kan de hoedanigheid van de tweede koppeling geweest zijn? In feite zijn er drie mogelijkheden: (1) een pedaalkoppeling naar het hoofdwerk, (2) een manuaalkoppeling tussen hoofd- en bovenwerk, en (3) de koppeling tussen hoofdwerk en rugpositief was in werkelijkheid gehalveerd, de ene knop bediende de bas, de andere de discant. Dat er een pedaalkoppeling naar het hoofdwerk is geweest (mogelijkheid 1), is niet erg waarschijnlijk. In dat geval zouden de keurmeesters van de toevoeging waarschijnlijk melding hebben gemaakt in hun rapport. Bovendien blijkt uit het orgel van de St.-Bavokerk te Haarlem dat Müller bij aanwezigheid van een sterk gedisponeerd pedaal een pedaalkoppeling niet noodzakelijk achtte. Tegen de aanwezigheid van een koppeling tussen hoofd- en bovenwerk (mogelijkheid 2) spreekt eveneens het feit dat de keurmeesters van de extra koppeling geen gewag maakten. Daar komt nog bij dat ook het bovenwerk dat Müller toevoegde aan het Hoornbeek-orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam – een bovenwerk dat qua dispositie sterk overeenkwam met dat te Leeuwarden – niet koppelbaar was aan de andere werken. Mogelijkheid 3 heeft de beste papieren: een gehalveerde manuaalkoppeling tussen hoofdwerk en rugpositief. Een halvering was geen afwijking van het contract en behoefde derhalve ook niet in het keuringsrapport te worden gememoreerd. Een gehalveerde manuaalkoppeling was in overeenstemming met de traditie waarin Müller stond, de traditie van Duyschot en Hoornbeek.⁵³⁶

⁵³³ Hess 1774, p. 47.

⁵³⁴ Van Dijk 1979, p. 237.

⁵³⁵ Hess 1774, p. 48.

⁵³⁶ Van Dijk en Van Nieuwkoop vermoedden ook reeds dat de manuaalkoppeling gehalveerd is geweest. (Van Dijk 1979, p. 237; Van Nieuwkoop 1988, p. 149.) Bij de restauratie in 1972-'78 is men er echter van uitgegaan

De positionering en hoedanigheid van het bovenwerk verdienen aandacht. Zoals gezegd, koos Müller ervoor het bovenwerk hoog achter het hoofdwerk te plaatsen. Dit was in de Hollandse traditie niet gebruikelijk. Meestal werd het bovenwerk boven het hoofdwerk geplaatst; dikwijls stonden pijpen van de grootste bovenwerkprestant in het front. In Duitsland echter, was de situering van het bovenwerk hoog achter het hoofdwerk reeds geruime tijd bekend. Het *Oberwerk* van het uit 1693 daterende Arp Schnitger-orgel in de St.-Jacobi te Hamburg bijvoorbeeld, kent een dergelijke opstelling. Het grote Schnitger-orgel uit 1702 in Zellerfeld in de Harz – een orgel dat Müller hoogstwaarschijnlijk heeft gekend – was bij gebrek aan beschikbare hoogte voorzien van een *Hinterwerk*, dat eveneens achter het hoofdwerk was geplaatst. (Zou Müller zijn idee hebben opgedaan in Zellerfeld?) In puncto dispositie echter, wijkt het Leeuwarder bovenwerk sterk af van de bovenwerken van Schnitger, welke, naast fluiten en solotongwerken, een volledig prestantenplenum en dikwijls een of twee trompetregisters bezaten, terwijl Müller hoofdzakelijk fluiten en soloregisters disponeerde. Het onderscheid in functie tussen de bovenwerken van de beide orgelmakers komt ook tot uitdrukking in het feit dat die van Schnitger zijn te koppelen aan het hoofdwerk en daarmee ter versterking van dat werk kunnen worden gebruikt, terwijl dat van Müller in Leeuwarden niet koppelbaar is en ook op geen enkele wijze bedoeld is om een grote klanksterkte te bewerkstelligen. In Leeuwarden bestond zelfs de mogelijkheid de klanksterkte naar believen te reduceren door middel van verstelbare luiken die aan de voorzijde van het bovenwerk waren aangebracht. Bij gesloten luiken functioneerde het bovenwerk als echowerk. Het vertoonde in deze toestand sterke overeenkomsten met het echowerk dat Andreas Werckmeister in zijn *Erweiterte und verbesserte Orgelprobe* uit 1698 beschreef. Na eerst een voorbeelddispositie te hebben gegeven voor een orgel met vijftig registers op hoofdwerk, borstwerk, rugpositief en pedaal, vervolgt Werckmeister:⁵³⁷

Wolte man 4. Clavier haben / so könten auf einen sonderlichen Wind-Laden hinter dem Wercke folgende Stimmen gesetzt werden / als 1. Ein gelinde Gedackt 8. Fuß / klein Gedackt 4. Fuß / Nasat 3. Fuß / Siffloit 2. Fuß / kleine Gedak 2. Fuß / *mixtur* 3. Fach/ *Vox human* 8 Fus. Wann nun diese Stimmen gleichsam in einen Kasten verbauet werden könten / wolte die *Harmonia* wie von weiten hervor kommen / und sehr angenehm ins gehör fallen.

Een praktische uitwerking van dit idee kon worden gevonden in het orgel van de St.-Jacobi te Wanzleben bij Maagdenburg, een werkstuk uit 1712 van oud-Schnitger-leerling Matthias Hartmann. Het orgel bezat vierendertig registers op drie klavieren en vrij pedaal, en was, gerekend naar het aantal stemmen, net iets kleiner dan dat van Leeuwarden. Het derde klavier wordt door Adlung omschreven als “Echo oder Verdecktes auf einer besondern Lade, hinten bey dem Oberwerke [= hoofdwerk]”, en bezat de volgende registers: (1) Violdigamba 8', (2) Gedackt 4', (3) Gedacktfloete 2', (4) Spitzfloete 1', (5) Cymbel III, (6) Vox humana 8'.⁵³⁸ Hoewel de dispositie van het Müller-bovenwerk in Leeuwarden niet identiek is aan die van Werckmeister of Hartmann, zijn de overeenkomsten treffend: in hoofdzaak fluitregisters, minstens één kleine mixtuur of cimbels, een of twee solotongwerken. Het is niet bekend of Müller het orgel van Wanzleben heeft gekend; dat hij de *Orgelprobe* van Werckmeister bestudeerd heeft, is echter zeer waarschijnlijk.

Het werk dat door Müller in de Jacobijnerkerk tot stand was gebracht maakte grote indruk op velen. Naar de mening van Joachim Hess was het “een der fraaiste Werken zo wel voor 't gezigt als gehoor,

dat de ene registerknop de manuaalkoppeling bediende en de andere de pedaalkoppeling. (Van Dijk 1979, p. 237.)

⁵³⁷ Werckmeister 1698, p. 51.

⁵³⁸ Adlung 1768 I, pp. 280-281.

welke den beroemden *C. Muller* heeft vervaardigd.⁵³⁹ De anonieme auteur van de *Beschryving van het groot en uitmuntend orgel, in de St. Jans kerk te Gouda* (1764), mogelijk iemand uit de kring rond Joachim Hess, gaf in het ‘voor-berigt’ van zijn werkje een korte opsomming van voortreffelijkheden van verschillende Nederlandse orgels, en stelt met betrekking tot het onderhavige orgel: “Zo steekt by voorbeeld iets uitmuntends in de Mixtuuren en Dulciaan 8 voet, van het Groote Kerks Orgel te Leeuwarden.”⁵⁴⁰ Het moet worden betreurd dat van de geprezen registers alleen de mixtuur van het rugpositief grotendeels bewaard is gebleven. De Leeuwarder stadsgeschiedschrijver Wopke Eekhoff schreef in 1846: “Ook [...] wijlen de Heer L.J. van Dam, die als Orgelmaker, dit werk bijna 50 jaren lang mede heeft onderhouden, noemde het een der uitstekendste werken, welke hij onder al de menigvuldige orgels, door hem onderzocht, mogt aantreffen.”⁵⁴¹ Volgens Broekhuizen, ten slotte, had dit ‘voortreffelijke’ instrument in zijn behandeling drie belangrijke voordelen ten opzichte van andere orgels van deze omvang: “Namelijk ten eerste de gemakkelijke behandeling der clavieren, ten tweede de zonderlinge vlugge aanspraak der geluiden en ten derde de nette inrigting van het regeer- en koppelwerk.”⁵⁴² Hierbij dient te worden aangetekend dat het orgel zich in de tijd van Broekhuizens beschrijving (ca. 1850-1862) niet meer geheel in oorspronkelijke toestand bevond.

Tot in het eerste kwart der 19^e eeuw heeft het Leeuwarder orgel zijn oorspronkelijke dispositie behouden, doch vanaf 1822 moesten ook hier registers, die niet meer aan de muzikale smaak van de tijd beantwoordden, plaatsmaken voor nieuwe. In 1821-'22 voerden de orgelmakers L. en J. van Dam een uitgebreide restauratie uit waarbij vier registers werden vervangen: de Mixtuur van het rugpositief door een Fluit d'Amour 4', de Sexquialter en Cimbels van het bovenwerk door respectievelijk een Fluittravers 8' en een Carillon vanaf c⁰, en de Mixtuur van het pedaal door een Clarinet 2'.⁵⁴³ De werkzaamheden behelsden verder onder meer reparatie van windladen en mechanieken, reparatie en waar nodig vernieuwing van ingescheurde pijpen, vervanging van de twaalf grootste pijpen van de Bourdon 16' door nieuwe van wagenschot, toevoeging van een koppeling pedaal-rugpositief, en het aanbrengen van de evenredig zwevende temperatuur. (Tot deze tijd bezat het orgel waarschijnlijk de middentoonstemming.⁵⁴⁴) Volgens Vlagsma is bij deze ingreep het grootste gedeelte van de toetstractuur vernieuwd.⁵⁴⁵ Ook latere reparaties werden door Van Dam uitgevoerd. In 1852 werden nieuwe blaasbalgen gemaakt en werd mogelijk de Quintadena op het bovenwerk vervangen door een Salicional 8'. In 1859-'60 werd de oude Vox Humana 8' vervangen door een nieuwe met doorslaande tongen.

In de jaren 1883-'85 voerde fa. Van Dam een ‘belangrijke vernieuwing, uitbreiding en herstelling’ uit, waarbij veel oorspronkelijk materiaal verloren is gegaan. De manuaalomvang werd uitgebreid tot g³. Er werden nieuwe manualen en een nieuw pedaalklavier gemaakt. Alle manuaalwindladen werden vernieuwd. De mechanieken werden ingrijpend gewijzigd. Frontpijpen, tongwerken, blaasbalgen,

⁵³⁹ Hess 1774, p. 48.

⁵⁴⁰ Anoniem 1764, p. 3.

⁵⁴¹ Eekhoff 1846 II, p. 166.

⁵⁴² Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 478-479 (II-323, L 1).

⁵⁴³ De gegevens voor de historische beschrijving zijn ontleend aan Van Dijk 1979, pp. 237-239, tenzij anders vermeld. Vlagsma 2003 beweert op p. 375 dat de Cimbels al in 1802 was vervangen, schrijft echter op p. 376 dat dit in 1822 is gebeurd. Vlagsma 2003, p. 376, spreekt van de vervanging van een Mixtuur en een Scherp i.p.v. van twee Mixturen.

⁵⁴⁴ In 1802 was met betrekking tot door Lambertus van Dam uitgevoerde werkzaamheden nog vastgelegd dat het pijpwerk zou worden gestemd “in die hoogte van toon, waarin het zich thans bevindt, in eene welluidende harmonie.” (Vlagsma 2003, p. 375.) Mogelijk werd met ‘welluidende harmonie’ bedoeld op de middentoonstemming.

⁵⁴⁵ Vlagsma 2003, p. 376.

windkanalen en dergelijke werden hersteld.⁵⁴⁶ De dispositie werd sterk gewijzigd. Van de Müller-registers gingen de Viola di Gamba 8', Octaaf 4' en Dulciaan 8' van het bovenwerk verloren. De Scherp van het hoofdwerk moet al op een eerder moment zijn verdwenen. De metalen pijpen voor de tonen C-Dis van de Roerfluit 8' werden vervangen door exemplaren van hout. De intonatie werd ingrijpend gewijzigd, onder meer door het verlagen van kernen en verkleinen van voetopeningen. Om het bovenwerk werd een zwelkast geplaatst. Er werden drie nieuwe koppelingen aangebracht (Ped-Hw, Ped-Rp, Hw-Rp). Bij een grote herstelling in 1928 werd de toonhoogte met een halve toon verlaagd tot de 'normale' toonhoogte, hetgeen werd bewerkstelligd door opschuiving van al het labiale pijpwerk of door verlenging van de pijpen.

De Leeuwarder orgelmakerij Bakker & Timmenga voerde een algehele restauratie uit in de jaren 1972-'78. Daarbij werd de dispositie gereconstrueerd naar de toestand van 1727. In verband met de reconstructie van de westgevel van de kerk, waardoor het balgenhuis kwam te vervallen, werden vier nieuwe, staande balgen tegen de binnenzijde van de gevel geplaatst en aangesloten op het Müller-windkanaal. Windkanalen en afsluiters werden waar nodig naar de Müller-situatie gereconstrueerd. De tremulanten werden eveneens gereconstrueerd. De windladen van Van Dam uit 1883-'85 werden gehandhaafd, daar de cancelmaten nauwelijks van vergelijkbare van Müller verschillen. De mechanieken werden herzien. De klaviatuur werd vernieuwd naar voorbeelden van Van Dam; de oorspronkelijke ordening der registerknoppen werd op basis van de eerder genoemde 18^e-eeuwse plattegrond in ere hersteld, met uitzondering van de koppelingen. De oude toonhoogte (ongeveer een halve toon boven normaal) werd hersteld, waartoe pijpopschuivingen en -verlengingen ongedaan werden gemaakt. De intonatie werd gereconstrueerd. De evenredig zwevende temperatuur bleef gehandhaafd.

Bij werkzaamheden door Bakker & Timmenga in 1989 werd de Vox Humana van dekseltjes voorzien en opnieuw geïntoneerd. Een koppeling Hw-Bw werd aangebracht en er werd gewerkt aan de mechanieken. In 1996 herstelden dezelfde orgelmakers een gescheurde frontstok in de middentoren van het hoofdwerk.⁵⁴⁷ Tot slot volgt hier de huidige (oorspronkelijke) dispositie, met vermelding van de makers van de laden en pijpen:⁵⁴⁸

Hoofdwerk (manuaal 2): C- en Cis-laden Van Dam 1885, gewijzigd door Bakker & Timmenga in 1978, C-g³ (was bij Müller C-c³). Pijpwerk voor de tonen cs³-fs³ Van Dam 1885, tenzij anders aangegeven. Pijpwerk voor de toon g³, voor de dubbelkoren cs³-g³, en kelen, tongen en bekens voor de tonen cs³-g³ van de tongwerken Bakker & Timmenga.

1. Prestant Dd	16'	Müller. Cis en Dis gecombineerd met de Prestant 16' van het pedaal, D in front pedaaltonen (Van Dam 1885), fis ¹ Van Dam 1885(?), ⁵⁴⁹ dubbel vanaf g ⁰ .
2. Octaaf Dd	8'	Müller. Dubbel vanaf c ¹ . ⁵⁵⁰
3. Octaaf	4'	Müller.
4. Roerfluit	8'	C-Dis Van Dam 1885, van eiken. E-c ³ Müller.
5. Quint	3'	Müller.
6. Superoctaaf	2'	Müller? ⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Volgens Vlagsma werden de frontpijpen in de drie ronde torens van hoofdwerk en pedaal geheel vernieuwd. (Vlagsma 2003, p. 377.)

⁵⁴⁷ HON 1726-1769, p. 43.

⁵⁴⁸ Gegevens ontleend aan Van Dijk 1979, pp. 240-241, tenzij anders vermeld.

⁵⁴⁹ Niet aangegeven door Van Dijk 1979.

⁵⁵⁰ Volgens HON 1726-1769, p. 46, is het dubbelkoor nieuw.

⁵⁵¹ Register ontbreekt in de opgave van Van Dijk 1979, p. 240.

Afb. 8. Het oudste bewaard gebleven Müller-orgel. In 1726 gebouwd voor de dorpskerk te Beetgum. In 1862 overgeplaatst naar Westerbork. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

4.3 Beetgum – St.-Martinuskerk, thans Westerbork – St.-Stephanuskerk

Christian Müller nam in 1725 aan om voor *f* 600,- een eenklaviers orgel te bouwen voor de kerk te Beetgum, een dorpje ten noordwesten van Leeuwarden. Op 24 september van dat jaar ontving hij te Leeuwarden de eerste termijn van *f* 250,- ‘voor het onder handen hebbende orgel’.⁵⁵⁷ Waarschijnlijk werden de onderdelen in de Leeuwarder werkplaats gemaakt en nadien naar Beetgum getransporteerd, waar het instrument in elkaar zou worden gezet. Op 9 februari 1726 ontving Müller de tweede, tevens laatste termijn van *f* 350,- voor ‘[e]en compleet orgel gemaackt en den 20 Januari 1726 afgelevert inde kerck tot Betgom’, en nog *f* 28,- ‘boven den accord verdient’, zodat de uiteindelijke prijs van het orgel *f* 628,- bedroeg.⁵⁵⁸

Müller maakte bij de bouw gebruik van een grote hoeveelheid oud pijpwerk. Het is onbekend uit welk orgel dit materiaal afkomstig is. Over een eventueel voorgangerorgel in Beetgum zijn geen gegevens voorhanden, zijn althans geen gegevens gepubliceerd. Merkwaardig is ook, zoals Jongepier

⁵⁵⁷ Van der Galiën 1978, pp. 629-630.

⁵⁵⁸ Van der Galiën 1978, p. 630.

opmerkt, dat het pijpwerk niet de eigenschappen bezit van de traditionele 17^e-eeuwse Friese orgelbouw. Het is niet van zware factuur met dikke wanden en een hoog loodgehalte, zoals kan worden aangetroffen in het werk van de orgelmakers Baders en Kamp, maar van lichte factuur met weliswaar een hoog loodgehalte maar met dunne wanden.⁵⁵⁹ Het kan niet worden uitgesloten dat het pijpwerk van elders afkomstig is, bijvoorbeeld uit Amsterdam. In de jaren 1721-'24, dus niet lang voor zijn vertrek naar Friesland, verwijderde Müller bij verbouwingen meerdere reeksen oud pijpwerk uit orgels van Duyschot (Oude Lutherse Kerk), Schonat (Oude Kerk, kleine orgel) en Weidtmann (Remonstrantse Kerk). Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of het oude pijpwerk in het Beetgumer orgel door een van deze orgelbouwers gemaakt kan zijn.

De oudste bekende dispositieopgave is die welke Nicolaas Arnoldi Knock in 1788 publiceerde. Deze luidt als volgt:⁵⁶⁰

BEETGUM

Het *Orgel* alhier met één Hand-Clavier, heeft navolgende 7 stemmen.

Praestant	8 voet	Mixtuur	3 st.
Holpyp	8 v.	Sexquialter	disc.
Octaaf	4 v.	Tremulant.	
Quint	3 v.	Afsluiting.	
Super Octaaf	2 v.	Windlossing.	

Verders 3 Blaasbalgen. Het Orgel loopt van C tot c drie gestreept.

Gemaakt door *Swartzburg*, te Leeuwarden.

Knocks beschrijving is in twee opzichten opmerkelijk. Om te beginnen kan aan de hand van het te Westerbork bewaard gebleven instrument worden vastgesteld dat de opgave niet helemaal correct is. Afgezien van het feit dat de Roerfluit hier Holpyp wordt genoemd, wordt de deling van de Quint 3' niet opgegeven, en ontbreekt de gehalveerde Trompet 8'; daarentegen is de Windlossing die Knock noemt in het instrument niet aanwezig. Belangrijker echter, is Knocks mededeling dat Schwartzburg de maker van het orgel zou zijn. De zakelijke afwikkeling van het project liep immers via Christian Müller?

Dat Schwartzburg een belangrijke rol heeft gespeeld in de bouw wordt door het instrument zelf bevestigd. Op veel, zo niet alle pijpen staat een cancelnummer, zoals bij Schwartzburg gebruikelijk.⁵⁶¹ Daar staat tegenover dat het uiterlijk van het orgel voor deze bouwer niet karakteristiek is. Hetzelfde geldt in zekere zin voor de dispositie. Op alle eenklaviers Schwartzburg-orgels komt behalve de Holpijp 8' ten minste nog een fluit van drie, twee of anderhalf voet voor, en men zou in plaats van de Sexquialter een Cornet verwachten. De vraag of de kast wel karakteristiek is voor Müller laat zich moeilijk beantwoorden daar er geen andere eenklaviers, achtvoets orgels bewaard zijn gebleven die met zekerheid aan hem kunnen worden toegeschreven; een referentie ontbreekt dus. De dispositie is in ieder geval wel karakteristiek voor Müller: er zijn bijna alleen prestantregisters, daaronder bevindt zich een tertshoudend discantregister, de enige fluit is een Roerfluit 8', er is een Trompet 8', en de Prestant 8' heeft een dubbele discant. Aangenomen moet worden dat Müller het werk ontworpen heeft en voor het project verantwoordelijk was, terwijl zijn meesterknecht Schwartzburg was belast met een belangrijk deel van de uitvoering.

⁵⁵⁹ Jongepier 1988, p. 24.

⁵⁶⁰ Knock 1788, p. 13.

⁵⁶¹ Jongepier 1988, p. 28.

De rekeningboeken van Beetgum zijn vanaf 1738 compleet. Uit de boeken valt op te maken dat Johann Michael Schwartzburg het orgel in ieder geval sinds 1735 en tot zijn dood in 1748 onderhield.⁵⁶² In 1792 voerde de Leeuwarder orgelmaker Albertus van Gruisen een ingrijpende herstelling uit voor *f* 225,-. Mogelijk was hij degene die het pedaalklavier vervaardigde dat thans nog aanwezig is. Van Gruisens leerling Johann Adolf Hillebrand maakte in 1819 het orgel schoon en voorzag de frontpijpen van nieuwe tinfoelie en verguldsel op de labia. Het instrument heeft tot 1861 te Beetgum dienst gedaan en werd toen vervangen door een nieuw, groter orgel van Petrus van Oeckelen. Het Müller-orgel werd door de orgelmakers ingenomen, en in 1862 voor *f* 1.200,- geleverd aan de dorpskerk te Westerbork.⁵⁶³ Mogelijk is bij deze gelegenheid de Sexquialter vervangen door een Viola di Gamba 8'.

In 1953 werd het orgel gerestaureerd door de Gebr. Van Vulpen te Utrecht. Er vond technisch herstel plaats. De Viola di Gamba werd vervangen door een nieuwe Sexquialter, waardoor de oorspronkelijke dispositie werd teruggewonnen. De winddruk werd aanzienlijk verlaagd (naar 60 mm), in verband waarmee de voetopeningen van de pijpen drastisch werden vergroot. Door verschuiving van het pijpwerk met een halve toon werd de toonhoogte van het instrument bijna een halve toon boven normaal. Op de frontpijpen werd nieuwe tinfolie aangebracht.

In verband met de kerkrestauratie werd het orgel, dat in slechte toestand verkeerde, in 1983 gedemonteerd. Terloops zij opgemerkt dat men zich tot dit moment in Westerbork niet bewust was van het feit dat Christian Müller de bouwer was van het orgel. Evenmin wist men wanneer het gebouwd was en waar het vandaan kwam. Pas na onderzoek dat werd uitgevoerd ter voorbereiding op de restauratie van het orgel door Albert de Graaf in 1986-'87, waarbij Klaas Bolt als adviseur optrad, werd duidelijk dat dit het oude Müller-orgel van Beetgum moest zijn. De restauratiewerkzaamheden omvatten onder meer het herstel van de kast, de balgen, kanalen, windlade en mechanieken. De meeste wijzigingen uit 1953 werden ongedaan gemaakt: na inventarisatie werden de pijpen gerestaureerd en op hun oorspronkelijke plaats teruggezet; de pijpen werden verlengd tot de normale toonhoogte ($a^1 = 440$ Hz); de voetopeningen werden weer verkleind en de winddruk verhoogd tot 72 mm. De Sexquialter uit 1953 werd vervangen door een nieuwe. De kast werd geschilderd in Venetiaans rood. De Graaf maakte in 1988 een nieuwe tremulant, en restaureerde in 1991 de Trompet 8'.⁵⁶⁴

Het orgelfront is vijfdelig, met een ronde middentoren, tweedelige tussenvelden en spitse zijtorens.⁵⁶⁵ De indeling is hiermee eenvoudiger dan die van de iets grotere instrumenten van Müller, die vaak driedelige tussenvelden bezitten. De orgelkast is 87 cm diep en is geheel van eiken, met uitzondering van het onderste zetluik in de achterwand, dat van vuren is. Vermoedelijk zijn voor deze kast delen van een oudere kast gebruikt.

De klaviatuur bevindt zich aan de voorzijde van het instrument. De schitterende bakstukken bij het klavier trekken de aandacht. De rijke uitvoering is opvallend, daar de weinige bewaard gebleven bakstukken van Müller (van het Bavo-orgel en van enkele kabinetorgels) en die van zijn leerlingen Pieter Müller en J.H.H. Bätz veel eenvoudiger van uitvoering zijn. Er bestaat enige reden tot twijfel aan de authenticiteit van deze bakstukken, daar de vormgeving een latere ontstaanstijd doet vermoeden dan de tijd waarin het orgel is gebouwd. Echter, nergens in de bronnen wordt melding gemaakt van het verfraaien van het orgel in later jaren.

⁵⁶² De gegevens omtrent de geschiedenis van het orgel zijn ontleend aan Jongepier 1988, pp. 24-26, tenzij anders vermeld.

⁵⁶³ *De Mixtuur* 60 (juni 1988), p. 475.

⁵⁶⁴ *HON* 1726-1769, p. 39.

⁵⁶⁵ Onderstaande beschrijving van de huidige toestand van het orgel is een enigszins samengevatte en gereviseerde versie van de beschrijving van Jongepier. (Jongepier 1988, pp. 26-28.)

Het manuaal heeft ondertoetsen met ivoorbeleg, dat per toets in twee delen is opgelijmd. De boventoetsen zijn van lichtbruin hout met dun beleg van ebben. De ondertoetsen hebben een totale lengte van 11,2 cm; het voorste deel meet 3,8 cm. De boventoetsen hebben een lengte van 7,1 cm (onderaan) respectievelijk 6,8 cm (bovenop). De frontons op de ondertoetsen zijn van lichtbruin hout, iets gewelfd, maar zonder profiel. Het orgel is voorzien van een eiken pedaalklaviertje met de omvang C-d⁰. De lengte van de boventoetsen bedraagt 7,5 cm. Zoals gezegd is dit pedaal misschien pas in 1792 toegevoegd. Mogelijk bezat het orgel oorspronkelijk in het geheel geen pedaal; Knock maakte in 1788 ook nog geen melding van een aangehangen pedaal. De registerknoppen zijn van donkerbruin hout, ongeschilderd, met een kort model knop. De registernamen zijn aangebracht op witte houten tabletten.

De drie oude spaanbalgen zijn achter het orgel opgesteld, in een balgenhok, waarvandaan, uiteraard, het hoofdkanaal naar het orgel loopt. Onderin het orgel bevindt zich op het hoofdkanaal een kastje met een inliggende tremulant. Vervolgens vertakt het hoofdkanaal zich in twee kanalen, waarvan het ene naar de C-kant van de lade loopt en het andere naar de Cis-kant. Beide kanalen hebben een afsluiting, die tegelijk door één knop worden bediend. De kanalen en overige delen zijn van eiken.

De windlade heeft weliswaar twee kanaalingangen, maar is een ongedeelde lade. De lade, alsmede de stokken en roosters zijn van eiken. De ventielkast wordt afgesloten door twee inliggende voorslagen die met ijzeren klemmen worden vastgezet. De cancelindeling van de lade is:

$b^0 fs^0 B Gs c^0 e^0 gs^0/c^1-c^3/Fs E D C Cs Ds F/h^2-cs^1/a f cs^0 A G H ds^0 g^0 h^0$.

De wellenborden voor manuaal en pedaal zijn gemaakt van eiken en hebben eiken nokken. Het wellenbord voor het manuaal heeft eiken wellen met armen van ijzer, dat voor het pedaal grenen wellen met armen van eiken. Tussen het klavier (uitgevoerd als eiken staartklavier) en het wellenbord bevinden zich twee nieuwe winkelbalken met messing winkelhaken. De abstractuur is van eiken; de horizontale abstractuur is oud, de verticale nieuw. Het draadwerk is eveneens nieuw. De registerwalsen zijn achzijdig en vervaardigd van eiken. De staande walsen hebben armen van ijzer, de liggende armen van eiken.

Met uitzondering van de frontpijpen en de grotere binnenpijpen lijkt al het historische labiaalpijpwerk van vóór 1726 te dateren. Het pijpwerk is dun van wand en heeft een hoog loodgehalte. Een belijnde labiumvorm is niet aanwezig, behalve bij de grotere pijpen van Müller. Tooninscripties bevinden zich meestal aan de voorzijde, maar ook wel aan de achterzijde, rechts van het soldeerkruis. De dispositie luidt:

Manuaal: lade C-c³.

1. Praestant Dd	8'	C en Cs binnen, metaal, open, met rond ingeritste labia en zijbaarden; D-b(es) ¹ in het front (h ⁰ -b ¹ in de tussenvelden, dubbel; in onder- en bovenvelden dezelfde tonen), met rond ingeritste, vergulde labia, geen zijbaarden; h ¹ -c ³ op de lade, dubbel.
2. Roerfluit	8'	Metaal. Grootste pijpen Müller, rond ingeritste labia, zijbaarden; losse hoeden, oorspronkelijk afgedicht met papier, thans met modern materiaal op katoenbasis.
3. Octaaf	4'	
4. Quintprestant D	3'	
5. Roerquint B	3'	Geweven labia zonder belijnde vorm, zijbaarden, losse hoeden.
6. Sexquialter D III		De Graaf 1987. Samenstelling: c ¹ 2 ² / ₃ ' 1 ³ / ₅ ' 1 ³ / ₅ '.
7. Octaaf	2'	
8. Mixtuur III		Grotendeels oud pijpwerk, door De Graaf hier en daar aangevuld met nieuw pijpwerk. Samenstelling (hersteld door De Graaf):

C		1'	$\frac{2}{3}'$	$\frac{1}{2}'$
c ⁰		1 $\frac{1}{3}'$	1'	$\frac{2}{3}'$
g ⁰		2'	1 $\frac{1}{3}'$	1'
c ¹		2 $\frac{2}{3}'$	2'	1 $\frac{1}{3}'$
f ¹		4'	2 $\frac{2}{3}'$	2'

9. Trompet B/D 8' Stevels en koppen van eiken. Om de stevels een perkamenten band met toonhoogteletters, in 1987 nieuw aangebracht. Kelen van messing, enigszins schuin aan de onderzijde. Tongmateriaal grotendeels oud.

Pedaal: C-d⁰. Aangehangen aan manuaal.

Tremulant, Afsluiting.

Windvoorziening: drie spaanbalgen.

Winddruk: 72 mm.⁵⁶⁶

Toonhoogte: a¹ = 440 Hz.

Temperatuur: Neidhardt III.⁵⁶⁷

4.4 Koudum

In de jaren 1647-'51 bouwden de orgelmakers Arnold en Tobias Bader een orgel met hoofdwerk, rugpositief en aangehangen pedaal in de dorpskerk te Koudum. Aanvankelijk werd het instrument door de organisten onderhouden, later door orgelmakers, onder wie Johannes Radeker, die het instrument van 1721 tot 1724 onderhield.⁵⁶⁸ De kerkrekeningen vermelden op 20 augustus 1726 een betaling van f 84:10:- aan Christian Müller 'voor gedane reparasie aant dorpsorgel'.⁵⁶⁹ Helaas zijn omtrent de reparatie geen bijzonderheden bekend. Een jaar later werkte Müller opnieuw aan het orgel. Ditmaal zijn we over de werkzaamheden beter geïnformeerd. Het bestek van 15 april 1727 bleef bewaard en luidt:⁵⁷⁰

Het orgel in de kerck tot Coudum geExamineert, en bevonden als volgt –

ten eersten is het werck ontstelt, en vervuyt, de meeste pijpen geven haare behoorlijke aanspraak niet, daarbij sijn verschijdene doorspraaken ende het geheele geluyd van t orgel disaccoort bevonden –

is also nootsaaklyck, dat alle de pijpen uyd het orgel werden genoomen, alle defecte in de secreetlaaden gerepaarert, het reegeeerwerck wel gangbaar gemaackt, de wint digt gemaackt, ende alle pijpen opnieuw geintonert en suyver weederom opgesteld,

daarbij was nootig, een koppeling inde handclavieren te maken, om daarmede het eene clavier aan het andere de coppelen tot meerder versterking van de vois, ende oock om meerder variatien op het orgel de maaken,

voor deese bovengestelte reparatie, ende voor arbeidsloon, ende andere daartoe behoorende materialen sal op sijn minst worden veryscht seventig Carolij guldens vermiets een balgentreeter tot kosten van de kerck

–

hierbij is mede begreben alle reys en teeringkosten,

⁵⁶⁶ HON 1726-1769, p. 40.

⁵⁶⁷ Ibid.

⁵⁶⁸ Vlagsma 2003, pp. 213-214.

⁵⁶⁹ Ten Hoeve 1979, p. 688.

⁵⁷⁰ Een reproductie van het bestek is opgenomen in Van der Meer 1986, p. 123.

dit bovengestelde aldus van mij ondergeschreven aengenomen om hetselve bij eerste occasie of kort naa pinxteren de beginnen –

actum, Coudum, den 15 april 1727

Christian Müller
Orgelmaaker

Of de werkzaamheden precies conform het bestek werden uitgevoerd is niet zeker. Op 20 augustus 1727 ontving Müller *f* 60,- (het bestek vermeldde *f* 70,-) ‘voor gedane riperaatje aan ’t dorps-orgel volgens ackoord’.⁵⁷¹

De rekeningboeken vermelden voor de rest van de 18^e eeuw slechts kleine uitgaven voor onderhoud aan het orgel.⁵⁷² De dispositie die Knock in 1788 publiceerde,⁵⁷³ komt waarschijnlijk overeen met die welke het orgel ook ten tijde van Müller bezat. Over eventuele werkzaamheden in de eerste helft van de 19^e eeuw zijn geen gegevens beschikbaar. In 1858-’59 bouwde de firma L. van Dam & Zonen een nieuw orgel, waarin oud pijpwerk werd hergebruikt.⁵⁷⁴ Dit instrument bestaat nog steeds.

In de geciteerde posten uit de rekeningboeken, welke betrekking hadden op betalingen aan Müller, was sprake van reparatie, niet van vervanging van registers. Het is daarom bijzonder opmerkelijk dat het huidige Van Dam-orgel niet alleen materiaal van Bader bevat, maar ook enkele reeksen pijpen van Müller. De dispositie van het orgel luidt:⁵⁷⁵

1. Bourdon	16’	5. Roerfluit	4’	8. Tertiaan I-II	
2. Prestant	8’	6. Prestantquint	3’	9. Cornet D III	
3. Holpijp	8’	7. Superoctaaf	2’	10. Trompet B/D	8’
4. Octaaf	4’				

Manuaalomvang: C-g³; omvang van het aangehangen pedaal: C-g⁰. Tremulant, Ventiel, Afsluiting. Forte/pianotrede.

Van het pijpwerk dat dateert van vóór 1859 wordt in de encyclopedie *Het historische orgel in Nederland* de volgende beschrijving gegeven:⁵⁷⁶

Bader-pijpwerk is te vinden in de volgende registers: Bourdon 16’ (vanaf gis), Holpijp 8’ (vanaf f), Roerfluit 4’ (vanaf g), Tertiaan (tertskoor, op een van de pijpen inscriptie ‘Mexdur’) en de Cornet (5 1/3’-koor gedekt tot g²). Müller-pijpwerk bleef bewaard in de registers Prestant 8’ (binnenpijpen [d.i. v.a. fs¹]), Holpijp 8’ (Gis-e), Roerfluit 4’ (C-fis, op een van de pijpen de inscriptie ‘Roorquint’), Tertiaan (tweevoets koor) en Trompet 8’ (stevels en koppen, hout.) De Prestantquint 3’ bezit eveneens pijpwerk van vóór 1859, maar van een tot nu toe onbekende herkomst. Het Bader-pijpwerk is van lood. De gedekte pijpen bezitten het kenmerkende scherp geritste ‘dakjes’-labium; de open pijpen bezitten spits geritste bovenlabia. Het Müller-pijpwerk bezit rond geritste labia, zowel voor de gedekte als voor de open pijpen.

Zoals reeds bleek, wijst niets erop dat Müller in Koudum registers heeft vervangen. Het moet niet worden uitgesloten dat Van Dam gebruik maakte van pijpwerk dat uit een ander afgebroken Müller-orgel afkomstig was, mogelijk uit het Müller-orgel van de dorpskerk te Huizum, dat in 1849 door Van

⁵⁷¹ Van der Meer 1986, p. 122.

⁵⁷² Vlagsma 2003, pp. 214, 402.

⁵⁷³ Knock 1788, p. 25.

⁵⁷⁴ Vlagsma 2003, p. 402.

⁵⁷⁵ HON 1858-1865, p. 92.

⁵⁷⁶ HON 1858-1865, p. 94.

Dam was afgebroken en vervangen door een nieuw orgel (waarvoor overigens ook oud pijpwerk werd hergebruikt).

4.5 Leeuwarden – Lutherse Kerk

Sinds december 1725 waren Christian Müller, zijn vrouw en zijn medewerkers als lidmaat verbonden aan de Lutherse Gemeente te Leeuwarden. Organist van de Lutherse Kerk was op dat moment Henricus Radeker, die een jaar tevoren als 16-jarige jongeling in zijn ambt was benoemd. Henricus was de jongste zoon van Johannes Radeker, een vakbekwaam orgelmaker die als meesterknecht voor Arp Schnitger had gewerkt,⁵⁷⁷ en die tussen 1713 en 1724 het orgel van de Lutherse Kerk had onderhouden.⁵⁷⁸ Henricus Radeker en Christian Müller moeten elkaar te Leeuwarden regelmatig hebben gesproken. Hun verstandhouding zal goed zijn geweest. In later jaren zouden de twee meer dan eens samen optrekken in orgelbouwkundige aangelegenheden, niet in de laatste plaats bij de totstandkoming van het nieuwe orgel voor de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem, van welke kerk Radeker in 1734 tot vaste organist zou worden benoemd.

Het orgel van de Lutherse Kerk was een opmerkelijk instrument met een manueel en vrij pedaal, waarop Arp Schnitger zijn stempel had gedrukt. De Groninger organist Siwert Meijer schrijft in zijn ‘Bijdragen tot de geschiedenis van het orgelmaken’, die in 1853 en 1854 in verschillende afleveringen in het muziektijdschrift *Caecilia* werden gepubliceerd, dat Arp Schnitger in de Lutherse Kerk te Leeuwarden op een onbekend ogenblik tussen 1702 en 1712 een nieuw ‘werkje’ had gebouwd.⁵⁷⁹ Uit een andere bron is bekend dat in 1708 een schenking werd gedaan van f 582,- ten behoeve van het orgel, welk gegeven doet vermoeden dat Schnitgers werkzaamheden in of kort na 1708 plaats hadden.⁵⁸⁰ Er zijn aanwijzingen dat Schnitger geen nieuw orgel bouwde, maar een bestaand instrument renoveerde. Afgezien van het feit dat reeds in 1704, dus vier jaar voordat de schenking plaats had, een nieuwe organist werd aangesteld,⁵⁸¹ blijkt uit een archiefstuk uit 1777 dat de klavieren de toon F als ondergrens hadden.⁵⁸² Omdat een dergelijke ondergrens al ruim een eeuw niet meer gebruikelijk was en bovendien in het oeuvre van Schnitger niet voorkomt, moet worden aangenomen dat het instrument zijn oorsprong had in de 16^e eeuw, en door Schnitger werd verbouwd. De dispositie die Hess meedeelt (vijftien stemmen op een manueel en vrij pedaal⁵⁸³) is mogelijk nog die welke door Schnitger tot stand werd gebracht.

In het najaar van 1726 werd het orgel hersteld door Christian Müller. Het rekenboek vermeldt in oktober 1726: “Mons. Müller orgelmaker vereert 12 gl wegens reparatie aant orgel in plaats van stoelgeld voor hem en zijn vrouw.”⁵⁸⁴ Terloops zij opgemerkt dat de in 1732 te Leeuwarden geboren Joachim Hess later ook lid was van de Lutherse Gemeente en gedurende zijn leerjaren dikwijls de orgeldienst waarnam, totdat hij in 1749 naar Gouda vertrok.⁵⁸⁵ In verband met de overplaatsing naar een nieuw kerkgebouw breidde de orgelmaker Johann Gotlob Walter uit Akkrum in 1774-’75 alle registers van het orgel in de bas met drie tonen uit, waartoe de kast moest worden verbouwd en een balg toegevoegd. In 1797 bouwde Albertus van Gruisen een nieuw orgel in de oude kast. Dit werd in

⁵⁷⁷ Van Nieuwkoop 1988, p. 396.

⁵⁷⁸ Vlagsma 2003, p. 163.

⁵⁷⁹ Edskes & Vogel 2009, p. 221.

⁵⁸⁰ Vlagsma 2003, p. 69. Fock 1974, p. 246, spreekt van een schenking van f 450,-.

⁵⁸¹ Fock 1974, p. 245.

⁵⁸² Vlagsma 2003, p. 68.

⁵⁸³ Hess 1774, p. 48.

⁵⁸⁴ Van Nieuwkoop 1988, p. 397.

⁵⁸⁵ Hess 1774, inleiding door A.J. Gierveld (1980), pp. 4-5.

1869 vervangen door een geheel nieuw instrument van de firma L. van Dam & Zonen, hetwelk nog steeds bestaat.⁵⁸⁶

4.6 Sneek – Martinikerk

Het orgel in de Martinikerk te Sneek was een imposant werkstuk van Arp Schnitger, dat in 1711 was voltooid. Het was met zesendertig registers op drie manualen en pedaal het grootste orgel van de provincie, althans tot de voltooiing van het Müller-orgel voor de Jacobijnerkerk te Leeuwarden, dat volgens contract één, uiteindelijk echter twee registers meer zou bezitten dan dat van Sneek. De bouw van het Sneeker orgel was hoofdzakelijk in handen geweest van Schnitgers knechten Johannes Radeker en Rudolph Garrels. Radeker, destijds te Groningen woonachtig, werd na de voltooiing met het jaarlijks onderhoud belast.⁵⁸⁷

In het najaar van 1726 bracht Christian Müller voor *f* 70,- enkele verbeteringen aan,⁵⁸⁸ waarover helaas geen bijzonderheden bekend zijn. In 1728 werkte Caspar Müller tweemaal aan het Schnitger-orgel. In januari maakte hij voor *f* 22,- een koppeling tussen hoofdwerk en rugpositief,⁵⁸⁹ en in juni verrichtte hij onderhoudswerkzaamheden voor een bedrag van *f* 24:19:-. Vanaf 1733 verzorgde Schwartzburg het onderhoud.⁵⁹⁰ Na de vele wijzigingen die het Schnitger-orgel zich in de loop der eeuwen heeft moeten laten welgevalen, inzonderheid de herbouw in 1898 en de vernieuwing in 1925 door Van Dam, resteren van het oorspronkelijke bestand slechts de hoofdwerkklade, de prachtige kast, de frontpijpen en enkele reeksen binnenpijpwerk.

4.7 Leeuwarden – Westerkerk

In het contract met Christian Müller aangaande de bouw van het nieuwe orgel voor de Jacobijnerkerk werd vastgelegd dat hij het oude orgel zou wegnemen, om het in de Westerkerk, eveneens te Leeuwarden, weer op te stellen, “sodanigh dat het volkomen gebruykbaar is, alles voor soo verre het orgelmakerswerck betreft.” Het oude orgel van de Jacobijnerkerk was in 1617-'18 ‘verbeterd’ of mogelijk zelfs nieuw vervaardigd door Anthony Verbeeck. Het stond op een balkon aan de noordmuur van de kerk, en was voorzien van luiken. In 1654 was het orgel wederom ‘verbeterd’ door Arnold en Tobias Bader, en rond 1700 verbouwd door Jan Harmens Kamp. Kamp had het orgel gedeeltelijk van nieuw pijpwerk voorzien en moet een nieuwe lade voor het rugpositief hebben gemaakt. Het hoofdwerk bezat nog een springlade.⁵⁹¹ Het orgel was ambtshalve bespeeld door een aantal organisten die vanuit Friesland naar Holland waren getrokken en daar naam hadden gemaakt als organist en als orgelkeurder: Evert Havercamp (1683-'93, nadien organist van de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam), Egbert Enno Veldcamps (1694-1702, nadien organist van de Grote of St.-Laurenskerk te

⁵⁸⁶ Vlagsma 2003, pp. 380-381.

⁵⁸⁷ Fock 1974, p. 244.

⁵⁸⁸ Vlagsma 2003, p. 183.

⁵⁸⁹ Vlagsma 2003, p. 183. In L. Kooistra (ed.), *Een Fraai en zeer schoon Orgel* (Sneek 1988), (zonder paginering), wordt slechts gesproken van *herstel* van de koppeling tussen manuaal en rugpositief; zo ook in J. Jongepier, ‘Het orgel in de Martinikerk te Sneek’, *Het Orgel* 85 (1989), pp. 187-196, hier p. 187.

⁵⁹⁰ Vlagsma 2003, p. 183.

⁵⁹¹ Vlagsma 2003, pp. 42-43, 64-65, 157, 379; Vlagsma 2004, *passim*. Hier dient te worden opgemerkt dat Vlagsma zichzelf in zijn publicaties dikwijls tegenspreekt waar het gaat om klavieromvangen, namen van orgelbouwers die bij werkzaamheden betrokken waren, en de aard der uitgevoerde werkzaamheden. Ik heb voor mijn tekst de gegevens gebruikt die mij het meest waarschijnlijk voorkwamen.

Alkmaar; diens zoon Aeneas Egbertus Veldcamps was eveneens organist en gerespecteerd orgelkundige), en Nicolaas Woordhouder (1702-'07, nadien organist van de Pieterskerk te Leiden, en vanaf 1720 organist van de Grote of St.-Laurenskerk te Rotterdam).⁵⁹²

Toen Müller het orgel in april 1727, dus kort na de voltooiing van het nieuwe grote orgel, overplaatste naar de Westerkerk,⁵⁹³ werd bevonden 'dat daaraan sommige fouten en defecten' waren. Besloten werd om van de gelegenheid gebruik te maken de gebreken te verhelpen en enkele dispositiewijzigingen aan te brengen. Hiertoe werd op 13 juni 1727 een contract gesloten.⁵⁹⁴ Een viertal registers zou worden vervangen, kennelijk met het oogmerk de klankcapaciteit te vergroten:

	<u>oorspronkelijk:</u>	<u>te vervangen door:</u>
Hoofdwerk	Holpijp 8'	Bordon 16'
	Fluit 4'	Holpijp 8'
	Quintadeen 8'	Tertiaan
Rugpositief	Quintadeen 8'	Holpijp 8'

Voorts dienden de frontpijpen van nieuwe folie te worden voorzien. Het lood van de verwijderde pijpen zou vervallen aan Müller. De aanneemsom bedroeg f 450,-. Het orgel werd op 25 juli 1727 gekeurd.⁵⁹⁵

Er zijn drie dispositieopgaven bekend, die alle dateren van na de verbouwing door Müller: die van Hess,⁵⁹⁶ die van Broekhuizen,⁵⁹⁷ en die in een advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 17 januari 1845, waarin bekend werd gemaakt dat het orgel openbaar geveild zou worden. De opgave van Broekhuizen is in beginsel identiek aan die van Hess maar vermeldt nog enkele nevenregisters. De opgave in de advertentie wijkt op enkele punten af. Onderstaande dispositie is gebaseerd op Hess, en aangevuld met enkele gegevens van Broekhuizen en uit de genoemde advertentie. De nieuwe registers van Müller zijn onderstreept.

Manuaal		Rugwerk		Pedaal
1. <u>Bourdon</u>	16'	1. <u>Holpyp</u>	8'	Aangehangen
2. Praestant	8'	2. Praestant	4'	
3. <u>Roerfluit</u> ⁵⁹⁸	8'	3. Octaav	2'	
4. Octaav	4'	4. Sexquialter [D ⁵⁹⁹] II		
5. Quint	3'	5. Scharp III		
6. Octaav	2'	[6. Quint	3' ? ⁶⁰⁰	
7. <u>Tertiaan</u> ⁶⁰¹		[7. Quintfluit	3' ? ⁶⁰²	

⁵⁹² Vlagsma 2003, pp. 272-273, voor de gegevens omtrent Havercamp en Veldcamps; Cevaal 1999, pp. 71, 277, voor de gegevens omtrent Woordhouder te Leiden. Volgens Vlagsma 1992, p. 136, is Woordhouder te Leiden eerst als organist van de Hooglandse Kerk werkzaam geweest en pas later van de Pieterskerk.

⁵⁹³ Vlagsma 2003, p. 78, naar: GA Leeuwarden, OA, M 37 (resoluties magistraat), 11 april 1727.

⁵⁹⁴ Zie Appendix 2, 9.

⁵⁹⁵ Vlagsma 2003, p. 79. Merkwaardig genoeg beweert Vlagsma op een andere plaats in dezelfde publicatie dat het orgel pas begin augustus 1727 werd opgeleverd. (Vlagsma 2003, p. 163.) De overeengekomen som van f 450,- werd op 8 aug. 1727 aan Müller uitbetaald. (Vlagsma 2003, p. 79.)

⁵⁹⁶ Hess 1774, p. 48.

⁵⁹⁷ Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 479-480 (II-325, L 2).

⁵⁹⁸ Het contract vermeldt een Holpijp; Hess spreekt van een 'Rhoerfluit'.

⁵⁹⁹ Volgens de advertentie in de *Leeuwarder Courant*; vermoedelijk de oorspronkelijke situatie.

⁶⁰⁰ Volgens de advertentie in de *Leeuwarder Courant*; mogelijk origineel.

8. Sexquialter II
 9. Mixtuur IV-V
 10. Trompet [B/D⁶⁰³] 8'

Manuaalomvang: CDEFGA-c³ (hoofdwerk), CDE-c³ (rugpositief).⁶⁰⁴ Koppeling,⁶⁰⁵ tremulant, ventiel,⁶⁰⁶ calcanteschel.⁶⁰⁷ Vier blaasbalgen.

In de eerste week van september 1727 werd opdracht verleend het orgel te doen schilderen.⁶⁰⁸

De luiken van het orgel werden in 1773 verwijderd en vervangen door gesneden vleugelstukken. In 1805 voerde de Groninger orgelmaker N.A. Lohman een grote reparatie uit. In het bestek was onder meer bepaald dat er voor hoofd- en rugwerk afsluiters zouden worden aangebracht, en dat het orgel zou worden omgestemd in een nog overeen te komen stemming. Bij deze operatie werd de Scherp van het rugpositief vervangen door een Dulciaan 8'. De firma L. van Dam & Zonen bouwde in 1846 een nieuw orgel voor de Westerkerk. Het oude orgel was in 1845 ter veiling aangeboden, maar er hadden zich blijkbaar geen serieuze gegadigden gemeld; het instrument werd uiteindelijk door de orgelmakers ingenomen.⁶⁰⁹

⁶⁰¹ In de advertentie wordt gesproken van een 'Tertiaan 2 voet'. Wordt hier bedoeld een enkelkorige tertiaan waarbij '1 $\frac{3}{5}$ ' is afgerond naar '2', of een tweekorige tertiaan met de samenstelling 2' - 1 $\frac{3}{5}$ ', zoals die ook is aan te treffen in Haarlem?

⁶⁰² Volgens de advertentie in de *Leeuwarder Courant*; mogelijk origineel.

⁶⁰³ Volgens de advertentie in de *Leeuwarder Courant*; vermoedelijk de oorspronkelijke situatie.

⁶⁰⁴ Vlagsma 2003, pp. 65, 380; Vlagsma 2004, pp. 34-35, 39.

⁶⁰⁵ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

⁶⁰⁶ Volgens de advertentie in de *Leeuwarder Courant*; Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

⁶⁰⁷ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

⁶⁰⁸ Vlagsma 2003, p. 163.

⁶⁰⁹ Vlagsma 2003, pp. 379-380. In 1848 bouwden de orgelmakers Van Dam een nieuw orgel in de kerk van Dongjum, waarbij zij gebruik maakten van een aanzienlijke hoeveelheid oud pijpwerk. Vlagsma acht het 'vrijwel zeker' dat dit pijpwerk afkomstig was uit het afgebroken oude orgel van de Westerkerk te Leeuwarden. Uit inventarisatie zou zijn gebleken dat vier van de zeven registers in Dongjum voor het grootste deel bestaan uit pijpwerk van Jan Harmens Kamp. (Vlagsma 2004, pp. 34-35.) Of dit pijpwerk werkelijk uit het voormalige Westerkerkorgel afkomstig is, valt echter nog te bezien. In ieder geval doet de aanwezigheid van sommige pijpen vragen rijzen, zo bijvoorbeeld enkele pijpen van de Holpijp 8' te Dongjum. Volgens Vlagsma bestaat dit register van C t/m H uit pijpwerk van Van Dam, en van c⁰ t/m f³ uit pijpen van een Fluit 4' van Jan Harmens. Dit is bijzonder merkwaardig, omdat Müller het Westerkerkorgel in 1727 van zijn Fluit 4' had ontdaan. Nu zou men kunnen aanvoeren dat Müller mogelijk voor een van zijn twee Holpijpen 8' oude pijpen van de Fluit 4' van Jan Harmens een octaaf naar boven verschoof en pijpen voor het groot octaaf bijmaakte, en dat op deze wijze een groot gedeelte van de Fluit 4' bewaard bleef. Echter, ook op deze wijze kan de zaak niet worden verklaard, omdat in Dongjum het pijpwerk van Jan Harmens doorloopt tot f³, terwijl Müllers Holpijpen 8' slechts c³ als bovengrens hadden. Daar komt nog bij dat de pijpen cs⁰, ds⁰, fs⁰ en gs⁰ niet uit de Fluit 4' van Jan Harmens afkomstig kunnen zijn omdat het hoofdwerk van het orgel van de Westerkerk – waarop de Fluit 4' vóór Müller was gedisponeerd – een lade had waarop de tonen Cs, Ds, Fs en Gs ontbraken. De zaak omtrent de herkomst van het pijpwerk is dus nog niet gesloten. Overigens is ook in *HON* 1840-1848, p. 321, een globale datering van het pijpwerk te vinden. Daarbij wordt niet vermeld dat de oude pijpen uit het oude orgel van de Westerkerk te Leeuwarden afkomstig zouden kunnen zijn. De dateringen in *HON* 1840-1848 en Vlagsma 2004 komen niet geheel met elkaar overeen. Van de Holpijp 8' bijvoorbeeld, zou volgens *HON* 1840-1848 alleen C-G uit 1848 stammen; de rest zou ouder zijn.

4.8 Huizum – St.-Johannes Baptistekerk

Het oudste bericht dat gewaagt van een orgel in de dorpskerk van Huizum dateert van 1602. Over de hoedanigheid van het instrument is vrijwel niets bekend. In 1667 kreeg een zekere Meijnert Sijberts opdracht het orgel ‘so onder als boven’ te stemmen.⁶¹⁰ Op grond van deze formulering vermoedt Vlagsma dat het orgel één manueel bezat, en dat het pijpwerk was opgesteld op een onder- en een bovenlade.⁶¹¹ Mijns inziens is het echter evengoed mogelijk dat het orgel twee werken bezat,⁶¹² waarvan het ene hoger stond opgesteld dan het andere (bijvoorbeeld een hoofdwerk en een borstwerk, een hoofdwerk en onderpositief, of eventueel een hoofdwerk en een rugpositief; een orgel met hoofdwerk en bovenwerk zal men in deze tijd in een dorpskerk niet zo snel aantreffen).

In de jaren 1727 en 1728 werden aanzienlijke sommen geld gespendeerd aan de vernieuwing van het orgel. In de kerkrekeningen komt de volgende post voor: “1727 Den 8ste 9ber [= november] Aan Christiaan Müller Orgelmaker betaalt de zomma van seshondert en vijftig guld. wegens het maken van het Orgel in Forme als uit het neevenstaande bestek te sien is.”⁶¹³ Het ‘neevenstaande bestek’ is vermoedelijk verloren gegaan. Alleen de dispositie is bekend, dankzij de publicatie van Knock.⁶¹⁴

1. Praestant	8'	4. Quint	3'	7. Cornet D	
2. Holpyp	8'	5. Super Octaaf	2'	8. Mixtuur	
3. Octaaf	4'	6. Tertiaan D		9. Trompet B/D	8'

Tremulant, Ventiel. Aangehangen pedaal. Drie blaasbalgen.

De rekeningen vermelden voorts uitgaven voor geleverd hout (in totaal *f* 106:4:11), timmerwerk aan de galerij, het orgel ‘ende anders’ (*f* 16:0:8), snijwerk (*f* 5,-) en schilderwerk aan het orgel (*f* 25,-). Op 13 december 1727 werd aan de organist van de Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden, Reynoldus Popma van Oevering, *f* 9:9:- betaald wegens het ‘opneemen’ van het orgel,⁶¹⁵ terwijl een half jaar later de herbergier Klaas Jansz nog werd betaald voor ‘verteering na het orgel opneemen’. Opmerkelijk is, tot slot, dat aan Caspar Müller op 29 mei 1728 *f* 35,- werd betaald ‘van het restante nog aan het Orgel en weeder over stemmen’. Uit het feit dat Schwartzburg twee jaar later *f* 5,- ontving ‘wegens het overstemmen’ in 1729 mag misschien worden afgeleid dat van de *f* 35,- voor Caspar Müller eveneens *f* 5,- voor het stemmen bestemd was, en dat ‘het restante’ derhalve *f* 30,- bedroeg. Mogelijk was in de overeenkomst met Christian Müller een soort garantieregeling opgenomen, volgens dewelke ‘het restante’ pas zou worden uitgekeerd nadat het orgel gedurende een bepaalde periode zijn deugdelijkheid zou hebben bewezen. De totale som voor het orgelmakerswerk zou dan *f* 680,- hebben bedragen. Dat het restant werd betaald aan Caspar Müller zou erop kunnen wijzen dat Christian inmiddels weer was teruggekeerd naar Amsterdam.

De gegevens uit de rekeningen doen vermoeden dat Müller een nieuw orgel bouwde, wellicht met gebruikmaking van materiaal uit het oude instrument. De aanzienlijke uitgaven voor hout werden mogelijk gedaan met het oog op de vervaardiging van een nieuwe orgelkast. De dispositie komt sterk overeen met die van het Müller-orgel te Beetgum; het voornaamste verschil is dat daar één tertshoudend discantregister aanwezig was en hier twee. De prijzen van de twee orgels liggen wat het

⁶¹⁰ Vlagsma 2003, pp. 219-220.

⁶¹¹ Vlagsma 2003, p. 220.

⁶¹² Merkwaardig genoeg suggereert Vlagsma een paar regels na zijn vorige vermoeden eveneens dat het oude orgel twee werken bezat. (Vlagsma 2003, p. 220.)

⁶¹³ Alle in deze alinea vermelde gegevens uit de rekeningboeken zijn ontleend aan Ten Hoeve 1979, p. 688.

⁶¹⁴ Knock 1788, p. 21.

⁶¹⁵ De post vermeldt eerst ‘Neegeen guld. Neegeen st.’ en iets verderop, merkwaardig genoeg, ‘*f* 9-0-0’.

orgelmakerswerk betreft in dezelfde orde van grootte; dat van Huizum was met circa *f* 680,- iets kostbaarder dan dat van Beetgum met *f* 628,-. De overeenkomstige disposities en prijzen laten echter niet zonder meer de conclusie toe dat beide projecten gelijksoortig waren; daarvoor zijn er te veel onzekere factoren. Zo is niet bekend of in Beetgum eveneens aanvullende uitgaven werden gedaan ten behoeve van hout voor het orgel, of dat het hout bij de prijs van *f* 628,- inbegrepen was.

Een mededeling van Knock zet het bovenstaande in een iets ander daglicht. Behalve de dispositie vermeldt hij namelijk: “Gerepareerd en vergroot door *Swartzburg*.”⁶¹⁶ Omdat de rekeningen in de jaren na 1727 alleen uitgaven vermelden voor stemmen en onderhoud,⁶¹⁷ kan Knocks mededeling alleen betrekking hebben op de werkzaamheden van 1727. De kwalificatie ‘gerepareerd en vergroot’ is voor meerderlei uitleg vatbaar, maar wijst eerder op een omvangrijke verbouwing dan op de bouw van een nieuw orgel. De enige veilige conclusie lijkt te zijn dat oud materiaal is hergebruikt. Dat Knock, net als bij zijn beschrijving van het orgel te Beetgum, zegt dat het werk was uitgevoerd door Schwartzburg, doet vermoeden dat deze leerling-orgelmaker ook hier een belangrijke rol vervulde in de uitvoering van een ontwerp van Müller. Waarom noemt Knock in beide gevallen alleen Schwartzburg en niet Müller? Zou Schwartzburg in gesprekken met anderen zijn rol bij de totstandkoming van de orgels een beetje overdreven hebben? Het zou niet de eerste keer zijn dat een leerling-orgelmaker een orgel, bij de bouw waarvan hij als meesterknecht betrokken was, liet doorgaan voor zijn eigen werk.

In de zomer van 1729 werd het orgel gestemd door ‘J. Michaël orgelmaker’.⁶¹⁸ We mogen aannemen dat hiermee Johann Michael Schwartzburg bedoeld is. Tussen 1732 en 1743 werd het orgel jaarlijks onderhouden door Pieter de Vries. In de decennia daarna had onderhoud slechts onregelmatig plaats. Omvangrijke werkzaamheden hoefden niet te worden uitgevoerd. In 1778 verrichtte Gottlieb Heyneman een reparatie voor *f* 160,-.⁶¹⁹ Het orgel bleef in functie tot 1849, in welk jaar de firma L. van Dam en Zonen een nieuw orgel bouwde. Van Dam maakte bij de bouw gebruik van oud pijpwerk; het is niet zeker of dit uit het Müller-orgel afkomstig is.⁶²⁰

4.9 Menaldum – St.-Lambertuskerk

Christian Müller bouwde in 1727-'28 voor de dorpskerk te Menaldum een orgel met twee manualen en aangehangen pedaal. Het was het eerste orgel voor deze kerk. Müller ontving hiervoor op 4 februari 1728 de volledige aanneemsom van *f* 1.866,-. Er werden ook aanzienlijke betalingen gedaan aan de houtleverancier (*f* 141,-) en de timmerman (*f* 84:12:-). Het lijkt erop dat zich tijdens de bouw problemen hebben voorgedaan, aangezien de rekeningen een uitgave van *f* 17,- vermelden aan advocaat Dr. Frisius voor zijn diensten “in de saak van Christiaan Müller Mr. Orgelmaker te

⁶¹⁶ Knock 1788, p. 21. Cursivering origineel.

⁶¹⁷ Vlagsma 2003, p. 406.

⁶¹⁸ Ten Hoeve 1979, p. 688.

⁶¹⁹ Vlagsma 2003, p. 406. Volgens Ten Hoeve 1979, p. 688, ‘veranderde’ Heyneman het orgel in 1778 voor *f* 160,-.

⁶²⁰ Ten Hoeve 1979, p. 688, beweert dat het oude pijpwerk in het Van Dam-orgel afkomstig is uit het voormalige orgel van Huizum. Vlagsma 2003, p. 406, en *HON* 1840-1849, p. 371, achten het ‘waarschijnlijk’ respectievelijk ‘mogelijk’ dat het oude pijpwerk uit het voorgangerinstrument afkomstig is. In de summier beschrijving van het pijpwerk in *HON* 1840-1849, p. 371, wordt niet gewaagd van de mogelijkheid dat zich onder het oude pijpwerk materiaal van Müller bevindt.

Amsterdam”.⁶²¹ Helaas is onbekend waar deze zaak betrekking op had. De dispositie van het Müller-orgel werd in 1788 gepubliceerd door Knock:⁶²²

Manuaal		Rugwerk		Pedaal
1. Praestant	8'	1. Holpijp	8'	Aangehangen
2. Quintadeen	8'	2. Praestant	4'	
3. Octaaf	4'	3. Gemshoorn	4'	
4. Quint	3'	4. Fluit	2'	
5. Superoctaaf	2'	5. Cornet D		
6. Tertiaan				
7. Mixtuur				
8. Trompet B/D	8'			

Manuaalomvang: C-c³. Koppeling Hw-Rw. Tremulant, Ventiel, Windlossing. Vier blaasbalgen.

Van 1729 tot zijn dood in 1748 onderhield Johann Michael Schwartzburg het orgel. Hij kreeg hiervoor f 9:9:- per jaar.⁶²³ Van der Aa meldt dat in 1783 zowel kerk als orgel aanzienlijk zijn hersteld.⁶²⁴ Volgens een aantekening in een oud exemplaar van Knocks *Dispositien* door G.H. Broekhuizen of J. Zwart werd het orgel in dat jaar ‘niet weinig opgesierd’.⁶²⁵ Meer dan vijftientig jaar kon het orgel het zonder grotere reparaties stellen. In 1814 voerde Jan Reinders Radersma voor het eerst omvangrijkere werkzaamheden uit, voor een bedrag van f 152:14:-. Over de aard der werkzaamheden is niets bekend. Toen in 1825 het orgel uit elkaar moest worden genomen in verband met het herstel van de aandrijving van het torenuurwerk, die door het orgel heenliep, werd de kans benut om het orgel schoon te maken, te repareren en te stemmen. De werkzaamheden werden uitgevoerd door Luitjen en Jacob van Dam voor f 570,-. Bij deze gelegenheid werd ook het uiterlijk van het instrument opgeknapt.⁶²⁶ Volgens Zandt werd het orgel in 1850 te koop aangeboden. De Hervormde Gemeente van Holwerd zou aankoop hebben overwogen, maar zou uiteindelijk toch de voorkeur hebben gegeven aan een nieuw instrument.⁶²⁷ De orgelmakers L. van Dam en zonen maakten in 1851 dertien nieuwe pijpen voor de Fluit 4' (werd de Fluit 2' opgeschoven tot Fluit 4'?)⁶²⁸, en vervingen in 1852 de Mixtuur door een Cornet. In laatstgenoemd jaar werden ook lijsten, klossen, letterhouten en registerknoppen vervangen, de frontpijpen gevoelied, en er werden gordijnen voor het front opgehangen.⁶²⁹

In 1859 werd met Willem Hardorff een contract gesloten voor de bouw van een geheel nieuw orgel. Nadat herhaalde pogingen het Müller-orgel te verkopen waren mislukt, werd overeengekomen dat de orgelmaker het oude instrument voor f 550,- zou overnemen. Hardorff maakte bij de bouw van zijn orgels dikwijls gebruik van oud materiaal, maar dat deed hij in Menaldum niet.⁶³⁰ Het is niet

⁶²¹ Vlagsma 2003, pp. 231-232.

⁶²² Knock 1788, p. 25.

⁶²³ Vlagsma 2003, pp. 232, 411. Op een andere plaats zegt Vlagsma dat Schwartzburg het orgel onderhield tot en met 1745. (Vlagsma 2003, p. 146.)

⁶²⁴ Van der Aa 1839-1851 VII, p. 822.

⁶²⁵ Van der Kleij & Zwart 1973, p. 18.

⁶²⁶ Vlagsma 2003, pp. 411-412.

⁶²⁷ H.S.J. Zandt, ‘Toelichting op de heruitgave’, p. 13, in Radeker 1775.

⁶²⁸ Vlagsma 2003, p. 412. Broekhuizen vermeldt nog de dispositie zoals gepubliceerd door Knock. (Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 562 (III-40, M 57).)

⁶²⁹ Vlagsma 2003, p. 412.

⁶³⁰ *Ibid.*

uitgesloten dat hij het Müller-pijpwerk later in een ander orgel heeft verwerkt. Het nieuwe orgel werd voltooid in 1861 en bestaat nog steeds.

5 WERKZAAMHEDEN VANUIT AMSTERDAM (1728-1735)

5.1 Inleiding

Hoewel Christian Müller met de voltooiing van het orgel in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden een indrukwekkend getuigenis van zijn kunnen had geleverd, leidde dit er niet toe dat hem direct na terugkomst in Amsterdam in 1728 belangrijke nieuwe opdrachten ten deel vielen. Integendeel: het heeft er alle schijn van dat hij gedurende de eerste vijf jaren niet bijzonder veel werk had. Uit deze periode zijn slechts enkele reparatiewerkzaamheden bekend. In 1732 was hij een van de gegadigden voor de opdracht van de bouw van een nieuw groot orgel in de Grote of St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch. Die opdracht ging echter naar Jacob François Moreau. In de *Amsterdamsche Courant* van 14 maart 1733 adverteerde Müller een claviorganum. Uit deze advertentie blijkt dat hij niet alleen als orgel- maar ook als klavecimbelmaker werkzaam was.⁶³¹ Wellicht zag hij zich door het tijdelijk ontbreken van belangrijke orgelbouwopdrachten genoodzaakt ook met het bouwen van klavecimbels en aanverwante instrumenten inkomsten te genereren. Pas vanaf de zomer van 1733 vingen voor Müller weer betere tijden aan. Hij tekende contracten betreffende de reparatie en verbetering van het orgel van de St.-Nicolaaskerk te Utrecht en de bouw van een nieuw orgel in de oude kast in de Waalse Kerk te Amsterdam.

5.2 's-Hertogenbosch – St.-Jan, kleine orgel

Op het schitterende oksaal van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, een kunstwerk dat helaas in 1866 uit de kerk werd verwijderd en thans staat opgesteld in het Victoria and Albert Museum te Londen, stond een orgel met negentien registers op bovenwerk, borstwerk en aangehangen pedaal, dat in 1616-'17 was gebouwd door Jan van Weert en was gekeurd door niemand minder dan John Bull,⁶³² de Engelse componist, organist, virginalist en orgelbouwer, die te dien tijde in Antwerpen als organist verbonden was aan de Onze Lieve Vrouwekerk. In 1729 werd aan Müller de restauratie van het kleine orgel aanbesteed, waartoe op 7 juli 1730 het contract werd getekend.⁶³³ De overeenkomst behelsde de volgende ingrepen:

1. het maken van twee nieuwe manualen en een nieuw pedaalklavier, aan te hangen aan het bovenmanuaal; tevens het maken van schroeven om de hoogte van de toetsen van het bovenmanuaal te kunnen regelen;
2. het vermaken van de blaasbalgen, met één vouw (de balgen bezaten tot dat moment kennelijk meerdere vouwen), waartoe nieuw leer diende te worden gebruikt;
3. het uit elkaar nemen, schoonmaken en herstellen van het orgel; het inspecteren van de pijpen, en het maken van nieuwe voor die welke onbruikbaar of verdwenen zijn; het inspecteren van de windladen en ervoor zorgen dat ze winddicht en zonder doorspraak zijn;
4. het zorgen voor een perfecte conditie van het gehele orgel, en in het bijzonder voor een goede intonatie en stemming van het pijpwerk; het verfoeliën van de frontpijpen.

⁶³¹ De tekst van de advertentie is opgenomen in Appendix 3, 1a.

⁶³² Van der Harst 1981, pp. 2, 11. De dispositie die Hess publiceerde, komt wellicht nog overeen met die ten tijde van Müller. (Zie Hess 1774, p. 44.)

⁶³³ SAHb, OAJ, orgelstukken, inv.nr. 132. (Zie Appendix 2, 7e.)

De kosten bedroegen f 500,-. De werkzaamheden waren waarschijnlijk in september 1730 voltooid. Het gerestaureerde orgel werd gekeurd door ‘NN. van Amersfoort’.⁶³⁴ In 1734 en 1739 werd het instrument nagezien door J.M. Schwartzburg, en in 1742 gerepareerd door J.H.H. Bätz, die het orgel met ingang van 1743 volgens contract jaarlijks onderhield. Het instrument heeft tot 1866 dienst gedaan.⁶³⁵

5.3 Intermezzo: correspondentie inzake de bouw van een nieuw orgel voor de Grote of St.-Janskerk te Gouda

Op een onbekend moment vóór 2 juli 1732 schreef Willem van Strijen te Gouda op verzoek van de kerkmeesters der Grote of St.-Janskerk aldaar een brief aan de bekende organist Nicolaas Woordhouder te Rotterdam, om te informeren of diens stadgenoot en ‘vrind’, de orgelmaker Jacob François Moreau, in staat zou zijn naar Gouda over te komen om het oude, gebrekkige orgel van de St.-Janskerk te inspecteren en met de kerkmeesters te spreken over een reparatie. Van Strijen vroeg Woordhouder tevens of hij, bij ontstentenis van Moreau, een ander bekwaam orgelmaker zou kunnen aanraden, “uytgesondert Garrels, die met het orgel te Maaslandsluys geoccupeert is, dog anders mij aangenaam soude zijn, en [Andries] Duyschot waarvan niet wil gesproken weesen”.⁶³⁶ Woordhouder antwoordde op 2 juli 1732, en schreef onder meer:⁶³⁷

[...] wat den orgelmaker Moreau aangaat kan ik op trouw toezeggen, door ondervinding, en bij gebrek van dien zouw ik Christiaan Muller van Amsterdam gebruyken, die tot Leeuwaarden, als in de Luyterse Kerk tot Amsterdam goede orgels gemaakt heeft: de andre bij UwEdh. genoemd (schoon zoo een important werk wert toevertrouwt) zouden niet na mijn genoegen zijn, Zoo de Edele Heeren Kerkmeesters nog een dag a 12 na Monsr. Moreau gelieven te wagten, zal hij niet mankeren om zijn dienst te comen presenteren [...].

Het is opvallend dat Woordhouder lijkt te zinspelen op nieuwbouw (hij spreekt immers van ‘zoo een important werk’), terwijl Van Strijen slechts inlichtingen inwon met betrekking tot een reparatie van het oude orgel. In het vervolg van de correspondentie werd alleen nog gesproken van nieuwbouw. Op 17 september 1732 schreef Woordhouder dat Moreau had verzocht “de maat te mogen hebben van de hoogte en de breete van het vak, daar het nieuw orgel geplaatst zal worden, omdat hij de tijkening van ’t orgel dan zooveel beeter zal kunnen laten maken.”⁶³⁸

Ondertussen werden ook contactpersonen in andere steden aangeschreven, met het verzoek een bestek betreffende het nieuw te bouwen orgel van commentaar te voorzien, en een kostenraming te sturen. Een brief van 26 september 1732 van Johannes Garama te Delft bevat suggesties van Rudolph Garrels, en toont aan dat ook deze orgelmaker, die zijn nieuwe grote orgel te Maassluis zo goed als voltooid had, geïnteresseerd zou zijn in de belangrijke opdracht te Gouda.⁶³⁹ Een zekere Jobbe Wiltt (Job de Wiltt?) te Amsterdam liet bij schrijven van 17 oktober 1732 weten dat hij Matthias Schultze bekwaam achtte voor de Goudse opdracht. In een referentie aan de gebeurtenissen rond de bouw van

⁶³⁴ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 71rv, notulen d.d. 20 sept. 1730.

⁶³⁵ Van der Harst 1981, p. 2.

⁶³⁶ *Bouwstenen* 2, pp. 117-118.

⁶³⁷ Schrijven van N. Woordhouder aan W. van Strijen d.d. 2 juli 1732. (*Bouwstenen* 2, p. 118.)

⁶³⁸ Schrijven van N. Woordhouder aan W. van Strijen d.d. 17 sept. 1732. (*Bouwstenen* 2, p. 119.)

⁶³⁹ Schrijven van J. Garama aan W. van Strijen d.d. 26 sept. 1732. (*Bouwstenen* 2, pp. 122-123.)

het Vater-orgel in de Oude Kerk te Amsterdam enkele jaren tevoren wordt ook Müller terloops genoemd:⁶⁴⁰

[...] dat die man van Hannover [= Christian Vater] so wel als die Meyer [= Christian Müller] die den orgel in de Nieuwe Lutherse Kerk gemaakt heeft, beyde onversettelyck koppig zijn en daarom geensints te recommanderen, dat ook de thesauriers gaarne hadden gesien dat in de Oude Kerck de teekening van Boele was gevolgt geworden, maar dat die onderneemer dat niet heeft willen doen [...].

Op 29 november 1732 reageerde de Amsterdamse organist van de Ronde Lutherse Kerk Gerhard Frederik Witvogel op het verzoek zijn “sentiment te zeggen, over twee notitien van een orgel” en “om een dispositie van zoo een werk te zenden, benefens de prijs wat zoo een werk zoude kosten”. Witvogel schrijft dat hem ter ore was gekomen

dat mijne Heeren gerezolveert zijn dit werk [nl. de bouw van een nieuw orgel voor de St.-Janskerk te Gouda] aan te besteeden aan eenen Moreau, van Rotterdam, misschien door aanprijzing van Monsr Woordhouwer en Veldkamp. Zoo ik eenigen gunst bij mijn Heeren meriteer, verzoeke mijn te gelooven, dat de man niet is om zoo een werk te maaken, alschoon het wert aangepreezen, want om zoo een orgel te maaken hoord een ervarendhijt en kennis toe, die niet zonder veel ondervinding kan bekoomen worden, dewelcken deeze man abzalut niet heeft, en of men voorgeeft hij heeft dit of dat gemaakt, dat scheelt nog veel van zoo een groot werck uyt de grond te maaken. Maar zoo mijn Heeren een bequaam man, een die de orgelmakerskonst verstaat (waarvan niet alleen ik maar ook boovengenoemde en andere organisten moeten getuygenis geeven) gelieven te gebruyken, weet ik niemand bequamer te recommanderen aan UwelEdelen als Christiaan Mulder alhier woonagtig, dewelke niet alleen aan mijn orgel getoond heeft, dat hij die kunst verstaat, maar ook op verschijde andere plaatsen, en buyten dit zal 't mijne Heeren op zoo een werk meerder als duyzend guldens in de prijs scheelen, dat deezen minder zal kunnen doen als de andere [...].⁶⁴¹

Van Strijen moet hebben gerepliceerd dat hij meende dat Müller erg koppig was, ongetwijfeld ten gevolge van hetgeen Jobbe Wiltt eerder aan hem had geschreven, en dat Müller bij hem niet zeer in de gunst stond. Witvogel verdedigde Müller in een brief van 4 december 1732:⁶⁴²

U Wel Edele missive van den 30 Nov. is mijn wel behandigt, agte mij dieshalven verpligt, U Wel Ed. met deeze geringe voorgaanden gewaardigt heeft te beandwoorden, en meede doen weten, dat ik de eer gehad hebben, om mijn Ed. en Agtbare Heer in 't particulier gedient te hebben met die notitien van 't orgel, dog dit genoeg en die eere die ik mij hierdoor toe eygene, wert eenigsints beswalkt doordat ik de vrijhijt genoomen hebbe, tot het maaken van een orgel een man te recommanderen die het ongeluk heeft bij U Wel Ed. in disgratie te staan, het is zeekerlijk, dat diegeene, die mijn Heer in dezen onderregt hebben, denzelve of niet regt kennen, of door haat tegens hem ingenoomen zijn, zoo 't een heer van aanzien is, is hij qualijk onderregt, terwijl ik dan nu de vrijhijt genoomen hebben, hem aan U Wel Ed. als een konstenaar voor te draagen, is volgens een Christen mijn pligt hem ook bij U Wel Ed. te regtvaardigen. Ik hebbe hem over de 10 jaar gekent en ommegang meede gehad, maar kan zeggen met waarhijt, dat hij met deeze fout, van koppig niet besmet is, maar terwijl hij een man is, die zijn konst verstaat en dieshalve niet gaarne buygen wil, onder de wille en oordeels van eenige mijner konstgenooten, maakt hij die tot vijanden, dog hierinne moet ik hem ontschuldigen en gelijk geven. Ik wenste dat ik occasie mogte hebben U Wel Ed. mondeling op te wagten, zoude dan, hoop ik, in staat zijn mijne misslag in deezen met beschijdenhijt zoeken te regt te brengen. Nog moet ik bijvoegen wegens zijn agting met verzeekering, dat heeren van onderschijt, daar hij voor gewerkt heeft, hem eeren met een agting, die een konstenaar meriteert. Verzoeke ootmoedig, dat dit vertoog bij U Wel Edele voor waarhijt mag

⁶⁴⁰ Schrijven van J. (de) Wiltt aan W. van Strijen d.d. 17 okt. 1732. (*Bouwstenen* 2, pp. 125-126, hier p. 126.)

⁶⁴¹ Schrijven van G.F. Witvogel aan W. van Strijen d.d. 29 nov. 1732. (*Bouwstenen* 2, pp. 127-128, hier p. 127.)

⁶⁴² Schrijven van G.F. Witvogel aan W. van Strijen d.d. 4 dec. 1732. (*Bouwstenen* 2, pp. 128-129.)

aangenomen worden en met een om mijn te pardonneeren over de vrijhijt die ik neeme om daarmee U Wel Ed. lastig te vallen.

De inspanningen van Witvogel hadden niet tot gevolg dat Christian Müller de opdracht kreeg. De plannen van en de onderhandelingen met Jacob François Moreau waren in dit stadium vermoedelijk ook reeds zo ver gevorderd dat de kerkmeesters bezwaarlijk nog een andere orgelmaker voor het werk zouden kunnen aantrekken. Het contract met Moreau werd getekend op 30 december 1732. Het fraaie instrument, met tweeënvijftig registers op drie manualen en vrij pedaal werd voltooid in 1736 en werd gekeurd door de organisten Nicolaas Woordhouder, Aeneas Egbertus Veldcamps, Gerhard Frederik Witvogel en de titularis van de St.-Janskerk, Jacobus van der Bruggen.

De bewaard gebleven correspondentie verschaft een bijzonder boeiend beeld van de wijze waarop de bouw van het nieuwe orgel voor de St.-Janskerk te Gouda werd voorbereid. Uit de stukken blijkt dat rond 1730 Rudolph Garrels, Jacob François Moreau en Christian Müller de beste kansen hadden om voor zulk een belangrijke opdracht in aanmerking te komen.

5.4 Clavi-organum (1733)

Op 14 maart 1733 adverteerde Christian Müller in de *Amsterdamsche Courant* een ‘Clavecimbael met een Orgel in de voet [...] elk zijn apart Clavier’.⁶⁴³ Vermoedelijk had Müller dit claviorganum zelf vervaardigd. De dispositie van het orgelgedeelte luidt:

1. Holpijp	8'	3. Fluyt	2'	5. Regael	8'
2. Fluyt	4'	4. Sexquialter D			

Over het klavecimbelgedeelte worden geen details vermeld; doorgaans was dat bij dergelijke instrumenten drie stemmen groot.⁶⁴⁴

5.5 Dordrecht – Lutherse Kerk

Op 23 april 1731 sloot de kerkenraad van de Lutherse Gemeente te Dordrecht een contract met de Amsterdamse orgelmaker Vitus Wiegleb.⁶⁴⁵ Volgens het contract zou hij een eenklaviers, achtvoets orgel bouwen met acht hele en drie halve registers.⁶⁴⁶ De aanneemsom, waarin het vervaardigen van de kast was inbegrepen, bedroeg f 1.200,-. Het orgel diende voor 1 januari 1732 te zijn voltooid. De bouw wilde echter niet erg vlotten. Aanmaningen aan het adres van Wiegleb om de bouw te bespoedigen hadden weinig effect. In maart 1733 waren enkele onderdelen gereed, maar er stond nog

⁶⁴³ *Amsterdamsche Courant* nr. 32, 14 mrt. 1733. De advertentie is opgenomen in Appendix 3, 1a.

⁶⁴⁴ Gierveld 1977, p. 45.

⁶⁴⁵ Van Buitenen 1999 [I], pp. 18-19. Vitus Wiegleb (1699/1700-1747/'48) moet een bekende van Christian Müller zijn geweest. Hij was gehuwd met Elsebe van den Bergh, een zus van Müllers eerste vrouw Maria Elisabeth, die in 1721 was overleden. Het is mogelijk dat Wiegleb enige tijd in het bedrijf van Müller heeft gewerkt.

⁶⁴⁶ Het originele contract is verloren gegaan (Van Buitenen 1999 [I], p. 18), maar een kopie bleef bewaard in SAA, NA 5075, inv.nr. 8925, aktenr. 75. Dank aan dhr. B. van Buitenen te Dordrecht voor het ter beschikking stellen van kopieën van archivalia m.b.t. de bouw van dit orgel.

geen pijp in het orgel. De inmiddels desperate kerkenraad zond daarom op 29 maart 1733 aan Rynier Wulken te Amsterdam een brief van de volgende inhoud:⁶⁴⁷

Myn Heer

Alzoo Vitus Wiegleb in gebreke blijft het aanbesteede orgel te voltoijen en geen brieve van hem ontfangen, hebben de groote kerkenraad geresolveerd, 't eenemael van hem af te sien en UE vriendelyk te verzoeken de goedheyt te hebben na een ander bekwaam man voor ons om te sien die het werk verder soude kunne afmaken, de kast, pedael, klawier, blaasbalken en sekreet is reets klaar waarna den aannemer sig soude kunnen reguleren, daar is ons gerecommand[eerd] eenen Muller & Schultz, en heeft ook syn dienst gepresent[eerd] eenen Smidts, waarna UE by den orgenist Witvogel eens gelieve te verneme opdat wy imant kryge daar staad op is te maake en die soude dan ten eersten moeten overkomen om met hem te spreken [...].

Met 'Muller' is waarschijnlijk Christian Müller bedoeld, met 'Schultz' vrijwel zeker oud-Vaterleerling Matthias Schultze, en met 'Smidts' mogelijk Jan Christoffel Smit. Opvallend is dat wordt gesproken van 'eenen Muller & Schultz', als gaven deze orgelmakers gezamenlijk leiding aan één bedrijf. Daar er echter geen documenten bekend zijn waaruit een tijdelijk compagnonschap tussen de orgelmakers blijkt, moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de kerkenraadsleden niet goed waren geïnformeerd. Toch kan niet worden uitgesloten dat Schultze voor kortere of langere tijd in het bedrijf van Müller heeft gewerkt. Als zelfstandig orgelmaker is hij niet zeer op de voorgrond getreden.

Het schriftelijk verzoek aan de heer Wulken te Amsterdam had tot gevolg dat Christian Müller in de zomer van 1733 naar Dordrecht kwam. Gerhard Fredrik Witvogel zal hem bij de Dordtse kerkenraad hebben aanbevolen. Op 8 juli 1733 werd f 25,- betaald "aan Christiaan Mulder orgelmaker voor zijn declaratie wegens rijkskoste tot visentatie van 't orgel".⁶⁴⁸ Müller was echter niet bereid of niet in de gelegenheid het werk van Wiegleb af te maken. Het orgel zou eind oktober 1733 worden voltooid door de Amsterdamse orgelmaker Smit.⁶⁴⁹

5.6 Utrecht – St.-Nicolaaskerk

Het orgel van de St.-Nicolaaskerk was in Müllers tijd het oudste van Utrecht. Het was in 1477-'79 gebouwd door Peter Gerritsz en beschikte over hoofdwerk, bovenwerk en pedaal. De registratiemogelijkheden waren in den beginne uiterst beperkt. Hoofdwerk en bovenwerk waren beide een blokwerk, waarbij uitsluitend op het bovenwerk de mogelijkheid bestond de frontprestant ('Doof') of de binnenpijpen ('Positie') afzonderlijk te doen klinken. Het pedaal had een reeks pijpen met de omvang van een octaaf ('bourdonnen'). In 1547 voerde Cornelis Gerritsz een omvangrijke verbouwing uit, waarbij hij het orgel van een rugwerk en een nieuw bovenwerk voorzag. In overeenstemming met

⁶⁴⁷ Regionaal Archief Dordrecht (RAD), AELG, inv.nr. 1, p. 204.

⁶⁴⁸ RAD, AELG, inv.nr. 89.

⁶⁴⁹ Van Buitenen 1999 [I], p. 20. Kort na de voltooiing werden van het Wiegleb/Smit-orgel een tekening en een gravure vervaardigd (afgedrukt in Van Buitenen 1999 [I], p. 19, en in *Het Orgel* 104-5 (2008), p. 9). Daarop is te zien dat de kast – gemaakt door Wiegleb – een zeventalig front bezat met ronde middentoren, driedelige tussenvelden, spitstorens en tweedelige zijvelden. Het vertoonde daarmee sterke overeenkomsten met de rugpositieven van de Müller-orgels te Leeuwarden (1727) en Haarlem (1738) en met het Müller-orgel te Zaandam (1737). Dit is opvallend, daar Wieglebs eerdere orgel voor de Pieterskerk te Utrecht (1728-'30, afgebeeld in Oost 1977, p. 359) met zijn tweedelige spitstorens in het hoofdwerk en harpvormige zijvelden aan hoofd- en rugwerk eerder Midden-Duitse kenmerken vertoonde. (Wiegleb was afkomstig uit Coburg, Duitsland.)

de nieuwe ontwikkelingen in de Renaissance beschikten beide nieuwe werken over een keur aan prestant- en fluitregisters en tongwerken. Peter Jansz de Swart en Jan Jacobsz van Lin voegden bij werkzaamheden in 1600-'04 een pedaallade toe met daarop een Trompet 8'. Emanuel Frederick van Montfoort verwijderde in 1686 op het rugpositief een tongwerk ten gunste van een discant-Sesquialter. Vóór Müllers bemoeienis met het orgel had het blokwerk reeds een gedeelte van zijn koren verloren.⁶⁵⁰

Op 2 augustus 1733 stelde Christian Müller een bestek op met het oog op een “nodige reparatie, tot verbetering en herstelling des orgels”.⁶⁵¹ In dit bestek wordt voor het eerst de volledige dispositie van het orgel vermeld, doch niet geheel foutloos, zoals blijkt na vergelijking met de gegevens uit een organisteninstructie uit 1731 (waarover later meer) en uit de resultaten van later onderzoek. Te dien tijde moet het orgel de volgende dispositie hebben bezeten:⁶⁵²

Hoofdwerk	Bovenwerk		Rugpositief	
“int middel of tweede werck het- welke sonder rigister of sonder treckers en een block werck is syn nr. 1 prestant 16 voet 2 octaaf 8 voet 3 octaaf 4 voet 4 octaaf 2 voet” ⁶⁵³	1. Holpijp 2. Prestant 3. Fluit 4. Quintfluit 5. Gemshoorn 6. Tertiaan 7. Sifflet	8' 4' 4' 2'	1. Prestant 2. Quintadeen 3. Octaaf 4. Fluit 5. Fluit 6. Sesquialter D 7. Mixtuur	8' 8' 4' 4' 2'

Pedaal

1. Trompet 8'

Manuaalomvang: FGA-c³ (hoofdwerk) en FGA-g²a² (bovenwerk en rugpositief); pedaalomvang: CDEFGA-d¹. Vier blaasbalgen.⁶⁵⁴ Pedaal aangehangen aan hoofdwerk.⁶⁵⁵

⁶⁵⁰ Van Biezen 1995, pp. 58-59, 192-195, 308, 708-709, 712, 728-729; Diepenhorst 2009, pp. 206-209; W. Diepenhorst, ‘Het nieuwe Van Straten-orgel van het Orgelpark. Reconstructie van een oeroud orgel’, *Timbres* 11 (voorjaar 2012), pp. 18-25.

⁶⁵¹ Appendix 2, 11.

⁶⁵² Müller vermeldde op het rugwerk een Octaaf 2' in plaats van een Octaaf 4', en vergat de Mixtuur van dat werk te noemen. (De Graaf 1950 IV, p. 14; Van Biezen 1995, pp. 709-710; Van Dijk 2009, p. 42.)

⁶⁵³ Dit is de samenstelling van het blokwerk zoals beschreven door Müller, welke ook in enige recentere literatuur voor de situatie-1733 is aangenomen (Van Biezen 1995, p. 710; Van Dijk 2009, p. 42). Er bestaat echter enige ruimte voor twijfel aan de juistheid van deze opgave. G.T. Bätz schreef in een offerte d.d. 3 nov. 1787 dat het blokwerk bestond “in een Mixtuur van drie en een half register”, en F.C. Kist schreef in 1842 dat het blokwerk de volgende samenstelling had: Prestant 16' Dd, Prestant 8', Octaaf 4', hetgeen eveneens neerkomt op drieënhalf register. (Van Dijk 2009, pp. 47, 56.) Volgens De Graaf 1950 IV, p. 14, moet dit ook de samenstelling van 1733 zijn geweest. (Merkwaardig genoeg vermeldt De Graaf 1950 VI, p. 8, in een overzicht van de vermoedelijke dispositieontwikkeling voor 1733 wel weer de samenstelling 16'-8'-4'-2'.)

Ook over de huidige samenstelling van het blokwerk bestaat geen communis opinio. Volgens Van Biezen 1995, p. 717, is de huidige samenstelling 16'-8'-4'-2'; volgens Diepenhorst 2009, p. 247, noot 6, is de huidige samenstelling 16'-8'-4', waarbij de 16' een dubbelkoor heeft vanaf e'. Diepenhorst voegt hieraan toe: “Dat zal de samenstelling zijn geweest die Bätz in 1787 zag, en die hij beschreef als een *Mixtuur van drie en een half register*. Aan de pijpen is te zien dat ze op hun oude plaats staan. Müller moet dus ten minste deze koren hebben gezien; mogelijk vergiste hij zich, en zag de vier koren 16-16-8-4 in de discant aan voor 16-8-4-2.”

⁶⁵⁴ Balgen door Galtus Germersz van Hagerbeer vervaardigd in 1641-'42 voor het orgel van de Mariakerk te Utrecht, in 1681 overgebracht naar de St.-Nicolaaskerk en in 1726 vermaakt door Willem van Limborg. (Van Dijk 2009, pp. 35, 38.)

Organist van de St.-Nicolaaskerk was op dat moment niemand minder dan de jonge Pieter Hellendaal (1721-'99), die later bij Giuseppe Tartini in Italië zou studeren en die vooral in Engeland naam zou maken als violist, organist en componist. Toen hij begin 1732 was aangesteld was hij slechts 10 jaar oud. Mogelijk in verband met diens op handen zijnde benoeming was in 1731 een organisteninstructie opgesteld, waarin de volgende registratieaanwijzingen zijn opgenomen ten behoeve van de begeleiding van de gemeentezang:⁶⁵⁶

tot het principaal geluid moet gebruijckt werden	
in 't boven werk	prestant 4 voet holpijp 8 voet
het middel of blokwerk	
in 't rughwerk	prestant 8 v quintadeen 8 v octaaff 4 v mixtuur sexquialter
in 't pedael	trompet als hij wel gestelt is,
de handclauwieren gekoppeld	
NB: weijnig volk in de kerk zijnde kan het boven werk daar af getrokken worden	
Heel weijnig volk het blokwerk alleen.	

Het bestek van 2 augustus 1733 bevat in vier artikelen een opsomming van de werkzaamheden die Müller noodzakelijk achtte. De artikelen 1 tot en met 3 behelzen de gebruikelijke bepalingen betreffende schoonmaak, reparatie en stemming. Het vierde artikel echter, betreft een verbouwing van het orgel:

ten vierden moeten twee nieuwe handclavieren gemaackt worden, met een koppeling aen deselve, soodat als men op [het] onderclavier speelt het bovenclavier mede gaat. Het pedaalclavier moet aen het bovenclavier aengehangen werden. Het derte bovenclavier sal men wegnemen en hangen, desselfs apstrackten, aen het tweede bovenclavier, miets dat voor hetselve een afsluyting gemaackt werd, opdat men het bovenwerck oock apparte kan gebruyken.

De tekst laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Maar welk profijt meende men te kunnen trekken uit een reductie van het aantal manualen? Immers, het aantal registratiemogelijkheden zou hierdoor worden beperkt. Het enige voordeel voor de organist zou zijn dat hij zich voor de bespeling van het bovenwerk (nu vanaf het tweede manuaal) minder zou hoeven uitstrekken, hetgeen het speelcomfort ongetwijfeld zal hebben vergroot, inzonderheid voor lieden die klein van stuk waren. (De verbouwing zal toch niet zijn voorgesteld ten behoeve van de 12-jarige en dus nog niet volgroeide organist Pieter Hellendaal?) Wat de motivatie ook geweest moge zijn, Müller voerde de voorgestelde werkzaamheden uit en ontving daarvoor op 31 december 1733 de bedongen geldsom ter hoogte van f 335,-, benevens f 35,- “voor 't verfoelien van de buytenstaande pypen”, dus in totaal f 370,-.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ Van Biezen 1995, pp. 710, 712; Van Dijk 2009, pp. 36, 39.

⁶⁵⁶ Geciteerd naar Van Dijk 2009, p. 39.

⁶⁵⁷ Kwitantie van Müller d.d. 31 dec. 1733 onderaan het bestek/contract. Uit een dispositieopgave van 1759 blijkt dat op dat moment de Tertiaan van het bovenwerk en de Fluit 2' van het rugpositief waren verdwenen. Van Dijk 2009, p. 45, vermoedt dat deze registers door Müller zijn verwijderd. Van Dijk vermeldt geen argumenten die dit vermoeden ondersteunen. Het komt mij voor dat hiervoor ook geen argumenten zijn aan te voeren en dat de verwijdering voor hetzelfde geld op het conto kan worden geschreven van andere orgelmakers die in de jaren

Na Müller werden grotere reparaties uitgevoerd door J.H.W. Bätz (1772) en G.T. Bätz (1787-’88).⁶⁵⁸ Het orgel heeft in de St.-Nicolaaskerk dienstgedaan tot 1885. Het werd in 1886 – zonder de blaasbalgen – overgebracht naar en opgesteld in het Rijksmuseum te Amsterdam. In 1952 werd de kast met frontpijpen in bruikleen gegeven aan Middelburg en opgesteld in de Koorkerk, waar deze zich thans nog bevindt. Het binnenwerk werd opgeslagen in een rijksbunker.

De manualen van Müller zijn bewaard gebleven. Zij hebben de omvang FGA-c³. Op het ondermanuaal (rugpositief) zijn de toetsen voor gs², b², h² en c³ vastgezet, terwijl deze toetsen op het bovenmanuaal alleen zijn verbonden met de ventielen van het blokwerk. (De genoemde tonen ontbreken immers op het bovenwerk.) De toetsen en bakstukken zijn van eiken. De boventoetsen zijn van ebben, de ondertoetsen zijn belegd met buxushout (palmhout). Teneinde de mechanieken van zowel hoofd- als bovenwerk met het bovenklavier te verbinden zijn twee rijen messing oogjes aangebracht, eerst een rij langwerpige krammetjes voor het hoofdwerkmechaniek, daarachter een rij gebruikelijke ronde draadoogjes voor het mechaniek van het bovenwerk. De manualen kunnen worden gekoppeld door het bovenste te verschuiven. Aan de onderzijde van de toetsen van het bovenmanuaal en aan de bovenzijde van de toetsen van het ondermanuaal bevinden zich L-vormige haken die bij verschuiving van het bovenmanuaal in elkaar grijpen, “soodat als men op [het] onderklavier speelt het bovenklavier mede gaat”.⁶⁵⁹ Het pedaal moet Müller hebben aangehangen aan het bovenklavier.⁶⁶⁰

Opmerkelijk is dat de ondertoetsen van de manualen zijn belegd met palmhout. Dit suggereert een factuur van vóór Müller. In alle contracten met Müller waarin sprake is van toetsbeleg, is vastgelegd dat de ondertoetsen zullen worden belegd met ivoor. Volgens contract was Müller verplicht ‘twee nieuwe handclavieren’ te maken, maar het voorgaande doet vermoeden dat hij de oude toetsen heeft hergebruikt.

5.7 Amsterdam – Waalse Kerk

Het oude orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam was een werkstuk van de Vlaamse orgelmaker Nicolaas Langlez, en werd voltooid in 1680.⁶⁶¹ De originele dispositie is niet bekend. Echter, uit de thans nog bestaande orgelkast en uit de stukken inzake de verbouwing door Müller in 1733-’34 kan worden opgemaakt dat het een tweemanualig orgel met een 8'-hoofdwerk (met een Bourdon 16') en een 4'-rugpositief (met een Bourdon/Holpijp 8') moet zijn geweest.⁶⁶² Het pedaal was waarschijnlijk

tussen 1734 en 1759 aan het orgel hebben gewerkt (te weten Willem van Limborg, Matthias Schultze en Johann Heinrich Hartmann Bätz).

⁶⁵⁸ Van Dijk 2009, pp. 45-48.

⁶⁵⁹ Diepenhorst 2009, pp. 234-237.

⁶⁶⁰ Dat blijkt in ieder geval uit 18^e- en 19^e-eeuwse beschrijvingen van het orgel. Zulks stelt ook Van Biezen 1995, p. 709. Volgens Diepenhorst 2009, p. 237, blijkt dit echter niet uit de bewaard gebleven onderdelen: “Het pedaalklavier heeft een omvang van CDEFGA-d¹ met kort octaaf [...]. De toetsen FGA-d¹ zouden zijn aangehangen aan het hoofdwerk, maar vreemd genoeg is dat in de huidige aanleg niet het geval. Er is wel een eiken walsbordje voor een aangehangen mechaniek, en de pedaaltoetsen zijn met de walsen verbonden geweest, maar aan de manuaaltoetsen zijn geen sporen van een aanhechting te vinden.”

⁶⁶¹ Volgens Leonhardt 1965, p. 161, werd het orgel ‘volgens een niet meer te verifiëren overlevering’ door Nicolaas Langlez geleverd. Dat Langlez de bouwer is, kan echter wel degelijk worden bevestigd door archivalische gegevens. In de notulen van 11 februari 1680 van het zogenoemde Double Consistoire staat te lezen: “Sur la demande du S^r L’Anglez qui travaille à nos orgues on luy a accordé de luy avancer deux cents ducats, esperant que selon sa promesse l’ouvrage sera achevé dans 6. semaines ou deux mois.” (SAA, AWG, inv.nr. 5, notulen van 11 feb. 1680.)

⁶⁶² SAA, AWG, inv.nr. 537. Contract met Christian Müller d.d. 29 aug. 1733.

aangehangen. De klavieromvang was C D E – c³. Van het Langlez-orgel zijn een tekening van C. Pronk en een prent van C. Pronk (tekenaar) en J.C. Philips (etser) bekend, waarop het orgel met gesloten respectievelijk geopende luiken staat afgebeeld.⁶⁶³ Anders dan thans het geval is, was er achter het orgel geen houten wand die het schip van het koor scheidde, zodat er veel licht van achter het orgel kwam. Op de afbeeldingen zijn ook de galerijen in de noorder- en zuiderzijbeuken te zien, welke waren aangebracht om plaats te bieden aan een gemeente die in de 17^e eeuw (vooral na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685) door grote stromen protestantse geloofsvluchtelingen uit Frankrijk zeer talrijk was geworden.

Uit de bronnen blijkt niet dat Langlez in 1680 een buitengewoon geslaagd orgel had afgeleverd. In een opstel uit 1780 staat over de eerste jaren te lezen: “Het orgel bevond zig zeekerlijk ten dier tijd in geen allerbeste toestand, dewijl men in de reekening van ’t jaar 1681 reeds eenige aanmerkelijke reparatiën aan ’t orgel gedaan, geboekt vind; deeze slegte toestand schijnt van tijd tot tijd toegenoomen te sijn, soo dat men daar over of uyt den kerkeraad of door bijzondere leeden der gemeente aan hun Ed. Gr. Achthb. [de burgemeesters van Amsterdam] lastig gevallen is en deeze ongesteltheit van ’t orgel schijnt zo groot geweest te zijn, dat er niet op heeft kunnen gespeelt worden, dewijl men daar in dien tijd ook geen blijken van vind.”⁶⁶⁴ De slechte toestand van het orgel was waarschijnlijk mede veroorzaakt doordat ook minder capabelen zich aan het orgel hadden vergrepen: “T’Amsterdam in de fransche kerk is mede aan een organist de melioratie van den orgel aanbetrouwt geweest, maar met quade gevolgen.”⁶⁶⁵ Met deze organist is waarschijnlijk Gysbert Bongaert bedoeld, die in ieder geval in 1686 en 1687 organist van de Waalse Kerk was, en van wie bekend is dat hij zich ook bezighield met het bouwen van positieven.⁶⁶⁶ In 1698 vond er betreffende een voorgenomen herstelling overleg plaats tussen de kerkmeesters van de Waalse Kerk en de burgemeesters van Amsterdam. Een grote reparatie schijnt echter niet eerder dan in 1702 te hebben plaatsgehadt, toen aan Gerard van Giessen “de herstelling van ’t vervallen orgel” werd aanbesteed voor *f* 650,-. De totale kosten van deze operatie, waarbij ook de frontpijpen verfoelied en verguld werden, zouden uiteindelijk, inclusief de keuring, *f* 838:9:- bedragen.⁶⁶⁷ Of de ‘verstelling’ door Van Giessen in 1706 slaat op een verandering van temperering, zoals wel is geopperd,⁶⁶⁸ moet worden betwijfeld. In de jaren 1710-’11 vernieuwde Van Giessen de blaasbalgen voor *f* 572:4:-, waarvan *f* 25,- werd afgetrokken wegens inname van het hout van de oude blaasbalgen. Sinds 1712 hadden achtereenvolgens Jan van Daalen en Joost Dirk Jalinck (vanaf 1718 Jan Dirck Jalinck genoemd) het orgel in onderhoud.⁶⁶⁹

⁶⁶³ SAA, Collectie Atlas Splitgerber (tekening); Collectie SAA: tekeningen en prenten (prent). Beide afbeeldingen worden op 1736 gedateerd, maar de tekeningen moeten iets eerder zijn ontstaan, in ieder geval vóór de verbouwing van het orgel door Christian Müller in 1733-’34.

⁶⁶⁴ SAA, AWG, inv.nr. 771, ‘Concept memorie over ’t regt van aanstelling van den organist’ (in het vervolg: ‘Concept memorie’). Het stuk is niet gedateerd, maar het moet uit 1780 stammen, omdat gesproken wordt over een organist van de Waalse Kerk, Jan Jacob de Graaf, “welke deeze post tot in Nov: van ’t gepasseerde jaar bekleed heeft”, terwijl we uit andere bron weten dat deze De Graaf van 1739 tot en met 1779 als organist aan de kerk verbonden is geweest. Helaas kunnen de reparaties in de eerste jaren van het orgel niet worden geverifieerd, daar de uitgavenboeken uit die tijd verloren zijn gegaan. Het oudste register van uitgaven door de kerkmeesters begint met het jaar 1697.

⁶⁶⁵ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847. Brief van Quirinus van Blanckenburg aan de burgemeesters van Alkmaar d.d. 22 sept. 1722.

⁶⁶⁶ Gierveld 1977, pp. 112-113, 413-414.

⁶⁶⁷ SAA, AWG, inv.nr. 785.

⁶⁶⁸ Leonhardt 1965, p. 161; Edskes 1963, p. [1]. Betaling van *f* 43,- aan G. van Giesen op 2 sept. 1706 “voor het verstellen van het orgel”. (SAA, AWG, inv.nr. 785.)

⁶⁶⁹ SAA, AWG, inv.nr. 771, ‘Concept memorie’; inv.nr. 785.

Vanaf 1723 onderhield Christian Müller het orgel voor *f* 40,- per jaar. In het eerste jaar van zijn betrekking ontving hij *f* 16,- extra “voor ’t maaken van nieuwe mondstukken aan de trompetten”.⁶⁷⁰ Kennelijk vermocht het instrument op den duur niet aan de eisen te voldoen. Op 29 augustus 1733 sloten de kerkmeesters van de Waalse Kerk met Müller een overeenkomst betreffende de bouw van een nieuw orgel in de oude kast voor *f* 3.000,-, met de volgende dispositie:⁶⁷¹

Hoofdwerk		Rugpositief		Pedaal	
1. Prestant Dd	16'	1. Prestant Dd	8'	1. Bourdon	16'
2. Prestant Dd	8'	2. Holpyp	8'	2. Prestant	8'
3. Roerfluyt	8'	3. Prestant	4'	3. Roerquint	6'
4. Quintadeen	8'	4. Prestant quint Dd	3'	4. Prestant	4'
5. Prestant	4'	5. Mixtuur II-IV	2'	5. Trompet	8'
6. Prestant quint	3'	6. “Tertiaen of Sexquialter”			
7. Gemshoorn	2'	B/D I-II	2'		
8. Mixtuur IV/VI/VIII	2'	7. Cornet V	8'		
9. Trompet	16'				
10. Trompet	8'				
11. Vox humana	8'				

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-c¹,⁶⁷² manuaalkoppeling, pedaal koppeling. Drie afsluiters, twee tremulanten, ventiel. “De prestant pypen sullen van suiijver tin werden gemaekt en gepolijst, en de andere nieuwe pypen die van binnen komen te staen, sullen wesen van gemengde specie, te weeten onder een hondert pond loot veertig ponden tin.” “Het orgel sal blyven in deselve toon, waar in het jegenwoordig is, dat is cornetten toon, of een geheelen toon hoger als opera toon”.

⁶⁷⁰ SAA, AWG, inv.nr. 785.

⁶⁷¹ SAA, AWG, inv.nr. 537. In dit inventarisnummer bevindt zich het originele contract en een ‘copie’ van het contract, waarschijnlijk opgesteld ten behoeve van de keurmeester in augustus 1734. Men zou verwachten dat beide stukken exact gelijkkluidend zijn, maar op enkele (overigens niet wezenlijke) punten blijken de stukken van elkaar af te wijken. Zo vermeldt het originele contract in het rugpositief een “Tertiaen of Sexquialter” en een “Cornet 8 voet” en de kopie alleen “Sexquialter” respectievelijk “Cornet 2 voet”. In de brochure *Christian Müller orgel Waalse Kerk, Amsterdam*, in 1984 uitgegeven door het Orgelcomité Waalse Kerk, is een reproductie van het contract opgenomen, waarbij de eerste pagina van de kopie van het contract is genomen, vervolgens de tweede pagina van het oorspronkelijke contract, en uiteindelijk de tweede pagina van de kopie, op welke laatste pagina de betalingscondities en de ondertekening door Müller ontbreken, maar waaraan de latere wijzigingen ten opzichte van het contract (zie verderop) en het oordeel van de keurmeester zijn toegevoegd.

⁶⁷² Uit de schriftstukken ontstaat een zeer verwarrend beeld van de pedaalomvang van dit orgel in de loop der tijden. In het bestek van 1733 wordt gesproken van een pedaal van C tot c¹, “bestaende in 26 claves”. Dit is merkwaardig omdat een omvang van C tot en met c¹ slechts 25 ‘claves’ (toetsen) zou moeten hebben. Dus óf het aantal toetsen óf de omvang van het pedaal is onjuist vermeld. In het laatste geval zou een omvang van C-d¹ met weglating van een cis (bijv. C, D-d¹ of C-c¹, d¹) bedoeld kunnen zijn. Broekhuizen vermeldde halverwege de 19^e eeuw voor het pedaal een pijpenaantal van 189 en een registraantal van 7, hetgeen neerkomt op een omvang van 27 toetsen (189 : 7 = 27), dus van C-d¹. (Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 66-67 (I-30, A 32).) Aangenomen moet worden dat het genoemde aantal pijpen onjuist is (zoals ook de door hem voor het hoofdwerk en rugpositief genoemde aantallen pijpen volledig onjuist zijn). Tot de restauratie van 1963-’65 heeft de cis¹ op het pedaal namelijk ontbroken. Het is niet uitgesloten dat het pedaal in Broekhuizens tijd wel degelijk tot d¹ liep, en dat Broekhuizen – niet op de hoogte van het ontbreken van de cis¹ – in zijn berekening van het aantal pijpen op 189 uitkwam. Zou Müller dan toch een pedaal met de omvang C-c¹, d¹ hebben aangelegd? Het is niet waarschijnlijk, want deze omvang komt nergens in Müllers oeuvre voor. De pedaalomvang is bij hem voor middelgrote orgels C-c¹ en voor grote orgels C-d¹. De pedaalomvang zal in de Waalse Kerk C-c¹ geweest zijn en de bepaling van ‘26 claves’ moet incorrect zijn. Waarschijnlijk is pas in de 19^e eeuw de d¹ toegevoegd.

De vijf pedaalregisters, alsmede de Holpijp 8', de Prestant 4' en de Cornet van het rugwerk zouden bestaan uit oud pijpwerk, dat door Müller "behoorlyk gerepareert en [...] tot een goed aanspraak en accoord" moest worden gebracht. Pijpen voor de tonen Cis en Dis dienden te worden bijgemaakt. Waarschijnlijk hergebruikte Müller ook de oude, in 1711 door Van Giesen vervaardigde blaasbalgen; in ieder geval wordt in het contract met geen woord over nieuwe balgen gerept. Het aantal balgen bedroeg vier.⁶⁷³ Het vrijkomende materiaal uit het oude orgel zou ten voordele zijn van Müller.

Tijdens de bouw kwam Müller tot het inzicht dat de kwaliteit van het oude materiaal sterk te wensen overliet, waardoor hij zich genoodzaakt zag meer te vernieuwen dan hij aanvankelijk had gepland. Bovendien besloot hij het pedaal met twee registers te vergroten. In een ongedateerde 'memorie' aan de kerkmeesters (hoofdzakelijk bedoeld om de kerkmeesters te bewegen hem voor het meerwerk te betalen) beschrijft Müller op welke punten hij van het contract is afgeweken. Het stuk is, mede vanwege Müllers motivatie voor de uitbreiding van het pedaal, interessant genoeg om hier in zijn geheel te laten volgen.⁶⁷⁴

Memorie Aen de Heeren
kerkmeesteren van de Waale
Kerck, wegens het gene, dat tot ver-
grooting en verbeetering des orgels
boven de contractt gemaakt is.

ten	1.	is in het pedaalclavier een Fagot 16 voet gemaackt, hetwelke een tongwerk is.
	2.	nog een register, genoemt Nagthoorn 2 voet.

Deese byde registers met haar toebehooren hebbe nodig voor dat werck geoordeelt, om het daar mede sodanig te verstercken, dat het tegen de manuaalclavieren op sig selfs bestaen kan, sonder aen de selve de coppelen, hetwelke buyten dese twe registers anders moeste geschieden, en sodanige koppelinghe syn defectt voor een organist die syne claviere wel weet te gebruyken, oock dienen dese twe geluyden voor een soete verandering onder het naspeelen.

Verders heeft men onder het maaken van het orgel bevonden, dat enige registers van de ouden niet bequaam waren om deselven daar in te plaatsen, is nodig geoordeelt, andere daarvoor in de plaats te maaken, namentlyk

ten	1	Een trompet 8 voet, met hare montstucke, en wat daartoe behoort
	2	Een octaaf 4 voet ^[675]
ten	3	Voor de Cornet int rugwerk een Scherp van 6 pypen sterk op yder clavier

boven dit bovengestelde geve met een behoorlyk respect aan de Heeren Kerckmeesteren de kennen, dat myn het oude werk sodanig tegen gevallen is, dat ick van hetselve int minste tot myn voordeel hebbe konnen gebruyken, hebbe dierhalven tot myn schaden alles moeten nieuwt maaken. Dit nu gevoegt bij de nauwe bepaalinge des contracts schiet voor myn geen winst maar verlies over.

Versoeke dierhalven aen de Heeren Kerkmeesteren, dat gelieven dese bovengestelde pointen, in consiteratie de nemen en aen myn, niet alleen voor hetgene dat boven de contractt gemaackt is, maar

⁶⁷³ Hess 1774, p. 10; Broekhuysen ca. 1850-1862, p. 67 (I-30, A 32).

⁶⁷⁴ SAA, AWG, inv.nr. 537.

⁶⁷⁵ Uit markeringen in het contract en uit de appendix bij de kopie van het contract t.b.v. J. Ulhoorn als keurmeester kan worden afgeleid dat het de Octaaf 4' van het pedaal was, en niet van het rugwerk, die Müller nieuw maakte.

ook voor het tegenvallen van het oude werk, een behoorlyke vergelding de doen, niet twyflende, of de Heeren Kerkmeesteren sullen mynen schaden niet zoeken.

Myne Heeren
Kerkmeesteren

UWEdelen
dienstwillige dienaar
Christian Muller
Orgelmaker

Het orgel werd op 24 augustus 1734 gekeurd en goed bevonden door Johannes Ulhoorn, de organist van de Oude Kerk. Op dezelfde dag kreeg Müller zijn laatste termijn van de afgesproken *f* 3.000,- uitbetaald, alsmede *f* 600,- voor het meerwerk, waardoor de totale som uitkwam op *f* 3.600,-.⁶⁷⁶

Hoewel Johannes Ulhoorn had verklaard dat hij na nauwkeurige examinatie had bevonden “het contract ten vollen voldaan te zijn”, moet worden aangenomen dat Müller tijdens de bouw op meer punten van het contract is afgeweken dan hij in zijn ‘memorie’ beschreven heeft. Dit blijkt uit het orgel zelf en uit een beschrijving door G.H. Broekhuizen van na 17 november 1862,⁶⁷⁷ toen het orgel zich – afgezien van twee wijzigingen op het rugpositief – hoogstwaarschijnlijk nog in de oorspronkelijke toestand bevond.⁶⁷⁸ De afwijkingen betreffen de samenstellingen van de mixturen en de verdubbeling van de discant van de Quint 3’ van het hoofdwerk. De Mixtuur van het hoofdwerk heeft Müller in de bas vier sterk en in de discant zes sterk gemaakt, in plaats van oplopend vier, zes en acht sterk, zoals in het contract was vastgelegd. Tegenover een zwakker bezette mixtuur stond de toevoeging van een dubbelkoor aan de discant van de oorspronkelijk enkelvoudig geplande Quint 3’. De Mixtuur II-IV van het Rugpositief werd gemaakt uit 1½’ in plaats van uit 2’. Uit de beschrijving valt op te maken dat het register in het groot octaaf twee, in het klein octaaf drie en in de twee bovenste octaven vier sterk was. De Praestant 16’ wordt door Broekhuizen als volgt omschreven: “Prestant 16 voet is maar groot 3 octaaf en spreekt echter 4 octaaf. Het groot octaaf is van hout gemaakt en gedekt, het klein octaaf spreekt op de Prestant 8 voet, en het een & twee gestreept octaaf is dubbeld of 2 sterk”.⁶⁷⁹ Het contract bevat de volgende bepaling betreffende de nevenregisters: “Tot ieder clavier, soo voor de hand, als voor de voet, sal een aparte windafsluiting werden gemaakt, soo meede tremblant en windventiel.” Hieruit blijkt geenszins het aantal tremulanten. Er moeten echter reeds vanaf 1734 twee tremulanten geweest zijn, een op het hoofdwerk en een op het rugpositief. Ook Hess vermeldt twee tremulanten.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ SAA, AWG, inv.nr. 537, kwitantie d.d. 24 aug. 1734. Behalve de betalingen aan Müller vermeldt het boek van uitgaven (inv.nr. 785) voor 1734 nog betalingen aan A. Wijnkoop (timmerman) en D. Scheene (schilder) groot respectievelijk *f* 312:1:- en *f* 255:1:- “wegens het orgel”. In 1733[?] was ook al het bedrag van *f* 593:14:- aan timmerman Wijnkoop betaald “voor ’t orgel”. Het timmermanswerk bestond in elk geval uit het vervaardigen van een kast voor het pedaal, boven op het oude (of eveneens vernieuwde) balghuis. Was een deel van de uitgaven wellicht bestemd voor het laten vervaardigen van de grote houten wand achter het orgel?

⁶⁷⁷ Gierveld 1993, p. 63.

⁶⁷⁸ SAA, AWG, inv.nr. 771. In dit inventarisnummer bevindt zich ook Broekhuizens enquêteformulier met de tekst: “Dezen opgaven moeten dienen tot aanvulling van het werk van Hess A°. 1787. Beschryving der kerkorgelen in ons vaderland, en tot de verzameling van Biographien van Nederlandsche toonkunstenaren door G.H. Broekhuizen. Om tot het beste resultaat te komen, dient men het rekeningboek der kerk na te zien”. De orgelbeschrijving in het archief bevat gedetailleerdere informatie dan die in de bekende, tussen ca. 1850 en 1862 samengestelde en in 1986 gepubliceerde dispositieverzameling (Broekhuizen ca. 1850-1862).

⁶⁷⁹ SAA, AWG, inv.nr. 771. Beschrijving van Broekhuizen (zie vorige noot).

⁶⁸⁰ Hess 1774, p. 10.

Uit de toevoeging aan de kopie van het contract, welke waarschijnlijk werd opgesteld ten gebruike van de keurmeester, kan worden afgelezen dat de Scherp VI, die op het rugpositief in de plaats van de Cornet was gekomen, een discantregister was.⁶⁸¹ Het register was een unicum in het oeuvre van Müller, en werd ook in het algemeen slechts zelden gedisponeerd. Bij mijn weten kwam een discant-Scherp verder alleen voor op het rugwerk van het Duyschot-orgel (1686) van de Westerkerk te Amsterdam, daar uitgevoerd als een vierkorig register met een hoge samenstelling en beginnende op a⁰.⁶⁸² Duyschot had het aan de oorspronkelijk geplande dispositie toegevoegd, en omschreef het als “een nieuwt register in de reghter handt meede 4 dick, seer goet van geluijt om de voijs van den psalm klarder te do[e]n uijtklinken”. Waarschijnlijk was ook de Scherp D VI in de Waalse Kerk in eerste instantie bedoeld voor gebruik bij de begeleiding van de gemeentezang. Overigens werd “het halve Scharp” van de Westerkerk in 1726-'27 door Christian Vater verwijderd.

Ofschoon Müller de kast van het Langlez-orgel handhaafde, leidde zijn verbouwing in visueel opzicht wel tot enkele veranderingen. Een kleine wijziging betrof de frontindeling van het hoofdwerk: zoals op de eerder aangehaalde 18^e-eeuwse prent van Philips te zien is, had het Langlez-orgel gedeelde tussenvelden aan weerszijden van de middentoren; bij Müller werden dit ongedeelde velden met relatief grote pijpen. Bij gelegenheid van de verbouwing van het orgel werd het rugpositief van een nieuwe bekroning voorzien door de beeldhouwer Jan van Logteren. Deze kunstenaar, met wie Müller later in Haarlem opnieuw zou samenwerken, vervaardigde de zittende beelden op de rugwerkkast.⁶⁸³ Een derde wijziging vloeide voort uit de aanleg van een vrij pedaal. Dit werk kreeg een plaats achter het hoofdwerk, boven op het balgenhuis. Om de uitspraak van het pedaal te bevorderen maakte Müller in het dak van de kast een beweegbaar luik, dat middels een koord van beneden af kon worden bediend. De uitspraak van het pedaalwerk kon door deze inrichting enigszins worden gereguleerd. Door de plaatsing van het pedaal zou de orgelkast wel erg diep worden, hetgeen er vanuit de kerk – met al het licht dat van achter het orgel kwam – nogal zou opvallen en er ongetwijfeld niet erg fraai uit zou zien. Mogelijk om deze reden, mogelijk ook om de kast niet te veel aan direct zonlicht bloot te stellen, en wellicht ook om het orgel visueel beter uit te laten komen, is achter het orgel een houten wand aangebracht die het koor van de kerkruimte afscheidde,⁶⁸⁴ waardoor er geen licht meer van achter het orgel vandaan kwam.

Na de vernieuwing onderhield Christian Müller het orgel, zij het niet op regelmatige basis.⁶⁸⁵ Pas in 1745 moet een contract zijn afgesloten, waarin Müller zich verplichtte het orgel voor f 40,- per jaar te onderhouden.⁶⁸⁶ In 1760 werd aan ‘Christiaan Muller & Zoon Orgelmakers’ f 140,- betaald “voor nodige reparatie, schoonmaken en wederom accoort stellen van het orgel”.⁶⁸⁷ Uit een inscriptie op de Cis-pijp van de Octaaf 4' van het pedaal blijkt dat bij deze werkzaamheden deze pijp en mogelijk nog enkele andere pijpen zijn vernieuwd. Met deze reparatie was nog een uitgave van f 4,- gemoeid wegens “extra verschot van olie, Engelse steen, Spaanse en gemeene zeep, lappen so van leder als linne, een steene pan &c. alles tot repareerin van 't orgel”.⁶⁸⁸ Na de dood van Christian zal Pieter Müller zijn belast met het onderhoud.⁶⁸⁹ Van 1771 tot 1781 onderhield de orgelmaker Jan Muller het

⁶⁸¹ SAA, AWG, inv.nr. 537.

⁶⁸² Jongepier 1992, p. 360. Zie p. 42 e.v., voor een beschrijving van het orgel der Westerkerk.

⁶⁸³ Fischer 2005, pp. 356-358.

⁶⁸⁴ B.M. Bijtelaar, ‘Enige protestantse kerken binnen de Singelgrachten’, *Historische Gids van Amsterdam*, dl. 1, ed. H.F. Wijnman (Amsterdam 1971), pp. 43-79, hier p. 64.

⁶⁸⁵ SAA, AWG, inv.nr. 785. Betalingen op 2 aug. 1736, 15 jan. 1739, 8 sept. 1740, 15 nov. 1742 en 6 aug. 1744.

⁶⁸⁶ SAA, AWG, inv.nr. 785.

⁶⁸⁷ SAA, AWG, inv.nr. 588.

⁶⁸⁸ SAA, AWG, inv.nr. 585A.

⁶⁸⁹ SAA, AWG, inv.nr. 771, overzicht van orgelmakers en organisten 1678-1823. Het boek met uitgaven door de kerkmeesters (inv.nr. 785) loopt slechts tot en met het jaar 1750. Latere boeken zijn verloren gegaan, waardoor

Afb. 9. Amsterdam - Waalse Kerk. Kast 1680, binnenwerk Müller 1733-'34. © Teus den Toom.

orgel. Hij voerde in 1777 reparatiewerkzaamheden uit voor f 850,-,⁶⁹⁰ over de aard waarvan helaas geen inlichtingen worden verstrekt. Het is niet uitgesloten dat Jan Muller dezelfde was als Johann (Johannes) Caspar Müller.⁶⁹¹

Een toevallig bewaard gebleven rekening uit 1810 van de orgelmaker J.J. Vool kan als voorbeeld dienen van de wijze waarop bij bijna iedere reparatie van ieder willekeurig orgel een stukje originele substantie verloren gaat. Vool heeft in 1810 voor de Bourdon 16 voet “niwe montstukken gemaakt en

we niet over de primaire bronnen beschikken over de uitgaven van na 1750, behalve in het geval van enkele bij toeval bewaard gebleven kwitanties, bijvoorbeeld die voor Müllers werkzaamheden in 1760. In inv.nr. 771 echter, bevindt zich een handgeschreven overzicht van orgelmakers en organisten, en de perioden waarin ze in de Waalse Kerk werkzaam waren, met vermelding van enkele orgelreparaties en de kosten van dien. Het overzicht moet zijn opgesteld tussen 1823 (het meest recente jaartal dat erop vermeld wordt) en 1843 (het jaar waarin een grote reparatie aan het orgel plaatsvond, waarvan ongetwijfeld gewag zou zijn gemaakt indien het stuk na dat jaar was opgesteld). Het overzicht is voor ons belangrijk, omdat de anonieme auteur in zijn tijd nog kon beschikken over bronnen die inmiddels verloren zijn gegaan. Het stuk maakt een betrouwbare indruk. In ieder geval blijken de gegevens over de periode waaruit ook primaire bronnen bewaard zijn gebleven bij verificatie in hoofdzaak correct te zijn. Over de orgelmakers Müller vermeldt dit overzicht: “deze Muller wordt tot het jaar 1759 genoemd Christiaan, tot het jaar 1771 Muller zonder voornaam en nu tot 1781 Jan Muller”.

⁶⁹⁰ *Ibid.*

⁶⁹¹ Zie Appendix 4, onder ‘Caspar Müller en Johann Caspar Müller’.

[het register] beeter aan de spraak gemaakt en prestand 16 voet insgelijken”, en heeft voorts balgen, kanalen, tremulant en afsluitingen opnieuw met leer en perkament belijmd.⁶⁹² Kleine ingrepen als deze worden bijna nooit gedocumenteerd, zijn desondanks in de geschiedenis van de meeste oude orgels talloze malen voorgekomen, waardoor de klank in de loop der tijd steeds een klein stukje verder van de originele klank verwijderd is geraakt. Deze wetenschap noopt tot enige nuancering bij de beoordeling van de klank van schijnbaar gaaf of relatief gaaf bewaard gebleven orgels.

Waarschijnlijk heeft het orgel tot bijna halverwege de 19^e eeuw zijn originele dispositie behouden. De orgelmakers Van den Brink, die het orgel in 1822 al hadden gerepareerd en het vanaf 1823 in onderhoud hadden, voerden in de jaren 1842-'43 omvangrijke werkzaamheden uit voor f 1.300,-.⁶⁹³ Uit een inspectie in 1842 was gebleken dat het niet alleen noodzakelijk was het orgel grondig te reinigen en te repareren, maar ook dat “quelques changements à y faire dans une couple de registres, rendraient les orgues beaucoup plus efficaces pour l'accompagnement du chant religieux, et contribueraient fortement à l'édification de cette partie du service public”.⁶⁹⁴ Waarschijnlijk slaat dit op de wijzigingen in de dispositie van het rugpositief, zoals die blijken uit de opgave van Broekhuizen (1862): in plaats van de Scherp VI D was een Cornet IV D gekomen,⁶⁹⁵ en van de Tertiaan was het tertskoor verwijderd, zodat een Octaaf 2' overbleef. Mogelijk is bij deze gelegenheid ook de omvang van het pedaal uitgebreid met de toon d¹,⁶⁹⁶ en zijn de klavieren en de manuaalkoppeling vernieuwd.⁶⁹⁷ In maandblad *Het Orgel* van mei 1887 werd een dispositie gepubliceerd welke nog gelijk was aan die van Broekhuizen.⁶⁹⁸ Op een onbekend ogenblik vóór 1891 zijn de Quint en de Mixtuur van het rugwerk vervangen door een Viola di Gamba en een gedekte Fluit 4'.⁶⁹⁹

De meest ingrijpende restauratie in de geschiedenis van het orgel was die door de orgelmakers Van Dam te Leeuwarden in 1891.⁷⁰⁰ Hierbij werd de toonhoogte met een halve toon verlaagd door opschuiving of verlenging van pijpwerk of door het opvoeren van de hoeden van gedekte pijpen. De bestaande speel- en registermechanieken werden hersteld, en de pedaal koppeling werd vernieuwd. In de frontpijpen werden expressions aangebracht in de reeds aanwezige, originele uitsnijdingen. De frontpijpen werden opnieuw gepolijst. De tongwerken werden opnieuw geïntoneerd en waar nodig opnieuw beleerd. De Viola di Gamba 8' en de gedekte Fluit 4' van het rugpositief (beide 19^e-eeuwse registers) werden vervangen door een nieuwe Viola di Gamba 8' en een open Fluit 4'.⁷⁰¹ Verder werden de grootste zes pijpen van de Praestant 8' van het pedaal vervangen door open pijpen van “1^e kwaliteit eiken wagenschot”, en werden de schalbekers van de Trompet 16' van het hoofdwerk en de Fagot 16' van het pedaal onderling omgewisseld, waarbij de discant van de Fagot werd aangevuld met oud pijpwerk uit een ander orgel. Ten slotte moesten alle registers “stuksgewijze opnieuw geïntoneerd en in gelijkmatige zwevende temperatuur afgestemd worden”.⁷⁰² Van Dam maakte alle dubbelkoren

⁶⁹² SAA, AWG, inv.nr. 784. Rekening van J.J. Vool (1810).

⁶⁹³ Leonhardt 1965, p. 162. SAA, AWG, inv.nr. 771, overzicht van orgelbouwers en organisten.

⁶⁹⁴ Correspondentie d.d. 13 juli 1842. Aantekeningen uit het kerkarchief door dhr. G. Leonhardt, berustend bij dhr. J. van Oortmerssen te Heemstede.

⁶⁹⁵ De sterkte van de Cornet is alleen aangegeven in Broekhuizens opgave die zich in het archief van de Waalse Gemeente bevindt, niet in de opgave in de dispositieverzameling.

⁶⁹⁶ De pedaalomvang kwam daarmee op C-c¹, d¹. De cis¹ heeft tot 1965 ontbroken.

⁶⁹⁷ Edskes 1963, p. 5.

⁶⁹⁸ *Het Orgel* 2-3 (1 mei 1887), [geen paginering].

⁶⁹⁹ Leonhardt 1965, p. 162.

⁷⁰⁰ Leonhardt 1965, pp. 163-164.

⁷⁰¹ In een kort verslag van Van Dams werkzaamheden door A. Pomper in *Het Orgel* 6-7 (15 sept. 1891) wordt gesproken van een Flûte Harmonique 4'.

⁷⁰² Getypte kopie van het bestek van L. van Dam en Zonen (1891) in het archief van dhr. J. van Oortmerssen te Heemstede.

van de prestanten en de Mixtuur stom door de labia dicht te knippen, een ingreep die meerdere Hollandse orgels zich in de 19^e eeuw hebben moeten laten welgevalen. Ook het uiterlijk van het orgel onderging in 1891 een wijziging. De kast werd bruin geschilderd (houtimitatie), en het hoofdwerk werd voorzien van gesneden zijstukken. Mogelijk had het orgel tot dit moment nog de 17^e-eeuwse luiken bezeten. In 1898 verving Van Dam de oude spaanbalgen door een nieuwe magazijnbalg. In de jaren 1950-'51 voerde de firma Bergmeyer te Woerden reparaties uit, in hoofdzaak aan het mechanische gedeelte van het orgel.⁷⁰³

In de jaren 1963-'65 restaureerde Jürgen Ahrend uit Leer-Loga het orgel, met als doel het orgel zoveel mogelijk terug te brengen in de toestand van 1734. De dispositie en de oorspronkelijke toonhoogte werden hersteld. Verdwenen registers en pijpen werden gereconstrueerd. De dubbelkoren werden weer tot spreken gebracht. De toon cis¹ op het pedaal, die tot 1963 had ontbroken, kon worden toegevoegd door gebruikmaking van een blinde cancel in de oude lade. De windladen werden gerestaureerd, echter met verwijdering van de originele sponsels en aanbrenging van een hechthouten dekplaat, ter vergroting van de cancelinhoud. De manualen werden vernieuwd naar voorbeeld van Müller, waarbij, strekkend tot een modernere 'zit' voor de organist, de manualen verder uit de kast en het nieuwe pedaalklavier verder in de kast zijn geplaatst dan oorspronkelijk het geval moet zijn geweest. Van het speelmechaniek moest de gehele abstractuur worden vernieuwd. De magazijnbalg uit 1898 werd vervangen door twee grote spaanbalgen. Ook het uiterlijk van het orgel werd teruggebracht naar de toestand van 1734.⁷⁰⁴

Tijdens de laatste kerkrestauratie, die plaats had in de jaren 1990-'92, repareerde Henk van Eeken het orgel. Bij deze gelegenheid kreeg de Scherp van het rugpositief een nieuwe samenstelling met een tertskoor, en werd het register teruggebracht tot zijn oorspronkelijke hoedanigheid van discantregister. Op het gebied van de intonatie werden enkele kleine correcties uitgevoerd.⁷⁰⁵ In 2011-'12 restaureerde de firma Flentrop Orgelbouw te Zaandam de windladen van pedaal en hoofdwerk. De huidige toestand van het orgel luidt:⁷⁰⁶

Hoofdwerk (manuaal 2): laden Müller, C-c³; speelmechaniek Ahrend, wellenbord Müller; registermechaniek Müller.

1. Prestant	16'	Müller. C-H binnen, van eiken, gedekt; c ⁰ -bes ² in het front, tin, h ² en c ³ op de lade, metaal. Dubbel vanaf g ¹ . Dubbelkoren binnen op de conductenstok, metaal.
2. Prestant	8'	Müller. C-Fis gecombineerd met klein octaaf van de Prestant 16', rest binnen. Dubbel vanaf c ¹ . ⁷⁰⁷
3. Roerfluit	8'	Müller.
4. Quintadeen	8'	Müller. Het pijpwerk is voorzien van kleine kastbaarden. De oude inscripties komen overeen met een toonhoogte die een halve toon lager is dan de huidige, tevens originele toonhoogte. ⁷⁰⁸

⁷⁰³ Leonhardt 1965, pp. 163-164.

⁷⁰⁴ Edskes 1963, *passim*; Leonhardt 1965, p. 164.

⁷⁰⁵ J. van Oortmerssen, 'Het orgel van de Waalse Kerk', *Restauratie Waalse Kerk Amsterdam 1990-1992* (plaatselijke brochure s.d. [1992]), pp. 10-11.

⁷⁰⁶ Namen van de orgelmakers van de verschillende registers volgens Leonhardt 1965, p. 165, tenzij anders aangegeven. Bijzonderheden betreffende het pijpwerk volgens Edskes 1963, pp. 10-17, tenzij anders aangegeven.

⁷⁰⁷ Volgens Visser 1970, p. 60, dubbel vanaf f⁰.

⁷⁰⁸ Edskes 1963, p. 11. Edskes zegt hierover: "Müller zal hier zeer waarschijnlijk gebruik hebben gemaakt van een register, dat reeds compleet in zijn werkplaats aanwezig was. Zoals onder meer blijkt uit de toonhoogte van het Bavo-orgel te Haarlem, bediende Müller zich in bepaalde gevallen van een toonhoogte, die nagenoeg

pijpestok tijdens de restauratie 1963-'65 bleek dat het tertskoor niet op c^1 , maar al op c^0 moet zijn begonnen.⁷¹⁵

7. Mixtuur II-IV

Ahrend. Volgens contract gebaseerd op 2', echter hoogstwaarschijnlijk bij oplevering reeds gebaseerd op $1\frac{1}{2}'$.⁷¹⁶ Samenstelling (reconstructie 1965):⁷¹⁷

C			$1\frac{1}{3}'$	1'
c^0		2'	$1\frac{1}{3}'$	1'
c^1	4'	$2\frac{2}{3}'$	2'	$1\frac{1}{3}'$
c^2	4'	$2\frac{2}{3}'$	2'	2'

8. Scherp VI

Van Eeken (1993). Vanaf c^1 .

Pedaal: laden Müller, C-d¹. (Omvang bij Müller C-c¹. Uitbreiding met gebruikmaking van twee blinde cancellen.)

1. Bourdon	16'	Langlez. Eiken.
2. Prestant	8'	C-F Ahrend, rest Langlez. ⁷¹⁸
3. Roerquint	6'	Langlez.
4. Octaaf	4'	Müller. Op C o.a. de inscriptie: "Octav 4 voet Petal, 1760 den 14 Septemb." ⁷¹⁹
5. Nachthoorn	2'	Müller. Open, cilindrisch. Nauw gelabieerd.
6. Fagot	16'	Müller.
7. Trompet	8'	Müller.

Koppeling Hw/Rp (drukkoppeling, Ahrend),⁷²⁰ koppeling Ped/Hw (Ahrend); tremulant Hw, tremulant Rp; 3 afsluitingen, ventiel.

Windvoorziening: 2 spaanbalgen (Ahrend).

Toonhoogte: $a^1 = 466$ Hz.⁷²¹

Temperatuur: Neidhardt.⁷²²

Winddruk: 84 mm.⁷²³

5.8 Amsterdam – Rooms-Katholieke 'Fransche Kerk'

Behalve een protestantse Franstalige gemeente (de Waalse gemeente) was er sinds 1662 in Amsterdam een rooms-katholieke Franstalige gemeente, die werd bediend door "twee Paters van de Orde der *ongeschoeide Karmeliten*, die, uit het Klooster van deeze Orde te Parys" naar Amsterdam gezonden werden. Aanvankelijk huurde de gemeente een oude kapel aan het Rokin, en kwam later bijeen in een huis aan de Nieuwmarkt. Omdat dit te ver aflag van het centrum, waar de meeste Franse kooplieden zich hadden gevestigd, betrok de gemeente in 1664 een huis aan de Boommarkt (Nieuwezijds

⁷¹⁵ Edskes 1963, p. 17.

⁷¹⁶ Leonhardt 1965, p. 5.

⁷¹⁷ HON 1479-1725, p. 212.

⁷¹⁸ Leonhardt 1965, pp. 164-165.

⁷¹⁹ Edskes 1963, pp. 14-15. (Ten tijde van Edskes' inventarisatie stond de C-pijp op de plaats van de Cis.)

⁷²⁰ Waarschijnlijk is de oorspronkelijke manuaalkoppeling een trekkoppeling geweest. Zie paragraaf 10.3.

⁷²¹ HON 1479-1725, p. 212.

⁷²² *Ibid.*

⁷²³ *Ibid.*

Voorburgwal), iets ten zuiden van de Rosmarijnsteeg, tegenover het weeshuis. Dit pand werd in 1733 “van vooren, op de Boommart, en van binnen, fraai vertimmerd”.⁷²⁴

Volgens George Hendricus Broekhuizen werd het orgel “tijdens de vergrooting dezer kerk in 1734 door Ch. Muller, orgelmaker te Amsterdam”, gemaakt.⁷²⁵ Over de opstelling ervan kunnen wij ons een vaag beeld vormen dankzij Jan Wagenaars beschrijving van het kerkinterieur: “De eigenlyke Kerk is een hoog en sierlyk gebouw. Zy heeft twee galeryen, die op vier fraaije houten kolommen rusten. Het Choor is geplaatst op de hoogste galery. Boven het zelve, is een klein galerytje voor den Orgeltreeder”.⁷²⁶ Moeten wij dit laatste zo verstaan dat de balgen – vermoedelijk vanwege ruimtegebrek – niet op de galerij konden worden geplaatst en daarom hoger waren gesitueerd, mogelijk zelfs boven het hoofd van de organist, zoals ook bij het Müller-orgel in de Kapelkerk te Alkmaar het geval was? Van het instrument is helaas geen afbeelding bekend.⁷²⁷ Het orgel werd in 1836 “gerepareerd en vergroot” door L. van den Brink & Zn te Amsterdam, en had volgens Broekhuizen daarna de volgende dispositie.⁷²⁸

Manuaal		Positief		Pedaal
1. Bourdon	16'	1. Bourdon	8'	Aangehangen [aan
2. Prestant	8'	2. Viol de Gambe	8'	Manuaal]
3. Holpijp	8'	3. Prestant	4'	
4. Octaaf	4'	4. Fluit douce	4'	
5. Fluit	4'	5. Prestant	4' [?]	
6. Quint	3'	6. Fluit damour	4' [?]	
7. Octaaf	2'	7. Gemshoorn	2'	
8. Flageolet	1'	8. Cornet [D] III		
9. Mixtuur				
10. Sexquialter II				
11. Trompet B/D	8'			

Manuaalomvang: “4½ octaaf”, pedaalomvang: “1½ octaaf”. Koppeling. Afsluiting; ventiel; tremulant. Drie blaasbalgen.

Deze opgave is vrijwel zeker niet zonder fouten. Het heeft er alle schijn van dat de vermelding van de tweede Prestant 4' en de Fluit d'amour 4' op het Positief berust op een vergissing. Dispositie van twee Prestanten 4' op hetzelfde manuaal is immers buitengewoon onwaarschijnlijk; dispositie van twee zachte fluiten 4' op hetzelfde manuaal eveneens, althans bij een orgel van deze omvang. Mij is geen voorbeeld bekend van een Fluit d'amour 4' van vader en zoon Van den Brink, dit in tegenstelling tot het door deze orgelmakers met een zekere regelmaat gedisponeerde register Fluit douce 4'.

⁷²⁴ Wagenaar 1760-1767 II, p. 211; Hof 1969, p. 27; B. Voets, inleiding op het archief van de Parochie van de Heilige Petrus en Paulus (de Papegaai, Sint Jozefskerk) en de Franse Kerk, versie 24.1 – 12 okt. 2012, geraadpleegd op 19 dec. 2012 via

<http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/printversie/774.nl.pdf>. (Citaten naar Wagenaar.)

⁷²⁵ Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 83-84 (I-47, A 56).

⁷²⁶ Wagenaar 1760-1767 II, p. 211.

⁷²⁷ Gierveld 1993, p. 81, verwijst naar J. Jongepier, *Langs Nederlandse Orgels. Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht* (Baarn 1977), p. 116, voor een afbeelding van het orgel. Gierveld moet zich vergist hebben. Weliswaar is dit het interieur van een schuilkerk aan de Boommart (Nieuwezijds Voorburgwal), echter niet van de Franse Kerk, maar van een meer richting het Spui gelegen schuilkerk De Lely, ook wel Geloof, Hoop en Liefde genaamd.

⁷²⁸ Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 83-84 (I-47, A 56).

Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat het Manuaal in deze toestand in grote lijnen het originele instrument representeerde, en dat het Positief een toevoeging was van Van den Brink. Of Van den Brink het hoofdwerk volledig intact heeft gelaten, valt niet met zekerheid te zeggen. In ieder geval beschikt geen van de thans bekende éénmanualige Müller-orgels over een 16'-register. Het is dus goed mogelijk dat dit register een toevoeging is van Van den Brink uit 1836. (Terloops zij opgemerkt dat deze orgelbouwers in hetzelfde jaar het eenklaviers Müller-orgel in de Rooms-Katholieke St.-Odulphuskerk te Assendelft uitbreidden met een Bourdon 16'. Zie onder Assendelft in paragraaf 8.3.) De rest van het hoofdmanuaal zou van Müller kunnen zijn.

Van den Brink moet de manuaalomvang hebben uitgebreid tot "4½ octaaf". Een dergelijk grote omvang kwam bij Müller nooit voor; zijn manuaalwerken hadden een omvang van vier octaven: C-c³, bij uitzondering C-d³. Of het oorspronkelijke instrument reeds was uitgerust met een aangehangen pedaal, valt moeilijk uit te maken. Het aantal balgen, tot slot, bedroeg oorspronkelijk mogelijk slechts twee; de derde balg werd denkkelijk eerst in 1836 bij de uitbreiding met een tweede manuaal toegevoegd.

Het orgel werd in de 19^e eeuw door verschillende orgelmakers onderhouden. De grootste uitgaven werden gedaan aan A.J. Smit in 1872 en 1873, te weten f 225,- voor een "nieuwe blaasbalgkas, repar. en verplaatsing", respectievelijk f 255,- voor "reparatie, vernieuwing en verplaatsing" van het orgel.⁷²⁹ In 1904 werd het orgel door de fa. P.J. Adema en Zoon overgeplaatst naar de Rooms-Katholieke Kerk 'De Papegaai' in de Kalverstraat, en bij die gelegenheid vernieuwd en vergroot.⁷³⁰ In 1930 leverde B. Pels en Zoon een nieuw orgel aan 'De Papegaai', en nam het oude in voor f 400,-. Het lot van het oude orgel is onbekend.⁷³¹

5.9 Alkmaar – Grote of St.-Laurenkerk, grote orgel

Sinds de voltooiing van het Van Hagerbeer-orgel in de Grote of St.-Laurenkerk in 1646 heeft Alkmaar onder de Hollandse steden een vooraanstaande positie ingenomen waar het gaat om stedelijk orgelbezit. Met veertig stemmen was het Laurens-orgel bij zijn ontstaan een van de grootste orgels in de Republiek. Naast het grote aantal registers beschikte het over een voor die tijd uitzonderlijk grote manuaal- en pedaalomvang, te weten F₁ G₁ A₁ – d³ voor het hoofdwerk, C – d³ voor bovenwerk en rugpositief, en F₁ G₁ A₁ – f¹ voor het pedaal, dat permanent was gekoppeld aan het hoofdwerk. De manualen bezaten bovendien twee subsemitonen per octaaf, met uitzondering van het contraoctaaf van het hoofdwerk. De subsemitonen werden overigens in de late 17^e of vroege 18^e eeuw verwijderd.⁷³² Hoewel het orgel zich rond 1720 niet meer in een uitstekende conditie mocht verheugen en inmiddels ook zeker niet meer tot de modernste gerekend kon worden, was menig orgelkenner of -liefhebber zich bewust van zijn vroegere vermaardheid, en werd het instrument gezien als een topstuk van de klassieke Hollandse orgelbouw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de grootscheepse verbouwing in Noord-Duitse stijl door Frans Caspar Schnitger in 1723-'25 door de aanhangers van de Hollandse tradities met argwaan werd bekeken.

⁷²⁹ Hof 1969, p. 28.

⁷³⁰ *Ibid.*

⁷³¹ Gierveld 1993, p. 81.

⁷³² Volgens Havingha 1727, p. 164, zijn de subsemitoetsen bij de restauratie door Roelof Barentsz Duyschot en Johannes Duyschot in 1685 verwijderd, maar uit de inventarisatie van het pijpwerk bij gelegenheid van de restauratie van het orgel in de jaren 1982-'86 bleek dat van de door Duyschot in 1685 gemaakte Baarpijp 8' ook dubbelpijpen overgebleven zijn. (Van Biezen 1987, p. 112.) Waarschijnlijk zijn dus de subsemitoetsen pas na 1685 uit het orgel verwijderd.

Frans Caspar Schnitger was naar Alkmaar gehaald door Gerhardus Havingha, die in 1722 tot organist van de St.-Laurenskerk was benoemd. Havingha was afkomstig uit Groningen en was goed bekend met het werk van de orgelmaker Arp Schnitger, die sinds 1691 in de provincie Groningen het ene na het andere orgel had geplaatst of verbouwd. Gerhardus' vader Petrus Havingha was de vaste bespeler van het door Arp Schnitger gerenoveerde orgel van de Martinikerk te Groningen, en was meermalen opgetreden als keurmeester van door Schnitger gebouwde orgels. Het spectaculaire orgel van de St.-Michaelskerk te Zwolle, begonnen door Arp Schnitger en in 1721 voltooid door diens zoons Frans Caspar en Johann Georg, was ook aan Gerhardus Havingha bekend. Havingha bezocht Schnitger in Zwolle vlak voor de voltooiing van het orgel;⁷³³ hij was toentertijd nog organist te Appingedam. Havingha moet zeer van het instrument onder de indruk zijn geweest. Niet lang na zijn aanstelling te Alkmaar stelde hij een plan op ten behoeve van de renovatie van het Laurens-orgel, waarna hij van de burgemeesters opdracht kreeg “den *Orgelmaaker* van 't *Zwolsche Orgel* te ontbieden”.⁷³⁴ Op 7 mei 1723 werd het contract met Frans Caspar Schnitger getekend. Een andere orgelmaker dan Schnitger schijnt nimmer in overweging te zijn genomen. Christian Müller, met wie Havingha later op goede voet moet hebben gestaan, had ten tijde van de tekening van het Alkmaarse contract nog maar één project van zekere importantie voltooid, namelijk de uitbreiding van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam; de verbouwing van het orgel van de Oude Lutherse Kerk in dezelfde stad zou in de zomer van 1723 worden afgerond. Müller had zich dus nog onvoldoende kunnen bewijzen. Of Müller een aantal jaren later, na de voltooiing van het orgel in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden, wél in overweging zou zijn genomen blijft natuurlijk speculatief. Havingha lijkt tamelijk vastbesloten te zijn geweest om met Schnitger in zee te gaan.

De verbouwing van het Alkmaarse orgel was in de orgelgeschiedenis van het gewest Holland een gebeurtenis van buitengewoon belang. Afgezien van de levering van een huisorgel te Den Haag in 1695 waren de orgelmakers Schnitger tot 1723 alleen werkzaam geweest in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel. De plannen die Arp Schnitger in 1701 en 1715 had ingediend met het oog op de bouw van een nieuw orgel in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam hadden niet tot een opdracht geleid, ondanks de inspanningen van de Amsterdamse organist van de Oude Lutherse Kerk, Evert Havercamp, die overigens net als Havingha uit Groningen afkomstig was. De herbouw van het Alkmaarse orgel betekende de definitieve doorbraak van de Noord-Duitse stijl in het gewest Holland, en het zou niet lang duren voor de nieuwe stijl hier aan terrein zou winnen. Reeds in 1724 werd met oud-Schnitger-leerling Christian Vater een overeenkomst gesloten voor de bouw van een groot orgel in de Oude Kerk te Amsterdam, de kerk waarvan kort tevoren Evert Havercamp organist was geworden. Ook het latere Müller-orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem (1735-'38) vertoont vele kenmerken van de Noord-Duitse bouwstijl. Enkele van deze kenmerken doen vermoeden dat bij het ontwerp van het Haarlemse orgel inspiratie is geput uit het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel van de St.-Laurenskerk te Alkmaar.

Na voltooiing van de werkzaamheden in de St.-Laurenskerk bouwde Frans Caspar Schnitger een nieuw orgel voor de Kapelkerk te Alkmaar, dat in 1726 werd voltooid. Daarna verliet hij de stad en zou er niet meer terugkeren. Hij overleed in maart 1729 tijdens de verbouwing van het orgel van de Martinikerk te Groningen. Schnitgers voormalige knecht Nicolaas Willenbroek was te Alkmaar achtergebleven. Hij had een werkplaats gevestigd en onderhield de pas voltooide instrumenten.⁷³⁵ Willenbroek voerde geen omvangrijke werkzaamheden uit. Voor grotere reparaties deed men een

⁷³³ Vente 1971, pp. 24 en 49; Veldcamps 1727, pp. 22-23. Vente maakt melding van het feit dat Schnitger bezoek kreeg van een ‘Monsr. Havingha’. Dat hiermee Gerhardus is bedoeld blijkt uit Veldcamps’ geschrift, waarin aan Havingha’s bezoek wordt gerefereerd.

⁷³⁴ Havingha 1727, p. 201.

⁷³⁵ Van Wijk 2005, p. 6. Vgl. Fock 1974, p. 255, noot 112.

beroep op Christian Müller, voor het eerst in 1734. Overigens bleef ook Willenbroek tot in 1749 af en toe kleine klussen uitvoeren.⁷³⁶

Het grote orgel van de St.-Laurenkerk was na de herbouw door Frans Caspar Schnitger een volledig up-to-date en kwalitatief zeer goed instrument dat het decennialang zonder grote ingrepen zou kunnen stellen. Dientengevolge bleef Christian Müllers betrokkenheid bij dit orgel beperkt tot onderhoudswerkzaamheden. Aanvankelijk hadden reparaties slechts incidenteel plaats: in 1734, 1742 en 1751.⁷³⁷ De reparatiecontracten van 1734 en 1751 bleven bewaard. Het contract van 1751, het uitgebreidere van de twee, luidt als volgt:⁷³⁸

Conditien waarop de Wel Edele Groot Agtbare Heeren Burgermeesteren en Regeerders der stad Alkmaar gedenken te besteedden het schoonmaken en doorstemmen der pijpen van het groote orgel in de Grootte Kerk en wat daar thans verder toebehoort.

1. Zal het boven Manuaal geheel van malkander genomen worden, om alles exact te kunnen zien en te visiteeren, hetwelke door de trekkinge der Registers is veroorzaakt, als de slijtinge aan het leer onder de sleepens, Register stengen, wellen of diergelijks, en dat alles dat te regte brenge en corrigeeren, en te zuiveren, dat het wederom accuraat word, egaal aantrekt en sluijt.
2. Om dat in het vogte winter saisoen alles dermaten uytswelt, en bij de warmte en het drooge weer het hout dusdanig krimpt, dat er wel een need of naad van malkander wijkt, zal dit op het aldernauwkeurigste werden gade geslagen, en op de alderbeste wijze verholpen.
3. Moeten alle de pijpen van het bovenmanuaal worden gereijnigt van de ingevallen asch, door de stovesetsters aan de noordzijde van het Orgel veroorzaakt, en het stof, waardoor veele pijpen sprakeloos geworden zijn, en dan op nieuws geïntoneerd en accuraat in een reyne harmonie worden geaccordeert, zoo wel in de labiaalpijpen als de tongwerken.
4. Zullen alle klappen en veeren met de buijltjes in de laden, waarvan een 2 à 3 gebroke zijn, wederom hersteld, en nieuw gemaakt worden.
5. In gelijke maniere zal gehandeld worden met het Ondermanuaal, het Rugpositif en Pedaal, zoo ten opzichte van de pypen, windladen, Registratuur, Abstractuur, klappen, veeren &c. als in de 4 voorgaande articulen gemeld is.
6. Moeten alle veeren onder clappen van alle de windladen worden uytgestreeken, en zulx nodig zynde bevonden, geslagen worden, en die bevonden worden te swak te zijn met nieuwe suffisante veeren te versien, in conformiteyd van de goede ouden.
7. Zal het clavier geheel en al van malkander genomen worden, weegens de trekkinge en daar uyt ontstane knellingen, opdat alles zyn vrye loop en gang zonder eenige haperinge hebbe.
8. Moeten alle de koppelingen losgemaakt worden, alles nagezien, 't gebrekkige hersteld, en daarna wederom naar behoren in een suffisante staat gebracht.
9. Zullen alle de blaasbalgen moeten gevisiteerd worden, en die welke door de droogte, 't zy in de bladen, spanen of leer zyn lek geworden, naar opdroginge van voorgaande vogtigheyd, op de secuurste wyze worden digt gemaakt, en zelf dat er wel een balg of 3 of meer van hunne plaatze zullen moeten geligt worden.
10. Zullen alle canalen of pompen exact worden gevisiteerd, of daar in ook eenige lekkagie ter doorlopinge der wind gevonden wierd, of eenig ander ongemak in de zamenvoeginge zig opdeed, zal zulx alles secuur verholpen en hersteld worden.
11. Moeten alle de tongen der tongwerken, mondstukken en krukken worden gevisiteerd, en voor die welke te swak zijn geworden nieuwe gemaakt, in het byzonder in de Basuyn en Trompet 16 voet.

⁷³⁶ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, thesauriersrekeningen.

⁷³⁷ De kosten die met de reparaties gemeoid gingen, bedroegen respectievelijk *f* 440,-, *f* 300,-, en *f* 700,-. (RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, thesauriersrekeningen.)

⁷³⁸ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847. De artikelen 1-5, 7-10, 12 en 13 waren in sterk gelijkende bewoordingen ook opgenomen in het contract van 1734.

12. Alles wat in het losmaken en doorzien van het Orgel zig zoude kunnen of mogen opdoen schoon het in deeze bestekke niet gemeld stonde, van wat name of natuure die ook zoude kunnen zijn, zullen gehouden worden als of die van woord tot woord alhier geinsereerd, en op het aldernauwkeurigste waren gespecificeerd.
13. Zal door de WelEd: Groot Agtbare Heeren Besteederen aan den Orgelmaker worden geleevert, geduurende het werk een (en des noods zynde met het uijtneemen en inbrengen van het groote pypwerk) twee handlangers, om meede onder het stemmen de blaasbalgen te kunnen treden: Als meede zal door de WelEd: G^f. Agb^{te}. Heeren Besteederen geleevert worden de benodigde planken, om het uytgenomene pijpwerk op te kunnen plaatzen, met de daartoe nodig zijnde stylen en latten.
14. By nadere onderzoekinge deezen morgen den 10 julij 1751 gedaan, is bevonden, dat in het groote Orgel (de ruijmt tot het groote en meenigvuldige pypwerk geen genoegzame ruymte is, om te kunnen bergen: nog om het voorstaande pypwerk naa zyn aard en eygenschap te kunnen behandelen, intoneeren en ter sprake te brengen) het ten uystersten van noden is, dat een steijgeringe voor het Orgel gemaakt worde, om alle binnstaande &c: pypen te kunnen bergen, bezigtigen en te regte te brengen, zoo als het noodzakelyk behoord, dog dit ten laste der Heeren Besteederen.
15. Zal den Orgelmaker gehouden zijn om alle de praestantpijpen te verzilveren of verfoeljen, op dat ze zoo goed als nieuw zig vertoonen.
16. Wanneer de Orgelmaker dit alles volkomelyk verrigt, trouw en eerlyk vervaardigt (met het daar by leeveren van de benooidige materialen, 't zy van leer, lym, hout, tin, koper en koperdraat &c: of wat name zulx ook verder zoude mogen hebben) tot volkomen genoegen van de WelEd: G^f: Agtb^{te}. Heeren Besteederen, of die door hunne WelEd: G^f: Agtbⁿ. daartoe bequaam geoordeeld en gecommiteerd worden, zal het komen te kosten de somma van seeven hondert Car: guldens: - Aldus gedaan en geaccordeert met Christiaan Muller, die het Orgel conform bovenstaande articulen zal vervaardigen: Actum Alkmaar ter Kamer van de Heeren Burgermeesteren den 10 July 1751 in kennisse van mij secrets:

[was getekend:]

Christiaan Muller

J. Winder

M^f. Orgelmaaker

Op 27 oktober 1751, wellicht na afronding van bovenvermelde werkzaamheden, werd met Müller een overeenkomst gesloten krachtens welke hij met ingang van 1 januari 1752 ten minste tweemaal per jaar naar Alkmaar diende over te komen voor het onderhoud van de drie stadsorgels (de twee orgels van de Grote Kerk en het orgel van de Kapelkerk). Hij zou daarvoor *f* 80,- per jaar genieten, maar het eerste jaar *f* 100,- “uijt hoofden dat het orgel in de Capelle moet werden herstelt, en verstemt”.⁷³⁹ Christian Müller onderhield het orgel tot en met 1762. In deze jaren vonden er geen buitengewone werkzaamheden meer plaats.

Vanaf 1763 onderhield Pieter Müller de drie stadsorgels, eveneens voor *f* 80,- per jaar. Op 14 september 1765, ruim een maand na de aanstelling van Fredrik Willem Michelet tot stadsorganist en klokkenist in plaats van de overleden Adrianus Winkel, sloten de burgemeesters een overeenkomst met Müller omtrent “het brengen van een ander temperatuur in het Groote Orgel in de Groote Kerk alhier”, waarvoor Müller vijf ducaten (*f* 26,25) zou ontvangen.⁷⁴⁰ Müller stemde het orgel in de “natuurlyke gelykzweevende temperatuur”.⁷⁴¹ Tot dat moment had het grote orgel waarschijnlijk de middentoontemperatuur of een gemodificeerde middentoontemperatuur gehad.⁷⁴²

⁷³⁹ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

⁷⁴⁰ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 139, fol. 39v, fol. 41r.

⁷⁴¹ Dit blijkt uit een rapport d.d. 6 nov. 1779 betreffende de staat van het kleine orgel der Grote Kerk, opgesteld door de toenmalige organist Michael Körnlein. Körnlein schrijft onder meer: “Om dat myn kundige voorsaat [d.w.z. Körnleins voorganger als organist van de Grote kerk, F.W. Michelet] met kennis en ordre zijner Ed:Gr:Ag: Heeren Regenten de natuurlyke gelykzweevende Temperatuur, waarop myne stemming gegrond is,

Michael Körnlein, sinds 1773 organist van de Grote Kerk, was niet bijzonder te spreken over de wijze waarop Pieter Müller de orgels onderhield. In een schrijven aan de burgemeesters van 30 november 1779 verweet hij Müller nalatigheid en beschuldigde hem van beschadiging van het pijpwerk ten gevolge van onoordeelkundig stemmen: “Het bovineinde veeler schoone pypen is door agteloose verhaasting met stemmen, elendig kromgekneepen [...]. Voorts, wie hetzelfde veroorzaakt heeft, moet het voor niets verbeteren; En hier omtrent kan men, met voldoende rede, P: Muller of deszelfs Knechts verdagt houden.”⁷⁴³ Ruim drie weken eerder had hij ook al een bijzonder ongunstig

in het Groot Orgel gelegd heeft; verzogt ik den Orgelmaaker P: Muller, het Kleine Orgel tog vooral eeveneens te stemmen; Het welk hy belooft”. (RAAm, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.)

⁷⁴² Decennialang is men ervan uitgegaan dat F.C. Schnitger het orgel in 1725 had voorzien van de evenredig zwevende temperatuur. Ortgies en Van Wijk hebben in 2003 overtuigend aangetoond dat dit niet het geval kan zijn geweest. Zij betogen dat het orgel tot 1765 de tertszuivere middentoontemperatuur – zonder aanpassingen – heeft bezeten. Belangrijk in hun argumentatie is een passage uit het keuringsrapport van 1725 en de *Onderrichtinge* uit 1727 van de Haagse organist Aeneas Egbertus Veldcamps. Het rapport dat de keurmeesters in 1725 indienden, bevat de verzekering dat alles tot hun volkomen genoegen “in een suyvere reyne harmonie te zaamen [was] gaccordeerd”. Veldcamps gaf er blijk van onder “suyvere reyne harmonie” de middentoontemperatuur te verstaan. Op grond van het keuringsrapport kwam Veldcamps tot de conclusie dat het orgel uiteindelijk deze temperatuur heeft gekregen. Hij is niet zelf in Alkmaar geweest om het orgel te beluisteren. (Ortgies & Van Wijk 2003, *passim*.)

Ik wil de mogelijkheid van de middentoontemperatuur zonder aanpassingen niet uitsluiten, maar er zijn redenen om in dezen een slag om de arm te houden. De term ‘suyvere reyne harmonie’ (of in andere varianten als ‘suyvere harmonie’ of ‘reyne harmonie’) komt in de 17^e- en 18^e-eeuwse contracten en literatuur vaker voor. Hoewel in enkele gevallen zonder enige twijfel bedoeld wordt op de middentoontemperatuur, gaat het in andere gevallen soms helemaal niet over temperatuur, maar over hoe pijpen ten opzichte van andere pijpen zijn gestemd (*gestemd*, dus niet *getempereerd*). Een voorbeeld van een passage waarin de term met temperatuur niets van doen heeft is de volgende: “Het opene pypwerk moet van eenerhande mensuur weezen [...], en het gedekte, niet zo naauw, dat het tot zuivere harmony onbekwaam worde.” (Werckmeister/Lustig 1755, p. 19.) In een conceptcontract uit 1782(?) met J. Strümphler betreffende het jaarlijks onderhoud van Alkmaars drie stadsorgels komt de volgende zinsnede voor: “De Orgelmaker zal al het pijpwerk der gemelde orgelen in een goeden gezonden staat, en in een zuiver accord en harmonie moeten onderhouden [...]” (RAAm, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.) ‘Zuiver accord en harmonie’ betekent in het geval van het hoofdorgel van de St.-Laurenskerk beslist *niet* de middentoontemperatuur want Pieter Müller had daar in 1765 de evenredig zwevende temperatuur aangebracht. In een ongedateerde (laat-18^e-eeuwse) offerte van Chr. Bätz betreffende reparatie van het grote orgel wordt ook nog gesproken van “suyvere en reyne harmonie”. (*Ibid.*) Ook hier kan geen middentoontemperatuur bedoeld zijn. De termen betekenden in de 18^e eeuw dus niet altijd en voor iedereen hetzelfde. ‘Suyvere reyne harmonie’ betekende voor Veldcamps de middentoontemperatuur zonder aanpassingen, maar of de keurmeesters in 1725 daaronder hetzelfde verstonden, staat mijns inziens niet vast.

Tot slot is er nog een bron die stelt dat het orgel *niet* in de standaard middentoontemperatuur stond. Een van de opponenten van Havingha in de zogenoemde Alkmaarse orgelstrijd, de in Alkmaar woonachtige Jacob Wognum, schreef in 1727, dus twee jaar na de voltooiing van het orgel, dat het “monochord uit het orgel was weggenomen”. (Wognum [1727], p. 25.) Het monochord speelde een grote rol in de orgelstrijd en werd hier gebruikt om de middentoontemperatuur aan te duiden. Wognum zegt in het voorgaande citaat dus eigenlijk dat de gewone middentoontemperatuur uit het orgel was weggenomen. Hij laat zich daarin bevestigen door ene professor De Gorter uit Harderwijk. (*Op. cit.*, p. 21.) Daarmee is uitdrukkelijk niet gezegd dat de temperatuur gelijkzwevend was, maar – in ieder geval volgens Wognum – zeker niet zuiver middentoon. Mogelijk was het een aangepaste middentoontemperatuur, vergelijkbaar met die van het Schnitger-orgel te Zwolle (1721), waarvan we weten dat die door Havingha verdedigd was. (Veldcamps 1727, pp. 22-23.) Overigens laat Van Wijk in een andere publicatie ook enige ruimte voor de mogelijkheid dat de temperatuur net als in Zwolle enigszins was aangepast, maar acht het toch het meest waarschijnlijk dat het orgel een niet-gemodificeerde middentoontemperatuur bezat. (Van Wijk 2003, pp. 30-32.)

⁷⁴³ RAAm, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

rapport uitgebracht betreffende Müllers juist voltooide werkzaamheden aan het kleine orgel van de Grote Kerk.⁷⁴⁴ Körnleins wantrouwen jegens Müller leidde ertoe dat deze werd ontslagen. Körnlein zou de drie stadsorgels voorlopig zelf onderhouden.⁷⁴⁵ In 1781-'82 zou Johannes Strümphler het grote orgel restaureren.

⁷⁴⁴ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847. Keuringsrapport van M. Körnlein d.d. 6 nov. 1779.

⁷⁴⁵ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 141, fol. 137r.

6 DE WERKPLAATS TE HAARLEM (1735-1738)

6.1 Inleiding

De jaren 1735-'38 markeren de belangrijkste periode van Müllers carrière. In deze jaren bracht hij het orgel tot stand waarmee hij wereldberoemd zou worden: het orgel in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem. In verband met de bouw was Müller gedurende meer dan drie jaar te Haarlem gevestigd. In dezelfde tijd ontstond nog een tweemanualig orgel voor de Lutherse Kerk te Zaandam.

6.2 Haarlem – Grote of St.-Bavokerk, oude en nieuwe grote orgel

In de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem stond rond 1730 een oud, gebrekkig orgel, dat was gesitueerd tegen de noordwand van het koor. Het orgel had een bijzonder rijke geschiedenis achter de rug.⁷⁴⁶ Het was in 1463-'66 gebouwd door de Utrechtse orgelbouwer Peter Gerritsz met een groot principaalwerk en een bovenwerk,⁷⁴⁷ en was in 1471 van een aantal grote pijpen in een separate bastoren voorzien, welke pijpen waarschijnlijk de functie hadden van bourdonnen (in de betekenis van grootste pijpen van de basisrij van het hoofdwerk).⁷⁴⁸ Het orgel werd in de loop der tijd meermalen ingrijpend gemoderniseerd en vergroot. Claes Willemsz vernieuwde in 1535 het bovenwerk,⁷⁴⁹ en breidde het orgel in 1546 uit met een rugpositief en een pedaal-Trompet. Een Sexquialter op het bovenwerk werd waarschijnlijk in 1620 toegevoegd door Jacob Jansz van Lin en Dirck Petersz de Swart. In 1630-'33 voerden Galtus en Germer van Hagerbeer een belangrijke renovatie uit. Zij splitsten het tot dat moment ongedeelde principaalwerk in separate registers en maakten een nieuw rugpositief met gebruikmaking van enkele oude stemmen. Werkzaamheden van Roelof Barentsz Duyschot en Apollonius Bosch in respectievelijk 1674-'75 en 1681 hadden als doel het orgel goed geschikt te maken voor de begeleiding van de gemeentezang. Het rugpositief werd gerenoveerd en kreeg een Cornet, de blaasbalgen werden vervangen (door Duyschot), en de losse toren met grote pijpen werd verwijderd. Plannen met betrekking tot de toevoeging van een borstwerk zijn waarschijnlijk niet uitgevoerd; althans, uit niets blijkt dat die toevoeging werkelijk is gerealiseerd. Bij een modernisering door Barend van Loon in 1697-1703 en 1705 werd vermoedelijk de dispositie licht gewijzigd en de omvang der manualen tot op zekere hoogte geëgaliseerd.⁷⁵⁰ Het is niet precies bekend hoe de

⁷⁴⁶ Gegevens omtrent het oude orgel ontleend aan Van Nieuwkoop 1988, pp. 29-132, tenzij anders vermeld.

⁷⁴⁷ Van Biezen 1995, pp. 54-55.

⁷⁴⁸ Van Biezen 1995, pp. 37-38. Van Biezen bestrijdt de door Van Nieuwkoop 1988, pp. 54-57, geopperde mogelijkheid dat deze grote pijpen als 'tweetonige trommel' fungeerden.

⁷⁴⁹ Van Biezen 1995, pp. 54-55.

⁷⁵⁰ In de resoluties van de burgermeesters d.d. 12 juli 1697 bevindt zich Van Loons 'overslagh van costen te doen aan 't groot orgel' (Van Nieuwkoop 1988, pp. 523-524). Daaruit blijkt dat Van Loon voornemens was de omvang van het bovenwerk en het rugpositief neerwaarts uit te breiden tot C, en, in ieder geval bij het rugpositief, naar boven uit te breiden tot c³. Uit het feit dat Van Loon in 1705 precies het bedrag kreeg uitbetaald dat hij in 1697 in zijn 'overslagh' vermeld had, maakt Van Nieuwkoop op dat de werkzaamheden volgens plan werden uitgevoerd. (Van Nieuwkoop 1988, p. 127.) Echter, dit wordt weersproken door het elfde artikel van het contract met Müller d.d. 2 mei 1735, waarin melding wordt gemaakt van hergebruik van oude registers, en waaruit blijkt dat van tien uit het oude bovenwerk en rugpositief afkomstige registers de zeven grootste pijpen (C, Cs, D, Ds, E, F en Fs) dienden te worden bijgemaakt. Dit wijst op een omvang vanaf G. Het lijkt erop dat Van Loon alleen de bovengrens heeft verlegd en de ondergrens heeft gelaten zoals die was. (Overigens is de opgave in het contract met Müller niet heel nauwkeurig. Uit de 'overslagh' van Van Loon blijkt namelijk dat

dispositie er vanaf 1705 heeft uitgezien, maar zij zal niet wezenlijk van de onderstaande hebben afgeweken:⁷⁵¹

Grootmanuaal		Bovenmanuaal		Rugpositief	
1. Prestant	16'	1. Holpijp	16'	1. Prestant	8'
2. Prestant	8'	2. Prestant	8'	2. Holpijp	8'
3. Octaaf	4'	3. Baarpijp	8'	3. Open fluit	8'
4. Mixtuur		4. Octaaf	4'	4. Octaaf	4'
5. Scherp		5. Fluit	4'	5. Superoctaaf	2'
6. Trompet	8'	6. Superoctaaf	2'	6. Mixtuur VI	
		7. Gemshoorn	2'	7. Scherp VI	
		8. Sesquialter D		8. Cornet VI	
Pedaal		9. Tousijn	16'	9. Trompet	8'
1. Prestant	16' tr				
2. Prestant	8' tr				
3. Trompet	8'				

Manuaalomvang: grootmanuaal: C – c³, bovenmanuaal: C D E F G A – c³? (wsch. alleen Holpijp v.a. C, overige registers v.a. G), rugpositief: F – c³.

In de kwarteeuw volgende op Van Loons verbouwing werd het orgel nog diverse malen gerepareerd, maar grote aanpassingen werden niet meer gedaan. Zeker vanaf het begin van de jaren dertig van de 18^e eeuw moet onder orgelbouwers, organisten en liefhebbers gesproken zijn over een op handen zijnde vervanging van het oude grote orgel. Dit blijkt uit een brief van de Haagse organist A.E. Veldcamps van 21 november 1731 aan de ambachtsvrouw van Bennebroek, opdrachtgeefster inzake het orgel aldaar, waarin hij gewag maakt van een voorstel van de orgelbouwer J.F. Moreau tot een nogal ingrijpende verbouwing van het orgel van Bennebroek, “waartoe hij [=Moreau] veel sin hadde om een naam te maken, met uitsicht op Haarlem en elders”.⁷⁵² Moreau had in 1725 al een van de orgels van de St.-Bavokerk gerepareerd, vermoedelijk het grote orgel.

In 1733 werkte Christian Müller aan het grote en aan het kleine orgel van de St.-Bavo. Voor de werkzaamheden aan het kleine orgel rekende hij f 150,-, voor die aan het grote orgel slechts f 25,-. Hij omschreef zijn werkzaamheden als volgt: “het groote orgel uyt malkaar genomen, de pijpen en het verdere in goede order en bewaring gebragt”.⁷⁵³ Van Nieuwkoop gaat ervan uit dat het orgel nog tot 1735 dienst heeft gedaan, en dat Henricus Radeker, die op 1 oktober 1734 tot stadsorganist werd benoemd, een actieve rol heeft gespeeld in de ondergang van het instrument. De Haarlemse orgelmaker Hendrik van Giessen zou op initiatief van Radeker in 1734 of 1735 een ‘vernietigend’ rapport over het orgel hebben opgesteld, waarin hij onder meer stelde dat hij “hetzelve buyten staat [had] gevonde om gebruykt te kune worde”.⁷⁵⁴ Van Nieuwkoop's aanname wordt echter niet door historische gegevens ondersteund. Uit de aantekening van Müller blijkt dat deze het orgel in 1733 heeft gedemonteerd en het pijpwerk ‘en het verdere’ heeft opgeslagen; uit niets blijkt dat hij het orgel opnieuw in elkaar heeft gezet. Het rapport van Van Giessen is ongedateerd, en kan evengoed van 1733 of eerder dateren. Mogelijk heeft het rapport de burgemeesters van Haarlem doen inzien dat het niet

reeds vóór diens werkzaamheden de ondergrens van het rugpositief niet G maar F was, en uit de documenten betreffende de renovatie door Van Hagerbeer in 1630-'33 (Van Nieuwkoop 1988, pp. 602-607) blijkt dat in die tijd de Holpijp van het bovenwerk al met vier pijpen (waarschijnlijk C, D, E, F) was uitgebreid, en bij overname door Müller dus niet met zeven maar met slechts drie pijpen hoefde te worden aangevuld.)

⁷⁵¹ Van Nieuwkoop 1988, pp. 128-130. Voor de manuaalomvang: zie vorige noot.

⁷⁵² Geciteerd naar Den Hertog & De Kler 1991, p. 22.

⁷⁵³ Van Nieuwkoop 1988, pp. 130-131.

⁷⁵⁴ Van Nieuwkoop 1988, pp. 130-131 (hier ook het rapport van Van Giessen), 138.

raadzaam zou zijn om grote sommen geld te besteden aan de reparatie van een instrument dat gedeeltelijk zo oud was dat verwacht mocht worden dat zich binnen afzienbare tijd opnieuw gebreken zouden voordoen, van een instrument bovendien dat niet meer voldeed aan de muzikale eisen die rond 1730 aan een orgel werden gesteld. Wellicht heeft men mede naar aanleiding van Van Giessens rapport besloten het instrument niet meer speelbaar te maken, en te laten demonteren. Daarna was het kleine, 16^e-eeuwse orgel, opgesteld in de zuiderzijbeuk achter de preekstoel, het enige orgel van de Grote Kerk dat bespeelbaar was.

In de vroedschapsvergadering van 14 maart 1735 werd ter tafel gebracht dat de burgemeesters

niet alleen bij verschijde heren van de regering, maar ook onder de gemeente grote inclinatie hadde bespeurt omme te hebben een nieuw groot orgel in de Grote Kerk, hetgeen enigszins soude mogen responderen aan de grootte en schoonheit van deselve kerk; dat de heren burgermeesteren daar benevens geconsidereert hebben, dat het orgel, 't geen jegenwoordig in de voorschreven kerk bespeelt wordt, en het enige is dat bespeelt kan worden, niet alleen is seer kleyn en gansch niet geproportioneert na deselve kerk, maar ook seer slegt en seer gebrekkelijk, soodat apparent was, dat binnenkort daaraan grote kosten van reparatie en verbetering gedaan souden moeten worden, sonder dat hetselve na maten van de kosten, die daartoe nodig souden sijn, merkelyk soude worden verbetert. En dat sij derhalven Haer Ed. Agtb. hadden gemeynt in bedencken te moeten geven, of niet souden kunnen verstaen tot het doen maecken van een nieuw orgel, ende of sulks selfs niet dienstiger soude wesen als veel geldt tevergeefs te verspillen tot herstelling en verbetering van het gemelte oude quade orgel.⁷⁵⁵

Besloten werd om tot nieuwbouw over te gaan. Nog dezelfde dag werd onderfabriekmeester Hendrik de Werff gelast “omme te spreekken met Christiaen Mulder, meester orgel-maacker, en Jan van Lughteren, meester beelthouder, bijde wonende tot Amsterdam, met deselve te formeeren een behoorlijk bestek met cierende van kosten van alles, hetgeene tot het nieuwe orgel, beeltwerk en alle andere materialen van noden sal sijn”.⁷⁵⁶ Het feit dat reeds vaststond dat Müller het orgel zou gaan bouwen wijst erop dat de voorbereidingen reeds geruime tijd in volle gang waren geweest.⁷⁵⁷ In de vroedschapsvergadering van 12 april 1735 werden een plan en bestek met begroting ter bespreking voorgelegd.⁷⁵⁸ Een ontwerptekening in kleur, vermoedelijk vervaardigd door Hendrik de Werff naar ideeën van Christian Müller,⁷⁵⁹ zal eveneens van deze tijd dateren (Afb. 10).

Het ontwerp wijkt enigszins af van het front dat uiteindelijk tot stand is gekomen: het labiumverloop van de bovenste zijvelden van het rugpositief is naar achteren toe neerwaarts in plaats van opwaarts,⁷⁶⁰ de pedaaltorens hebben aan weerszijden kleine pijpvelen, de afsluiting aan de bovenzijde van de spitstorens en tussenvelden van het hoofdwerk is geheel recht, de pijpen in de tussenvelden van het bovenwerk hebben een V-vormig labiumverloop, in de bekroning der middentoren bevindt zich een klok, en in het algemeen wijkt de decoratie op meerdere punten af. Door de hoofdzakelijk rechte afsluiting van de bovenzijde van het hoofdwerk en de V-velden van het bovenwerk roept het ontwerp associaties op met fronten uit de Schnitger-traditie, bijvoorbeeld met Arp Schnitgers ontwerp uit 1694 voor een nieuw orgel voor de Der Aa-Kerk te Groningen,⁷⁶¹ en met het front van het Vater-orgel uit 1726 van de Oude Kerk te Amsterdam. Laatstgenoemd instrument

⁷⁵⁵ NHA, OSA, RV d.d. 14 mrt. 1735, fol. 14v-15r. (Van Nieuwkoop 1988, pp. 540-541.)

⁷⁵⁶ NHA, OSA, RB d.d. 14 mrt. 1735, fol. 24v. (Van Nieuwkoop 1988, p. 530.)

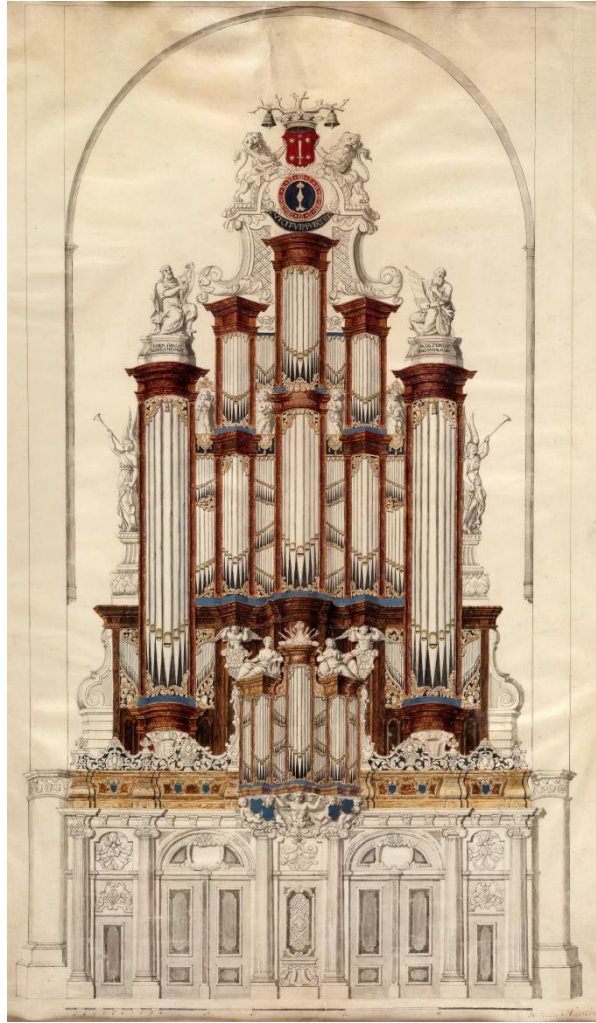
⁷⁵⁷ De achtergronden van de voorbereidingen en uitvoering van de bouw zijn uitvoerig beschreven door Van Nieuwkoop. (Van Nieuwkoop 1988, pp. 135-219.)

⁷⁵⁸ NHA, OSA, RV d.d. 12 april 1735, fol. 20r-21v. (Van Nieuwkoop 1988, p. 541.)

⁷⁵⁹ Van Nieuwkoop 1988, p. 144; Ros 2014, p. 108, noot 34.

⁷⁶⁰ Het labiumverloop van het rugpositief op de ontwerptekening is identiek aan dat van het Müller-orgel van de Lutherse Kerk te Zaandam (1736-'37).

⁷⁶¹ Deze tekening is gepubliceerd in: Fock 1974, afb. 45; HON 1769-1790, p. 27; Edskes & Vogel 2009, p. 211.

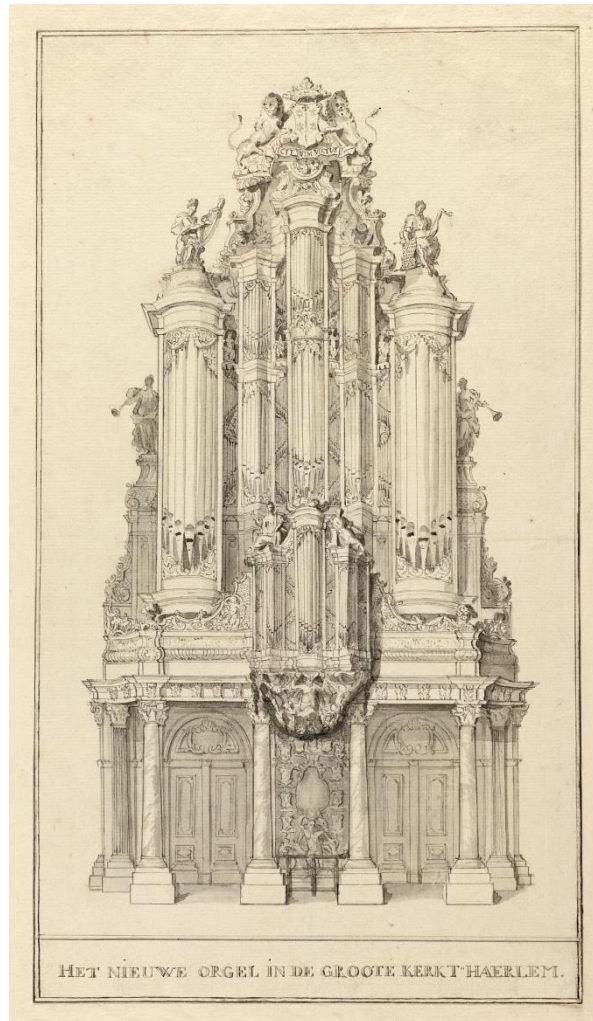

Afb. 10. Haarlem - Grote of St.-Bavokerk. Ontwerptekening (1735) vermoedelijk door H. de Werff naar ideeën van Müller. Collectie NHA, inv.nr. 53004802.

bezit eveneens een klok (ook met slechts één wijzer!) ter bekroning van de middentoren. Ten opzichte van de Schnitger-voorbeelden is het Haarlemse ontwerp wat minder stijf doordat de middentoren van het hoofdwerk hoger is dan de spitstorens en tussenvelden. Zou hiervoor het orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch een bron van inspiratie zijn geweest? In een later stadium werd de rechte afsluiting boven de tussenvelden van het hoofdwerk losgelaten, waardoor het geheel een nog elegantere indruk maakt. Bij de genoemde fronten van Schnitger en Vater begonnen de pedaaltorens op dezelfde hoogte als het hoofdwerk. Omdat de pedaaltorens te Haarlem veel grotere pijpen moesten herbergen, dienden ze hier wel lager te worden geplaatst. De pijpvelen aan weerszijden van de pedaaltorens maken een zeer on-Hollandse indruk en doen Midden-Duitse invloed vermoeden.

De meest intrigerende verschillen tussen de ontwerptekening en het huidige orgel betreffen de afmetingen, inzonderheid die der pedaaltorens. Pas zeer recentelijk is erop gewezen dat de langste pijp op de tekening een werkelijke pijplengte representeert van maximaal 7,35 m, en dat de grootste frontpijp dus geen lengte van 32 voet zou krijgen (zoals dat bij het gebouwde orgel het geval is), maar van 24 voet, ofwel de toon F van een 32-voets prestantregister.⁷⁶² Volgens het oorspronkelijke ontwerp zouden de pijpen voor de laagste tonen dus gedekt zijn, en een plaats krijgen in de kast. Op een

⁷⁶² Ros 2014, p. 109. In deze publicatie zijn ook nadere bijzonderheden omtrent het ontwerp van De Werff te vinden.

Afb. 11. Haarlem - Grote of St.-Bavokerk. Tekening door J. van Logteren (1738). Collectie NHA, inv.nr. 53001413.

onbekend moment vóór de ondertekening van het contract op 2 mei 1735 moet zijn besloten de Principaal 32' niet vanaf F maar vanaf C uit te voeren met open pijpen. Deze wijziging had tot gevolg dat de pedaaltorens niet alleen hoger maar ook breder werden (1,77 m tussen de stijlen in plaats van 1,27 m tussen de stijlen). Teneinde in het geheel een goede verhouding te bewaren, diende ook de rest van de kast te worden vergroot. Daarvoor moest de harmonieuze relatie tussen kast en kerkruijnte, zoals die bestond in het ontwerp van De Werff, voor een belangrijk deel worden opgeofferd.⁷⁶³ Niettemin zijn de betrokkenen erin geslaagd een in visueel opzicht indrukwekkend en overtuigend resultaat te bereiken. Op een tekening van eind augustus of begin september 1738, hoogstwaarschijnlijk vervaardigd door Jan van Logteren, is de kast voor het eerst in zijn aangepaste proporties en decoratie te zien (Afb. 11).⁷⁶⁴

De burgemeesters van Haarlem keurden op 30 april 1735 twee conceptcontracten goed, het ene betreffende het orgelmakerswerk door Christian Müller, het andere betreffende het beeldhouwerswerk

⁷⁶³ Ros 2014, pp. 109-111.

⁷⁶⁴ Datering volgens Fischer 2005, p. 371; zie ook pp. 369-371. De tekening is op de keerzijde gesigineerd door Christian Müller en Jan van Logteren. Van Nieuwkoop 1988, p. 783, dateert de tekening op circa 1737. De verbeelding van De Tijd, dat op de tekening in de nis midden onder het orgel te zien is, zou in 1738-'41 door een marmeren beeldengroep van Jan Baptist Xavery worden vervangen. (Van Nieuwkoop 1988, pp. 196-198.)

door Jan van Logteren. Daarop werd aan Müller de bouw van het orgel (exclusief de kast) aanbesteed voor *f* 20.000,-, en aan Van Logteren het vervaardigen van het beeldsnijwerk voor *f* 2.800,-.⁷⁶⁵ De kostenbegroting voor het totaal der met de bouw van het orgel gemoeide werkzaamheden beliep *f* 50.000,-,⁷⁶⁶ een bedrag dat uiteindelijk met bijna *f* 9.000,- overtroffen zou worden.⁷⁶⁷ Het grootste deel van de totale bouwsom bestond uit kosten voor beeldsnij-, schilder-, timmer-, metsel- en smidswerk.⁷⁶⁸ Het contract met Christian Müller werd op 2 mei 1735 getekend.⁷⁶⁹ Voor het orgel was de volgende, zeer indrukwekkende dispositie vastgelegd:

Grootmanuaal		Bovenmanuaal		Rugwerk	
1. Prestant Dd	16'	1. Quintadeen	16'	1. Prestant Dd	8'
2. Boerdon	16'	2. Prestant D[d]	8'	2. Holfluyt	8'
3. Octaaf Dd	8'	3. Gemshooren	8'	3. Quintadeen	8'
4. Viol de Gamba	8'	4. Barpijp	8'	4. Octaaf	4'
5. Roerfluyt	8'	5. Octaaf	4'	5. Sollicionaal	4'
6. Roerquint	6'	6. Flagfluyt	4'	6. Speelfluyt	3'
7. Octaaf	4'	7. Nassat	3'	7. Sexquialter II-IV	
8. Gemshooren	4'	8. Nagthooren	2'	8. Superoctaaf	2'
9. Quintprestant	3'	9. Flagelet	1½'	9. Scherp VI/VIII	
10. Woudfluyt	2'	10. Sexquialter II		10. Cornet [D] IV	
11. Tertiaan II	2'	11. Cimbaal III		11. Cymbaal III	
12. Mixtuur VI/VIII/X	3'	12. Mixtuur IV/VI	2'	12. Fagot	16'
13. Trompet	16'	13. Schalmay	8'	13. Trompet	8'
14. Trompet	8'	14. Dolciaan	8'	14. Tregterregaal	8'
15. Houtbois	8'	15. Vox humana	8'		
16. Trompet	4'				
Pedaal					
1. Principaal	32'	6. Octaaf	8'	11. Basuyn	32'
2. Principaal	16'	7. Quintprestant	6'	12. Basuyn	16'
3. Supbas	16'	8. Octaaf	4'	13. Trompet	8'
4. Roerquint	12'	9. Ruischquint IV	3'	14. Trompet	4'
5. Holfluyt	8'	10. Holfluyt	2'	15. Cink	2'

Manuaalomvang: C-c³ (later uitgebreid tot C-d³); pedaalomvang: C-d¹. Twee tremulanten, “één voor het rugwerk ende één voor de Vox humana”. Vier afsluitingen en een hoofdventiel. Koppeling Rugpositief-Grootmanuaal, koppeling Grootmanuaal-Bovenmanuaal. Twaalf blaasbalgen, waarvan zes van het oude grote orgel en zes nieuwe “van goet droog twee duyms eeken wagenschot”.⁷⁷⁰ Frontpijpen van “suyver best Engels tin [...] en

⁷⁶⁵ NHA, OSA, RB d.d. 30 april 1735, fol. 47r-48r. (Van Nieuwkoop 1988, p. 531.)

⁷⁶⁶ NHA, OSA, RV d.d. 12 april 1735, fol. 20r-21v. (Van Nieuwkoop 1988, p. 541.)

⁷⁶⁷ Oussoren 1961, p. 35.

⁷⁶⁸ Ibid.

⁷⁶⁹ Appendix 2, 6a. De tekst van het contract is eerder gepubliceerd in Allan 1874-1888 III, pp. 331-335; Oussoren 1961, pp. 69-75; Radeker 1775, toelichting (1974), pp. 16-21; Bolt 1985, pp. [54-59] (kopieën van het origineel); Van Nieuwkoop 1988, pp. 607-611.

⁷⁷⁰ Onlangs is aan het licht gekomen dat de kerkmeesters van de St.-Bavo op 20 nov. 1735 verklaarden dat twee overbodige balgen uit hun kerk ter beschikking konden worden gesteld aan de Waalse Kerk te Haarlem, waar de balgen van het orgel gebrekkig waren. Müller bood aan het Waalse orgel te repareren. (B. van Buitenen, ‘Four Haarlem Organs’, *The Haarlem Essays*, ed. P. Peeters (Bonn 2014), pp. 151-172, hier p. 168.) Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze balgen afkomstig waren uit het afgebroken grote orgel van de St.-Bavo. Indien

suyver geslepen en gebruyneert”;⁷⁷¹ binnenpijpwerk van ‘gemengelde specie’, d.w.z. 71% lood en 29% ‘best Engels tin’. Toonhoogte: ‘cornettetoon’, d.w.z. ongeveer een halve toon boven $a^1 = 440$ Hz.

Het lijkt weinig twijfel dat de stadsregering van Haarlem beoogde de St.-Bavokerk te voorzien van het meest spectaculaire orgel van de Republiek. Het orgel zou worden gebouwd in een kast van enorme proporties. De hoofdkast zou, vanaf de galerij gemeten, een hoogte van 17,50 m en een breedte van 10,55 m krijgen; de gemiddelde diepte zou 2,00 m komen te bedragen.⁷⁷² De dispositie zou weliswaar niet de grootste van het land worden (het Schnitger-orgel van de Michaelskerk te Zwolle uit 1721 bezat een manuaal en een paar registers meer), maar wat betreft de kostbaarheid der stemmen zou het Haarlemse orgel ieder ander instrument hier te lande overtreffen. De twee 32'-registers waren in hun soort noviteiten in de Republiek. Het orgel van de Martinikerk te Groningen was tot dat moment het enige orgel dat over een Prestant 32' beschikte, maar de pijpen voor de laagste tonen waren daar wegens gebrek aan ruimte gedekt. In Haarlem echter, zou het register volledig uit open pijpen bestaan; de grootste pijp zou een lengte van maar liefst 10,75 m krijgen.⁷⁷³ Een Bazuin 32' was in de Republiek nog in het geheel niet bekend. Frans Caspar Schnitger had in 1723 voorgesteld het orgel van Alkmaar met een dergelijk register uit te breiden, hetwelk “unvergleichlich in der Kirche solte resoniren”,⁷⁷⁴ maar tot een realisatie van dat plan was het niet gekomen. In Hoofdstuk 10 zal nader op de dispositie van het Bavo-orgel worden ingegaan.

Volgens artikel elf van het contract zou een substantieel deel van het pijpwerk van het oude orgel worden hergebruikt. De over te nemen registers werden als volgt gespecificeerd: (1) Prestant 16', (2) Prestant 8', (3) Octaaf 4', (4) Mixtuur, (5) Scherp, (6) Trompet, (7) Prestant 8', (8) Holpijp 4', (9) Fluyt 4', (10) Superoctaaf 2', (11) Bardon 16', (12) Prestant 8', (13) Gemshooren 8', (14) Octaaf 4', (15) Superoctaaf 2', (16) Fluyt 2'. Van de meeste registers is de herkomst vast te stellen. De nummers 1 t/m 6 vormden het volledige grootmanuaal van het oude orgel. Deze waren ‘compleet’, dat wil zeggen: zij bezaten reeds de voor het nieuwe orgel vereiste omvang. Voor de overige tien registers, afkomstig van het rugpositief en bovenwerk, zouden pijpen voor de tonen C, Cs, D, Ds, E, F en Fs moeten worden bijgemaakt. Bij lezing van deze registernamen dringen zich enkele vragen op. Er wordt een Holpijp 4' genoemd, terwijl het oude orgel op het rugpositief een Holpijp 8' bezat. Is dit eenvoudigweg een vergissing, of is op zeker moment een Holpijp 4' aan het oude orgel toegevoegd? Merkwaardig is ook de vermelding van een Gemshoorn 8'. Er is in de geschiedenis van het oude orgel op geen enkel ogenblik sprake van de aanwezigheid van dit register.⁷⁷⁵ Of zou in 1705 in plaats van de Baarpijp 8' een Gemshoorn 8' zijn toegevoegd? De Bardon 16' en de Fluyt 2' zullen identiek zijn geweest aan respectievelijk de Holpijp 16' en Gemshoorn 2' van het oude bovenwerk. De registers met de nummers 7, wellicht 8, en 10 waren vermoedelijk oude rugwerkregisters, terwijl de registers met de nummers 9,

deze veronderstelling juist is, zou Müller voor het nieuwe grote orgel minimaal acht nieuwe balgen hebben moeten vervaardigen.

⁷⁷¹ Bruinieren is “polijsten of glanzen met een bruineertand, een vlakke of halfronde agaatsteen. Het procedé wordt onder meer nog toegepast bij de boeksnode, nadat het bladgoud erop is aangebracht”. (Oussoren 1961, p. 37.)

⁷⁷² Bolt 1985, p. 40. De kasten zouden, behoudens enkele eiken voorstijlen van de hoofdorgelkast, worden vervaardigd uit grenenhout. (*Loc. cit.*)

⁷⁷³ Bolt 1985, p. 18.

⁷⁷⁴ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847, brief d.d. 7 dec. 1723 van F.C. Schnitger aan G. Havingha. Naast de toevoeging van een Bazuin 32' stelde Schnitger de toevoeging van een borstwerk van veertien stemmen voor.

⁷⁷⁵ Curieus is dat Van Nieuwkoop, die in zijn beschrijving van de historie van het oude orgel nergens een Gemshoorn 8' vermeldt, in een overzicht over de herkomst en datering van de over te nemen oude registers vermoedt dat dit register in 1535/1633 zou zijn vervaardigd. (Van Nieuwkoop 1988, p. 171.)

11, 12, mogelijk 13, en 14-16 waarschijnlijk afkomstig waren uit het oude bovenmanuaal. Afgezien van de Prestant 16' en de Trompet stamde het pijpwerk van het grootmanuaal nog uit 1466; de rest van het over te nemen pijpwerk was in hoofdzaak werk van Van Hagerbeer uit 1633.⁷⁷⁶ De oude pijpen die niet voor overname in aanmerking kwamen, mocht Müller “ten sijnen voordeel [...] versmelten en gebruyken”.

Op 5 juni 1737 werd met Müller een nadere overeenkomst gesloten,⁷⁷⁷ waarin was vastgelegd dat voor het nieuwe orgel enkel nog nieuw pijpwerk zou worden gebruikt. Daarmee kwam het hierboven besproken artikel 11 van het contract van 1735, aangaande de opnieuw te gebruiken oude registers, te vervallen. Het vrijkomende materiaal mocht hij ‘tot sijn voordeel’ versmelten. Müller zou voor het extra werk en “voor dat hij het nieuwe orgel een halve toon lager gemaakt heeft als cornettetoon, het welk bij deese wert geaprobeert” *f* 1.300,- genieten in aanvulling op de oorspronkelijke aanneemsom van *f* 20.000,-. (Volgens het keuringsrapport van 1738 was het orgel *ruim* een halve toon lager gestemd dan cornettetoon.) Het is opmerkelijk dat pas in zulk een laat stadium is besloten van hergebruik van oud pijpwerk af te zien. Reeds in 1736 waren tenminste één manuaalwerk en het pedaal speelbaar.⁷⁷⁸ Was daarbij gebleken dat de oude registers toch niet voldeden? Of was Müller al eerder tot de conclusie gekomen dat gebruik van uitsluitend nieuw pijpwerk de voorkeur verdiende? Uit het citaat blijkt dat de verlaging van de toonhoogte reeds was gerealiseerd. De nieuwe toonhoogte kwam ongeveer overeen met de thans gangbare standaard, en zou vervolgens tot en met 1753 de gebruikelijke toonhoogte voor Müllers nieuwe orgels zijn. Vermoedelijk was reeds in een zeer vroeg stadium van de bouw tot deze wijziging besloten, omdat verlaging met een halve toon in het geval van de grote registers gepaard ging met een zodanige toename van de pijplengte, dat daar bij het ontwerp terdege rekening mee moest worden gehouden. De twee wijzigingen hangen waarschijnlijk met elkaar samen: met het loslaten van de toonhoogte van het oude pijpwerk werd het ook minder aantrekkelijk om dat pijpwerk opnieuw te gebruiken. Immers: in geval van een middentoonstemming kan men niet zomaar de pijpen een halve toon verplaatsen. De reine tertsen zouden dan tussen de verkeerde tonen komen te liggen. Het zou relatief veel moeite kosten om de pijpen de voor hun nieuwe functie benodigde lengte te geven. Daarenboven zou nog voor ieder register een pijp voor groot-C moeten worden gemaakt. De overeenkomst van 1737 had dus betrekking op wijzigingen die vermoedelijk beide al waren doorgevoerd. Met de overeenkomst werd voor Müller een bescheiden vergoeding voor extra materiaal en arbeid zeker gesteld. Bescheiden, want *f* 1.300,- moet een tamelijk gering bedrag zijn geweest in verhouding tot de kosten die gemoeid waren met de vervaardiging van zestien nieuwe registers en het bijmaken van pijpen voor groot-C voor alle registers (waaronder de Principaal 32' en de Bazuin 32'), zelfs wanneer men in aanmerking neemt dat Müller de beschikking kreeg over een grote hoeveelheid oud pijpmateriaal die hij te zijnen voordele mocht versmelten. Wellicht was de wetenschap dat het project met de twee wijzigingen aan prestige zou winnen voor Müller zo belangrijk

⁷⁷⁶ Van Nieuwkoop 1988, pp. 170-171.

⁷⁷⁷ Zie Appendix 2, 6b. De tekst hiervan is eerder gepubliceerd in Allan 1874-1888 III, pp. 335-336; Oussoren 1961, pp. 75-76; Radeker 1775, Toelichting (1974), p. 21; Bolt 1985, p. [59] (kopie van het origineel); Van Nieuwkoop 1988, p. 611.

⁷⁷⁸ Op 8 mei 1736 bleek dat Müller een klavier reeds ‘gaande’ had gehad, maar dat hij het nog niet kon plaatsen omdat het werk van andere bij de bouw betrokkenen daarvoor nog niet ver genoeg gevorderd was. Hij ontving op rekening van de tweede termijn alvast *f* 3.000,- en zou de rest ontvangen “als het eerste clavier met het pedael gaende is en bespeelt kan worden”. Op 27 okt. 1736 werd het orgel voor de eerste maal bespeeld; of het pedaal al gereed was, blijkt niet. Op 19 dec. 1736 ontving Müller *f* 5.000,-; uiterlijk op dit moment zullen een manuaalwerk en het pedaal bespeelbaar zijn geweest. (Gegevens en citaat ontleend aan Van Nieuwkoop 1988, pp. 187-189.)

dat hij bereid was om met een relatief geringe verhoging van de oorspronkelijke bouwsom genoegen te nemen.⁷⁷⁹

In het licht van het bovenstaande is het opmerkelijk dat meerdere 19^e-eeuwse orgelmakers (J. Bätz in 1825, Flaes en Brünjes in 1865, en C.G.F. Witte in 1865 en 1868) spreken van zeer oud pijpwerk in het Müller-orgel, pijpwerk waarvan zij vermoeden dat het is overgenomen uit een ouder orgel. Zij noemen in dit verband de pedaalprestanten 8', 16' en de binnenpijpen van de Principaal 32'. Het historisch rapport dat werd opgesteld ter voorbereiding van de restauratie in 1959-'61 bestrijdt de bewering dat zich pijpwerk van vóór Müller in het orgel bevindt. Ook eigen onderzoek door Van Nieuwkoop heeft de vermoedens van genoemde 19^e-eeuwse orgelmakers niet kunnen bevestigen.⁷⁸⁰

Christian Müller was in verband met de bouw tijdelijk te Haarlem gevestigd. Op 2 augustus 1735 betrok hij met zijn vrouw en vier kinderen een woning in de Korte Begijnestraat, vlakbij de St.-Bavo. De zolder van de naast de kerk gelegen Vleeshal werd gebruikt als werkplaats.⁷⁸¹ De grootste pijpen echter, zullen om praktische redenen in de kerk zijn vervaardigd.

Om een spoedige voortgang van de bouw te waarborgen was Müller volgens het contract verplicht om "niet minder dan ses bequame knechts aan dit werk te laten arbeyden". Het was hem niet toegestaan om "ter plaatse daar dit werk sal worden gemaakt eenigh ander werk te maken sonder kennis van de Weled^e. heeren besteders". In tegenstelling tot Van Nieuwkoop meen ik dat deze bepaling niet moet worden verstaan als zou Müller geen ander werk mogen aannemen,⁷⁸² maar veeleer dat hij de hem door de stad ter beschikking gestelde werkruimte slechts met toestemming van de stadsregering voor ander werk zou gebruiken. Kennelijk hadden de stadsbestuurders er geen bezwaar tegen dat in de jaren 1736-'37 de werkplaats in de Vleeshal mede zou worden gebruikt voor de bouw van een nieuw orgel voor de Lutherse Kerk te Zaandam. En kennelijk beschikte Müller voortdurend over voldoende gekwalificeerd personeel om de voortgang van beide projecten zeker te stellen.

Op 5 september 1738 deelde Müller de opdrachtgevers mede "dat hij met sijn werk aan het nieuwe orgel soverre was geavanceert, dat hetselve bijna geheel gedaan en binnen wijnig dagen in gereetheyt soude sijn omme na behoren te kunnen worden opgelevert". De burgemeesters nodigden daarop vier organisten uit die zij voor de keuring het meest geschikt achtten: Gerhardus Havingha (organist van de Grote of St.-Laurenskerk te Alkmaar), Aeneas Egbertus Veldcamps (organist van de Grote of St.-Jacobskerk te Den Haag), Gerhard Frederik Witvogel (organist van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam), en Henricus Radeker (organist van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem). De keuring had plaats op 10, 11 en 12 september 1738. Veldcamps trok zich vanwege onenigheid met een of meer van de andere organisten voortijdig terug als keurmeester van het orgel.⁷⁸³

Het keuringsrapport is gedateerd 15 september 1738.⁷⁸⁴ De examinatoren betoonden zich uitermate tevreden over het orgel – hun rapport vermeldt niet één punt van kritiek – en zij verzekerden dat zij "geen lof meer aan het werk gegeven hebben dan den maaker en sijn gemaakte toekomt, wijl alles in alle opregtigheyd en trouwe volbouwt is". Enkele passages uit het rapport verdienen bijzondere aandacht.

⁷⁷⁹ Vgl. Van Nieuwkoop 1988, p. 177.

⁷⁸⁰ Van Nieuwkoop 1988, pp. 171-172.

⁷⁸¹ Van Nieuwkoop 1988, p. 174.

⁷⁸² Van Nieuwkoop 1988, p. 173.

⁷⁸³ Van Nieuwkoop 1988, p. 194.

⁷⁸⁴ Zie Appendix 2, 6c. De tekst hiervan is eerder gepubliceerd in Allan 1874-1888 III, pp. 337-342; Oussoren 1961, pp. 77-82; Radeker 1775, Toelichting (1974), pp. 22-26; Van Nieuwkoop 1988, pp. 612-615.

Afb. 12. Haarlem - Grote of St.-Bavokerk, 1738. Foto: Peter Ouwerkerk.

In het contract van 1735 was een manuaalomvang van C – c³ vastgelegd. De omvang bleek bij de keuring echter te zijn uitgebreid tot C – d³, een uitbreiding die naar het oordeel der keurmeesters “tot groote commoditeyt van de musique” strekte. Nergens anders in het oeuvre van Müller komt een dergelijke manuaalomvang voor. Het is niet ondenkbaar dat gevoelens van wedijver tot deze wijziging aanleiding hebben gegeven. Op 25 en 26 november 1735 bezocht Christian Müller samen met Henricus Radeker en Hendrik de Werff het in aanbouw zijnde orgel van Jacob François Moreau in de

Grote of St.-Janskerk te Gouda.⁷⁸⁵ Dit orgel was, na dat van de Grote of St.-Laurenskerk te Alkmaar, het tweede in de Republiek met een manuaalomvang tot d³. In Gouda was tot deze bovengrens besloten “omdat de moderne musiek soo hoog loopt”.⁷⁸⁶ Mogelijk waren Müller en Radeker van mening dat het Haarlemse orgel in dit opzicht niet mocht onderdoen voor dat van Gouda, en werd daarom het oorspronkelijke plan losgelaten. Een uitbreiding van de pedaalomvang tot C – e¹, zoals in Gouda aanwezig, achtten zij kennelijk overbodig. De vergroting van de manuaalomvang zal ook te maken hebben gehad met de verlaging van de toonhoogte.⁷⁸⁷ Het is daarom – mede gezien de kostenverhoging die met de vergroting gepaard ging – opmerkelijk dat de contractswijziging van 5 juni 1737 van de uitbreiding geen gewag maakt.

Bijzondere waardering uitten de keurmeesters ten aanzien van de windvoorziening: “soo moeten wij getuygen dat de orgelmaker in dit orgel soodanig een swaare egale en genoegsame wind gebragt heeft, waardoor het geheele orgel een overvloed van spijsse heeft, om alles na vereysch te doen spreken.” De afmetingen der blaasbalgen waren in het contract niet vastgelegd, en werden eerst in 1775 bekendgemaakt door Johannes Radeker. De balgen waren negen voet lang en zes voet breed.⁷⁸⁸ In een rapport van de firma Adema, uitgebracht in 1903, worden de volgende afmetingen genoemd: 2,5 m lang en 1,4 m breed, met een opgang of loop van 0,28 m.⁷⁸⁹ De balgen waren blijkbaar alle van dezelfde afmetingen, hetgeen impliceert dat Müller de nieuwe balgen naar de maten van de oude exemplaren van Duyschot vervaardigde. De balgen waren geplaatst in een balgenhok op de zolder boven de gewelven van de zuiderzijbeuk naast het orgel.⁷⁹⁰

Müller had de laden van hoofd- en bovenwerk ‘in 2 stukken’ (C- en Cis-laden) gemaakt en die van het pedaal in vier delen, in de woorden der keurmeesters “wegens derselver groote (en meenigvuldige groote stemmen) [...] om daardoor alle pijpen des te vaardiger en prompter te doen spreken.” Het pedaal kreeg voor zowel de C- als de Cis-kant onder- en bovenladen. Op de onderladen kregen de registers Principaal 32’, Subbas 16’, Bazuin 16’, Trompet 8’ en Holfluit 8’ een plaats.⁷⁹¹ De overige pedaalregisters werden geplaatst op de bovenladen, “ter zyde van het Grootmanuaal.”⁷⁹²

Uit het keuringsrapport blijkt dat Müller de dubbelkoren van de manuaalprestanten van 16 en 8 voet lager heeft laten beginnen en de sterkte van enkele vulstemmen gelijkmatiger heeft laten oplopen dan waartoe hij krachtens het contract verplicht was. De Ruyschquint van het pedaal had zelfs een heel koor erbij gekregen. Uit onderzoek ten behoeve van de restauratie in 1959-’61 is gebleken dat het keuringsrapport wat betreft de samenstellingen van de mixturen op hoofdwerk en rugpositief niet geheel betrouwbaar is.⁷⁹³ De verschillende opgaven – die van het contract, van het keuringsrapport, en van het onderzoek – zijn ter vergelijking weergegeven in het overzicht over de huidige dispositie aan het slot van deze paragraaf. Of de discrepanties betreffende de beginpunten van de dubbelkoren van de prestanten 16’ en 8’ van hoofd- en rugwerk zijn terug te voeren op verschuivingen van het pijpwerk in later tijd (misschien zelfs al door Müller), blijkt niet uit de literatuur. De keurmeesters constateerden

⁷⁸⁵ Van Nieuwkoop 1988, pp. 148, 186.

⁷⁸⁶ *Bouwstenen* 3, p. 114.

⁷⁸⁷ De genoemde instrumenten te Alkmaar en Gouda bezaten ook een lage toonhoogte. Het orgel van Alkmaar was zelfs nog een halve toon lager gestemd dan dat van Haarlem; hetzelfde geldt mogelijk voor dat van Gouda. (Van Biezen 1995, p. 414.)

⁷⁸⁸ Radeker 1775, p. 22. NB: Radeker rekent in Haarlemse voeten (Radeker 1775, p. 10, in voetnoot). Het Meertens Instituut vermeldt voor de Haarlemse voet drie waarden: anno 1629 van ouds 0,279 m; anno 1629 echter reeds 0,276 m of 0,278 m. (<http://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/10>, geraadpleegd op 22 aug. 2014.)

⁷⁸⁹ Van Nieuwkoop 1988, p. 167.

⁷⁹⁰ Bolt 1985, p. 6.

⁷⁹¹ Volgens Bolt staat de huidige Praestant 16’ ook op de onderladen. (Bolt 1985, p. 18.)

⁷⁹² Radeker 1775, p. 21.

⁷⁹³ Oussoren 1961, p. 36.

dat door de uitbreiding van de manuaalomvang met de tonen cs^3 en d^3 het orgel 164 pijpen extra had gekregen.

Op 12 september 1738 boden de burgemeesters de keurmeesters en “verdere liefhebbers daarbij versoght” een maaltijd aan in herberg *Het Gulden Vlies*. Daaraan voorafgaand verzorgde het stadsmuziekcollege een feestelijk concert. Onder de musici bevonden zich Hendrik de Werff, Henricus Radeker, en Hermanus Müller. Laatstgenoemde trad op als klavecïnist.⁷⁹⁴ Vermoedelijk was hij dezelfde als Harmanus Müller, de oudste zoon van Christian Müller, die op 19 juli 1722 was gedoopt, en op dit moment dus zestien jaar oud moet zijn geweest. De eerste openbare bespeling van het orgel had plaats op 13 september 1738, en werd verzorgd door de keurmeesters Havingha, Witvogel en Radeker. De dag daaraanvolgend werd het orgel voor de eerste maal tijdens de kerkdienst bespeeld door Henricus Radeker. Nadat de burgemeesters het keuringsrapport in ontvangst hadden genomen en verzekerd waren van het feit dat Müller in alle opzichten voortreffelijk werk had geleverd, besloten zij Müller met een aantal geschenken te vereren, te weten “een silvere tabaksdoos met twee convoorties, twee schenkborden en twee kandelaars, mits dat al hetselve tesamen niet excedeert de somma van vijfhonderd gulden.”⁷⁹⁵

Boven de klavieren bevindt zich een deur die toegang geeft tot de stelmoeren van de klavieren. Hierop werd de volgende inscriptie aangebracht:

INCHOATUM
A^o MDCCXXXV 23 APRILIS
ABSOLUTUM
A^o MDCCXXXVIII 13 SEPT^{RIS}
A
CHRISTIANO MULLER
PRIMA VICE PUBLICIS ADHIBUIT
SACRIS 14 SEPTEMBRIS
HENRICUS RADEKER
ORGANICUS HARLEMENSIS

Hierboven staat de volgende spreuk te lezen:

NON NISI MOTA CANO

Volgens het contract van 1735 was Müller verplicht het orgel gedurende drie jaren na oplevering voor eigen rekening in goede toestand te houden. Na de voltooiing meende hij “dat het orgel nu so suyver gestelt is, dat aan hetselve in de eerste drie jaaren weynig te stellen sal vallen”.⁷⁹⁶ Op 19 mei 1742 werd met hem een contract gesloten betreffende ‘renovatie of schoonmaken’ van het orgel, hetgeen de volgende werkzaamheden zou behelzen: (1) reinigen van het binnenpijpwerk, (2) pijpstukken van de windladen losmaken om eventuele defecten aan de registerslepen te herstellen, (3) nazien van de mechanieken, (4) nazien van de blaasbalgen en windkanalen en eventuele lekkage verhelpen, (5) opnieuw intoneren van het pijpwerk, reinigen van de mondstukken van de tongwerken en het orgel weer ‘in een suyver accoord’ stemmen; Müller zou voor deze werkzaamheden *f* 400,- ontvangen.⁷⁹⁷ Op dezelfde datum werd een onderhoudscontract gesloten, waarmee Müller zich verplichtte ten minste tweemaal per jaar het orgel te inspecteren en eventuele gebreken te verhelpen, te zorgen voor een

⁷⁹⁴ Van Nieuwkoop 1988, pp. 194-195.

⁷⁹⁵ *Ibid.*, pp. 195-196.

⁷⁹⁶ *Ibid.*, p. 219.

⁷⁹⁷ *Ibid.*

goede stemming, zo nodig de kelen van de tongwerken schoon te maken, en het regeerwerk en de windvoorziening optimaal te laten functioneren. Voor dit werk zou hij jaarlijks *f* 100,- ontvangen. Müller onderhield het orgel tot zijn dood in 1763.⁷⁹⁸ Tweemaal waren buitengewone werkzaamheden noodzakelijk. In 1754 moesten de blaasbalgen worden gerepareerd; Müller ontving hiervoor *f* 25,-. In 1757 onderging het orgel opnieuw een grote schoonmaakbeurt. Het contract van 16 april 1757 bevat vrijwel dezelfde bepalingen als dat van 19 mei 1742, alleen diende Müller nu ook de frontpijpen te polijsten. Met deze werkzaamheden was een bedrag van *f* 600,- gemoeid, waarbij de som voor het jaarlijks onderhoud was inbegrepen. In 1757 werd het orgel ook opnieuw geschilderd.⁷⁹⁹

Alles wijst erop dat Müller na 1738 twee registers heeft vervangen door andere. In 1775 publiceerde Johannes Radeker een monografie over het orgel, waarin een dispositie is opgenomen die op enkele punten afwijkt van die in het contract van 1735.⁸⁰⁰ Beide opgaven mogen betrouwbaar worden geacht: de keurmeesters vermeldden in hun rapport van 1738 zó nauwgezet de afwijkingen ten opzichte van het contract, dat mag worden verondersteld dat ze van een eventuele dispositiewijziging zonder meer opgaaf zouden hebben gedaan, en Johannes Radeker (zoon van Henricus) was sinds 1763 als assistent en sinds 1771 als hoofdorganist aan de St.-Bavokerk verbonden geweest en moet dus zeer goed op de hoogte zijn geweest van de hoedanigheden van het orgel. Tussen de opgaven bestaan de volgende verschillen:

	<u>Contract 1735</u>	<u>Radeker 1775</u>
Bovenwerk	Gemshoorn 8'	Quintadeen 8'
Rugpositief	Holfluit 8' Salicionaal 4' ('Sollicional') Mixtuur	Holpijp 8' Fluit douce 4' ('Fluitdoux') Scherp

'Holfluit' en 'Holpijp' moeten als elkaars synoniemen worden gezien,⁸⁰¹ hetzelfde geldt in dit geval waarschijnlijk voor 'Mixtuur' en 'Scherp'. Echter, de Quintadeen is beslist een ander register dan de Gemshoorn, en de Fluit douce een ander register dan de Salicionaal. Van Nieuwkoop vermeldt een achttal 18^e-eeuwse dispositieopgaven, welke in drie groepen kunnen worden ondergebracht: (1) opgaven met een Gemshoorn 8' en een Salicionaal 4', (2) opgaven met een Gemshoorn 8' en een Fluit douce 4', en (3) een opgave (Radeker) met een Quintadeen 8' en een Fluit douce 4'.⁸⁰² De jongere opgaven bevatten niet noodzakelijkerwijs een recentere versie van de dispositie dan de oudere. De vroegste bron voor de Fluit douce stamt uit 1745, die voor de Quintadeen uit 1775. Daar beide registers nog aanwezig zijn en hun beider factuur duidelijk overeenkomt met die van Müller,⁸⁰³

⁷⁹⁸ *Ibid.*, pp. 219-220.

⁷⁹⁹ *Ibid.*, p. 220.

⁸⁰⁰ Radeker 1775, pp. 23-26.

⁸⁰¹ Vgl. de dispositieopgaven van het orgel te Beverwijk, waarin soms een Holpijp vermeld wordt en soms een Holfluit. Onder de originele registernamen die aan weerszijden van de klaviatuur op de kast zijn geschilderd bevindt zich een Holfluit 8', terwijl de dispositieopgaven in de *Nederlandsche Jaerboeken* 10-2 (Amsterdam 1756), p. 650, en van Hess 1774, p. 78, een Holpijp 8' vermelden. In beide gevallen gaat het om hetzelfde, als roerfluit uitgevoerde register. Opmerkelijk is dat C.G.F. Witte in zijn eindnota betreffende de door hem aan het Bavo-orgel uitgevoerde werkzaamheden (1868-'69) weer spreekt van een Holfluit op het rugpositief. (Oussoren 1961, p. 48.) De Holfluiten 8' en 2' op het pedaal van het Haarlemse orgel zijn niet uitgevoerd als roerfluit; de pijpen van deze registers zijn cilindrisch en open. (Bolt 1985, p. 18.)

⁸⁰² Van Nieuwkoop 1988, pp. 146-147.

⁸⁰³ Oussoren 1961, p. 36; Van Nieuwkoop 1988, p. 146.

behoeft er niet aan te worden getwijfeld dat Müller de wijzigingen zelf aanbracht, mogelijk tijdens de twee schoonmaak- en herstelbeurten in 1742 en 1757. Misschien werd in 1742 de Salicionaal vervangen door de Fluit douce en in 1757 de Gemshoorn door de Quintadeen.

Het is niet bekend of organist Henricus Radeker of Christian Müller het initiatief tot de wijzigingen heeft genomen. Wat betreft de Salicionaal 4', welk register op nog geen enkel ander Nederlands orgel was gedisponeerd, kan de reden tot verwijdering zijn gelegen in Radekers onbekendheid met Midden-Duitse registratiepraktijken, met andere woorden: misschien wist hij de gebruiksmogelijkheden van het register onvoldoende te benutten.⁸⁰⁴ Met het register Fluit douce 4' was hij goed bekend. Dit had hij ook reeds tot zijn beschikking gehad toen hij nog vaste bespeler was van het Schnitger-orgel te Zwolle; daar bevond het zich eveneens op het rugpositief.

Waarom het orgel in zijn oorspronkelijke opzet op het bovenwerk wel een Gemshoorn 8' maar geen Quintadeen 8' bezat, valt moeilijk te verklaren. Op het bovenwerk was behalve de Gemshoorn 8' ook een Baarpijp 8' gedisponeerd. Daarmee bevonden zich twee conische fluiten van 8 voet op een manuaal, een wat overbodige luxe. Daarentegen zou men op grond van vergelijking met andere Müller-orgels beslist een Quintadeen 8' verwachten op het manuaal waarop zich de Vox Humana 8' bevond. Van alle door Müller gebouwde of verbouwde orgels met een Vox Humana ontbrak het slechts één aan een Quintadeen 8'. Dit was het Duyschot/Müller-orgel van de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam, en in dit geval is het nog de vraag of Müller vrijwillig heeft besloten af te zien van een Quintadeen 8' of dat hij door de omstandigheden daartoe werd gedwongen. Een ander duidelijk voorbeeld van Müllers wens om een Vox Humana van een Quintadeen vergezeld te laten gaan is te vinden in een rapport uit 1738 betreffende de toestand van het orgel van de Grote of St.-Catharinakerk te Brielle.⁸⁰⁵ Hierin stelden Christian Müller en Henricus Radeker dat het noodzakelijk was dat aan het bovenmanuaal – waarop zich slechts een Holpijp 8' en een Vox Humana 8' bevonden – een Quintadeen 8' zou worden toegevoegd. Dat de Gemshoorn 8' van het Bavo-orgel op enig moment is verwijderd ten gunste van een Quintadeen 8' lijkt, gezien het bovenstaande, volkomen begrijpelijk.

Op enig moment is de mensuur van de Roerquint 6' van het hoofdwerk gewijzigd. De pijpen van dit register zijn een halve toon naar boven opgeschoven om een wijdere mensuur te verkrijgen. De voor de toon C bijgemaakte pijp is echter oud en van een factuur die overeenkomt met die van Müller. Vermoedelijk werd deze wijziging door Müller zelf gerealiseerd.⁸⁰⁶

Reeds kort na de voltooiing geraakte het Haarlemse orgel tot zulk een roem dat het musici en muzikliefhebbers uit heel Europa, en vanaf de latere 18^e eeuw ook uit de Verenigde Staten aantrok. Onder de musici die het orgel nog tijdens Müllers leven bezochten, bevond zich Georg Friedrich Händel. Deze bespeelde het orgel in 1740 en 1750. Het is niet bekend of Müller en Händel elkaar bij die gelegenheden hebben ontmoet. In 1766 werd het orgel bespeeld door de destijds tienjarige Wolfgang Amadeus Mozart, die toen met zijn ouders en zus enige tijd in het land vertoefde. Talloos zijn de 18^e- en 19^e-eeuwse reisverslagen waarin het orgel meer of minder uitgebreid wordt beschreven.⁸⁰⁷ Vrijwel zonder uitzondering wordt het orgel daarin tot de grootste en mooiste van Europa (of van de wereld) gerekend, in een paar gevallen wordt het zelfs *het* grootste en mooiste van Europa (of van de wereld) genoemd. De reisverslagen bevatten dikwijls een beschrijving van het buitengewoon indrukwekkende uiterlijk van het orgel, van de afmetingen der grootste pijpen, van het aantal registers, en van het aantal pijpen, al werd dit laatste aantal dikwijls schromelijk overdreven. Uit de frequente vermelding van de Vox Humana kan men opmaken dat dit, in ieder geval tot in het begin

⁸⁰⁴ Van Nieuwkoop 1988, p. 148.

⁸⁰⁵ Zie paragraaf 7.2.

⁸⁰⁶ Oussoren 1961, p. 61; Van Nieuwkoop 1988, p. 261.

⁸⁰⁷ Zie Van Nieuwkoop 1988, Bijlage 13.

van de 19^e eeuw, het beroemdste register van het orgel was. De meeste bezoekers waren er vol lof over, maar er waren ook enkele luisteraars (waaronder de bekende Engelse muziekhistoricus Charles Burney, die het orgel in 1772 bezocht) die van mening waren dat de klank weinig overeenkomst vertoonde met hetgeen het register zou moeten nabootsen: de menselijk stem.

De klankbeschrijvingen in de reisverslagen zijn zonder uitzondering erg oppervlakkig. Van iets meer gehalte is de beschrijving van Bavo-organist Johannes Radeker, die zich in 1775 in zijn monografie over het orgel als volgt over de klank uitliet:⁸⁰⁸

De Geluiden in 't algemeen zyn uitmuntend fraai, en allen even aangenaam, zo dat men zelfs niet weet, welke geluiden men boven anderen verkiezen zoude; en dat het gantsche Werk, by malkanderen genomen, ongemeen grootsch en bevallig voor 't gehoor komt.

Inzonderheid munt in dit beroemde Orgel uit, de vaardige en lieffelyke Aanspraak der Tongwerken, dewelke elk, in zyn aart en natuur gebruikt, prompt en spoedig aanspreken; ja zelfs de Bazuin 16 Voet in 't Pedaal, als ook de Trompet 16 Voet in 't Manuaal, spreken zo vaerdig aan, dat men dezelve in de trant van een vier voets Tongwerk kan gebruiken, de Vox Humana in 't Bovenmanuaal is zeer natuurlijk, zo dat men zich verbeeld een natuurlyke Menschen-Stem te hooren; om nu niet te spreken van al het andere Pypwerk, als Schalmai, Dolceaan, Hautbois, Fagot, Regaal, en meer anderen.

De tongwerken werden ook door de orgelbouwer C.G.F. Witte gunstig beoordeeld. In een rapport van 1865 stelde Witte dat de tongwerken, hoewel te dien tijde niet in optimale staat, 'de voornamste kracht van dit orgel' uitmaakten.⁸⁰⁹

Na de dood van Christian Müller in 1763 werd het onderhoud van het orgel toevertrouwd aan diens zoon Pieter.⁸¹⁰ Deze werkte voor het laatst in de St.-Bavo in oktober 1779, en werd opgevolgd door Hendrik Hermanus Hess. Hess wijzigde in 1783 vermoedelijk de Cimbels van het rugpositief in een Carillon II. De Cimbels van het bovenmanuaal moesten in 1804 plaats maken voor een Cornet, terwijl de metalen Subbas 16' van het pedaal werd vervangen door een nieuwe van hout; deze werkzaamheden werden uitgevoerd door Jan Pieter Schmidt. Balthasar Jan Gabry vernieuwde in 1836-'37 de klavieren en bracht de evenredig zwevende temperatuur aan.

Christian Gottlieb Friedrich Witte moderniseerde het orgel in de jaren 1868-'69. In een rapport van 27 mei 1865 vermeldde Witte dat de twaalf blaasbalgen ieder dezelfde winddruk leverden, namelijk 'slechts 32 graden of 90 streep'.⁸¹¹ Deze winddruk, die waarschijnlijk neerkomt op 90 mm waterkolom voor het hele orgel,⁸¹² was mogelijk sinds Müllers tijd ongewijzigd gebleven. Witte bracht reguleurs

⁸⁰⁸ Radeker 1775, pp. 30-31.

⁸⁰⁹ Rapport van C.G.F. Witte d.d. 27 mei 1865. (Van Nieuwkoop 1988, pp. 617-622, hier p. 620.)

⁸¹⁰ Alle gegevens betreffende de geschiedenis van het orgel na Christian Müller zijn ontleend aan Van Nieuwkoop 1988, pp. 220-320, tenzij anders vermeld.

⁸¹¹ Rapport van C.G.F. Witte d.d. 27 mei 1865. (Van Nieuwkoop 1988, pp. 617-622, hier pp. 617-618.)

⁸¹² Oussoren 1961, pp. 42-43, komt op basis van gegevens in het bekende boekwerk *De orgelmaaker* van Van Heurn (Van Heurn 1804-1805 I, pp. 19 en 226) tot een andere conclusie. Volgens Van Heurn is een graad gelijk aan 1/10 Rijnlandse duim. Een Rijnlandse duim meet 26,16 mm. Een graad komt dus overeen met 2,616 mm. Volgens Den Toom hanteerde Witte in 1842 de door Van Heurn vermelde verhoudingen. (Den Toom 1997, p. 416, noot 502.) Oussoren berekent op basis hiervan een 'originele' winddruk van $32 \times 2,616 \text{ mm} = 83,7 \text{ mm}$, of rond de 84 mm, en wijst erop dat deze winddruk overeenkomt met die van het Müller-orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam (situatie ca. 1960, thans lager). Bij de restauratie van 1959-'61 is van deze waarden uitgegaan.

Van Nieuwkoop beweert dat Witte een berekeningswijze hanteerde waarbij een graad op de schaalverdeling van de windwaag overeenkwam met 1/100 Amsterdamse voet (28,3 cm), dus met 2,83 mm. (Van Nieuwkoop 1988, p. 168.) Van Nieuwkoop geeft niet aan waarop deze bewering is gebaseerd. In het standaardwerk over Witte (Den Toom 1997) wordt deze verhouding niet genoemd. De winddruk van het Müller-orgel zou volgens

aan om het orgel per werk verschillende winddrukken te geven. De winddruk van het hoofdwerk zou verhoogd worden tot 95 streep, die van het pedaal tot 105 streep. De registers Viola di Gamba 8' (hoofdwerk), Mixtuur (bovenwerk), Quintadeen 8' en Tregterregaal 8' (rugpositief), en Ruispijp (pedaal) werden vervangen door stemmen die meer overeenkwamen met de toenmalige opvattingen inzake klank en dispositie. De dubbelkoren van de prestanten 16' en 8' van alle manualen werden verwijderd of buiten gebruik gesteld. De pijpen voor de tonen C-F van de Holfluit 8' van het rugpositief werden vervangen door nieuwe van hout. Omdat Witte de intonatie der labiaalpijpen 'in het algemeen zwak' vond en die der tongwerken 'sterk en scherp', wijzigde hij de intonatie zodanig dat 'het grondgeluid in de bas' zo veel mogelijk werd versterkt en de manuaaltongwerken 'eenigszins voller' spraken, teneinde een betere overeenstemming te verkrijgen. Vooral de klank van het pedaal werd versterkt, door de mensuren te verwijden en de winddruk te verhogen.⁸¹³ De pijpen van sommige labiaalregisters werden een halve toon, in een enkel geval zelfs twee halve tonen naar boven verschoven, teneinde een wijdere mensuur te verkrijgen en expressions te kunnen aanbrengen. De intonatie van de tongwerken Schalmey 8', Dulciaan 8', Hautbois 8' en Fagot 16' werd gewijzigd door de bekens te verlengen. Van de Hautbois 8' werden de bekens in de onderste twee octaven vervangen door musettebekens. Oude tongen werden vervangen door nieuwe van een grotere dikte. Witte maakte nieuwe klavieren met nieuwe koppelingen, waaronder een pedaalkoppeling naar het hoofdwerk. Hoewel de dispositiewijzigingen relatief beperkt bleven, werd door de veranderingen aan windvoorziening, mensuren en intonatie in 1868-'69 het originele klankkarakter van het Müller-orgel in belangrijke mate aangetast.

Een tweede modernisering van het orgel werd in de jaren 1904-'05 gerealiseerd door de firma Maarschalkerweerd & Zoon. Hierbij werden de twaalf oude spaanbalgen vervangen door magazijnbalgen, welke werden aangesloten op een elektrische windmachine. De windladen van het rugpositief werden van twee compressors voorzien. Op de tractuur van hoofdwerk, pedaal en koppelingen werden Barker-hefbomen aangebracht. Voor het bovenwerk werd een nieuwe tremulant gemaakt.

Het doel van de restauratie door de Deense firma Marcussen & Søn in 1959-'61 was enerzijds om allerlei gebreken te verhelpen en het orgel in technisch opzicht in zo'n toestand te brengen dat het voor lange tijd betrouwbaar in het gebruik zou zijn, en anderzijds om "het klankbeeld van Müller te reconstrueren, zonder daarbij de uitermate belangrijke concertante functie welke het instrument heeft, uit het oog te verliezen".⁸¹⁴ De magazijnbalgen van Maarschalkerweerd bleven behouden. De regulateurs en compressors werden vervangen door nieuwe. Behalve het hoofdkanaal werden alle windkanalen vernieuwd.⁸¹⁵ De winddruk werd per werk gedifferentieerd: 82 mm voor hoofd- en bovenwerk, 81 mm voor het rugpositief, en 90 mm voor het pedaal. De windladen werden

Van Nieuwkoop berekening $32 \times 2,83 \text{ mm} = 90,56 \text{ mm}$ hebben bedragen; hij rondt dit af naar 90 mm. (Van Nieuwkoop, *loc. cit.*) Ook volgens Bolt moet de druk bij Müller ongeveer 90,5 mm hebben bedragen. (Bolt 1985, p. 8.)

Oussoren en Van Nieuwkoop betrekken in hun overwegingen alleen de lengte van de graad, niet die van de streep. De lengte van een streep is bekend; deze is volgens het *Nederlandsch Metriek Stelsel* gelijk aan 1 mm. De '90 streep' waar Witte het over heeft, komt daarmee overeen met 90 mm. Een graad zou dan gelijk zijn aan 2,813 mm, hetgeen merkwaardig zou zijn, omdat Witte in 1842 een graad nog gelijkstelde aan 2,616 mm. Met Den Toom houd ik rekening met een overschrijffout in de bron (de *Verslagen van het verhandelde in de zittingen van den Gemeente-raad van Haarlem* uit 1865); de originele brief van Witte is niet bewaard gebleven. (Den Toom 1997, *loc. cit.*) Vermoedelijk heeft men per abuis '32 graden' geschreven i.p.v. $90 : 2,616 = 34,4$ graden, afgerond 34 graden.

⁸¹³ Rapport Witte d.d. 27 mei 1865. (Van Nieuwkoop 1988, pp. 617-622, hier p. 621.)

⁸¹⁴ Oussoren 1961, p. 50.

⁸¹⁵ Van Nieuwkoop 1988, p. 169.

gerestaureerd en voorzien van een verende sleepconstructie. De cancellen voor de laagste tonen werden verbreed en de ventielen gedeeld. De dubbele ventielkasten voor de laagste tonen van de hoofdwerkkladen werden verwijderd, zo ook de dubbele ventielen in de pedaalladen. De pedaalomvang werd uitgebreid tot f^1 . Er werd een volledig nieuwe, zelf-regulerende speeltractuur met balansklavieren aangelegd, waarvoor originele onderdelen, waaronder de oude stekermechaniek van het rugpositief, moesten worden opgeofferd. De boventoetsen van de manualen werden versmald. Het nieuwe pedaalklavier werd ten opzichte van de originele toestand 10 cm naar voren geplaatst, tegen het eveneens verplaatste pedaalschot.⁸¹⁶ De sperventielen bleven niet gehandhaafd; hiervoor in de plaats kwamen tractuurversperringen voor hoofdwerk en pedaal. Er kwamen twee manuaalkoppelingen en drie pedaalkoppelingen.

De Müller-dispositie werd hersteld en aangevuld met een Scherp op het hoofdwerk en een Mixtuur op het pedaal. Verdwenen dubbelkoren werden bijgemaakt, waarbij het tweede koor een wat wijdere mensuur kreeg dan het eerste. De verschuivingen van het pijpwerk van de manuaalwerken werd ongedaan gemaakt, op enkele uitzonderingen na. De waarschijnlijk door Müller zelf gerealiseerde verschuiving van de Roerquint 6' van het hoofdwerk bleef behouden. De verschuivingen van Witte in de bas van de Octaaf 8' van het hoofdwerk bleven eveneens gehandhaafd, omdat men trachtte dit register om te werken tot Prestant 8' – waartoe het ook scherper werd geïntoneerd en werd voorzien van een wijder dubbelkoor – zodat dit register de basis kon vormen voor een achtvoets plenum.⁸¹⁷ De wens om op het 16-voets hoofdwerk een 8-voets plenum te kunnen realiseren was ook de reden geweest voor de toevoeging van de Scherp aan de oorspronkelijke dispositie. Omdat men meende dat door te nauwe mensuren de klanksterkte van de labiaalregisters van het pedaal onvoldoende was, werden de binnenpijpen van de Principaal 32' verwijderd en werd dit register vanaf d^0 gecombineerd met de Prestant 16', die geheel nieuw werd gemaakt in wijdere mensuur dan de oorspronkelijke. De in het verleden door opschuiving verkregen wijdere mensuur van de Octaaf 8', Quint 6' en Octaaf 4' van het pedaal bleef gehandhaafd.⁸¹⁸ Al het pijpwerk werd opnieuw geïntoneerd en aan de lagere winddruk aangepast. Voeten van de labiaalpijpen werden geopend. Kernsteken werden door afschuring verwijderd, hetgeen tot gevolg had dat de labia binnenwaarts moesten worden bijgedrukt en de ligging van de kernen moest worden aangepast.⁸¹⁹ Voor de tongwerken werden alle tongen nieuw vervaardigd in oude factuur. Bekercorrecties werden ongedaan gemaakt. Voor de Hautbois 8' werden nieuwe bekeraars naar oud model gemaakt. De orgelkast werd gerestaureerd door Hans Schubert uit Karlstadt am Main, waarbij getracht werd met gebruikmaking van historische werkwijzen de originele vorm, kleur en afwerking terug te winnen.

Ruim vijftig jaar verkeerde het orgel in de toestand waarin het door Marcussen was gebracht. Op instigatie van Klaas Bolt, die als kerkelijk organist aan de St.-Bavo was verbonden, werden in 1987 door de firma Flentrop enkele registers opnieuw geïntoneerd: de Quintadeen 8' en de Fagot 16' van het rugpositief; de Octaaf 8', Viola di Gamba 8' en de Scherp van het hoofdwerk; de Dolceaan 8' van het bovenwerk; en de Bazuin 16' en Trompet 8' van het pedaal. Omdat de resultaten goed waren, werden in 1996 het hoofdwerk en rugpositief in het geheel geherintoneerd; in 2001 ondergingen het bovenwerk en het pedaal dezelfde operatie.⁸²⁰

Bij de herintonatie werd de aanspraak van de prestantregisters langzamer gemaakt, waardoor een meer ontspannen en vocale klank werd bewerkstelligd. De tongwerkbekeraars, die in 1866 waren verkort door Witte, werden in de bas verlengd. Van de bekeraars van de trompetregisters werden in de discant

⁸¹⁶ Bolt 1985, p. 11.

⁸¹⁷ Bolt 1985, p. 13.

⁸¹⁸ Oussoren 1961, p. 61.

⁸¹⁹ Bolt 1985, p. 11.

⁸²⁰ Elshout & Taylor 2014, p. 131.

echter slechts enkele verlengd. Nieuwe, taps toelopende tongen werden vervaardigd in de stijl van Müller. Van de kelen werd het leer verwijderd. De deksels die Witte of Marcussen op de bekens van de Fagot 16', Dulciaan 8' en Schalmei 8' had aangebracht werden verwijderd, en alle bekens werden verlengd. De windvoorziening en de winddruk bleven ongewijzigd.⁸²¹

Thans bezit het orgel de volgende dispositie:⁸²²

Hoofdwerk (manuaal 2): C- en Cis-laden Müller/Marcussen, C-d³; speeltractuur Marcussen (balansklavieren).

1. Prestant Dd	16'	Müller. C-gis ² in het front; dubbelkoor op de lade. Volgens contract dubbel vanaf c ¹ , volgens keuringsrapport dubbel vanaf bes ⁰ . Volgens Oussoren en Bolt vanaf c ¹ . ⁸²³
2. Bourdon	16'	Müller.
3. Octaaf Dd	8'	Müller. Volgens contract dubbel vanaf c ¹ , ⁸²⁴ volgens keuringsrapport dubbel vanaf b(es). Volgens Oussoren en Bolt dubbel vanaf c ¹ . ⁸²⁵ Dubbelkoor op de lade.
4. Viola di Gamba	8'	Marcussen. Conisch. ⁸²⁶
5. Roerfluit	8'	Müller.
6. Roerquint	6'	Müller.
7. Octaaf	4'	Müller.
8. Gemshoorn	4'	Müller.
9. Quintpraestant	3'	Müller.
10. Woudfluit	2'	Müller.
11. Mixtuur IV-VIII/X		Müller. Volgens contract “uyt drie voet beginnende eynde in 8 voet”, 6, 8 en 10 sterk. Volgens het keuringsrapport is dit “in de houdinge der maate volbragt, maar door de orgelmaker seer wel bedagt en uytgevoerd dat deselve gradatim heeft opgeleyd, beginnende onder 4 sterk, in welke eerste octaaf daar nog een pijp bijkomt, dus 5 sterk, en soo vervolgens in de 2de octaaf 6 en 7 sterk, in de derde octaaf 8 en eyndelijk in de laatste octaaf 10 sterk word, welker proportie meerder geadmireerd word, dan of het soo gemaakt was als het bestek het vorderde.” Bij onderzoek t.b.v. de restauratie van 1959-'61 kwam men echter tot een andere conclusie: “De mixtuur van het hoofdwerk [...] begint op C 4 sterk, op cis ⁰ wordt zij 5 sterk, op cis' 6, op e' 7, op g' 8 en op cis'' 10 sterk. Het register, noch de pijpstok, noch het pijprooster vertoont sporen van wijzigingen, zodat het in het keuringsrapport vermelde

⁸²¹ Elshout & Taylor 2014, p. 131.

⁸²² Bijzonderheden omtrent pijpwerk, laden en mechanieken ontleend aan Bolt 1985, pp. 15-19, tenzij anders aangegeven; samenstellingen der vulstemmen ontleend aan Van Nieuwkoop 1988, pp. 663-665, tenzij anders aangegeven; bijzonderheden omtrent de tongwerken aangepast op basis van Elshout & Taylor 2014, p. 131, en een mededeling van dhr. F. Elshout d.d. 28 okt. 2014. Voor de metingen van het pijpwerk van het Bavo-orgel, zie: Van Nieuwkoop 1988, pp. 666-673 (=Bijlage 16). Enkele metingen werden reeds eerder gepubliceerd door Bolt 1985, pp. 15-19, 21, 29.

⁸²³ Oussoren 1961, p. 36; Bolt 1985, p. 15. (Dr. H.L. Oussoren was ten tijde van de voorbereidingen voor en uitvoering van de restauratie door Marcussen in 1959-'61 voorzitter van de restauratie-adviescommissie.)

⁸²⁴ Merkwaardig genoeg ontbreekt deze bepaling in alle moderne transcripties van het contract. Alleen Allan 1874-1888 III, p. 331, transcribeert correct.

⁸²⁵ Oussoren 1961, p. 36; Bolt 1985, p. 15.

⁸²⁶ C.G.F. Witte maakt in artikel 11 van het rapport d.d. 27 mei 1865 (zie Van Nieuwkoop 1988, pp. 617-622) melding van het feit dat de op dat moment aanwezige Viola di Gamba, vermoedelijk nog die van Müller, conisch was. Merkwaardig genoeg beweren Bolt en Van Nieuwkoop dat het oorspronkelijke register van Müller niet conisch maar trechtervormig is geweest. (Bolt 1985, p. 15; Van Nieuwkoop 1988, p. 251.)

repetitieschema met de hoogstwaarschijnlijke originele staat van het register niet overeenkomt.⁸²⁷ De huidige, originele samenstelling is:⁸²⁸

C			$2\frac{2}{3}'$		2'	$1\frac{1}{3}'$	1'
c ⁰		4'	$2\frac{2}{3}'$		2'	$1\frac{1}{3}'$	
cis ⁰		4'	$2\frac{2}{3}'$		2'	2'	$1\frac{1}{3}'$
f ⁰	$5\frac{1}{3}'$	4'	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$
cis ¹	$5\frac{1}{3}'$	4'	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$	2'	2'	
e ¹	$5\frac{1}{3}'$	4'	4'	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$	2'	2'
g ¹	8'	$5\frac{1}{3}'$	$5\frac{1}{3}'$	4'	4'	$2\frac{2}{3}'$	2'
b ¹	8'	$5\frac{1}{3}'$	$5\frac{1}{3}'$	4'	4'	$2\frac{2}{3}'$	$2\frac{2}{3}'$
cis ²	8'	8'	$5\frac{1}{3}'$	$5\frac{1}{3}'$	4'	4'	$2\frac{2}{3}'$

12. Tertiaan II

Müller. Volgens contract “uyt 2 voet C.E.”, 2 sterk.⁸³⁰ Samenstelling (origineel):

C	2'	$\frac{4}{5}'$
c ⁰	2'	$1\frac{3}{5}'$

13. Scherp VI-VIII

Marcussen. Aan de originele dispositie toegevoegd.

14. Trompet	16'	Müller, tongen Flentrop.
15. Trompet	8'	Müller, tongen Flentrop.
16. Hautbois	8'	Müller, bekers in de bas Marcussen, ⁸³¹ tongen Flentrop. Bekers met deksels.
17. Trompet	4'	Müller, tongen Flentrop.

Bovenwerk (manuaal 3): C- en Cis-laden Müller/Marcussen, C-d³; speeltractuur Marcussen (balansklavieren).

1. Praestant	8'	Müller, dubbelkoor v.a. h ¹ Marcussen. Volgens contract alleen discant dubbel, blijktens keuringsrapport geheel dubbel. C-b(es) ¹ dubbel in het front; h ¹ -a ² enkel in het front, dubbelkoor op de lade.
2. Quintadena	16'	Müller. Mensuur identiek aan die van de Quintadena 8'.
3. Baarpijp	8'	Müller. Conisch.
4. Quintadena	8'	Müller. Mensuur identiek aan die van de Quintadena 16'.
5. Octaaf	4'	Müller.
6. Flagfluit	4'	Müller. Conisch als Baarpijp 8'.
7. Nasard	3'	Müller. Conisch als Baarpijp 8'.
8. Nachthoorn	2'	Müller. Conisch als Baarpijp 8'.
9. Flageolet	1 ½'	Müller. Cilindrisch, open, wijde mensuur.
10. Sexquialter II		Müller. Samenstelling (origineel): $2\frac{2}{3}'$ $1\frac{3}{5}'$
11. Mixtuur IV-VI		Marcussen. Volgens contract 4 en 6 sterk. Blijkens keuringsrapport “met deese verandering die beeter is”: 4, 5 en 6 sterk. Huidige samenstelling gereconstrueerd volgens het originele pijprouster:

⁸²⁷ Oussoren 1961, p. 36.

⁸²⁸ Oussoren 1961, p. 83.

⁸²⁹ Dit koor wordt niet vermeld door Bolt 1985, p. 26, en Van Nieuwkoop 1988, p. 663.

⁸³⁰ Opvallend is dat deze Tertiaan in zijn samenstelling afwijkt van de gebruikelijke Noord-Duitse tertiaan met een kwint- en een tertskoor. Müllers samenstelling met een octaaf- en een tertskoor komt ook voor op Moreau's orgel te Gouda (1736), waar het register oorspronkelijk in de bas de samenstelling 2' - 1 3/5' had en op c¹ repeteerde naar 4' - 3 1/5'. (Oussoren 1961, p. 63.)

⁸³¹ Bolt 1985, p. 15; Van Nieuwkoop 1988, pp. 261 en 311.

		C		2'	1 1/3'	1'	2/3'
		c ⁰	2 2/3'	2'	1 1/3'	1'	
		f ⁰	4'	2 2/3'	2'	1 1/3'	1'
		c ¹	4'	2 2/3'	2'	2'	1 1/3'
		c ²	4'	2 2/3'	2 2/3'	2'	1 1/3'
		f ²	4'	4'	2 2/3'	2 2/3'	2'
12. Cymbaal III		Marcussen. Tertscimbel.					
13. Schalmei	8'	Müller, tongen Flentrop. Vrij eng gemensureerde trompetbekers.					
14. Dolceaan	8'	Müller, tongen Flentrop. Mensuren identiek aan die van de Fagot 16' van het rugpositief.					
15. Vox humana	8'	Müller, tongen Flentrop. Bekers in de vorm van een dubbelkegel op korte hals, en voorzien van een dekseltje.					

Rugpositief (manueel 1): lade Müller/Marcussen, C-d³; speeltractuur Marcussen (balansklavieren).

1. Praestant	8'	Müller. Volgens contract met dubbele discant, volgens keuringsrapport dubbel vanaf F, volgens Oussoren en Bolt dubbel vanaf G. ⁸³² C-dis ² in het front, v.a. h ¹ dubbelkoor op de lade.					
2. Holpijp	8'	Müller; C-Fis metalen pijpen Marcussen, ter vervanging van houten pijpen van Witte (1868-'69). Zeer nauwe roeren.					
3. Quintadena	8'	Marcussen.					
4. Octaaf	4'	Müller.					
5. Fluit Douce	4'	Müller. Lange, zeer wijde roeren, in het hoogste octaaf 'flespijpen'.					
6. Speelfluit	3'	Müller. Korte, wijde roeren, in het hoogste 1 1/2 octaaf 'flespijpen'.					
7. Super Octaaf	2'	Müller.					
8. Sexquialter II-IV		Müller. Samenstelling (origineel):					
		C	2 2/3'	1 3/5'			
		c ¹	2 2/3'	1 3/5'	1 3/5'		
		c ²	2 2/3'	2 2/3'	1 3/5'	1 3/5'	
9. Mixtuur VI/VIII		Müller. In het contract Scherp genoemd. Volgens contract 6 en 8 sterk. Blijkens keuringsrapport 6, 7 en 8 sterk "welke veranderinge also goet is, en dus dit register met 12 pijpen vermeerderd." Volgens Oussoren is ook hier het keuringsrapport niet betrouwbaar: "De mixtuur van het rugwerk begint 6 sterk, blijft dit tot c', waar zij 8 sterk wordt. Ook hier is geen spoor van veranderingen uit later tijd te vinden." ⁸³³ Samenstelling (vrijwel origineel):					
		C			1' 1'	2/3' 2/3'	1/2' 1/2'
		F		1 1/3' 1 1/3'	1' 1'	2/3' 2/3'	
		c ⁰	2' 2'	1 1/3' 1 1/3'	1' 1'		
		c ¹	2' 2'	1 1/3' 1 1/3'	1 1/3' 1' 1' 1'		
		f ¹	2 2/3'	2' 2' 2'	1 1/3' 1 1/3'		
		c ²	4'	2 2/3' 2 2/3'	2' 2'	1 1/3' 1 1/3'	
		f ²	4' 4'	2 2/3' 2 2/3'	2' 2'	1 1/3' 1 1/3'	
10. Cymbaal III		Marcussen.					

⁸³² Oussoren 1961, p. 36; Bolt 1985, p. 17.

⁸³³ Oussoren 1961, p. 36. Overigens geeft ook Radeker op dat de Mixtuur van het rugwerk 6, 7 en 8 sterk was. (Radeker 1775, p. 25.)

11. Cornet D IV		Müller. Zeer wijd. Vlak achter het front opgesteld. Samenstelling (origineel): 4' 2 ² / ₃ ' 2' 1 ³ / ₅ '
12. Fagot	16'	Müller, tongen Flentrop. Dulciaanvorm. Mensuren identiek aan die van de Dulciaan van het bovenwerk.
13. Trompet	8'	Müller, tongen Flentrop.
14. Trechterregaal	8'	Koppen en stevels Müller; tongen, kelen en bekers Marcussen. Bekers met deksels.

Pedaal: vier laden Müller/Marcussen, te weten C- en Cis-laden en onder- (O) en bovenladen (B); C-f¹ (oorspronkelijk C-d¹).

1. Principaal	32' O	Müller. C-cis ⁰ in het front. Sinds 1961 v.a. d ⁰ gecombineerd met Praestant 16'; d ⁰ -d ¹ van de Principaal 32' buiten gebruik gesteld en los in het orgel opgeslagen.
2. Praestant	16' O ⁸³⁴	Marcussen.
3. Subbas	16' O	Marcussen.
4. Roerquint	12' B	Müller.
5. Octaaf	8' B	Müller. (Verschuiving door Witte uit 1866 door Marcussen gehandhaafd.)
6. Holfluit	8' O	Müller. Cilindrisch, open.
7. Quintpraestant	6' B	Müller. (Verschuiving door Witte uit 1866 door Marcussen gehandhaafd.)
8. Octaaf	4' B	Müller. (Verschuiving door Witte uit 1866 door Marcussen gehandhaafd. ⁸³⁵)
9. Holfluit	2' B	Müller. Cilindrisch, open.
10. Ruischquint V	B	Marcussen. Volgens contract '3 voet G. c. c. e.', dus 4 sterk. Blijkens keuringsrapport 'G.c.g.c'.e'', dus 5 sterk. ⁸³⁶ Samenstelling: 2 ² / ₃ ' 2' 1 ¹ / ₃ ' 1' ⁴ / ₅ '
11. Mixtuur VI-X	B	Marcussen. Aan de oorspronkelijke dispositie toegevoegd. Op verhoogde stok geplaatst.
12. Bazuin	32' B	Müller, tongen groot octaaf Müller, rest Flentrop. Volle bekerlengte.
13. Bazuin	16' O	Müller, tongen Flentrop.
14. Trompet	8' O	Müller, tongen Flentrop.
15. Trompet	4' B	Müller, tongen Flentrop.
16. Cink	2' B	Müller, tongen Flentrop. Tamelijk wijd gemensureerd, cilindrisch.

Manuaalkoppelingen: Hw-Bw, Hw-Rp (Marcussen, de laatste thans als drukkoppeling, oorspronkelijk trekkoppeling⁸³⁷).

Pedaalkoppelingen: Ped-Hw, Ped-Bw, Ped-Rp (Marcussen, oorspronkelijk geen pedaalkoppelingen aanwezig).

Tremulant Bw en Rp (Marcussen, pneumatisch).

⁸³⁴ Volgens Radeker 1775, p. 21, op de bovenladen.

⁸³⁵ Oussoren 1961, p. 61. Niet vermeld door Bolt 1985.

⁸³⁶ Volgens Bolt 1985, p. 26, en Van Nieuwkoop 1988, p. 664, was de originele samenstelling een octaaf lager: 5 ¹/₃' 4' 2 ²/₃' 2' 1 ³/₅'. Terecht wijst Paul Peeters erop dat de historische stukken dit vermoeden niet ondersteunen. Het keuringsrapport vermeldt: "De Ruyschquint 3 voet G.c.e.c. volgens bestek [incorrect; moet zijn: G.c.c.e. volgens bestek], dog nu gemaakt G.c.g.c'.e'". Dat het register werkelijk was gebaseerd op drie voet wordt bevestigd door Radeker 1775, p. 26. De huidige samenstelling is meer in lijn met de, overigens weinig voorkomende, pedaal-tertsmixturen in Noord-Duitsland, en maakt het register bruikbaar als mixtuur, terwijl een lage samenstelling het register eerder het effect van een Bas-Cornet zou hebben gegeven. (Zie Peeters 2014, p. 93, noot 32.)

⁸³⁷ Johannes Radeker schreef hierover: "De Koppelingen zyn dus geschikt: Een voor 't Onder- en Middel-Clavier, de andere voor 't Middel- en Boven-Clavier, zynde Trekkoppelingen, dus de drie Clavieren zich op 't onderste gemakkelyk laten bespeelen." (Radeker 1775, p. 27.)

Traktuurversperringen Hw en Ped (Marcussen, i.p.v. afsluitingen; oorspronkelijk vier afsluitingen en een ventiel).

Windvoorziening: magazijnbalgen (Maarschalkerweerd), met regulateurs en compressors (Marcussen).⁸³⁸

Winddruk: Hw en Bw 82 mm, Rp 81 mm, Ped 90 mm (Marcussen).

Toonhoogte: $a^1 = 435$ Hz (vrijwel origineel).⁸³⁹

Temperatuur: evenredig zwevend.

6.3 Haarlem – Grote of St.-Bavokerk, kleine orgel

Christian Müller repareerde in 1733 het kleine orgel van de St.-Bavo, hetwelk achter de preekstoel was gesitueerd tegen de wand van de zuidbeuk van het schip. Het orgel was in oorsprong een instrument van Jan van Covelens uit 1523, en was nadien meermalen gewijzigd.⁸⁴⁰ De dispositie die in 1775 door Johannes Radeker en in 1791 in de *Boekzaal* werd gepubliceerd,⁸⁴¹ vermeldt twintig stemmen op hoofdwerk, borstwerk en pedaal, en geeft waarschijnlijk de toestand weer waarin Müller het orgel heeft leren kennen. Met Müllers reparatie was een bedrag van *f* 150,- gemoeid.⁸⁴² Na de demontage van het oude grote orgel in 1733 was het kleine orgel gedurende enkele jaren het enige in de St.-Bavo dat bespeeld kon worden. Voor de begeleiding van de gemeentezang was het instrument echter nauwelijks berekend. Na de voltooiing van het nieuwe grote orgel van Müller in 1738 werd het kleine orgel nog maar zelden gebruikt. Slechts wanneer het Müller-orgel vanwege schoonmaak- of herstelwerkzaamheden enige tijd buiten gebruik was, werd een beroep gedaan op het kleine orgel.⁸⁴³ In 1791 werd het instrument uit de Grote Kerk verwijderd en overgeplaatst naar de Nieuwe Kerk te Haarlem en door Hendrik Hermanus Hess gemoderniseerd. Een belangrijk deel van het oude pijpwerk bleef behouden.

6.4 's-Gravenhage – Oranjezaal

In 1733 werd begonnen met een ingrijpende verbouwing van de Oranjezaal te 's-Gravenhage, thans Huis ten Bosch geheten.⁸⁴⁴ De verbouwing, naar ontwerp van Daniel Marot, hield verband met het huwelijk van stadhouder Willem IV met de Engelse koningsdochter Anna van Hannover, dochter van George II, een huwelijk dat gepland was voor 1733 en uiteindelijk werd voltrokken in 1734. Onder de kunstenaars die werden aangetrokken om het paleisinterieur te verfraaien was ook Jean Baptist Xavery, de beeldhouwer die in de jaren 1738-'41 het marmeren reliëf voor onder het orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem zou maken.⁸⁴⁵ In de Oranjezaal vervaardigde hij onder meer het ornament boven de schoorsteen in de grote eetzaal en het ornament van de vier deuren van de kapel. Deze kapel, thans de balzaal, was boven de ingang gelegen en was ingericht voor de Anglicaanse

⁸³⁸ Van Nieuwkoop 1988, p. 310.

⁸³⁹ Bolt 1985, p. 19.

⁸⁴⁰ Zie Van Nieuwkoop 1988, pp. 323-338, voor een vollediger geschiedenis van dit instrument.

⁸⁴¹ Radeker 1775, pp. 5-6; *Maandelyksche uittreksels of Boekzaal der geleerde waereld* 153 (juli 1791), pp. 583-584. (In de *Boekzaal* wordt per abuis de Octaaf 4' van het borstwerk als 8-voets register vermeld.) De dispositie is ook gepubliceerd in Van Nieuwkoop 1988, pp. 330-331.

⁸⁴² Van Nieuwkoop 1988, pp. 130-131.

⁸⁴³ Van Nieuwkoop 1988, p. 330.

⁸⁴⁴ Gegevens omtrent de Oranjezaal ontleend aan D.F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik* (Leiden 1945), pp. 211-212, 220-221, 320-321.

⁸⁴⁵ Van Nieuwkoop 1988, pp. 197-198.

eredienst. Vermoedelijk op 1 augustus 1735 werd betaald “Aan Christiaan Muller de somme van vijff en twintigh Ponden, voor vacatie en tekening van een orgel, in de kapel”.⁸⁴⁶ Hieruit is waarschijnlijk geen opdracht voortgevloeid.

6.5 Haarlem – Waalse Kerk

Over het orgel dat zich sinds de jaren 30 van de 18^e eeuw in de Waalse Kerk te Haarlem bevond, is niet veel bekend. In maart 1730 werd van Augustin Warnaarts, de nieuwe organist van de kerk, een orgel gekocht. Tevens werd een contract gesloten met Warnaarts en de orgelmaker Hendrik van Giessen. Van Giessen werd betaald in vijf termijnen; de precieze aard van zijn werkzaamheden is niet bekend. Op 20 november 1735 verklaarden de kerkmeesters van de Grote of St.-Bavokerk dat twee overbodig geworden balgen uit hun kerk – vermoedelijk afkomstig uit het afgebroken oude, grote orgel – ter beschikking werden gesteld aan de Waalse Kerk, waar de balgen van het orgel in slechte conditie verkeerden. Christian Müller bood aan het orgel van de Waalse Kerk te repareren. Aanvullende reparaties door Müller hadden plaats in 1738.⁸⁴⁷

6.6 Purmerend – Grote Kerk

Reeds in de 16^e eeuw bezat de Grote Kerk te Purmerend een orgel. Bij gebrek aan archivalia laat zich over de hoedanigheden van dit instrument weinig vaststellen. Het zal oorspronkelijk een 6-voets orgel zijn geweest met een manuaalomvang van F G A – g² a², welke in de 17^e eeuw werd vergroot tot C D E F G A – c³. In 1703 werd het orgel met een rugpositief uitgebreid door Gerrit van Giessen.⁸⁴⁸ De burgemeestersrekeningen vermelden op 27 september 1742 een betaling “Aan G.F. Witvogel voor C. Muller orgelmaker tot Amsterdam voor ’t opnemen van de orgel in ’t jaar 1737 gedaan de somme van f 25.”⁸⁴⁹ Met ‘C. Muller’ is vermoedelijk Christian Müller en niet (Johann) Caspar Müller bedoeld. Met welk doel Müller het orgel in 1737 heeft onderzocht is niet bekend. Hij was in die tijd te Haarlem druk bezig met de bouw van de orgels voor de St.-Bavokerk aldaar en voor de Lutherse Kerk te Zaandam; hij zal niet in de gelegenheid zijn geweest op korte termijn te beginnen aan een eventuele grote opdracht te Purmerend. De burgemeesters besteedden op 8 augustus 1737 aan Rudolph Garrels een renovatie aan voor f 3.000,-.⁸⁵⁰ Of Müller zijn oud-medewerker Garrels had aanbevolen of dat de burgemeesters uit eigen beweging contact met hem hebben opgenomen blijkt niet uit de stukken. In ieder geval was Garrels voor de opdrachtgevers geen onbekende; hij had reeds in de jaren 1729-’31 aan het orgel gewerkt.⁸⁵¹ Er zijn aanwijzingen dat het werk van Garrels niet erg wilde vlotten. Mogelijk in verband hiermee besloten de burgemeesters op 2 juni 1739 een “missive te schrijven aan Mulder de orgelm. tot Amsterdam”.⁸⁵² Ook in dit geval is niet bekend wat men van Müller verlangde.

⁸⁴⁶ Deze post is in het rekeningboek ongedateerd. Waarschijnlijk had de betaling tegelijkertijd plaats met een andere, op hetzelfde folio vermelde uitgave, die werd gedaan op 1 aug. 1735. Vijfentwintig pond Hollands kwam in waarde overeen met vijftwintig gulden.

⁸⁴⁷ Alle gegevens over het orgel van de Waalse Kerk ontleend aan B. van Buitenen, ‘Four Haarlem Organs’, *The Haarlem Essays*, ed. P. Peeters (Bonn 2014), pp. 151-172, hier p. 168.

⁸⁴⁸ Cevaal 2007, pp. 11, 16; Jongepier 2007, pp. 159-160.

⁸⁴⁹ Cevaal 2007, p. 25, noot 53.

⁸⁵⁰ *Ibid.*, p. 19.

⁸⁵¹ *Ibid.*

⁸⁵² *Ibid.*, p. 20.

In december 1739 werd met Garrels een aanvullende overeenkomst gesloten.⁸⁵³ Hij voltooide zijn orgel met drie manualen en vrij pedaal in 1742. Gerhard Frederik Witvogel, organist van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam en goede kennis van Christian Müller, was een van de keurmeesters. Het Garrels-orgel kan nog steeds worden bewonderd.

6.7 Zaandam – Lutherse Kerk

Toen de bouw van het orgel voor de Grote Kerk te Haarlem ruim een jaar gaande was, dong Müller naar de opdracht voor de bouw van een nieuw orgel voor de Lutherse Kerk te Zaandam. Het oude orgel van deze kerk was onbruikbaar geworden.⁸⁵⁴ De opdracht zou worden verstrekt aan de laagste inschrijver. Behalve Müller waren er nog twee orgelmakers die een offerte uitbrachten. Müller rekende echter de laagste prijs, en verwierf daarmee de opdracht.⁸⁵⁵ Op 25 juli 1736 werd een contract gesloten voor de bouw van een orgel met veertien registers op twee manualen en aangehangen pedaal.⁸⁵⁶ De aanneemsom bedroeg *f* 2.000,-; daarin was levering van de kast inbegrepen. In het contract werd de volgende dispositie vastgelegd:

Ondermanuaal		Bovenmanuaal		Pedaal
1. Bordoën	16'	1. Prestant Dd	8'	Aangehangen aan
2. Quintadena	8'	2. Roerfluijt	8'	Ondermanuaal
3. Octaëff	4'	3. Gemshoorn	4'	
4. Quintprestant	3'	4. Nagthoorn	2'	
5. Superoctaëv	2'	5. Flagelet	1½'	
6. Tertiaen B/D		6. Cornet D IV		
7. Mixtuur B/D III-IV				
8. Trompet	8'			

Manuaalomvang: C-c³; pedaalomvang: C-c¹. Manuaalkoppeling B/D. Tremulant, twee afsluitingen, ventiel. Toonhoogte: “als die van de Luterse Nieuwe Kerks Orgel te Amsterdam.” Frontpijpen van ‘suijver Engels Tin’ en gepolijst; binnenpijpen van ‘gemengelde stoff’ (71% lood, 29% tin). Drie of vier blaasbalgen van eikenhout van 7 × 4 voet of van 6 × 4 voet “nadat se’er wegens plaets konnen gebragt worden.”

De twee onderste octaven van de Bordoën 16' zouden worden gemaakt van eiken wagenschot. Uit de beschrijving van Broekhuizen is bekend dat de Tertiaan enkelkorig was, en dat het aantal blaasbalgen uiteindelijk vier bedroeg.⁸⁵⁷ Of Broekhuizen wat betreft de Tertiaan de oorspronkelijke situatie weergeeft, kan helaas niet meer worden nagegaan.

Het orgel zou in de werkplaats te Haarlem worden gemaakt, en vervolgens per schip naar Zaandam worden getransporteerd. Müller verplichtte zich het instrument binnen een jaar op te leveren, en het daarna drie jaar voor eigen rekening te onderhouden. Met een lichte overschrijding van de termijn leverde hij het orgel op 24 september 1737 op. Het nieuwe instrument werd op 29 september 1737 ingewijd.⁸⁵⁸

⁸⁵³ Idem.

⁸⁵⁴ Jongepier 1966 [II], p. 96.

⁸⁵⁵ Van Nieuwkoop 1988, p. 173.

⁸⁵⁶ Zie Appendix 2, 12.

⁸⁵⁷ Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 884-885 (IV-356, Z 10).

⁸⁵⁸ Jongepier 1966 [II], p. 96.

De kast werd door Müller zelf ontworpen en vervaardigd van eikenhout. Het zevendelige front, dat bewaard bleef, is van het klassiek-Hollandse type, met een ronde middentoren, driedelige tussenvelden, spitstorens en tweedelige zijvelden. Opvallend is dat iedere spitstoren slechts vijf pijpen bevat, in plaats van het meer gebruikelijke aantal van zeven. Het snijwerk voor de pijpen werd door Müller zelf geleverd. De drie beelden op het orgel zijn van de hand van Jan van Logteren,⁸⁵⁹ en werden vermoedelijk, net als het orgel zelf, in Haarlem gemaakt. De zijstukken en de fraaie borstwering op de balustrade werden vervaardigd door Klaas Evertz.⁸⁶⁰ In 1754 werd direct achter de balustrade middenvoor het orgel (in de rug van de organist) een staand uurwerk geplaatst waarvan de wijzerplaat boven de borstwering uitsteekt.⁸⁶¹

In 1842 werd het orgel gerestaureerd door Flaes en Brünjes. Over de werkzaamheden is niet veel bekend. Waarschijnlijk werd de Flageolet van 1½' verschoven tot 1', werd de mixtuur vervangen door een nieuwe, en werd aan een van de manualen een Holpijp 8' toegevoegd.⁸⁶²

In 1900 werd het nog grotendeels bewaard gebleven binnenwerk van Müller vrijwel geheel te gronde gericht door de orgelmakers Maarschalkerweerd & Zoon, die achter het oude front een nieuw, pneumatisch orgel bouwden met een vrijstaande speeltafel aan de zijkant. Enkele reeksen pijpen werden opnieuw gebruikt. De frontpijpen werden gehandhaafd; die in de torens werden voorzien van ingesoldeerde spitslabia en rolbaarden, de overige werden buiten gebruik gesteld.⁸⁶³ De oude klaviatuur werd verwijderd, en de ontstane openingen met houten panelen afgedekt. Van de zij- en achterwanden van de kast bleef niets over.⁸⁶⁴ Van de oude Müller-registers bestaan sindsdien nog de volgende fragmenten:⁸⁶⁵

- Bourdon 16': C-h⁰ (in de Subbas 16' van het pedaal), van eiken; cs¹-c³ (als c¹-h² in de huidige Bourdon 16' van het hoofdwerk).⁸⁶⁶
- Quintprestant 3': E-a² (als c⁰-f³ in de Octaaf 4' van het hoofdwerk), meeste voeten nieuwer.⁸⁶⁷
- Prestant 8': C-g⁰, in het front (in de huidige Prestant 8' van het hoofdwerk).⁸⁶⁸ In het front staan nog vele pijpen die vroeger sprekend waren, maar die sinds Maarschalkerweerd buiten gebruik zijn. Deze behoorden eveneens tot de Prestant 8'. Omdat deze pijpen door Maarschalkerweerd onaangetast bleven, vormen zij thans de meest waardevolle restanten van het Müller-orgel.

⁸⁵⁹ *HON* 1726-1769, p. 106; Fischer 2005, pp. 410-411.

⁸⁶⁰ *Idem*.

⁸⁶¹ Jongepier 1966 [II], p. 96.

⁸⁶² Jongepier 1966 [II], p. 97.

⁸⁶³ *HON* 1726-1769, p. 106.

⁸⁶⁴ Jongepier 1966 [II], p. 99.

⁸⁶⁵ Gegevens ontleend aan Jongepier 1966 [II], pp. 99-100.

⁸⁶⁶ Volgens Jongepier was c¹ oorspronkelijk cs¹. Dit zou betekenen dat de cs¹ een halve toon naar beneden zou zijn opgeschoven en zou zijn verlengd; hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de rest van de tonen uit de reeks. Volgens Jongepier zijn ook de tonen c³-f³ van de huidige Bourdon 16' voorzien van Müller-pijpwerk; hij geeft niet aan uit welk register die pijpen afkomstig zijn.

⁸⁶⁷ Jongepier vond op elke pijp naast de toonhoogteaanduiding een 'q', vermoedelijk als afkorting van 'Quintprestant'. Volgens hem was gs⁰ (van de Octaaf 4') oorspronkelijk c¹ (van de Quintprestant 3'). Dit moet een vergissing zijn, omdat dit zou impliceren dat het een kwintregister van 5 1/3 voet zou zijn geweest. Bedoeld zal zijn 'gs⁰ was oorspronkelijk c⁰' (of 'gs¹ was oorspronkelijk c¹', wat uiteraard op hetzelfde neerkomt).

⁸⁶⁸ Volgens de opgave in *HON* 1726-1769, p. 106, werden de frontpijpen in de torens door Maarschalkerweerd opnieuw gebruikt en de overige buiten gebruik gesteld. Als dit correct is, zouden van de huidige Prestant 8' slechts de pijpen voor de laagste 17 tonen, dus C-e⁰ van Müller zijn.

Afb. 13. Zaandam - Lutherse Kerk, 1737. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

- Roerfluit 8': c^1-c^3 (in de huidige Roerfluit 8' van het hoofdwerk).⁸⁶⁹
- Gemshoorn 4': B(es)- c^3 (als C- d^2 in de Piccolo 2' van het bovenwerk); smal gelabieerd.

De rolbaarden van Maarschalkerweerd aan de frontpijpen in de torens werden bij werkzaamheden door Jan Bruin in 1980 verwijderd.⁸⁷⁰

⁸⁶⁹ Volgens Jongepier zijn de pijpen voor de tonen cs^3-f^3 van de huidige Roerfluit 8' ook van Müller, maar afkomstig uit een ander register.

⁸⁷⁰ HON 1726-1769, p. 106.

7 WERKZAAMHEDEN VANUIT AMSTERDAM (1738-1763)

7.1 Inleiding

Hoewel Christian Müller zich met de bouw van het orgel in de Grote of St.-Bavokerk enorme roem had verworven, bleven prestigieuze vervolgoopdrachten uit. De oorzaak hiervan moet waarschijnlijk worden gezocht in een minder gunstig economisch klimaat. In de tien jaren die volgden op de voltooiing van het Bavo-orgel bouwde Müller – voor zover bekend – slechts één nieuw kerkorgel, een klein instrument met een manueel en vrij pedaal voor de dorpskerk te Bennebroek (1742-'43). Daarnaast bouwde hij een aantal kabinetorgels. In de laatste vijftien jaren van zijn leven bracht Müller nog vier tweemanuaals orgels tot stand, waarvan twee met vrij pedaal.

7.2 Brielle – St.-Catharijnekerk

Op 29 maart 1738 nodigde de Brielse magistraat Christian Müller en Hendricus Radeker uit om het orgel in de St.-Catharijnekerk te komen inspecteren.⁸⁷¹ Dit orgel was in 1580-'82 gebouwd door Peter Jansz de Swart, en in 1677-'79 binnen de kerk verplaatst en aanmerkelijk vergroot door Apollonius Bosch.⁸⁷² Müller en Radeker visiteerden het instrument op 17 mei 1738,⁸⁷³ en brachten van hun bevindingen het volgende rapport uit:⁸⁷⁴

Door order van Haar Edele ende groot agtbaare de Heeren Burgermeesteren der stad Briell hebben het orgel in de groote Kerck geexamineert en bevonden in die staat als volgt

- ten 1 is het orgel int geheel vervuylt van stoff als anders, als meede zijn daar veel pijpen van de rotten zodanigh beschadigt, dat niet kunnen gerepareert werden, maar anderen daar voor in plaats gemaakt werden, als meede zijn de meeste registers en pijpen van haare behoorlijke aanspraak en ten eenemaal ontstelt.
- 2 zijn de secreetlaaden van het middel en booven clavier vol deurspraaken, zoo dat de eene clavier in de ander spreekt en daar benevens veel windt verlooren gaadt.
- 3 zijn de blaasbalken zeer zwack van houd gemaakt zoo dat wanneer het volle geluyt gespeelt werdt groot defect veroorzaakt in het orgel.

Om deese gebreeken nu te verhelpen, en het orgel in staat te brengen zo als het voordeesen gemaakt is was noodig dat het geheele orgel uijtmalkanderen genoomen werde, alle de pijpen haare defecte wel gerepareert en nieuwe in de plaats de welke niet konnen gebruikt werden, de secreet of wintlaaden van alle deurspraaken geholpen, het regeerwerck zoo voor de registers als clavieren nagezien dat alles pront aanspreekt en de registers wel sluyten verders het geheele orgel zuyver gestelt, en alle registers in een goede aanspraak gebracht.

Wanneer de materialen en arbeidsloon hiertoe van nooden van den orgelmaaker zal werden bekostigt, zal het op zijn minste moeten kosten driehondert en vijfenseeventigh gulden exempt de stijger en de balgentreeder.

⁸⁷¹ Oost 1977, p. 278.

⁸⁷² Van Biezen 1995, pp. 482-484.

⁸⁷³ Oost 1977, p. 278. Merkwaardig genoeg schrijft Oost op p. 11 dat de werkzaamheden reeds op 10 mei 1738 hun aanvang namen.

⁸⁷⁴ GA Brielle, lade 42, nr. 23. Dit stuk werd eerder gepubliceerd in *Bouwstenen* 1, pp. 46-47, echter niet foutloos.

De registers vant orgel zijn als volgt:

Int boven clavier

- 1 holpijp
- 2 voxhumana

int middelwerk zijn

1 prestant	8 voet	
2 quintadena	8 voet	
3 troppet	8 voet	
4 octaaf	4	
5 superoctaaff	2	
6 quintoctaaff linkerhandt	} 1½ voet	
7 quint fluijt regterhandt		
8 quintanus	1½ voet	
9 sexquialter half register voor de regterhandt		

Rugh positieff

- 1 prestant 4 voet
- 2 holpijp 8 voet
- 3 open fluijt 4
- 4 octaaff 2
- 5 dossijn
- 6 gemshoorn 2 voet
- 7 mixtuur
- 8 scherp
- 9 sexquialter

Om het orgel door een reparatie te verbeteren was nodigh, dat in het middelclavier meerder grondt off zwaarder geluijt gemaakt werden hetwelke zoude konne geschieden, op volgende weijzen ten eersten een gants new secreet off wintlaaden terwijle de tegenwoordige vol gebreeken en ook te wijgnigh wint uijtlevert ten tweeden een prestant 8 voet een nieuwe trompet 8 voet alsmeede een mixtuur, dese verbetering zoude het orgel nogh eens zoo swaar doen spreken als tegenwoordigh doet int bovenclavier moet nootzaekelijk ook een quintadeen 8 voet bijgemaakt werden zoo zal als dan ook die reparatie van langer duer zijn en zal de kosten vermeerderen met seevenhondert en vyftigh guldens.

Christian Muller, orgelmaker
Hendricus Radeker organist

De opdrachtgevers beperkten zich tot het laten uitvoeren van de noodzakelijke reparaties ten bedrage van *f* 375,- en het laten maken van een nieuwe Trompet 8' voor *f* 150,-.⁸⁷⁵ Müller diende het werk zo spoedig mogelijk uit te voeren.⁸⁷⁶ Men mag echter aannemen dat hij niet voor de voltooiing van het nieuwe orgel in de Grote Kerk te Haarlem (in september 1738) in Brielle aan het werk is gegaan. Müller was begin december 1738 met de werkzaamheden gereed. Op 6 december ried hij de

⁸⁷⁵ Van Biezen 1995, pp. 484-485.

⁸⁷⁶ Oost 1977, p. 278.

magistraat aan om het orgel in het vervolg jaarlijks te laten onderhouden door hemzelf of door zijn “knecht, die eerstdaags zijn eijge zaaken [hoopt] te gaan doen en meester worden wierde”. Daarop werd besloten contact op te nemen met ‘des orgelmakers knecht’, waarmee ongetwijfeld Johann Heinrich Hartmann Bätz werd bedoeld. Uit de archivalia blijkt niet dat het orgel in later jaren door Müller of Bätz is onderhouden.⁸⁷⁷ In 1853-’54 bouwden de orgelmakers Kam en Van der Meulen een nieuw orgel, waarbij zij een gedeelte van het oude pijpwerk van De Swart en Bosch opnieuw benutten. De Trompet 8’ van Müller werd niet opnieuw gebruikt.⁸⁷⁸

7.3 Kabinetorgel – thans opgesteld in de Dorpskerk te Castricum

Sinds 1893 beschikt de dorpskerk te Castricum over een fraai kabinetorgel, dat in 1740 door Christian Müller werd gebouwd.⁸⁷⁹ De oorspronkelijke eigenaar zal een vermogende particulier zijn geweest. De dispositie is nog origineel en luidt:⁸⁸⁰

1. Holpijp	8’	4. Nasaat B/D	3’	7. Mixtuur II-III	
2. Praestant D	8’	5. Octaaf	2’	8. Hobois B/D	8’
3. Fluit	4’	6. Terts D	1 $\frac{3}{5}$ ’		

Manuaalomvang: C-c³. Windvoorziening: magazijnbalg. Winddruk: 56 mm. Toonhoogte: iets boven a¹ = 415 Hz. Temperatuur: evenredig zwevend.

Op de grootste pijp van het linker middenveld staat in langsrichting aan de zijkant van de pijp: “Christiaan Müller fecit 1740, Amsterdam”.⁸⁸¹

Vermoedelijk werd in de 19^e eeuw de toonhoogte gewijzigd. Van de Prestant 8’ D en de Octaaf 2’ zijn de stemkrullen dichtgesoldeerd en opnieuw ingesneden. De Octaaf 2’ is een halve toon opgeschoven; enkele pijpen zijn nieuw. De oude pijp voor f¹ van de Prestant 8’ D staat op de plaats van e¹; voor f¹ werd een nieuwe pijp gemaakt.⁸⁸²

Tijdens de kerkrestauratie in 1953-’55 werd het orgel door D.A. Flentrop geheel gereviseerd en op enkele onderdelen gewijzigd.⁸⁸³ Ten koste van de oude trapinstallatie werd in de onderkast een Meidinger-ventilator met een nieuw windkanaal geplaatst. De windlade werd gereviseerd. De staartventielen werden met dubbel leer belegd, en de stiften, pulpeten, trekdraden en schakels werden vernieuwd. Waarschijnlijk zijn bij deze restauratie ook de manuaaltoetsen vernieuwd. De frontpijpen, die overigens niet sprekend zijn, werden opgepoetst. De labia en het snijwerk werden verguld. Het uitneembare frontraam werd in een moderne lichte kleur geschilderd. De intonatie werd vrij sterk gewijzigd. Een vergroting van het klankvolume werd bewerkstelligd door de voetopeningen der metalen pijpen aanzienlijk te vergroten. Mogelijk werden van vele pijpen de opsneden verhoogd.

⁸⁷⁷ *Ibid.*

⁸⁷⁸ Van Biezen 1995, pp. 485-489.

⁸⁷⁹ 1893 is het jaar van plaatsing volgens Kol, die dit baseert op een mededeling d.d. 21 mei 1893 in het kerkarchief. (Kol 2005, niet gepagineerd.) Gierveld beweert dat het orgel in 1901 werd aangekocht uit particulier bezit in Amsterdam. (Gierveld 1977, p. 238.)

⁸⁸⁰ *HON* 1726-1769, pp. 121-122.

⁸⁸¹ Kol 2005.

⁸⁸² Kol 2005. Kol geeft er blijk van over tamelijk gedetailleerde gegevens te beschikken. Helaas geeft hij niet aan uit welke bron hij heeft geput.

⁸⁸³ Kol 2005. Volgens Kol hadden sommige wijzigingen al vóór 1953 plaats. Hij laat echter na te vermelden welke wijzigingen dat waren. Alle gegevens voor deze alinea zijn ontleend aan Kol.

Afb. 14. Kabinetorgel uit 1740, opgesteld in de Oude Dorpskerk te Castricum. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

In zijn belangrijke studie *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw* geeft Arend Jan Gierveld de volgende technische beschrijving van het kabinetorgel:⁸⁸⁴

Windvoorziening: de originele balg is verdwenen.

Regeerwerk: het klavier is vernieuwd; octaafafstand 16,3 cm, lengte zichtbare deel van de ondertoets 11,6 cm, boventoets 7,2 cm. Het klavier is niet in-/uitschuifbaar. De bakstukken zijn origineel en hebben de gangbare vorm van die van de Müller-orgels. De staartventielen worden door trekking geopend; de pulpetenzakjes zijn verdwenen. Er is een wellenbord voor de onderste twee octaven; de trekabstracten zijn voorzien van stelmoeren. Cancellenvolgorde: Ais-Fis-D-C-E-Gis-/c t/m e^{'''},^[885] chromatisch/-A-F-Cis-Dis-G-“H”.

De houten registerknoppen zijn bolvormig gedraaid met een klein ringetje en puntje als reliëf aan de voorkant; de registernamen staan er naast. De knoppen, die zich op grote afstand van het klavier bevinden, zijn ten opzichte van dit klavier symmetrisch opgesteld; het dichtst bij het klavier een verticale rij van 2 knoppen en daar buiten een verticale rij van 3 knoppen. De verbinding van de registertrekker met de slepen loopt via de armpjes van de vierkante ijzeren registerwel.

Pijpwerk: de opstelling van het pijpwerk op de lade van achteren naar voren:

⁸⁸⁴ Gierveld 1977, pp. 238-239. Op het moment dat Gierveld het orgel beschreef, bestond nog geen volledige zekerheid over de identiteit van de bouwer. Op grond van het feit dat het instrument vele Müller-kenmerken vertoonde, schreef Gierveld het aan Müller toe. Pas bij werkzaamheden door Flentrop in 1992 werd Müllers signering op een van de frontpijpen gevonden. (Kol 2005.)

⁸⁸⁵ Moet zijn: c³.

bas		discant	
Holpijp	8'	8' de grootste pijpen langs de achterwand	
		Prestant	8'
		Holpijp	8'
Fluit	4'	Fluit	4'
Nazard	3'	Nazard	3'
Octaaf	2'	Octaaf	2'
Mixtuur	II	Mixtuur	III
		Terts	1 $\frac{3}{5}$ '
Hobois	8'	Hobois	8' [...]

Typerend is de afwezigheid van een Prestant 4'.

De Prestant 8' D is voor een kabinetorgel vrij wijd: c' Ø 46,8; c'' Ø 27,1 en c''' Ø 16,9 mm. Labiumbr. ca. $\frac{1}{4}$ omtrek, opsneide $\frac{1}{4}$ lab. br. Spitse labiumvorm. De Holpijp 8' bas is van eikehout (maten C: uitw. 98 × 120 mm; wanddikte 7 mm). De discant is van metaal (gedekt) en heeft ronde labia. De eikehouten pijpen van het groot octaaf van de Fluit 4' staan tegen de zijwanden van de bovenkast; van c t/m fis'' metaal, gedekt met afneembare hoeden met roeren; vanaf g'' met vaste roeren: "flessen".

De Nazard 3' is een metalen roerquint en heeft afneembare hoeden met roeren; vanaf c' vaste roeren: "flessen". Ronde labia, de grootste met zijbaarden.

De Octaaf 2' (spitse labia) heeft de volgende doorsneden: C Ø 46,2; c Ø 27,9; c' Ø 15,6; c'' Ø 9,6 en c''' Ø 6,4 mm.

De samenstelling van de Mixtuur:

C	1' $\frac{2}{3}$ '
c	1 $\frac{1}{3}$ ' 1'
g	2' 1 $\frac{1}{3}$ '
c'	2' 1 $\frac{1}{3}$ ' 1'
f'	2 $\frac{2}{3}$ ' 2' 1 $\frac{1}{3}$ '

Het metalen pijpwerk is vrij dun van wand. De hobo heeft houten stevels met daarin vastgelijmde schalbekers; korte stemkrukjes; de stevels staan in één groot stevelblok. Het onderste deel van de schalbekers is trechtervormig, het bovenste conisch. Maten van schalbekers: C conisch deel 60 cm hoog, trechterdeel 12 cm; kleinste Ø 18 mm, grootste Ø 37,2 mm. Van de kleinste c''' conisch deel 2,4 cm, trechterdeel 2,5 cm; kleinste Ø 11,8 mm, grootste 20,4 mm. Deze Hobo is de dubbelganger van die in het gesigeneerde instrument van 1747.

Meubel: het met wortelnoten belegde eiken meubel staat op bolvormige poten. De onderkast heeft twee deurtjes; de grote vleugeldeuren van de bovenkast zijn binnen en buiten gefineerd en met lichter gekleurde biezen ingelegd. Het klavier wordt afgedekt door een schuingestelde, losse plank, als bij het orgel uit 1747. De toegang tot het wellenbord, de ventielenkast en de steminrichting van het tongwerk wordt ontsloten door het wegnemen van horizontale stroken hout boven het klavier en achter de lessenaar. Er is een vierdelig loos front; 4 × 9 pijpen zonder kern en met spitse opgelegde labia. Bouw en ornamentiek van het meubel zijn in Lodewijk XIV-stijl. Bovenaan de pijpen is blinderingsnijwerk in de vorm van lambrequins (draperie met afhingende kwastjes).

De maten van het meubel: hoogte ca. 270 cm, diepte onderkast 82 cm, diepte bovenkast 60 cm, breedte 140 cm. Het kabinet heeft een fraai gebogen kap. Het gehele orgel getuigt van de goedgevulde beurs van de eerste eigenaar.

In 1992 werkte Flentrop Orgelbouw aan het instrument. Daarbij werden herstelwerkzaamheden uitgevoerd aan kast en pijpwerk.⁸⁸⁶ Roosters en stempels werden verstevigd en pijpwerk werd

⁸⁸⁶ HON 1726-1769, p. 121.

rechtgezet.⁸⁸⁷ De frontlijst werd opnieuw geschilderd in licht imitatie-eiken. Het snijwerk en de labia van de frontpijpen werden opnieuw verguld. Het pijpwerk werd opnieuw geïntoneerd.⁸⁸⁸

De originele substantie van dit orgel bleef, afgezien van de windvoorziening en het klavier, vrijwel integraal behouden.⁸⁸⁹

7.4 Alkmaar – Stadsklavecimbel

De stadsrekeningen van Alkmaar vermelden in 1740 een betaling van *f* 30,- aan Christian Müller “wegens reparatie aan de Clavecimbaal in het muziek Collegie”.⁸⁹⁰ Het Alkmaarse *collegium musicum* kwam viermaal per week bijeen in de *Oude Hof* aan de Gasthuisstraat, naast de Grote Kerk, waar het over een eigen concertzaal beschikte. Daar stond ook het stadsklavecimbel. Het gezelschap stond onder leiding van de stadsorganist, in deze tijd Gerhardus Havingha.⁸⁹¹ Dit is de enige bekende betaling aan Müller in zijn hoedanigheid als ‘clavecimbaalmaker’.

7.5 Enkhuizen – Westerkerk en Zuiderkerk

Van 1740 tot en met 1745 onderhield Christian Müller de orgels van de Wester- en Zuiderkerk te Enkhuizen.⁸⁹² Het orgel van de Westerkerk was gebouwd in 1548-’49,⁸⁹³ waarschijnlijk door Hendrik Niehoff. In 1679-’83 was in de oude kast een nieuw orgel tot stand gebracht door Roelof en Johannes Duyschot. De door Hess weergegeven dispositie van drieëntwintig registers, verdeeld over hoofdwerk, bovenwerk en rugpositief (en aangehangen pedaal),⁸⁹⁴ zal in grote lijnen met de toen ontstane situatie overeenkomen. Müller voerde in 1741 een herstelling uit voor *f* 380,-. Over de aard der werkzaamheden is niets bekend. Hij onderhield het orgel tot en met 1745 voor *f* 40,- per jaar, waarbij hij ieder jaar vijf en een halve dag assistentie kreeg van de balgentreder. Het oude binnenwerk is in 1898 verdwenen bij een nieuwbouw door de orgelmaker Steenkuyt. Van het oude orgel zijn alleen de prachtige kast en de frontpijpen bewaard gebleven.

Over de hoedanigheid van het orgel van de Zuiderkerk ten tijde van Müller is niet veel bekend. De Zuiderkerk bezat reeds in de 16^e eeuw een orgel. Dit instrument werd in 1621 ingrijpend verbouwd door ‘D. Antonius’,⁸⁹⁵ en begin september van dat jaar gekeurd door Philips Jansz van Velsen en Jan

⁸⁸⁷ Kol 2005.

⁸⁸⁸ HON 1726-1769, p. 121.

⁸⁸⁹ HON 1726-1769, p. 122.

⁸⁹⁰ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 478, fol. 53r. De rekeningen vermelden in 1740 geen betalingen aan Müller wegens werkzaamheden aan de stadsorgels, wél een betaling van *f* 20,- aan “Nicolaas Willenbroek, orgelmaker” wegens niet gespecificeerde werkzaamheden. (Idem, fol. 53r.) In 1758 werd *f* 125,- gependeed “tot supplement van de koop van een nieuw Clavecimbaal, ten dienste van de liefhebbers van ’t musicq, en ten eigendom van de stad”. (Idem, inv.nr. 496, fol. 54v.) Helaas werd niet vermeld bij wie men dit klavecimbel had besteld. Bij Müller? Detlef Onderhorst repareerde het stadsklavecimbel in 1767. (Idem, inv.nr. 505, fol. 11r.)

⁸⁹¹ Van Wijk 2003, pp. 12-13, 34-35.

⁸⁹² Jongepier 1991, p. 19. Jongepier vermeldt eigenlijk Christian en Pieter Müller, maar aangezien laatstgenoemde in 1740 nog maar twee jaar oud was, zal dit een vergissing zijn. Alle gegevens in deze paragraaf zijn ontleend aan Jongepier 1991, pp. 10-19, 97-106, tenzij anders vermeld.

⁸⁹³ Van Biezen 1995, p. 497.

⁸⁹⁴ Hess 1774, p. 29.

⁸⁹⁵ Van Biezen 1995, p. 498.

Pietersz Sweelinck. Het orgel moet een hoofdwerk en rugpositief hebben bezeten. In 1688 breidde Johannes Duyschot onder meer de toonomvang van enkele registers uit, en maakte een vrij pedaal met drie registers, waarvan een nieuw. De betaling voor het onderhoud van de twee Enkhuizer orgels bestond uit één bedrag. Gezien het feit dat van 1742 tot en met 1745 in de kerkrekeningen bij de betalingen van f 40,- voor het onderhoud uitdrukkelijk ‘orgel W: K.’ vermeld staat, is het de vraag of Müller in deze jaren nog aan het orgel van de Zuiderkerk heeft gewerkt. Vanaf 1746 onderhield Albertus Anthoni Hinsz beide orgels. In 1799 voerde H.H. Freytag een belangrijke vernieuwing uit, waarbij onder meer het oude rugpositief werd vervangen door een nieuw. Bij de restauratie door Flentrop Orgelbouw te Zaandam in 1988-'90 werd de situatie-Freytag als uitgangspunt genomen.

7.6 Bennebroek – Dorpskerk

In 1693 werd in de dorpskerk te Bennebroek een orgel geplaatst dat in 1686 was gebouwd door Gijsbert Bongaert, destijds organist van de Waalse Kerk te Amsterdam.⁸⁹⁶ In 1720 werd de orgelkast vernieuwd. Het oude viervoets frontje werd opgenomen in het nieuwe, grotere front en vormt hiervan het bovenste middendeel. Het binnenwerk bleef gehandhaafd. De Friese orgelmaker Sybe Pieters verdiende f 350,- met “’t maken van ’t orgel en pijpen en blaesbalcken”. Nieuw beeld- en snijwerk werd vervaardigd door de Haagse beeldhouwer Egidius Schoenmaeckers.⁸⁹⁷ De kast rustte niet op een galerij maar was in de muur ingebouwd, en was aan de onderzijde voorzien van een extreem ingesnoerde soffiet. De klaviatuur bevond zich aan de achterzijde, zodat de organist helemaal was afgezonderd van de kerkruimte.⁸⁹⁸ Vanuit de kerk leek het of het front als een schilderij tegen de muur hing.⁸⁹⁹

In 1731 diende Jacob François Moreau een bestek en twee memories in.⁹⁰⁰ Uit het bestek blijkt dat het orgel op dat moment de volgende dispositie bezat:

1. Prestant	4'
2. Holpijp	8' gedekt
3. Superoctaf	2'
4. Spitsfluit/Gemshoorn	2' gedekt
5. Mixtuur II	1'
6. Sexquialter	“bas, een pijp quint uijt 4 voet gedekt, discant, 2 dik eene trekker”

Tremulant. Manuaalomvang: C D E F G A – c³.⁹⁰¹ Vier blaasbalgen van 2½ voet breedte en 4½ voet lengte. “De twee onderste en een van de bovenste sijn met twee vouwen en de andere bovenste is maar met eene vouw, het

⁸⁹⁶ Volgens Den Hertog & De Kler 1991, p. 6, had Bongaert het orgel slechts gerenoveerd, maar in een advertentie uit 1686 staat dat hij het heeft gemaakt. In een advertentie uit 1687 wordt vermeld dat Bongaert het (zelfde) orgel heeft “gerenoveert, versterkt in ’t geluyt en verbeterd”. Beide advertenties zijn opgenomen in Den Hertog & De Kler 1991, p. 6.

⁸⁹⁷ Den Hertog & De Kler 1991, pp. 13-14; *HON* 1479-1725, p. 234.

⁸⁹⁸ Jongepier 1976, p. 359; *HON* 1479-1725, p. 234.

⁸⁹⁹ Allan 1874-1888 II, p. 199.

⁹⁰⁰ Zowel het bestek d.d. 16 okt. 1731 als de twee memories zijn opgenomen in Den Hertog & De Kler 1991, pp. 18-20. De memories zijn ongedateerd, maar moeten voor 19 nov. 1731 zijn opgesteld.

⁹⁰¹ Dat het manuaal een kort octaaf bezat, blijkt uit een bestek d.d. 20 mei 1731 van de Haarlemse orgelmaker Hendrik van Giessen (Den Hertog & De Kler 1991, pp. 16-17).

welke ongelijke wint geeft.” Toonhoogte: “Flute Douse toon”,⁹⁰² wat ongeveer overeenkomt met de thans gebruikelijke toonhoogte.⁹⁰³ Temperatuur: middentoon.⁹⁰⁴

Het bestek bevat bepalingen omtrent schoonmaak, reparatie en stemming van het orgel, en het maken van een tweede vouw in de balg die tot dan toe slechts een vouw had gehad. In de memories werd verdergaande vernieuwing en vergroting voorgesteld. De bekende Haagse organist en orgeldeskundige Aeneas Egbertus Veldcamps diende de opdrachtgeefster, Adriana Constantia Sohier de Vermandois, ambachtsvrouw van Bennebroek, van advies.⁹⁰⁵ Uiteindelijk werd besloten slechts een reparatie uit te voeren, waarschijnlijk conform het bestek. Moreau ontving hiervoor f 250,-, en in aanvulling hierop nog f 25,- voor het maken van een aangehangen pedaal.⁹⁰⁶

Op 30 juni 1742 sloot de nieuwe ambachtsheer van Bennebroek, Willem de Bruijn, met Christian Müller een overeenkomst betreffende de bouw van een nieuw orgel in de bestaande kast.⁹⁰⁷ Het instrument zou f 1.000,- kosten en zou als volgt gedisponeerd worden:

Manuaal		Pedaal	
1. Prestant	8'	1. Bourdon	8' van hout
2. Holpijp	8'	2. Fluit	4' van hout
3. Octaaf	4'	3. Holfluit	2'
4. Fluit	4'		
5. Quintfluit	3'		
6. Gemshoorn	2'		
7. Sexquialter D			
8. Mixtuur			

Tremulant. Manuaalumfang: C-c³; pedaalumfang: C-c¹. Klavieren en mechanieken van Müller. Vier blaasbalgen van 4½ bij 2½ voet, afkomstig uit het oude orgel en gerepareerd.

“Waarlijk een lieve dispositie voor een dorpsorgel”, oordeelde Joachim Hess in het begin van de 19^e eeuw,⁹⁰⁸ daarmee ongetwijfeld doelende op de aanwezigheid van een zelfstandig pedaal op dit verder nogal bescheiden instrument.

Het contract is niet bijzonder gedetailleerd. Zo is er geen artikel in opgenomen met betrekking tot de toonhoogte. Aangenomen mag worden dat deze bleef zoals die was geweest, namelijk ‘Flute Douse toon’, welke ongeveer overeenkomt met de thans gangbare standaard. Müller had deze toonhoogte voor het eerst toegepast in het orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem (1735-'38). De middentoontemperatuur zal zijn gehandhaafd. Artikel 6 van het contract (“So sullen de oude blaasbalgen wel moeten versien worden met goed leer en liem, dat sij digt en goed om te gebruiken zijn, als ok de windcanaalen en de treemulant”) werpt de vraag op of behalve de balgen ook de

⁹⁰² De toonhoogte wordt alleen in de tweede memorie genoemd, niet in het bestek.

⁹⁰³ Van Nieuwkoop 1988, p. 157.

⁹⁰⁴ Het bestek vermeldt als eerste artikel: “den voornoemden orgelmaeker Moreau neemt aen het werk ’t gunt ontstelt is wederom volkomen in een goet accoort te stellen, datter agt suijsere groote tessen [tertsen] in een octaaf sijn.”

⁹⁰⁵ Veldcamps had eerder in 1731 ook al zijn oordeel gegeven over de voorstellen van Hendrik van Giessen. (Den Hertog & De Kler 1991, pp. 15-17.)

⁹⁰⁶ Den Hertog & De Kler 1991, pp. 21-23.

⁹⁰⁷ Den Hertog & De Kler 1991, pp. 23-24. Contract d.d. 30 juni 1742. De tekst van het contract is ook te vinden in Jongepier 1976, pp. 358-359.

⁹⁰⁸ Hess ca. 1815, pp. 4-5. Hess vermeldt op het pedaal in plaats van de Holfluit 2' een Gemshoorn 4'; dit is vermoedelijk een vergissing.

Afb. 15. Bennebroek - Dorpskerk. De kast dateert in hoofdzaak uit 1720, en werd door Müller in 1742-'43 van een nieuw binnenwerk voorzien. De onderkast met klaviatuur is modern. Oorspronkelijk bevond het klavier zich aan de achterzijde. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

windkanalen en de tremulant uit het oude orgel werden overgenomen. Moreau had in zijn tweede memorie van 1731 ook voorgesteld de tremulant na reparatie opnieuw te gebruiken. Voorts wordt in het contract met geen woord gerept over de legering van het metaal voor het nieuw te maken metalen pijpwerk. Dit is merkwaardig, omdat in vrijwel alle andere bekende overeenkomsten met Müller een bepaling hierover is opgenomen. Een dubbelkoor voor de discant van de Prestant 8' – vermoedelijk wel aanwezig – wordt evenmin vermeld. Ook over eventueel hergebruik van oud pijpwerk is niets vastgelegd. Desondanks is het aannemelijk dat Müller oude registers opnieuw heeft gebruikt. De prijs van f 1.000,- is namelijk wel erg laag voor een orgel met elf registers, zelfs wanneer men in aanmerking neemt dat de prijs werd gedrukt vanwege het feit dat in Bennebroek geen orgelkast hoefde te worden gemaakt en de balgen slechts hoefden te worden gerepareerd. Men vergelijk de prijzen van Müllers kleinere orgels:

Beetgum	1725-'26	8 stemmen	nieuw orgel met oud pijpwerk, wsch. inclusief kast	f 628,-
Huizum	1727	9 stemmen	nieuw orgel, wsch. met oud pijpwerk, excl. kast?	f 650,-
Bennebroek	1742-'43	11 stemmen	nieuw orgel (met oud pijpwerk?) excl. kast en balgen	f 1.000,-
Menaldum	1727-'28	13 stemmen	nieuw orgel, wsch. inclusief kast	f 1.866,-
Zaandam, Lutherse Kerk	1736-'37	14 stemmen	nieuw orgel inclusief kast	f 2.000,-
Amsterdam, Engelse Kerk	1752-'53	14 stemmen	nieuw orgel inclusief kast	f 2.200,-

Vanwege de vele factoren die op de prijzen van invloed zijn, is bij prijsvergelijking grote voorzichtigheid geboden. Toch zijn de verschillen tussen de prijzen van orgels met oud pijpwerk en die met slechts nieuw pijpwerk zo groot, dat de veronderstelling dat Müller in Bennebroek oud pijpwerk heeft hergebruikt, gerechtvaardigd is.

Vergelijken we de dispositie van het orgel in de toestand van vóór Müller eens met die van diens nieuwe orgel, teneinde de mogelijkheden van overname van oud pijpwerk te onderzoeken. Voor overname kwamen zonder meer in aanmerking de registers Holpijp 8', Prestant 4', Gemshoorn 2' en Mixtuur. De oude Sexquialter bestond in de bas uit een gedekte Quint-reeks terwijl het register bij Müller slechts een discantregister was. Mogelijk gebruikte Müller het vrijkomende pijpwerk als bas voor zijn Quintfluit 3'. De discant van de Sexquialter werd mogelijk ongewijzigd overgenomen. Uit een aantekening van B.J. Gabry uit het midden der 19^e eeuw blijkt althans dat de Sexquialter nog steeds een tweekorig register was, net als vóór Müllers nieuwbouw.⁹⁰⁹ De Superoctaaf 2' van het oude orgel keerde bij Müller niet terug; misschien nam hij het register gedeeltelijk op in de tot dan toe slechts tweekorige Mixtuur. Gabry noteerde dat de Mixtuur niet slechts twee, maar gedeeltelijk twee en gedeeltelijk drie koren bezat.⁹¹⁰ Müller diende voor alle over te nemen registers pijpen bij te maken voor de tonen Cis, Dis, Fis en Gis, aangezien het oude orgel een kort octaaf bezat. De Prestant 8', de Fluit 4', de discant van de Quintfluit 3', en de drie pedaalregisters dienden nieuw te worden gemaakt. Mogelijk kon een overgebleven gedeelte van de oude Superoctaaf 2' nog ergens worden hergebruikt.

Op deze plaats moet de tweede memorie van Moreau uit 1731 bij het verhaal worden betrokken. De in dit stuk door Moreau voorgestelde vernieuwing vertoont overeenkomsten met de werkzaamheden van Müller. Beide orgelmakers achtten het noodzakelijk nieuwe klavieren, windladen en een nieuw regeerwerk te maken. Beide mannen achtten een nieuwe Prestant 8' onmisbaar. Waar Moreau echter voorstelde een tweede manuaalwerk met vier registers toe te voegen (Fluit 4', Superoctaaf 2', Woudfluit 2', Flageolet of Siflet 1'), bouwt Müller een vrij pedaalwerk met drie registers (Bourdon 8', Fluit 4', Holfluit 2'). Boven de vermelde registers disponeert Müller twee (eigenlijk anderhalf) registers die niet in het oude orgel voorkwamen (de Fluit 4' en de discant van de Quintfluit 3'), terwijl Moreau verder alleen het volledige oude registerbestand wilde overnemen. De kostprijs van het totaal der vermelde registers zal bij Müller iets hoger zijn geweest dan bij Moreau;⁹¹¹ daar staat tegenover dat Moreau extra kosten zou hebben gemaakt voor het maken van een tweede klavier. Moreau's plan voorzag in een halve manuaalkoppeling 'in de rechterhand' en een aangehangen pedaal; wellicht vervaardigde Müller een in- en uitschakelbare pedaal koppeling. Het lijkt aannemelijk dat Müller, net als Moreau, het aantal vouwen in alle balgen gelijk wilde maken, hoewel dat niet in het contract vermeld staat. De totaalprijs van de hier vermelde werkzaamheden zal per project in dezelfde orde van grootte liggen. Als Müller niet alleen de Prestant 8', de Fluit 4' en de discant van de Quintfluit 3', maar alle registers van het Manuaal nieuw zou moeten maken, zou zijn project aanzienlijk duurder zijn uitgevallen dan dat van Moreau. Het feit echter dat beide orgelmakers voor hun project *f* 1.000,- rekenden, versterkt het vermoeden dat Müller de meeste manuaalregisters uit het oude orgel overnam.

Uniek in Müllers oeuvre is de aanwezigheid van een zelfstandig pedaal op een orgel met slechts één manuaal. Was deze aanleg een idee van Müller zelf of een wens van de opdrachtgever? Merkwaardig is ook de pedaaldispositie. Met een wijdgemensureerde Bourdon 8' kan beslist een stevig basfundament gerealiseerd worden, maar waartoe dienden de Fluit 4' en de Holfluit 2'?

⁹⁰⁹ Aantekening van B.J. Gabry in diens exemplaar van het vervolg op de dispositieverzameling van Hess (zie Hess ca. 1815, p. 5).

⁹¹⁰ *Ibid.*

⁹¹¹ Vgl. Anoniem 1765, pp. 176-177, voor de relatieve kostprijs van diverse registers. Vanwege inflatie zullen de prijzen in deze bron wat hoger liggen dan ze waren in 1742.

Mogelijk wilde Müller op het pedaal met grondstemmen tot en met de 2-voet een ‘plenum’ creëren als tegenhanger van het manuaalplenum, zonder gebruikmaking van vulstemmen. Deze gedachte wint aan waarschijnlijkheid wanneer men zich realiseert dat Müller het pedaal van de orgels in de Waalse Kerk te Amsterdam en in Beverwijk eveneens voorzag van grondstemmen tot en met de Nachthoorn 2’ respectievelijk Woudfluit 2’, terwijl vulstemmen (afgezien van de Roerquint 6’ in Amsterdam) ook daar ontbreken. Müller legde zelf het nut uit van de Nachthoorn 2’ in Amsterdam. Dit register was samen met de Fagot 16’ pas in een later stadium van de bouw aan de dispositie toegevoegd, teneinde het pedaal daarmee “sodanig te verstercken, dat het tegen de manuaalclavieren op sig selfs bestaen kan, sonder aen de selve de coppelen, hetwelke buyten dese twee registers anders moeste geschieden”.⁹¹² Met een 2’-fluit krijgt de baslijn voldoende helderheid, ook tegen een volledig manuaalplenum tot en met de mixtuur. Plaatsing van een tongwerk was in Bennebroek waarschijnlijk vanwege ruimtegebrek niet mogelijk, ook niet op het Manuaal.

Misschien kan Moreau’s memorie uit 1731 nog een ander licht werpen op het pedaal van Müller. Moreau benoemde zijn toe te voegen manuaalwerk als “een nieuw onderwerk of tweede klavier”. Kennelijk was hij voornemens dit werk onder het hoofdwerk te plaatsen.⁹¹³ Dit verklaart wellicht ook de enigszins merkwaardige dispositie met slechts registers van 4, 2, 2 en 1 voet. Waarschijnlijk liet de geringe beschikbare hoogte de plaatsing van grotere registers niet toe. Aangenomen dat Müller de pedaallade eveneens onder de manuaallade positioneerde, zou de keuze voor hout als pijp materiaal voor de Bourdon 8’ en Fluit 4’ kunnen zijn gemaakt met het oog op horizontale plaatsing van het pijpwerk, waardoor met de geringe hoogte toch grotere registers konden worden gedisponeerd.

Op 22 april 1743 betaalden de kerkmeesters *f* 12,- “wegens de verteeringhe gedaan bij het probeeren van het nieu orgel”.⁹¹⁴ Hieruit mag worden afgeleid dat het orgel kort voor die datum was opgeleverd. De rekening van *f* 9:15:- van schipper Cornelis van der Krul “voor vragt van ’t nieuw orgel, gehaalt van Amsterdam” werd pas in 1744 voldaan.⁹¹⁵ Vanaf 1744 onderhield Müller het orgel voor *f* 10:10:- per jaar.⁹¹⁶ Van 1764 tot 1776 werd het orgel voor hetzelfde bedrag onderhouden door Pieter Müller.⁹¹⁷

De klank van het instrument moet goed zijn geweest. Van der Aa sprak in het tweede deel van zijn *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* uit 1840 van “een fraai en welluidend orgel”.⁹¹⁸ Een

⁹¹² Christian Müller in een ongedateerde (uit 1733 of 1734 stammende) memorie aan de kerkmeesters van de Waalse Kerk te Amsterdam. (SAA, AWG, inv.nr. 537.)

⁹¹³ Merkwaardig is dat A.E. Veldcamps, na overlegd te hebben met Moreau, sprak van een tweede werk *boven* het hoofdwerk. In een brief d.d. 19 nov. 1731 aan de ambachtsvrouw van Bennebroek schreef Veldcamps onder meer: “En [Moreau] vertelde mijn dat hij met Haar Ed. Hoogh Wel Geb. gesproken hadde, met versoek van een geheel nieuw secreet, met een nieuw clavier, leggende op de gront en daarop alle de oude registers, met een nieuwe Prestant van 8 voet, alles langh clavier met een nieuw regeerwerk. [...] Nogh dat hij kans zagh een tweede nieuw clavier daarbij te maken, booven het onderste, daarop souden spreekken een Fluyt 4 voet, Gemshooren 2 voet, beyde gedekt, een Flageolet 1 voet gedekt en op de helft te repeteeren, om een echo te konnen maken by den organist.” (Den Hertog & De Kler 1991, p. 21.) Heeft Veldcamps Moreau verkeerd begrepen of heeft Moreau later zijn plannen herzien?

⁹¹⁴ Den Hertog & De Kler 1991, p. 25.

⁹¹⁵ Den Hertog & De Kler 1991, p. 26. (Precieze datum van betaling niet bekend.)

⁹¹⁶ Den Hertog & De Kler 1991, p. 26. “In de kerkrekeningen van 1756 werd aangetekend: orgelmaker C. H. Muller, in die van 1757: Cornelis Muller. Vanaf 1758 worden de rekeningen uitbetaald aan C. Muller en Zoon.” (*Op. cit.*, p. 41, noot 46.)

⁹¹⁷ Den Hertog & De Kler 1991, p. 26.

⁹¹⁸ Van der Aa 1839-1851, lemma Bennebroek, hier geciteerd naar Den Hertog & De Kler 1991, p. 34.

paar decennia later liet Allan zich in diens geschiedenis van Haarlem in vergelijkbare bewoordingen uit. Over het interieur der kerk schreef hij onder meer: “Ook het inwendige van dit bedehuis munt door eene nette en doelmatige inrichting uit; terwijl het fraaie, welluidende orgel het tot geen gering sieraad verstrekt. Dit keurig speeltuig is vervaardigd door denzelfden beroemden orgelmaker, die het groote orgel in de St. Bavokerk te Haarlem heeft gemaakt, t.w. Christiaan Muller, te Amsterdam. Het front van ’t orgel, dat gedekt wordt door een vergulden pronkenden pauw, is even keurig van ordonnantie en teekening als fijn van bewerking, en vertoont zich als een tegen den muur aangehangen schilderij of ornament.”⁹¹⁹ In 1895 werd onder het front een galerij aangelegd, waardoor het zicht op het orgel danig werd verstoord.⁹²⁰

Afgezien van de vervanging van twee blaasbalgen door de Goudse orgelmaker Hermanus Hess in 1786, bleef het orgel tot ver in de 19^e eeuw vrijwel ongewijzigd. In de jaren 1898-’99 werkte de firma Gabry aan het orgel. Gabry verving de frontpijpen, plaatste een magazijnbalg in plaats van de vier oude spaanbalgen, en verwijderde de Mixtuur ten gunste van een Viola di Gamba. Het Müller-orgel heeft bestaan tot 1925. In dat jaar bouwde de firma A.S.J. Dekker te Goes achter het oude front een nieuw orgel met pneumatische tractuur, waarvan de speeltafel werd geplaatst op de galerij.⁹²¹ Het oude binnenwerk moet als verloren worden beschouwd. Het Dekker-orgel was geen lang leven beschoren. In de jaren 1974-’76 bouwde Flentrop Orgelbouw te Zaandam wederom een nieuw tweeklaviers orgel in de oude kast. De kern van het hoofdwerk wordt gevormd door een vroeg-18^e-eeuws, uit Jubbege (Friesland) afkomstig binnenwerk. Daaraan is een nieuw bovenwerk van vier registers toegevoegd, waarvan de mensuren werden ontleend aan gelijknamige bovenwerkregisters van het uit 1756 daterende Christian Müller-orgel te Beverwijk. Ook inzake maten en detaillering van de klaviatuur in de nieuwe onderbouw van de kast werd aansluiting gezocht bij het werk van Müller.⁹²²

7.7 Kabinetorgel – thans opgesteld in de voormalige Hervormde Kerk te Oosterwijtwerd

Broekhuysen vermeldt in zijn dispositieverzameling onder Oosterwijtwerd een orgel dat volgens hem in 1741 werd gebouwd door Christian Müller. Hij schrijft dat het vroeger een ‘huis- of kabinetorgel’ was geweest.⁹²³ Volgens een artikeltje in het *Nieuwsblad van het Noorden* uit 1928 was het niet in 1741 maar in 1744 gebouwd, en wel door ‘Christerius Mullerus te Amstelodami’.⁹²⁴ Het citaatje was waarschijnlijk de tekst van een inscriptie welke in het orgel was gevonden. Gierveld bevestigt dat in het orgel het jaartal 1744 zou zijn aangetroffen;⁹²⁵ het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat 1744 het werkelijke bouwjaar was. De oorspronkelijke eigenaar zal een rijke particulier geweest zijn in het westen des lands. Het instrument werd in 1845 voor de kerk van Oosterwijtwerd aangekocht van een landbouwer uit de gemeente Baflo (provincie Groningen),⁹²⁶ en door de orgelmaker H.E. Freytag

⁹¹⁹ Allan 1874-1888 II, p. 199.

⁹²⁰ Den Hertog & De Kler 1991, p. 28.

⁹²¹ Den Hertog & De Kler 1991, pp. 27-31.

⁹²² Jongepier 1976, pp. 359-362.

⁹²³ Broekhuysen ca. 1850-1862, p. 643 (III-167, O 69).

⁹²⁴ *Nieuwsblad van het Noorden* d.d. 3 okt. 1928. Dank aan de heer V. Timmer te Leek die mij op dit artikeltje attendeerde.

⁹²⁵ Gierveld 1977, p. 235.

⁹²⁶ In het genoemde artikeltje in het *Nieuwsblad van het Noorden* wordt 1844 vermeldt als jaar van aankoop; waarschijnlijk is dit jaartal niet correct. Victor Timmer vermoedt dat dit het orgel is dat in 1845 in de *Provinciale Groninger Courant* te koop werd aangeboden door pelmolenaar en boer S.E. Mulder te Rasquert (gemeente Baflo). De familiale betrekking tot een van de kerkvoogden te Oosterwijtwerd zou daarna vermoedelijk bepalend zijn geweest voor de plaatsing van het orgel aldaar. (Timmer 1998, p. 125.)

speelklaar opgesteld en van een aangehangen pedaal voorzien.⁹²⁷ Bij de ingebruikname op 14 december 1845 werd het door Freytag zelf bespeeld.⁹²⁸ Volgens het genoemde krantenartikelje had het kabinetorgel ‘een “blindalarm” tot rugpositief’. Moeten we dit interpreteren als een loos frontje in de balustrade? De dispositie die Broekhuizen vermeldt, is nogal merkwaardig, en vermoedelijk niet geheel correct:⁹²⁹

1. Holpijp	8'	3. Roerfluit	4'	5. Octaaf	1'
2. Prestant D	8'	4. Quint	2' [sic]	6. Kromhoorn	8'

Manuaalomvang: C-c³. Aangehangen pedaal. Tremulant, Ventiel. Een blaasbalg.

In 1895 werd het orgel verbouwd door J. Doornbos uit Groningen. Deze ontdeed het instrument van zijn kabinet, en voorzag het van een nieuwe kast met kerkorgelallure. De klaviatuur kreeg een plaats aan de zijkant. De mechanieken en de windvoorziening werden vernieuwd; de dispositie werd gewijzigd. Voor de Prestant 4' werd een sleep aan de onderkant van de lade toegevoegd.⁹³⁰

Mense Ruiter herstelde in 1950 de waterschade die het orgel door lekkage had opgelopen. Bij deze gelegenheid werd ook een elektrische windvoorziening geplaatst, en werd de toonhoogte licht gewijzigd. De Bourdon 16' D, vermoedelijk een Doornbos-register, werd vervangen door een Quint 3', welke enkele jaren later werd uitgebreid tot Sesquialter.⁹³¹ De dispositie is sindsdien als volgt:⁹³²

Manuaal: lade Müller, C-c³.

1. Prestant D	8'	Müller. c ¹ -c ² voorzien van stemkrullen.
2. Holpijp	8'	Müller. ⁹³³ C-h ⁰ van eiken, rest metaal.
3. Viola di Gamba	8'	Doornbos. C-cs ⁰ gecombineerd met Holpijp. ⁹³⁴
4. Prestant	4'	Doornbos. C-gs ¹ in het front.
5. Roerfluit	4'	Müller. Geheel van metaal. C-fs ¹ voorzien van roeren, vervolg uitgevoerd als flespijpen.
6. Octaaf B/D	2'	Müller. C-h ⁰ voorzien van stemkrullen.
7. Sesquialter D II		Mense Ruiter.

Aangehangen pedaal: C-c⁰ (Freytag).

Dichtgemaakte gaten voor de registertrekkers van Tremulant en Ventiel.

Magazijnbalg met twee schepbalgen en handpomp (Doornbos).⁹³⁵

Winddruk: 72 mm.

Toonhoogte: 435 Hz. (De oorspronkelijke toonhoogte is enigszins lager geweest.⁹³⁶)

Temperatuur: evenredig zwevend.

⁹²⁷ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*; Timmer 1998, p. 125.

⁹²⁸ Timmer 1998, p. 125.

⁹²⁹ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

⁹³⁰ Gierveld 1977, p. 235; Timmer 1998, p. 125; *HON* 1894-1901, pp. 68-69. Merkwaardig genoeg beweert Gierveld dat de werkzaamheden door S. Proper (Gierveld 1977, p. 235) dan wel door J. Proper (Gierveld 1993, p. 699) werden uitgevoerd.

⁹³¹ Timmer 1998, p. 125.

⁹³² Gierveld 1977, pp. 235-236; Timmer 1998, p. 125; *HON* 1894-1901, p. 68.

⁹³³ Timmer 1998, p. 125, vermeldt onder de Müller-registers niet de Holpijp.

⁹³⁴ Volgens Gierveld 1993, p. 699, vanaf cs⁰ zelfstandig.

⁹³⁵ Volgens Gierveld 1977, p. 236, zou de windvoorziening nog oorspronkelijk zijn, en bestaan uit een magazijnbalg met één schepbalg.

⁹³⁶ *De Orgelkrant* 1-1 (1997), p. 6.

Gierveld verschaft verder de volgende technische informatie:⁹³⁷

Regeerwerk: het klavier is vernieuwd;^[938] de bakstukken zijn oud (notehout) en komen overeen met die van andere Müller-orgels. Alle slepen worden nu aan de discantzijde getrokken. De originele windlade heeft twee voorlagen. Het groot octaaf en wellicht ook het klein octaaf hebben oorspronkelijk wellen gehad; de cancellenvolgorde is als volgt: Ais-Fis-D-C-E-Gis-c-/d t/m c''' chromatisch/-cis-A-F-Cis-Dis-G-“H”.

Pijpwerk: de pijpen van de nieuwere Prestant 4' (met ronde labia en expressions) staan in het front, samen met de originele kleinere pijpjes met spitse labia; vermoedelijk zijn deze afkomstig uit het (loze) kabinetorgelfront.

Het orgel werd in 1996 door orgelmaker A.H. de Graaf gerestaureerd.⁹³⁹

7.8 Kabinetorgel (1747)

Een niet onaanzienlijk aantal 18^e-eeuwse kabinetorgels vond in de 19^e eeuw een nieuwe bestemming als kerkorgel, vanzelfsprekend vooral in kleinere kerken. De hiervoor beschreven instrumenten in de dorpskerken van Castricum en Oosterwijtwerd zijn daarvan voorbeelden. Een ander kabinetorgel van Müller, dat, getuige een opschrift op het onderlabium van de Fis van de Quint 3', in 1747 was gebouwd,⁹⁴⁰ werd in 1864 door de orgelmaker Hermanus Knipscheer (II) geplaatst in de N.H. Kerk te Durgerdam. Knipscheers zoon Coenraad Anthonie tekende in juni 1864 in opdracht van zijn vader een kwitantie voor de ontvangst van f 325,- “voor een verkocht en geleverd orgel in genoemde kerk, waarvoor vijf achtereenvolgende jaren voor ingestaan wordt”.⁹⁴¹ Voor het orgel werd een schijnfront gemaakt met houten pijpen, die zodanig werden beschilderd dat ze voor tinnen pijpen moesten doorgaan.⁹⁴² Op 12 juni 1864 werd het orgel voor het eerst tijdens de kerkdienst gebruikt.⁹⁴³ Het kabinetorgel deed in Durgerdam vijfenzeventig jaar dienst. In 1939 kocht de Hervormde Gemeente bij de firma Flentrop een ander, groter tweedehands orgel. Het Müller-orgel werd ingenomen voor f 25,-.⁹⁴⁴ Het instrument ging daarna weer over in particulier bezit. Het bezat de volgende dispositie:⁹⁴⁵

⁹³⁷ Gierveld 1977, p. 236.

⁹³⁸ Volgens Timmer 1998, p. 125, daarentegen, is behalve de klavieromlijsting ook het klavier nog origineel.

⁹³⁹ Timmer 1998, p. 125; *HON* 1894-1901, p. 68.

⁹⁴⁰ Gierveld 1977, p. 236.

⁹⁴¹ SAA, PA 508 (kerkvoogdij Durgerdam), inv.nr. 128. Volgens een bijgevoegd briefje, waarin wordt verwezen naar de notulen van de kerkvoogdij d.d. 24 aug. 1939, was het orgel in 1864 tweedehands gekocht bij de firma Van Ingen (bedoeld is orgelmaker A.M.T. van Ingen) te Zeist. Dit moet haast wel een vergissing zijn. Van Ingen, medewerker en latere opvolger van H. Knipscheer (II), was pas sinds 1865 in het bedrijf van Knipscheer werkzaam. (*HON* 1894-1901, p. 20.) Wel had Van Ingen het orgel later in onderhoud. (Gierveld 1977, p. 244, noot 33.)

⁹⁴² H. van Zijl, ‘Durgerdam – De Kerk’ (artikel op de website van de dorpskerk te Durgerdam, zonder jaartal), www.dorpskerkdurgedam.nl/index.php/naslag/durgedam-de-kerk (geraadpleegd op 27 nov. 2013).

⁹⁴³ SAA, PA 508 (kerkvoogdij Durgerdam), inv.nr. 128.

⁹⁴⁴ Van Zijl, *op. cit.*

⁹⁴⁵ Gierveld 1977, p. 236.

Afb. 16. Kabinetorgel uit 1747. Foto: collectie Henk van Eeken.

1. Prestant D	8'	4. Quintfluit B/D ⁹⁴⁶	3'	6. Terts D	1 $\frac{3}{5}$ '
2. Holpijp B/D	8'	5. Octaaf B/D	2'	7. Hobois B/D	8'
3. Fluit B/D	4'				

Manuaalomvang: C-c³. Tremulant.

Gierveld, die het instrument nog heeft kunnen onderzoeken voordat het verloren ging, verschaft de volgende technische beschrijving:⁹⁴⁷

Windvoorziening: magazijnbalg met schepbalg.

Regeerwerk: nieuw inschuifbaar klavier met van andere Müller-orgels afwijkende bakstukken. De registerknoppen zijn bolvormig gedraaid (hout), de registernamen staan er naast vermeld (er zijn later andere strookjes overheen geplakt). De knoppen bevinden zich op grote afstand van het klavier. De verbinding van de registertrekkers met de slepen loopt via vierkante ijzeren registerwellen. De overbrenging van toets naar speelventiel geschiedt door een soort blind klavier, gecombineerd met wellen voor de bas; opening der ventielen door trekking. De hoogliggende windlade heeft evenwijdige cancellen in de volgorde:

⁹⁴⁶ In de catalogus bij de tentoonstelling 'Nederlandse orgelpracht', die van 3 t/m 30 juli 1961 plaatsvond te Haarlem, en waarbij dit orgel tentoongesteld werd, wordt een Quintfluit 3' B en een Quint 3' D vermeld, terwijl bij de Terts vermeld staat: 'oorspr. samen met Quint als Sesquialter'. Overigens was ten tijde van de tentoonstelling nog niet bekend dat dit orgel was gebouwd door Müller. Het wordt omschreven als een kabinetorgel van een onbekende Nederlandse maker, daterend van omstreeks 1780. (Obermayr e.a. 1961, p. 186.)

⁹⁴⁷ Gierveld 1977, pp. 236-237.

c-Gis-E-D-C-Fis-Ais-/d t/m c'' chromatisch/-H-G-Cis-Dis-F-A-cis.

Pijpwerk: volgorde op de lade van achteren naar voren:

bas		discant	
Holpijp	8'	langs de hele achterwand	
		Prestant	8'
		Holpijp	8'
Fluit	4'	Fluit	4'
Quintfluit	3'	Quintfluit	3'
Octaaf	2'	Octaaf	2'
		Terts	1 $\frac{3}{5}$ '
Hobois	8'	Hobois	8'

Typisch is het ontbreken van een Prestant 4', evenals bij het instrument uit 1741 [1744, thans te Oosterwijtwerd]. De Holpijp 8' is van eikehout, evenals de Fluit 4' bas, met dien verstande dat de kleinere pijpen een voorkant hebben van tropisch hout. De Fluit 4' is een open fluit met stemkleppen; de discant vanaf c'' heeft metalen "flespijpen". De Quint 3' is van eikehout met een voorkant van tropisch hout en voorzien van kastbaarden d.w.z. zijbaarden met een horizontale verbinding aan de onderkanten. Deze pijpen hebben doorboorde houten stoppen. De Hobo 8' heeft mahoniehouten koppen, die in een nieuw stevelblok geplaatst zijn.⁹⁴⁸ [...] De Prestant 8' en de Octaaf 2' zijn veel nauwer dan van andere orgels uit die tijd en passen niet in dit ensemble. Het is echter moeilijk te zeggen, dat ze niet origineel zijn; daarvoor is de factuur te "Mülleriaans".

De huidige druk is 55 mm waterkolom en de toonhoogte a^[1] = 435 [Hz]. Er is een loos front met drie velden; de frontpijpen hebben geen kernen; de labia (rond geweven) zijn verguld; het labiumverloop is V-vormig.

Meubel: dit is met notehout belegd, heeft een strakke onderkast met twee grote schijnladen en twee op halve breedte daarboven. De binnenkant van de vleugeldeuren is glad, zonder panelen. Het beslag op de schijnladen is 50 jaar jonger dan het orgel. Het klavier kan afgedekt worden door een schuingestelde klep. Het eikehouten frontpaneel met de drie pijpvelen is in zijn geheel uitneembaar. De afstand van het klavier tot de pijpvoeten van de frontpijpen is zeer groot; dit heeft een functie: de toegangen tot het wellenbord, de ventielenkast en de stemrichting voor het tongwerk zijn niet verhuld; om bij deze onderdelen te komen, dient men horizontale stroken hout uit het front te nemen, boven het klavier en achter de muziekstandaard. Dit systeem treft men ook aan bij de orgels van Pieter Müller, J.H.H. en G.Th. Bätz en de leerling van A.J. Paradijs: G. Axsen, alsmede bij de oudste orgels van D. Onderhorst.

Het instrument is fraai van klank.

Het instrument was 2,56 m hoog.⁹⁴⁹ Het valt zeer te betreuren dat dit fraaie instrument in 1995 door brand verloren is gegaan.

7.9 Rotterdam – Lutherse Kerk

In het voorjaar van 1748 nam een aantal gegoede leden van de Lutherse Gemeente te Rotterdam het initiatief om in de kerk van voornoemde gemeente een orgel te laten bouwen.⁹⁵⁰ De leden verplichtten zich niet alleen de bouwkosten te zullen dragen, maar ook – ten minste voor een periode van twaalf jaar – de kosten voor het onderhoud en de honoraria voor de organist en de balgentreder. Op 25 mei

⁹⁴⁸ Zie Gierveld 1977, pp. 455-458, voor metingen en technische tekeningen van dit tongwerk.

⁹⁴⁹ Obermayr e.a. 1961, p. 186.

⁹⁵⁰ Alle gegevens betreffende het orgel tot en met het jaar 1767 zijn ontleend aan SAR, AELG, inv.nrs. 222 en 223. Hierin bevinden zich notulen, kopieën van contracten, het keuringsrapport, instructies voor organist en balgentreder, en een rekening van ontvangst en uitgaaf. De stukken zijn opgenomen in Appendix 2, 10.

Afb. 17. Rotterdam - Lutherse Kerk, 1749. Prent door N. van der Meer Jr. in 1768. SAR, Collectie Prenten en tekeningen.

1748 werd met Christian Müller een overeenkomst gesloten aangaande de bouw van een tweeklaviers orgel met achttien stemmen voor f 3.500,-. Het orgel diende uiterlijk in juni 1749 te worden opgeleverd. De vervaardiging van de orgelkast en het balgenhok, het snij- en beeldhouwwerk en het schilder- en verguldwerk werd opgedragen aan respectievelijk Jacob Hart, Jan Batist van der Beeken en Gijsbert van Vliet, allen plaatselijke kunstenaars.

De rekeningen vermelden op 5 juli 1748 een betaling van f 33,- aan “Frans Carl van Douwe, architect voor het maecken van 2 teekeningen”. We mogen aannemen dat hiermee ontwerptekeningen voor het front zijn bedoeld, die de architect in samenspraak met Müller zal hebben vervaardigd. In het contract met timmerman Hart van 22 juli 1748 wordt aan het ontwerp gerefereerd: hij diende de orgelkast te maken “ter voldoening van de teijkening of afspraak met de orgelmaaker en de Heeren aanbesteders.” De betrokkenheid van een architect verklaart mogelijk waarom Müller in Rotterdam van zijn gebruikelijke frontopbouw afwijkt. In plaats van een front met een ronde middentoren, driedelige tussenvelden, spitstorens en eventueel tweedelige zijvelden, bezit het front van Rotterdam een dubbele middentoren, met aan iedere zijde twee paar tussenvelden, en ronde zijtorens; boven de paren tussenvelden bevinden zich nog kleinere pijpveldjes, die het bovenste gedeelte van de middentoren flankeren. Müller zou zich enkele jaren later voor zijn orgel van Beverwijk opnieuw van een dergelijke frontopbouw bedienen.

Enkele frasen in het contract met Müller doen vragen rijzen omtrent de geprojecteerde aanleg van het pedaal. Bij de vermelding van de dispositie is sprake van een orgel “van twee manuaal clavieren, en een aangehangen pedaal clavier”. Dit wordt nader gepreciseerd in artikel 8: “Een pedaal of voetclavier van twee volle octaven, om te worden aangehangen aan het principaalclavier”. Tot hier is alles helder; de onduidelijkheid ontstaat vooral door artikel 9: “In het pedaal of voetclavier zal een sleepwindlade met registratuur, en abstractuur van goet droog eijkenhout gemaakt worden, die aan het onderste clavier gekoppelt of aangehangen kunnen werden. NB dit articul is insgelijks begreep onder het voorige agtste articul”. De formulering is zo merkwaardig dat men zich met recht kan afvragen of er bij het overschrijven zaken door elkaar zijn gehaald. Maar afgezien daarvan: waarom zou men onnodig tijd en geld spenderen aan het maken van een windlade terwijl het pedaal via een eenvoudige mechaniek aan het ondermanuaal kan worden aangehangen? De uiteindelijke aanleg van het orgel werpt mogelijk enig licht op deze zaak. Bij de keuring in 1749 constateerde organist Jan Reijntjes “dat de orgelmaaker in zeeckeren opzigte van de contract is afgegaan, namentlijk dat hij heeft gebragt in ’t pedaal 3 bijzonder geluiden namentlijk Bordon 16 voet, Fagott 16 voet, Roerfluijt 8 voet. Wel is waar dat de gemelde registers genoomen zijn van het manuaalclavier en gebragt tot een vrij pedaal, maar dog op een konstige wijze het werk vermeerdert en volkoomer gemaakt, dat alzo het werk in plaets van een onvolmaekt aangecoppelt pedaalclavier en twee enkele handclavieren nu een orgel met een vrij pedaal en twee manuaalclavieren is.” De pedaalstemmen waren dus transmissies van drie registers van het hoofdwerk. Voor zover bekend is dit de enige maal dat Müller transmissies toepaste. De verandering werd later ook bijgeschreven naast de oorspronkelijke dispositie in het contract: “nog is daar bij gevoegt buijten contract 3 registers tot een vrij pedaal als de Bordo 16 voet, de Holpijp 8 voet [= Roerfluit 8 voet] en de Fagot 16 voet, waar toe gemaakt is een bijzonder regeerwerk, en bijzonder cancelle”. In feite waren het ‘bijzonder regeerwerk’ en de ‘bijzonder cancelle’ natuurlijk reeds onder artikel 9 van het contract begrepen. Waarom werd in samenhang daarmee niet gewag gemaakt van transmissies? Was Müller misschien reeds vanaf het begin van plan geweest de transmissies te realiseren met de bedoeling deze pas in een later stadium als toevoeging aan de overeengekomen dispositie te presenteren, in de hoop daarvoor behoorlijk te worden vergoed? Zo ja, verklaart dit misschien ook de vorstelijke ‘douceur’ van f 500,- die Müller in aanvulling op de overeengekomen som van f 3.500,- ontving?

Op het moment dat Müller met zijn benodigde materialen te Rotterdam zou zijn gearriveerd, zou hem volgens het contract de tweede termijn van de aanneemsom worden betaald. Dit geschiedde op 31 maart 1749. Een zekere Jan de Quak leverde op 4 juni daaraanvolgend “120 klinkert moppen voor de blaesbalken”. Müller voltooide het orgel in oktober 1749, waarmee hij de overeengekomen tijdslimiet met vier maanden had overschreden. Hij had bij de opbouw en afwerking in de kerk achttien weken assistentie gekregen van een ‘handlanger’. Het werk werd gekeurd door de organist van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam, Johannis Reijntjes. Zijn keuringsrapport is ondertekend op maandag 20 oktober 1749,⁹⁵¹ maar reeds de dag tevoren was het orgel voor de eerste maal publiekelijk bespeeld. Reijntjes rapporteerde dat het instrument “op een onverbeeterlijke wijze volwrogt” was. Aangenomen dat het orgel, afgezien van de veranderde aanleg van het pedaal, geheel conform het contract was vervaardigd, dan zal de dispositie er bij oplevering als volgt hebben uitgezien:

‘Principaal clavier’		Bovenmanuaal		Pedaal	
1. Bordon	16’	1. Prestant [Dd]	8’	1. Bordon*	16’
2. Prestant Dd	8’	2. Holpijp	8’	2. Roerfluit/Holpijp*	8’
3. Roerfluijt	8’	3. Quintadeen	8’	3. Fagot*	16’
4. Roerquint	6’	4. Gemshoorn	4’		

⁹⁵¹ Het keuringsrapport is opgenomen in Appendix 2.10c.

5. Octaaf	4'	5. Flagfluijt	3'	* = transmissie van gelijknamig hoofdwerkregister
6. Super Octaaf Dd	2'	6. Nagthoorn	2'	
7. Sexquialter II-III	3'	7. Cornet [D] IV		
8. Mixtuur IV/VI/VIII		8. Vox Humana	8'	
9. Fagot/Trompet	16'			
10. Trompet	8'			

Manuaalomvang: waarschijnlijk C–c³ (in het contract niet vastgelegd), pedaalomvang: C–c¹. Manuaalkoppeling B/D, tremulant ‘die seer doux slaat’, drie afsluitingen. Toonhoogte: a¹ ≈ 440 Hz. Vier blaasbalgen ‘van 1½ duijms goet eijkenhout’ van 6½ voet lang en 4½ voet breed.⁹⁵²

Op de versierde cartouche op de middentoren was in vergulde letters het volgende opschrift aangebracht: “Usui et Ornamento datum MDCCXLIX” (“Ten gebruike en ter versiering geschonken in het jaar 1749”).⁹⁵³

In het contract is voor de Prestant 8' van het hoofdwerk een dubbele discant vastgelegd, opvallend genoeg niet voor het gelijknamige register van het bovenwerk. Toch is het aannemelijk dat ook deze stem – zoals bij Müller gebruikelijk – in de discant voorzien was van een dubbelkoor. In de betrouwbaar te achten dispositieopgave van Van Reyn uit 1832 wordt bij beide Prestanten 8' een dubbelkoor vermeld.⁹⁵⁴ De Prestant 8' van het bovenwerk bestond uit open pijpen “zoo ver als de teekening toelaet de rest gedekt”.⁹⁵⁵ Van de Bourdon 16' waren de onderste twee octaven gemaakt van eiken, de rest van metaal. De Sexquialter was in de bas twee, in de discant drie sterk. Of de Mixtuur werkelijk vier, zes en acht sterk was, staat niet vast. Hess, wiens dispositieopgave overigens meerdere onjuistheden bevat, vermeldt een vier- tot zeskorige Mixtuur.⁹⁵⁶ In de opgave van Van Reyn, die waarschijnlijk ook door Broekhuizen is geraadpleegd, is sprake van een Mixtuur van vier, vijf en zeven koren.⁹⁵⁷ Deze samenstelling wordt in het midden van de 19^e eeuw door Broekhuizen en later door Van 't Kruijs bevestigd.⁹⁵⁸ Het is niet uitgesloten dat de oorspronkelijke situatie conform de bepalingen in het contract was en dat in de loop der tijd een koor is verdwenen. Volgens het contract zou van de Trompet 16' het onderste octaaf worden uitgevoerd als Fagot. De beslissing om dit register als transmissie in het pedaal speelbaar te maken moet ertoe hebben geleid dat de onderste twee octaven werden uitgevoerd als Fagot. In het keuringsrapport en in de toevoeging aan het contract wordt

⁹⁵² Bij wijze van uitzondering zijn van dit orgel ook de geprojecteerde afmetingen van het balgenhok bekend. Volgens zijn contract d.d. 22 juli 1748 diende timmerman Hart “een blaasbalcken hock, ter diepte van tien voet en ses duijm, en hoog neegen voet, en ses duijm” te maken “volgens het plan daarvan gemaakt of nog te maakene teekeninge na ordonnantie des orgelmaekers”.

⁹⁵³ J. van Bommel Jzn (samenst.), *Daar kerkte Rotterdam. Kerken, die in Rotterdam verwoest werden, en hun interieur* (Leiden 1965), p. 43.

⁹⁵⁴ G. van Reyn, *Geschiedkundige beschrijving der stad Rotterdam I* (Rotterdam 1832), p. 347.

⁹⁵⁵ Merkwaardig genoeg is in het contract bij de Prestant 8' van het hoofdwerk dezelfde toevoeging geplaatst. Er staat: “Prestant 8 voet de regterhand dubbelde pijpen zoo ver als de teekening toelaet de rest gedekt” (cursivering toegevoegd). Dit is natuurlijk onzin. De vraag of pijpen open of gedekt worden gemaakt, staat volledig los van de aan- of afwezigheid van een dubbelkoor. De dubbelkoren in de discant van een Prestant 8' zijn nooit gedekt. Bij een orgel van deze omvang kan men er ook zeker van zijn dat de pijpen voor de laagste tonen van de hoofdwerkprestant van 8 voet open pijpen zijn. Het heeft er alle schijn van dat de kopiist een slordigheid heeft begaan en de toevoeging bij de bovenwerkprestant ook bij de hoofdwerkprestant heeft geplaatst.

⁹⁵⁶ Hess 1774, p. 66. De opgave van Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 669-670 (III-265, R 7), stemt vrijwel overeen met die van Hess.

⁹⁵⁷ Van Reyn, *op. cit., loc. cit.*

⁹⁵⁸ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 670 (III-265, R 7); Van 't Kruijs 1885, p. 73.

gesproken van een Fagot 16' (niet van een Fagot/Trompet 16') op het pedaal. In de dispositieopgave van Van Reyn is sprake van een Fagot 16' bas/Trompet 16' discant.⁹⁵⁹

Het contract bevat twee gedeeltelijk conflicterende artikelen betreffende het onderhoud van het voltooide orgel. Volgens artikel 17 diende Müller gedurende drie jaar op zijn kosten “de gebreecken die er vanselfs aankoomen mogten” te verhelpen. Over het stemmen wordt hierbij niet gesproken. Artikel 19 bevat de bepaling dat Müller het orgel vanaf de voltooiing (en zo lang hij in leven zou zijn) eenmaal per jaar moest stemmen en eventuele defecten – die zich zouden voordoen na de eerste drie jaren, zoals vermeld in artikel 17 – moest verhelpen; hij zou daarvoor *f* 30,- per jaar ontvangen. In dit artikel wordt dus wél over het stemmen gesproken, en ook over een vergoeding. Bij het opstellen van het contract is duidelijk niet de grootst mogelijke zorgvuldigheid in acht genomen! De discrepantie leidde onvermijdelijk tot een discussie over de vraag of Müller de *f* 30,- voor het jaarlijks stemmen reeds zou ontvangen vanaf het eerste jaar of na expiratie van de eerste drie jaar. In 1751 werd overeengekomen dat hij reeds vanaf het eerste jaar zou worden betaald.

Om de een of andere reden kwam Müller zijn verplichtingen met betrekking tot het jaarlijks onderhoud niet erg getrouw na. In 1750 heeft hij niets aan het orgel gedaan. Pas in het voorjaar van 1751 kwam hij voor het eerst naar Rotterdam. Hem werd op 5 mei van dat jaar *f* 60,- betaald “voor 2 jaaren den orgel suiijver stellen & onderhouden”. In 1752 kwam hij wederom niet opdagen. Nadat de enigszins geërgerde gecommiteerden voor het orgel zich door de organisten Woordhouder en Lentsz⁹⁶⁰ in hun vermoeden hadden laten bevestigen dat het orgel nodig diende te worden gestemd, schreven zij op 19 april 1753 in antwoord op een brief van Müller:

Wij koomen uijt Ue missive van den 6^e. deeser met veel verwondering te zien Ue overkomste nog komt te delaijeeren, tot het weder suiijver stellen des orgels. Ue onseeckere motiven ten dien opsigte, komt ons en de andere heeren intressanten seer vreemt voor, en moeten Ue uijt onser aller naamen vraagen, of Ue in antwoord deeses zult melden, teegens wat tijd Ue positive zult koomen, want wij moeten Ue seggen dat het orgel heel ontsteld is, en daarom wert Ue herwaards komste hoe eer hoe liever vereijst. Ue weet volgens contract en nader conventie verplicht zijt om jaarlijks over te koomen, 't geene Ue voorleden jaar teegens contract & gedaane gedaane [*sic*] belofte niet heeft gedaan. Derhalven verwagten met ten eersten Ue antwoord, dog ingevalle Ue zijne overkomste ons niet meld, zoo zullen genootsaekt zijn hoewel ongaarne het door een ander te laeten stellen voor Ue reeckeningh.

Müller haalde zich met een kennelijk weinig diplomatiek antwoord de woede van de gecommiteerden op de hals. Op 3 mei 1753

zijn de gesamentlijke geïntresseerden bij elkanderen geweest om te delibereeren over de seer impertinente brief van Christiaan Muller van dato 25 april aan den gecommitt^e. Theodor Jan Christoffers in antwoord gesonden op de voorenstaande brief. Zijnde dito Muller ondertussen alhier gekoomen, & van 's maandags morgen 30 april tot 's morgens den 3 maj het orgel weeder volkoomen suiijver gesteld, zoo als hij Muller de intressanten berigt heeft. Toen is men verders in discussie met hem gekoomen over de gemelde onbetamelijke brief, en wel duidelijk gesegt dat de brief van 19 april door de gecommiteerden geschreeven, met volkomen genoegen en bewusthijd van alle de intressanten dusdanig geschreeven is. Weshalven zij intressanten het wel heel qualijk naamen, zoodanige harde uijtdruckinge in zijne laeste missive te hebben vernoomen, alsmeede dat hem de *f* 30 voor het jaar 1752 niet toequam, want dat hij niet aan 't contract voldaan heeft om alle jaaren te moeten overkoomen, en om die reeden den orgel dusdanig ontsteld gevonden heeft. En naar verders over en weeder over alle zijne behandelinge in 't breede te

⁹⁵⁹ Van Reyn, *op. cit.*, *loc. cit.*

⁹⁶⁰ Jacob Wilhelm Lustig schrijft in zijn *Biografische aantekeningen over musici* (1762) over deze organist: “Lentz (J.N.) ein Deutscher, Organist an der Jesuiten-Kirche und Weinhändler in Rotterdam, hat drey überaus artige Clavierconcerte drucken lassen.” (Enschedé 1906, p. 155.)

hebben gesproken, zoo is men dog in 't vriendlijke met malkanderen verdraagen, dat hem de *f* 30= voor 't jaar 1753 zoude betaalen, latende dito Muller het aan de discretie van de heeren geintresseerdens of hem de *f* 30 voor 't jaar 1752 ook te voldoen, 't geene hem geaccordeert is, dus *f* 60= teegens quitantie ontfangen heeft, met belofte om volgens contract jaarlijks te sullen overkoomen. En indien iets geschreeven of gesezt mogte hebben, zulx in een drift en niet qualijk moesten duiden.

Niettegenstaande diens belofte kwam Müller in het jaar daarop niet naar Rotterdam. Voor de gecommiteerden was toen de maat vol. Op 2 december 1754 sloten zij een onderhoudscontract met de plaatselijke orgelmaker Jacobus Robbers. Vermoedelijk heeft Müller zijn Rotterdamse werkstuk nooit meer bezocht.

In 1799 verrijkte de Leidse orgelmaker Mitterreither het instrument met een volledig zelfstandig pedaal van vier stemmen. Mitterreither heeft zijn werkzaamheden wegens overlijden niet kunnen voltooien. Het werk werd in 1801 afgerond door de Rotterdamse orgelmaker Heyneman, die ook de Nachthoorn 2' op het bovenwerk verving door een Carillon III.⁹⁶¹ Volgens Oost leverde Heyneman in 1803 drie nieuwe balgen en vergrootte hij de vierde;⁹⁶² de 19e-eeuwse bronnen Van Reyn en Broekhuizen echter, stellen dat Mitterreither in 1799 het aantal blaasbalgen met één had uitgebreid en dat Andries Wolferts in 1805 de vijf balgen door nieuwe verving.⁹⁶³ In een reparatievoorstel van Gideon Thomas Bätz uit 1805 is sprake van het register Flageolet.⁹⁶⁴ Broekhuizen vermeldt deze stem ook, als tweevoets register. Broekhuizen baseerde zich op de defectieve opgave van Hess, die overigens niet een Flageolet maar een Flagfluit 2' vermeldde.⁹⁶⁵ Ik vermoed dat in alle gevallen in werkelijkheid de Flagfluit 3' is bedoeld, en dat er van een tussentijdse dispositiewijziging geen sprake is. In latere opgaven wordt dit register Nazard 3' genoemd.⁹⁶⁶ De reparatie en verbeteringen van kanalisatie, pijpwerk en intonatie door Bätz waren nog in 1805 gereed.⁹⁶⁷ Volgens Broekhuizen, die beweert dat de werkzaamheden in 1808 plaatshadden, werd ook enig pijpwerk vernieuwd. Bij gelegenheid van een reparatie door Bätz in 1824 werd de oude, gehalveerde manuaalkoppeling vervangen door een nieuwe, eveneens gehalveerd, die onder het spelen in- en uitgeschakeld kon worden.⁹⁶⁸ Omtrent de klank van het instrument, die nog in grote trekken met de door Müller tot stand gebrachte zal zijn overeengekomen, schreef Van Reyn in 1832: "Vlugge aanspraak, grondige toon, en bijzondere bevalligheid van geluiden, maken dit Orgel, bij onderscheiding, de aandacht der Kunstliefhebbers waardig".⁹⁶⁹

⁹⁶¹ Van Reyn, *op. cit.*, *loc. cit.*; Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 670 (III-265, R 7); Oost 1977, p. 332. Van Reyn en Broekhuizen spreken van C.F. Heyneman, Oost van A.F.G. Heyneman. Oost vermoedt dat de nieuwe pedaaldispositie niet door Mitterreither werd gerealiseerd maar door Heyneman.

⁹⁶² Oost 1977, p. 332.

⁹⁶³ Van Reyn, *op. cit.*, *loc. cit.*; Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

⁹⁶⁴ Oost 1977, p. 332. Oost vermeldt als jaartal 1815, maar uit zijn chronologie blijkt dat dit 1805 moet zijn.

⁹⁶⁵ Hess 1774, p. 66.

⁹⁶⁶ Zo in Van Reyn, *op. cit.*, *loc. cit.*; Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*; Oost 1977, p. 333, naar een opgave uit 1833 van Witte (firma Bätz & Co.).

⁹⁶⁷ Oost 1977, p. 332.

⁹⁶⁸ Oost 1977, p. 333.

⁹⁶⁹ Van Reyn, *op. cit.*, *loc. cit.*

Afb. 18. Rotterdam - Lutherse Kerk, 1749. De grote zijtorens en aangrenzende velden werden bij de verbouwing in 1887 toegevoegd. In 1940 verwoest. Foto: SAR, Fotocollectie.

Bij werkzaamheden door C.G.F. Witte (firma Bätz & Co.) in 1834 verdwenen vier Müller-registers: de Roerquint 6' op het hoofdwerk, en de Gemshoorn 4', Flagfluit/Nasard 3' en Cornet op het bovenwerk werden vervangen door een Roerfluit 4' op het hoofdwerk en een Salicionaal 4', Roerfluit 4' en Fluit 2' op het bovenwerk.⁹⁷⁰ Mogelijk werd voor een van de Roerfluiten 4' pijpwerk van de oude Roerquint 6' hergebruikt, en vond een gedeelte van de Flagfluit of een koor van de Cornet een nieuwe bestemming in de Fluit 2'. Bij deze werkzaamheden werden waarschijnlijk ook de manualen vervangen.⁹⁷¹ In 1849 werkte Witte opnieuw aan het orgel. Het instrument werd gereinigd en van nieuwe frontpijpen voorzien. Defect pijpwerk werd hersteld, de intonatie verbeterd, en de tongwerken geëgaliseerd. In zijn kostenbegroting had Witte de waarde van de oude frontpijpen vastgesteld op f 40,-; voor de vervaardiging van nieuwe frontpijpen rekende hij f 780,-.⁹⁷² Omstreeks het midden der 19^e eeuw schreef Broekhuizen (vermoedelijk op basis van informatie van organist J.B. Litzau) over de klank van het inmiddels niet meer in oorspronkelijke staat verkerende Müller-orgel: "Dit orgel munt

⁹⁷⁰ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*; Van 't Kruijs 1885, p. 73; Oost 1977, p. 333. Organist Bremer had op het bovenwerk aanvankelijk een Prestant 4' voorgesteld i.p.v. een Salicionaal 4'. (Oost 1977, *loc. cit.*)

⁹⁷¹ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.* In het voorstel van Witte (firma Bätz & Co.) uit 1833 was slechts sprake van herstel van het toetsbeleg. (Oost 1977, p. 333.)

⁹⁷² Den Toom 1997, p. 1186.

boven anderen bijzonder uit door deszelfs buitengewonen gemakkelijke en vlugge aanspraak, krachtig en tevens mollige ronde toon en geeft veel meer aan de hoorder, als deszelfs uiterlijken aan den aanschouwer zoude doen verwachten. De geluiden hebben elk eene bevallige toon [en] maken te zamen een deftig en fraay geheel uit.⁹⁷³ De dispositieopgave van Van 't Kruijs uit 1885 bevat de mededeling dat het orgel spoedig zou worden vervangen door een nieuw van de firma Bätz & Co. In 1887 bouwde echter niet de firma Bätz maar Petrus van Oeckelen en Zoon uit Haren (Groningen) een nieuw orgel achter het oude front, hetwelk nog werd verbreed met tussenvelden en grote zijtorens. Volgens een aankondiging in *Het Orgel* zouden de balgen worden vervangen, 'het meeste pijpwerk [worden] vernieuwd' en het pijpwerk van het tweede manuaal in een zwelkast worden geplaatst.⁹⁷⁴ De mechanische tractuur werd in 1897 door de firma Maarschalkerweerd te Utrecht vervangen door een pneumatische, terwijl op het bovenmanuaal twee nieuwe registers (Carillon en Voix Céleste) werden gedisponeerd. De laatste restauratie werd uitgevoerd in 1938 door de firma G. van der Kley te Rotterdam. Het instrument bezat toen 29 stemmen, verdeeld over twee manualen en vrij pedaal.⁹⁷⁵ Bij het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 werden kerk en orgel verwoest.

7.10 's-Gravenhage – 't Nieuwe Vauxhall

In de jaren 1749-'51 konden de Hagenaars in de zomermaanden genieten van muziek en ander vertier in 't Nieuwe Vauxhall, een uitspanningsplaats aan de Scheveningseweg. Ondernemer was kastelein Ernest Sieber. De directie over de muziek was in handen van Albertus Groneman, organist van de Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage.⁹⁷⁶ Op 30 maart 1750 adverteerde de kastelein dat de concerten van het nieuwe seizoen in mei daaraanvolgend een aanvang zouden nemen, en dat deze door een orgel begeleid zouden worden. Dit orgel, dat, zoals uit een latere advertentie blijkt, werd gebouwd door Christian Müller, werd op 30 mei in gebruik genomen met een erezang op de vorstelijke familie Van Oranje, gecomponeerd door Groneman. In de aankondiging van een belangrijke uitvoering op 4 augustus 1750, een benefietavond van Groneman, werd het potentiële publiek expliciet concertant gebruik van het orgel in het vooruitzicht gesteld:

[...] en zullen zig ter dier gelegendheyd verscheyde, voornaeme Zangeressen en Zangers laten komen, en onder anderen een Bas-Cantate nieuw gecomponeerd door een voornaem Heer, & c. en zullen niet dan de nieuwste Concerten van de beroemdste Meesters geëxecuteerd worden, onder anderen verscheyden met Pauken en Trompetten, als ook een Concert voor het Orgel obligato.

De uitvoering had plaats in de tuin. Bij dit concert was ook de stadhouder aanwezig.⁹⁷⁷

Na afloop van het derde seizoen moet kastelein Sieber hebben besloten zijn onderneming niet voort te zetten. In de *'s-Gravenhaegsche Courant* van 27 december 1751 bood hij het orgel te koop aan. Het was, aldus de advertentie, anderhalf jaar tevoren gemaakt "door den vermaerden Orgelmaeker C. Muller te Amsterdam". Het bezat "vyf en een half Register, aen de linkerhand de Flaselet,

⁹⁷³ Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

⁹⁷⁴ *Het Orgel* 1-1 (1 mrt. 1886), (ongepagineerd).

⁹⁷⁵ Van Bommel, *op. cit.*, pp. 42-43.

⁹⁷⁶ R. Rasch, *Geschiedenis van de Muziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795* (= Mijn Werk op Internet, Deel Een), Hoofdstuk Dertien: Het Concertwezen, p. 38. URL: <http://www.let.uu.nl/~Rudolf.Rasch/personal/Republiek/Republiek13-Concerten.pdf>. (Geraadpleegd op 7 juli 2014.)

⁹⁷⁷ D.F. Scheurleer, 'Haagsche zomerconcerten in de achttiende eeuw', *TVNM* 7 (1904), pp. 280-289, hier pp. 282-283.

Gemshooren, Holpyp 8 voet, Prestant 4 voet Bas, Fagot 8 voet Bas, aen de regterhand Prestant 8 voet Diskant, Prestant 4 voet Diskant, Fagot Diskant, Super Octaef, Ventiele. Dit Orgel is in een gemarmerde Kas met zyn Colommen en Ornamenten, dienstig om in een Kerk of Huys gebruykt te worden”.⁹⁷⁸ Het is niet bekend welke kerk of welke particulier het instrument heeft aangekocht.

De dispositie in de advertentie lijkt direct van de opschriften bij de registerknoppen te zijn overgenomen. De opgave is niet sluitend: optelling van de genoemde stemmen levert een totaal op van zes en een half register, niet van vijf en een half, het aantal dat in de advertentie wordt genoemd. Gierveld vermoedt dat de Gemshoorn en de Flageolet ieder een half register zijn geweest.⁹⁷⁹ Dit lijkt mij niet waarschijnlijk. Halvingen lijken behoorlijk nauwgezet te worden aangegeven, en bovendien: er zijn er geen voorbeelden van Müller-orgels bekend waarin een Gemshoorn of een Flageolet slechts als half register voorkomt. Ik vermoed dat in de advertentie abusievelijk ‘vyf en een half’ vermeld staat en dat het orgel in werkelijkheid zes en een half register bezat. Tot slot volgt hier de dispositie van het positief in een wat overzichtelijker weergave:

1. Holpyp	8'	4. Gemshooren	[wsch. 2']	7. Fagot B/D	8'
2. Prestant D	8'	5. Super Octaef	[2']		
3. Prestant B/D	4'	6. Flaselet	[1½']		

Ventiel.

7.11 Alkmaar – Grote of St.-Laurenskerk, kleine orgel

Het uit 1511 stammende orgel van Jan van Covelens in de noordelijke kooromgang van de St.-Laurenskerk werd in de tijd dat Christian en Pieter Müller de Alkmaarse orgels in onderhoud hadden waarschijnlijk slechts zelden gebruikt. Het fungeerde als een soort noodorgel, dat werd ingezet in tijden dat het grote orgel vanwege schoonmaak- of reparatiewerkzaamheden tijdelijk buiten gebruik was. Vandaar dat in de orgelgeschiedenis van de Grote Kerk een op handen zijnde restauratie van het grote orgel meer dan eens werd voorafgegaan door een reparatie van het kleine orgel. Christian Müller onderhield het orgel vanaf 1752. De stadsrekeningen bevatten geen uitgaven voor werkzaamheden buiten het regulier onderhoud.

Hoewel Pieter Müller na zijn vaders dood de drie Alkmaarse stadsorgels jaarlijks onderhield, betekende dit voor het kleine orgel niet dat het structureel in een goede conditie verkeerde. In een ‘memorial’ aan de burgemeesters van 5 juni 1779 sprak organist Körnlein over de “reeds lang bekende noodige Reparatie der kleinen Orgel van de Groote Kerk”.⁹⁸⁰ Op 19 juni 1779 besloten de burgemeesters, met het oog op een voorgenomen grote reparatie en schoonmaakbeurt van het grote orgel, dat “het klein orgel in de Groote Kerk in dezen zomer [...] tot gebruik voor den Kerken-dienst zoude worden bekwaam gemaakt”.⁹⁸¹ Nadat het orgel door Pieter Müller onder handen was genomen werd het gekeurd door Körnlein, die op 6 november 1779 rapport uitbracht van zijn bevindingen.⁹⁸² Körnlein had meerdere gebreken geconstateerd, en beklagde zich over Müllers wijze van stemmen: “De boveneindens van meest alle pypen zyn, tegen het gebruik braver Orgelmaakeren, haastigheids halve niet met het stelhoorn, maar alleen door openbuiging en toeknyping met de vingeren gestemt;

⁹⁷⁸ Gierveld 1977, p. 237.

⁹⁷⁹ *Ibid.*

⁹⁸⁰ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

⁹⁸¹ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 141, fol. 107rv.

⁹⁸² RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847. Keuringsrapport van M. Körnlein d.d. 6 nov. 1779.

hetwelk een onstandvastige en onzuivere toon oplevert.” Bijzonder interessant in relatie tot de stemming van orgels van Christian Müller is het zesde en laatste punt van Körnleins rapport:

Om dat myn kundige voorsaat met kennis en ordre zyner Ed: gr: Agtb: Heeren Regenten de natuurlyke gelykzweevende Temperatuur, waarop myne stemming gegrond is, in het groot orgel gelegd heeft; verzogt ik den orgelmaaker P: Muller, het kleine orgel tog vooral eeveneens te stemmen; Het welk hy beloofte. Maar ik vind het gemelde orgel in deezen even slegt als dat in de Capelle. Missende eveneens de groote nuttigheid, om eenen Psalm eenen halven Toon hooger of laager te verzetten, of uit de noodzaakelyke Toonaarden van E of B over de kleine derde te speelen.

Tegen Körnleins zin bezat het kleine orgel nog de oude temperatuur; dit moet de middentoon-temperatuur zijn geweest. Het orgel van ‘de Capelle’, gebouwd door Christian Müller in 1760-’62, was kennelijk op dezelfde wijze getempereerd. Vermoedelijk heeft Christian Müller tot het eind van zijn leven de middentoontemperatuur toegepast.

Toen Körnlein op 7 november, dus een dag na ondertekening van zijn keuringsrapport, het orgel andermaal uitprobeerde, bevond hij dat de gebreken zelfs nog ernstiger en groter in aantal waren dan bij zijn eerste visitatie. Zijn conclusie luidde: “Dit Orgel is dan in deeze tegenwoordige staat nog geenzins onder het kerkgezag voldoende”.⁹⁸³ Müller werd hierop uit zijn functie van orgelonderhouder ontheven, en organist Körnlein maakte zelf het kleine orgel bruikbaar, voorzover “deszelfs gryse ouderdom, benevens de mishandeling van P. Muller [...] heeft willen permiteeren”.⁹⁸⁴

7.12 Amsterdam – Nieuwe Kerk, grote orgel

Het grote orgel van de Nieuwe Kerk te Amsterdam werd tussen 1650 en 1655 gebouwd door de Duitse orgelbouwer Hans Wolff Schonat, afkomstig uit Kitzingen am Main. De prachtige orgelkast werd vervaardigd naar ontwerp van Jacob van Campen. Het Schonat-orgel telde ongeveer 26 registers op hoofdwerk, rugpositief en pedaal, en was voor de reusachtige kerk een betrekkelijk klein instrument. Uitzonderlijk in Holland was de aanwezigheid van pedaaltorens en de relatief sterke pedaalbezetting. In de jaren 1668-’73 werd het orgel door Jacobus van Hagerbeer en Roelof Barentsz Duyschot uitgebreid met een bovenwerk van elf registers en met zes nieuwe registers op het rugpositief, terwijl de labiaalregisters op ongekende schaal werden voorzien van dubbelkoren. De geluidscapaciteit nam daarmee belangrijk toe. Twee registers van Van Hagerbeer en Duyschot waren geplaatst op kleine sleepladen, alle overige registers op springladen. Na de verbouwing was het orgel decennialang het grootste van Amsterdam en een van de grootste van de Republiek.

Op 7 augustus 1753 werd Christian Müller benoemd tot ‘orgelstelder’ van de Nieuwe Kerk,⁹⁸⁵ een functie waarin hij, net als in de Oude Kerk, de in 1752 overleden Matthias Schultze opvolgde. Overigens was Müller reeds vóór zijn benoeming in de Nieuwe Kerk werkzaam geweest, namelijk voor onderhoud aan het grote orgel in 1752 en een renovatie van het kleine orgel in 1753. Müllers werkzaamheden in de Nieuwe Kerk waren niet bijzonder omvangrijk. De enige vermeldenswaardige

⁹⁸³ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

⁹⁸⁴ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847, schrijven van Körnlein aan stadssecretaris Ryser d.d. 18 mrt. 1780. Christoffel Bätz schreef in een rapport dat uit 1780 of 1781 moet dateren (Jongepier 1987, p. 32): “Omtrent het klyne orgel in de St. Laurenskerk, welke ook noodzaakelyk eenige verandering of verbetering dient te ondergaan, kan niet wel een bepaaling der kosten omtrent hetselve maaken alsoo dit werkie aan de eene zyde door d’ouderdom en aan d’andre kant door den orgelmaker Muller nog in cretique omstandigheeden is agtergelaaten.” (RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.)

⁹⁸⁵ Van Dijk 2005, p. 43.

ingreep aan het grote orgel was een renovatie in 1753. De kosten hiervan bedroegen *f* 750,-, en nog *f* 50,- “voor het maken van een nieuwe tremulant voor het rugpositief, alsmeede voor een nieuw coppelwerk, voor de clavieren, met al syn toebehoren”.⁹⁸⁶ De balgentreder verleende hierbij vijftig dagen assistentie. Rond dezelfde tijd was Jan van Diemen bezig met het repareren, schoonmaken en vernissen van de orgelluiken.⁹⁸⁷ Müller onderhield de orgels vervolgens tot zijn dood voor *f* 60,- per jaar.⁹⁸⁸

Pieter Müller nam daarna het onderhoud over. Hij leverde in 1773 twee nieuwe pijpen, een voor de Gemshoorn en een voor de Quartane. In 1776-'77 voerde Müller schoonmaak- en reparatiewerkzaamheden uit voor *f* 850,-. Hij verplichtte zich daarbij de koppeling tussen hoofdwerk en rugpositief te vervangen door een nieuwe, gehalveerde koppeling, en deze in plaats van “drukkende aantrekkende te maaken”. Boven het oorspronkelijke plan leverde Müller drie nieuwe manualen met bijbehorende koppelingen; hij ontving daarvoor *f* 250,- extra. Het is niet uitgesloten dat hij enkele kleine wijzigingen in de dispositie aanbracht. Hess vermeldt in circa 1815 een aantal wijzigingen ten opzichte van zijn dispositieopgave van 1774. Een daarvan betreft de Fluit 2' van het rugpositief, die veranderd was in een Siflet 1½'. Tot de restauratie van 1977-'81 heeft zich inderdaad enig pijpwerk van Müller in de Siflet bevonden. Bij de restauratie is de Siflet weer veranderd in een Fluit 2'; de pijpjes van Müller zijn daarbij weer verwijderd.⁹⁸⁹ Pieter Müller onderhield de orgels van de Nieuwe Kerk tot en met 1779.⁹⁹⁰

In de 19^e eeuw brachten verschillende orgelmakers wijzigingen aan in de dispositie. Het meest ingrijpend waren de werkzaamheden van Jonathan Bätz in de jaren 1838-'40, waarbij ook het grootste deel der pijpverdubbelingen – zo karakteristiek voor dit instrument – verloren ging. In de 19^e en 20^e eeuw hadden nog meerdere wijzigingen van dispositie en windvoorziening plaats. In de jaren 1977-'81 werd het orgel gerestaureerd door de firma Marcussen & Søn te Aabenraa (Denemarken). Daarbij werd het teruggebracht naar de toestand zoals die met een enkele afwijking tot 1838 heeft bestaan, aangevuld met een aantal registers van Bätz.⁹⁹¹ Het orgel bezit thans achtenveertig sprekende stemmen. De tremulant van het rugpositief, die Christian Müller in 1753 vervaardigde, bleef bewaard.⁹⁹²

7.13 Amsterdam – Nieuwe Kerk, kleine orgel

De schaarse historische gegevens betreffende de bouw van het kleine orgel van de Nieuwe Kerk hebben in de loop der tijd geleid tot verschillende interpretaties en bijgevolg tot verschillende versies van de wordingsgeschiedenis van het orgel. Volgens het meest recente onderzoek kan uit het bewaard gebleven materiaal worden afgeleid dat het orgel werd gebouwd in de late zestiende eeuw en omstreeks 1620 werd gerenoveerd. Germer Galtusz van Hagerbeer voerde een ingrijpende renovatie uit in de jaren 1644-'45. De Nieuwe Kerk werd op 11 januari 1645 getroffen door een grote brand, maar daarbij ging het in verbouwing zijnde kleine orgel, anders dan lange tijd werd aangenomen, niet

⁹⁸⁶ SAA, ANHG.NK, inv.nrs. 28 en 161; geboekt op 6 nov., betaald op 12 nov. 1753.

⁹⁸⁷ SAA, ANHG.NK, inv.nrs. 28 en 161.

⁹⁸⁸ SAA, ANHG.NK, inv.nr. 28.

⁹⁸⁹ Van Dijk 2005, pp. 43-44; Cevaal 2005, pp. 245-246.

⁹⁹⁰ Van Dijk 2005, p. 44.

⁹⁹¹ Edskes 1981, pp. 24-25.

⁹⁹² Edskes 1981, p. 8.

verloren. De door Hess vermelde bouwjaren 1651 en 1664 worden niet door archivalische gegevens bevestigd.⁹⁹³

In 1753 voerde Christian Müller een renovatie uit, waarvoor hij op 4 juli 1753 *f* 125,- ontving. De balgentreder assisteerde zestien dagen bij het stemmen.⁹⁹⁴ Pieter Müller repareerde het orgel in 1774-'75 voor *f* 240,-; daarenboven voerde hij nog niet-gespecificeerd meerwerk uit ten bedrage van *f* 60,-.⁹⁹⁵

Voor zover bekend werd het orgel gedurende de latere 18^e en de gehele 19^e eeuw wel onderhouden maar niet wezenlijk gewijzigd. In 1866 plaatsten de orgelmakers Flaes en Brünjes nieuwe frontpijpen. Het orgel werd in deze tijd niet veel meer gebruikt. Vermoedelijk zijn rond 1910 de binnenpijpen en de blaasbalgen verwijderd.⁹⁹⁶ Na een minder gelukkige herbouw in 1947-'48 voltooide de firma Flentrop in 1989 een geslaagde reconstructie van het Van Hagerbeer-orgel, waarbij de oude windladen, mechanieken en klaviatuur opnieuw konden worden gebruikt.

7.14 Amsterdam – Westerkerk

Over de bemoeienissen van Christian en Pieter Müller met het Duyschot-orgel (1686) van de Westerkerk is vrijwel niets bekend. Het instrument was in de jaren 1726-'27 door Christian Vater uitgebreid met een bovenwerk. Vater was daarna teruggekeerd naar Duitsland, en diens voormalige gezelschap Matthias Schultze was vermoedelijk degene die het orgel vanaf dat moment onderhield. Schultze werkte in ieder geval in 1740 aan het orgel, en leverde toen bij gelegenheid van een schoonmaak- en reparatiebeurt (boven contract) een nieuw pedaalklavier.⁹⁹⁷ Vermoedelijk heeft Christian Müller na Schultzes dood in 1752 het onderhoud overgenomen, zoals hij dat ook deed in de Oude en de Nieuwe Kerk. Op 2 februari 1763 stelden de kerkmeesters “de persoon van Pieter Muller Christiaanszoon” aan als orgelmaker, “in plaats van Christiaan Muller & Soon”.⁹⁹⁸ Pieter Müller vervulde zijn taken tot 1780, in welk jaar hij werd opgevolgd door Andreas Paradijs, daar Müller “zig had geabsenteert”.⁹⁹⁹

Op een onbekend moment tussen Vaters verbouwing (1727) en Hess' publicatie van de dispositie (1774) is het rugpositief uitgebreid met een Cornet D VI. Het is zeer wel mogelijk dat deze toevoeging is gerealiseerd door vader of zoon Müller, maar ook de mogelijkheid dat Schultze dit register heeft gemaakt kan niet worden uitgesloten. Al het pijpwerk van de Cornet is in de 19^e eeuw vervangen. Het enige wat resteert zijn de banken, die tot aan de herbouw van het orgel door Flentrop Orgelbouw in

⁹⁹³ Van Dijk 2005, pp. 22-25.

⁹⁹⁴ SAA, ANHG.NK, inv.nrs. 28 en 161. In inv.nr. 28 staan op 5 juli en 2 aug. 1753 betalingen geboekt voor 16 respectievelijk 21 dagen assistentie bij het vermaken en stemmen van het kleine orgel. Van Dijk 2005 vermeldt op basis hiervan dat de balgentreder in totaal zevenendertig dagen assisteerde. Ik vermoed echter dat de betaling van 2 aug. per abuis als behorend tot de werkzaamheden aan het kleine orgel is geboekt. Er bevindt zich in inv.nr. 161 weliswaar een betalingsopdracht voor 21 dagen assistentie “bij het stoffen en schoonmaken van het orgel”, maar die heeft betrekking op de periode 25 juni – 28 juli [1753], terwijl niet wordt vermeld dat het om werkzaamheden aan het kleine orgel gaat. Gezien het feit dat Müller op 4 juli werd betaald voor gedane arbeid aan het kleine orgel, is het uitgesloten dat de balgentreder daar nog tot 28 juli bij zou hebben geholpen. Ik vermoed daarom dat deze betaling betrekking heeft op onderhoud van het grote orgel, waarvoor Müller in 1753 ook nog geld ontving, boven de vermelde gelden voor renovatie van beide orgels.

⁹⁹⁵ Van Dijk 2005, p. 43.

⁹⁹⁶ Van Dijk 2005, p. 84.

⁹⁹⁷ SAA, ANHG.BC, inv.nr. 1, offerte van Matthias Schultze d.d. 4 feb. 1740, en keuringsrapport van G.F. Witvogel en J. Ulhoorn d.d. 19 nov. 1740.

⁹⁹⁸ SAA, ANHG.WK, inv.nr. 1, p. 2.

⁹⁹⁹ SAA, ANHG.WK, inv.nr. 1, p. 2, resolutie d.d. 27 feb. 1780.

1990-'92 waren gesitueerd tegen de bovenlade van het rugwerk, tussen het front en de lade.¹⁰⁰⁰ Bij de herbouw is de Cornet niet gereconstrueerd.

7.15 Amsterdam – Engelse Kerk

In 1752 vatten de leden van het Consistorie der Engels Gereformeerde (Hervormde) Gemeente samen met veel van de meest aanzienlijke gemeenteleden het plan op om maatregelen te treffen ter verbetering van de gemeentezang in hun kerk op het Begijnhof. In de eerste plaats besloten zij de oude psalmboeken te laten vervangen door nieuwe. De oude namelijk, waren niet voorzien van muzieknootatie aan de hand waarvan “den zangtoon of wijs” kon worden nagegaan. Daardoor was tijdens het zingen reeds meermalen verwarring ontstaan, “tot merkelijke vermindering der stigting”. Met het drukken van nieuwe psalmboeken met muzieknootatie moest dit euvel worden verholpen. In de tweede plaats wilden de leden, “tot het houden van een vasten en eenparigen toon in het zingen”, een orgel laten bouwen. De kosten van beide projecten zouden door de leden worden gedragen, zodat de kerkenkas verschoond zou blijven. Een commissie, bestaande uit een vijftal contribuanten, werd belast met de uitvoering van de plannen. De som gelds die werd ingelegd bedroeg in totaal f 4.295,-.¹⁰⁰¹

Het contract met Müller dateert van november 1752.¹⁰⁰² Müller verplichtte zich voor f 2.200,- een orgel te leveren met twee manuaalwerken en veertien stemmen. Onder de aanneemsom was ook begrepen het vervaardigen van de orgelkast en het snijwerk voor de pijpen. De grotere stukken snijwerk aan de orgelkast en de galerij zouden worden gemaakt door de beeldsnijder Jacobus Hulstman.¹⁰⁰³ Volgens het contract zou het orgel de volgende dispositie krijgen:

Onderclavier		Bovenclavier		Pedaal
1. Bourdon D	16'	1. Prestant Dd	8'	Aangehangen aan
2. Quintadeen	8'	2. Roerfluyt	8'	Onderclavier
3. Octaaff	4'	3. Gemshoorn	4'	
4. Quintprestant	[3']	4. Roerquint	3'	
5. Super Octaaff	[2']	5. Nagthoorn	2'	
6. Tertiaan B/D	[1 3/5']	6. Cornet D		
7. Mixtuur III-IV				
8. Trompet	8'			

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-c¹. Afsluiting bovenclavier, Afsluiting onderclavier, Ventiel, Tremulant, Manuaalkoppeling B/D. Frontpijpen van “suyver Engels tin” en gepolijst, binnenpijpen van metaal (71% lood, 29% tin). Toonhoogte: “Tussen Opera en Cornettetoon, omdat die de beste is voor de kerkzang”. Drie blaasbalgen “van een behoorlyke groote”.

Het orgel werd op 14 december 1753 in aanwezigheid van de commissie gekeurd door Jan Rijntjes, organist van de Ronde Lutherse Kerk. De dag daarna bespeelde de nieuwe organist van de Engelse Kerk, Johannes Hendrik Bruyninghuysen, het orgel een paar uur lang voor de heren contribuanten, die zeer tevreden waren over het bereikte resultaat. Op zondagochtend 23 december 1753 werd het orgel

¹⁰⁰⁰ Jongepier 1992, p. 362.

¹⁰⁰¹ SAA, AERC, inv.nr. 264, pp. 1-6. Notulen van de vergadering d.d. 30 aug. 1752. Citaten ontleend aan de brief d.d. 15 sept. 1752 aan de burgemeesters van Amsterdam.

¹⁰⁰² Zie Appendix 2, 2. Het bewaard gebleven exemplaar van het contract vermeldt slechts de maand en het jaar, niet de dag van ondertekening.

¹⁰⁰³ SAA, AERC, inv.nr. 264. Rekeningen van J. Hulstman d.d. 8 aug. en 13 nov. 1753.

voor de eerste maal tijdens de kerkdienst gebruikt. In dezelfde dienst werd in gebruik genomen “the New Edition of the Psalmbook with Hymns set to Musick by Mr Triemer”. Predikant David Longueville predikte “to a crouded audience a sermon adapted to the occasion, from the 150th Psalm throughout”. “[T]he singing with the Musick Psalmbook in consort with the organ tho for the first time, was performed with uncommon regularity, harmony & good order”.¹⁰⁰⁴ Op 3 januari 1754 kreeg Müller de derde en laatste termijn uitbetaald. Daarenboven ontving hij f 200,- “tot een vereering”, op voorwaarde dat hij het orgel een jaar lang voor eigen rekening zou onderhouden en stemmen.¹⁰⁰⁵ De “organ maker’s workmen” moesten genoeg nemen met een aardigheidje van in totaal f 10:10:-.¹⁰⁰⁶

Müller moet het orgel zonder belangrijke afwijkingen van het contract hebben opgeleverd. Zo blijkt althans uit een schrijven van Willem Hendrik Brachthuyzer van 1826 – overigens het jaar van diens aanstelling als organist – aan de leden van het Consistorie der Engelse Gemeente. De bijgevoegde dispositieopgave komt vrijwel volledig overeen met die in het contract.¹⁰⁰⁷ Afgezien van enkele verwaarloosbare verschillen,¹⁰⁰⁸ wijkt Brachthuyzers opgave slechts daar af waar het de halveringen van de registers Tertiaan en Trompet betreft. Van de door Müller geplande deling van de Tertiaan wordt door Brachthuyzer geen gewag gemaakt; de Trompet 8’ daarentegen wordt door hem juist wel als gedeeld register opgegeven. Aangezien er geen indicaties zijn dat het orgel tussen 1753 en 1826 is gewijzigd, mag worden aangenomen dat Brachthuyzer nog de toestand weergeeft waarin het orgel door Müller werd opgeleverd. Brachthuyzers bevestiging van de dispositie in het contract bewijst tevens dat de opgave van Hess (door Broekhuizen letterlijk overgenomen) niet correct is.¹⁰⁰⁹

Bijzonder interessant is hetgeen Brachthuyzer te berde brengt over de aanleg van de gehalveerde manuaalkoppeling. Noch in het contract betreffende de bouw van het orgel van de Engelse Kerk, noch in de contracten betreffende de bouw van andere tweemanualige Müller-orgels met hoofd- en bovenwerk of quasi-bovenwerk is vastgelegd of de manuaalkoppeling als druk- dan wel als trekkoppeling zou worden uitgevoerd. Door veranderingen in later tijd is bij geen van deze orgels nog na te gaan wat de oorspronkelijke situatie is geweest. Men is geneigd voetstoots aan te nemen dat de manuaalkoppeling van het Müller-orgel van de Engelse Kerk, overeenkomstig die van talloze orgels met hoofd- en bovenwerk uit de late 18^e en vrijwel de gehele 19^e eeuw, was uitgevoerd als trekkoppeling. Brachthuyzer echter, doet de verrassende mededeling dat de gehalveerde manuaalkoppeling in de Engelse Kerk was aangelegd als drukkoppeling. Vermoedelijk was dit nog de oorspronkelijke koppeling van Müller. Brachthuyzers mededeling heeft belangrijke consequenties voor het begrip van de principes die ten grondslag liggen aan Müllers dispositiewijze en van het orgelgebruik dat Müller daarmee beoogde, zoals in paragraaf 10.3 in den brede zal worden uiteengezet.

In 1844 werkte de Amsterdamse orgelmaker Overdiek aan het orgel. Hij repareerde het niet alleen, hij wijzigde ook de karakteristieke dispositie. De Bourdon 16’, tot nu toe slechts een discantregister, werd gecombineerd met een bas. Voorts moesten de “scherpe en harde geluiden” het veld ruimen voor zachtere: de Mixtuur en Trompet van het ondermanuaal werden vervangen door een Holpijp 8’ en een Holpijp 4’, de Quintfluit (Roerquint) en de Cornet van het bovenmanuaal door een Fluit travers 4’ en een Echo viola 4’.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁴ SAA, AERC, inv.nr. 264, pp. 11-15.

¹⁰⁰⁵ SAA, AERC, inv.nr. 264. Kwitantie d.d. 3 jan. 1754.

¹⁰⁰⁶ SAA, AERC, inv.nr. 264. Ongedateerde opgave van ‘Sundry expences’ i.v.m. de bouw van het orgel en het laten drukken van nieuwe psalmboeken.

¹⁰⁰⁷ SAA, AERC, inv.nr. 265. Brief van W.H. Brachthuyzer van okt. 1826.

¹⁰⁰⁸ Brachthuyzer schrijft Quintfluit 3’ i.p.v. Roerquint 3’, en Octaaf 2’ i.p.v. Super Octaaf 2’. Bovendien vermeldt hij de discantverdubbeling van de Prestant 8’ niet.

¹⁰⁰⁹ Vgl. Hess 1774, p. 9; Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 62 (I-24, A 26).

¹⁰¹⁰ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 62 (I-24, A 26).

Afb. 19. Amsterdam - Engelse Kerk, 1753. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

In 1874 bouwde Pieter Flaes een nieuw orgel in de oude kast. Wat er met het oude binnenwerk is gebeurd, is niet bekend. Het Flaes-orgel was geen lang leven beschoren. Het moest in 1906 wijken voor een nieuw pneumatisch orgel (nog steeds in de oude kast) door Ingram and Comp. uit Edinburgh. De kast van Müller herbergt sinds 2000 een orgel van Flentrop, waarvan het concept is gebaseerd op de beschikbare gegevens en aangetroffen sporen van het oorspronkelijke Müller-orgel. Van een kopie van het origineel is evenwel geen sprake.¹⁰¹¹

¹⁰¹¹ *De Orgelkrant* 5-5 (mei 2000), p. 6.

7.16 Kabinetorgel – thans opgesteld in de Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage

In het koor van de Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage staat een kabinetorgel dat Müller rond 1755 moet hebben gebouwd.¹⁰¹² De eerste eigenaar zal een vermogende particulier zijn geweest. Het instrument werd rond 1854 geplaatst in de Hervormde Kerk te Budel. Het werd daar rond 1939 vervangen door een harmonium. Omstreeks 1953 werd het naar 's-Gravenhage verhuisd, waar het eerst een plaats kreeg in de Hervormde Kerk 'De Morgenster', vervolgens in het Gemeentemuseum, en tenslotte, in 1973, in de Grote Kerk.¹⁰¹³ In laatstgenoemd jaar werd het register Flageolet 1' vervangen door een Mixtuur II-III.¹⁰¹⁴ Het instrument heeft in de Grote Kerk jarenlang in de Van Assendelftkapel gestaan, maar bevindt zich thans in het koor. Het werd in 2005 gerestaureerd door orgelmaker Henk van Eeken te Herwijnen. De huidige dispositie luidt:¹⁰¹⁵

1. Prestant D	8'	4. Quintfluit B/D ¹⁰¹⁶	3'	7. Terts D	1 3/5'
2. Holpijp	8'	5. Octaaf D ¹⁰¹⁷	2'	8. Mixtuur II-III ¹⁰¹⁸	
3. Fluit B/D	4'	6. Gemshoorn	2'		

Manuaalomvang: C-c³.¹⁰¹⁹ Toonhoogte: a¹ = 440 Hz. Temperatuur: evenredig zwevend. Winddruk: 59 mm.

Gierveld geeft de volgende gedetailleerde beschrijving van het instrument:¹⁰²⁰

Windvoorziening: originele magazijnbalg met meerdere vouwen; schepbalg met twee vouwen; trapper voor rechtervoet. Het eikehouten windkanaal bevindt zich aan de rechterkant; het ontsnapingsventiel in het bovenblad van de magazijnbalg wordt opengestoten door een verticaal gestelde stok, die onder aan de windlade bevestigd is.

Regeerwerk: het klavier heeft origineel beleg; het ivoor op de ondertoetsen is met lijm en met ivoren penntjes bevestigd. Dwarskerfjes ter versiering. De ivoren frontons zijn geprofileerd. Octaafbreedte 16,4 cm; zichtbare deel ondertoets 11,6 cm, boventoets 7,2 cm. Bakstukken als te Castricum en Oosterwijtwerd. Er is een wellenbord voor de onderste twee octaven. De speelventielen worden door trekking geopend; er zijn pulpetenzakjes aanwezig. Trekabstracten met stelmoeren. Ventielenkast met drie voorslagen (twee voor de discant).

Cancellenvolgorde: Ais-Fis-D-C-E-Gis-c-/d t/m e''''^[1021] chromatisch/-cis-A-F-Cis-Dis-G-“H”. De vorm en de plaats van de registerknoppen zijn als die van het orgel te Castricum; ook hier vierkante ijzeren registerwellen.

¹⁰¹² Datering volgens *HON 1726-1769*, p. 232. Gierveld 1977, dateert het orgel op ca. 1745 (p. 239) dan wel op ca. 1750 (bijchrift bij afb. 32). Ten tijde van Giervelds onderzoek stond het auteurschap van Christian Müller nog niet vast.

¹⁰¹³ *HON 1726-1763*, p. 232; website van de Grote Kerk te 's-Gravenhage: <http://www.grotekerkdenhaag.nl/index.cfm/grote-kerk-den-haag/de-grote-kerk/rijksmonument/bezienswaardigheden> (geraadpleegd op 4 aug. 2014).

¹⁰¹⁴ *HON 1726-1763*, p. 232.

¹⁰¹⁵ *HON 1726-1763*, p. 232.

¹⁰¹⁶ Gierveld 1977, p. 239, vermeldt het register als Roerquint 3', zonder halvering.

¹⁰¹⁷ Gierveld 1977, pp. 239-240, vermeldt de Octaaf 2' als volledig register.

¹⁰¹⁸ Gierveld 1977, p. 239, vermeldt een Mixtuur II-IV.

¹⁰¹⁹ Gierveld 1977, p. 239, vermeldt abusievelijk een klavieromvang van C-e³.

¹⁰²⁰ Gierveld 1977, pp. 239-240.

¹⁰²¹ Bedoeld moet zijn c³.

Afb. 20. 's-Gravenhage – Grote of St.-Jacobskerk. Kabinetorgel (ca. 1755). Foto: Janco Schout.

Pijpwerk: de opstelling van het pijpwerk op de lade van achteren naar voren:

bas		discant	
Holpijp	8'	de grootste pijpen langs de hele achterwand	
		Prestant	8'
		Holpijp	8'
Fluit	4'	Fluit	4'
Roerquint	3'	Roerquint	3'
Gemshoorn	2'	Gemshoorn	2'
Octaaf	2'	Octaaf	2'
		Terts	1 $\frac{3}{5}$ '
Mixtuur (nieuw)		Mixtuur (nieuw)	

Kenmerkend is weer de afwezigheid van een Prestant 4', evenals de aanwezigheid van twee 2' registers.

De Holpijp 8' is van eikehout; alleen het hoogste octaaf is van metaal gedekt. De Fluit 4' discant heeft afneembare hoeden met roeren (8 pijpen) en verder vaste roeren: "flessen". De grootste pijpen zijn van eikehout en staan langs de zijwanden van de bovenkast. De pijpen van de Quint 3' zijn van metaal en hebben roeren. De Gemshoorn heeft open, conisch, metalen pijpen. De Octaaf 2' heeft de volgende

doorsneden: C Ø 45,2 mm; c Ø 26,8 mm; c' Ø 15,9 mm; c'' Ø 9,5 mm en c''' Ø 6,3 mm (doorsneden zijn aanvankelijk iets nauwer dan van de Octaaf 2' te Castricum.

Meubel: het met wortelnoten belegde eiken meubel heeft bolvormige voorpoten. De onderkast heeft twee deurtjes; op de deuren van onder- en bovenkast reliëflijtjes in Lodewijk XIV-stijl. De hoekstijlen van de onderkast zijn gegolfd; de overgang tussen onder- en bovenkast is ook vloeiend. Het kabinet heeft een gebogen kap. De vleugeldeuren zijn aan de binnenkant glad, zonder panelen. De toegang tot de ventielenkast en het wellenbord is op dezelfde wijze geconstrueerd als bij de hierboven besproken orgels.

Het front kan men in zijn geheel uit het kabinet nemen; het bestaat grotendeels uit lofwerk in vroege Rococo. De 13 loze, enggemensureerde frontpijpen (met spitse, vergulde labia) bevinden zich, in één veld, in het centrum van het dominerende lofwerk. Het klavier wordt aan het oog onttrokken door een schuingestelde afdekplank. De maten van het meubel komen overeen met die van het kabinetorgel te Castricum. Het orgel heeft een krachtige, fraaie klank.

Het orgel bevindt zich nog in vrijwel oorspronkelijke toestand. Slechts de Mixtuur is nieuw.¹⁰²²

7.17 Beverwijk

In 1756 voltooide Christian Müller in de Grote Kerk te Beverwijk een nieuw orgel met tweeëntwintig registers op twee manualen en vrij pedaal. Het orgel was een geschenk van de uit een Amsterdams regentengeslacht gesproten Anna Elisabeth Geelvinck.¹⁰²³ Reeds in oktober 1754 was in de vroedschapsvergaderingen en de vergaderingen van de kerkenraad de bouw van een orgel ter sprake gekomen; de aanbesteding volgde in 1755.¹⁰²⁴ Een contract is tot op heden niet gevonden, maar dankzij een uitvoerig bericht in de *Nederlandsche Jaerboeken* van 1756 zijn we over de oorspronkelijke dispositie, alsmede over de aanleiding tot de bouw en de feestelijke ingebruikneming goed ingelicht. Het belang van het bericht rechtvaardigt een uitvoerig citaat:¹⁰²⁵

Dees Edel Welgeboren Vrouw [=Anna Elisabeth Geelvinck], overdenkende dat het zingen der Psalmen, in plaetse van ter stichting te dienen, waer toe het in de Godsdienstige Vergaderingen is ingevoerd, veelal uit onbedrevenheid in de Zangkunde en door het schreeuwen van zommigen in de Gemeente, tot hinder van vele anderen strekt, vond zich aengenoopt, om, zoo veel het van haer afhing, dit gebrek te hulpe te komen. Zy bood ten dien einde den Ed. Achtb. Heeren Burgemeesteren en Vroedschappen dezer Stede aen, om, ten haren koste, in de Kerke alhier een Orgel te plaetsen; welk aenbod met dankbaerheid aengenomen werd. Hare Ed. Welgeb. verkoos hierop, tot het in orde brengen van dit Kunststuk in de Speelkunde, den beroemden Orgelmaker *Christiaen Muller*, wonende te Amsteldam, die door verscheide Werken van dien aerd, en onder anderen door het Orgel in de St. Bavo's of Groote Kerke te Haerlem,

¹⁰²² HON 1726-1769, p. 232.

¹⁰²³ Anna Elisabeth Geelvinck (1702-1757) was een dochter van Lieve Geelvinck en Agatha Theodora van Bambeek. Lieve Geelvinck was op 27 juni 1724 als burgemeester van Amsterdam medeopdrachtgever geweest voor de bouw van een nieuw groot orgel in de Oude Kerk door Christian Vater. Anna Elisabeth verkeerde gedurende heel haar leven in zeer welgestelde kringen en bewoonde enkele kapitale panden aan de Amsterdamse Herengracht. De schenking van het orgel te Beverwijk was niet haar enige liefdadige actie. In dezelfde tijd vermaakte zij bij legaat f 10.000,- aan het Corvershof te Amsterdam, een hofje voor bejaarde echtparen. Door haar schenking konden daar op de korenzolder drie woningen worden toegevoegd. Overigens waren beide schenkingen voor haar slechts kleinigheden. Haar totale nalatenschap bedroeg in 1757 f 1.152.000,-. (M. Hell, *Geelvinck, Anna Elisabeth*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Geelvinck> [geraadpleegd op 13 jan. 2014].)

¹⁰²⁴ C. Kee, 'Rond een Müllerorgel', *Het Orgel* 32 (april 1935), pp. 52-54, hier p. 52.

¹⁰²⁵ *Nederlandsche Jaerboeken* 10-2 (1756), pp. 649-658, hier pp. 649-653. Uit het citaat is de dispositie weggelaten, daar deze overeenkomt met de huidige, welke verderop in deze paragraaf is te vinden.

welk te regt als een meesterstuk word gehouden, vermaerd is geworden; gelyk het uitvoeren van het voornoemde Kunstwerk alhier, hem insgelyks eenen roemruchtigen naem belooft. [Volgt een opsomming der registers.] Dit Orgel is wyders van verscheide zeer nette en fraeie Bysieraden, op de Zang- en Speelkunde toepasselyk, voorzien; en voert dit Opschrift:

D. O. M.
S.
LIBERALITATE. SINGULARI.
ERGA. OPPIDUM. BEVEROVICENSE.
ORGANA. HÆC. HYMNIS. SACRIS. MODUM.
PREBENTIA.
ANNA. ELIZABETHA. GEELVINCK.
AB. HOGELANDE.
VIDUA. VIRI. AMPLISSIMI.
JOHANNIS. LUCÆ. PELS.
HOGELANDIÆ. TOPARCHÆ. JUDICUM. AMSTE-
LODAMENSIIUM. QUONDAM. PRÆSIDIS.
DE. SUO. D. D. ET P. C.
CICIDCCLVI.

Dat is; *Den Al-Goeden en Al-Grooten God toegewyd. Door eene byzondere Milddadigheid voor de Stede Beverwyk, heeft ANNA ELIZABETH GEELVINCK, Vrouwe van Hoogelande, Weduwe van den Edelen Achtbaren Heere JAN LUCAS PELS, Heere van Hoogelande, wel eer voorzittend Schepen te Amsteldam, dit Orgel, dat den Toon zet op de Gewyde Lofzangen, uit hare bezittinge, gegeven, toegeëigent en doen stellen in 't jaer 1756.* Dit Sieraed der Kerke van de Stede Beverwyk was, op den 6 dezer Hooimaend [=juli¹⁰²⁶], den bestemden tyd, volgens het bestek, voltooid, en werd, in alle zyne deelen, proefhoudende en voldoende bevonden; waer van aen de Vrouwe van Hoogelande een Getuigschrift gegeven werd door *Henricus Radeker*, Orgelist der Grootte Kerke te Haerlem, die, als Gemagtigde der voornoemde Vrouwe het zelve naeuwkeurig had onderzocht. Hier op werd dit Orgel ten gemelden dage aenvaerd. En om aen den aenvang van het gebruik dezès Kunstwerks geen plegtigheid te laten ontbreken, werd, des anderen daegs, den 7 dezer Hooimaend, op het zelve een keurlyk Kunstmuziek aengelegd; waer toe de Kunstenaer Muller den bovengemelden Orgelist Radeker en de Leden van een wekelyksch Concert te Alkmaer verzocht, waer van de meesten aen zyne begeerte voldeden. Dit Gezelschap werd op dien dag, des middags, ten koste van de Vrouwe van Hoogelande, in het Heeren Logement alhier, vergast. Na het eindigen van den Maelyd begaf het zich naer de Kerke en op het Orgel, wanneer vele Heeren, Vrouwen en Juffers van den eersten rang, wier prachtige Lusthoven deze Landstreek versieren, met een groot getal der braefste Burgeren en Ingezetenen dezer Stede, door de kleine Deur, in de Kerk gelaten werden, terwyl twee Dienaers van den Heere Hoogschout den grooten toeloop der verdere menigte tegenhielden. Tusschen drie en half vier uren kwam de Vrouw van Hoogelande met hare aenzienlyke Namaegschap mede ter Kerke, en toen werden de groote Deuren geopend. De Orgelist Radeker begon den aenhef van het Muziek op het nieuwe Orgel, was hier mede een half uur bezig, en volvoerde zyn oogmerk met ongemeene toejuichinge. Toen liet zich ook ander Speeltuig van Bas, Violen, Waldhoornen, Trompetten, Keteltrommen en een Dwarsfluit hooren, het zy by beurten of onder een vermengd met het Orgel; ook streeelde Juffrouw *Berkhout*, van Alkmaer, met hare bevallige stemme het oor der zaemgevloeyde menigte. Alles gaf den Toehooreren geen gering genoeg. Na verloop van een uur zwegen alle Speeluygen, behalven het Orgel, dat, tot een besluit van dit Kunstmuziek, door de bevallige hand van den Orgelist Radeker, nog een vierendeel uurs gaende gehouden werd. In de Kerk had deze plegtigheid toen een einde.

¹⁰²⁶ In een oud exemplaar van de *Dispositiën* van Hess (1774) noteerde een anonieme 18^e-eeuwse auteur, mogelijk Johannes Radeker (de eerste vaste bespeler van het orgel), dat het orgel werd gekeurd op 5 juni 1756. (Fock 1960, p. 61.)

Afb. 21. Beverwijk - Grote Kerk, 1756. De foto dateert van 1952, dus van vóór de kerkrestauratie 1976-'82, waarbij een zware trek balk werd aangebracht die het zicht op het orgel danig verstoort. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

In de avond musiceerden de musici op *Scheybeek*, de buitenplaats van Anna Elisabeth Geelvinck, waarna zij in het *Heerenlogement* de maaltijd gebruikten, hun door de vrouwe van Hoogelande aangeboden. Op 11 juli 1756 werd het orgel voor het eerst tijdens de kerkdienst bespeeld, door Johannes Radeker, zoon van Henricus Radeker, die na een sollicitatieprocedure tot organist was benoemd.¹⁰²⁷

Over de Vox Humana 8' van het bovenwerk doet een fantastisch verhaal de ronde, een verhaal overigens waarvan het waarheidsgehalte moeilijk kan worden gepeild. Toen Müller het register geïntoneerd had, zou het uitzonderlijk fraai zijn geworden en in de kerk wonderschoon hebben geklonken. Omdat het gelijknamige register in zijn Haarlemse orgel minder goed zou zijn uitgevallen, zou Müller de Vox Humana van Beverwijk op een zekere nacht hebben verwijderd en omgewisseld met die van Haarlem, zodat zijn beroemdste orgel de mooiste Vox Humana zou hebben.¹⁰²⁸

Op 1 juli 1759 werd met 'Christiaan Muller en Zoon' een contract afgesloten inzake het onderhoud van het orgel voor een bedrag van f 30,- per jaar.¹⁰²⁹ Omvangrijke werkzaamheden hoefden niet te worden uitgevoerd.

¹⁰²⁷ *Nederlandsche Jaerboeken* 10-2 (1756), pp. 656-657.

¹⁰²⁸ C. Kee, *op. cit.*, p. 53.

¹⁰²⁹ Jongepier 1984, p. 494. *Jubileumboekje Müller-orgel 1756-2006. Grote Kerk Beverwijk* (plaatselijke uitgave 2006), pp. 17-18.

Ofschoon het orgel van Beverwijk over het algemeen tot de best bewaarde Müller-orgels gerekend wordt, heeft ook dit orgel de tijd niet ongeschonden weten te trotseren, zoals moge blijken uit het volgende relaas der wederwaardigheden.¹⁰³⁰ Betrekkelijk kleinschalige herstelwerkzaamheden werden verricht door H.H. Hess in 1794. De laden en balgen werden waar nodig opnieuw beleerd en de frontpijpen schoongemaakt. De eerste dispositiewijziging had vermoedelijk plaats bij gelegenheid van een restauratie door A. Meere in 1846, waarbij het gehele orgel werd gedemonteerd. Vermoedelijk werd toen de Schalmey 8' vervangen door een Viola di Gamba 8'. De orgelmaker H. Knipscheer voerde in 1870 een reparatie uit en vernieuwde het pedaalklavier. Dit klavier werd in 1883 alweer vervangen door een nieuw van A.M. van Ingen. Deze orgelmaker herstelde ook de koppelingen en leverde nieuw ivoorbeleg op de manuaaltoetsen. De tongwerken werden hersteld, waarbij ook vernieuwingen aan bekens en kelen plaatshadden. Van Ingen was verantwoordelijk voor nog meer ingrepen in het historische bestand: in 1896 verving hij de vier spaanbalgen van Müller door een magazijnbalg, en in 1902 verwijderde hij Müllers Gemshoorn 4' ten gunste van een Fluit 4'. Tevens verving hij zijn eigen pedaalklavier uit 1883 door een nieuw exemplaar. In 1937 werd een restauratie uitgevoerd door H.W. Flentrop, waarbij men meende de originele aanleg op onderdelen te moeten 'verbeteren', maar waarbij men tegelijkertijd enig historisch besef aan de dag legde. De windvoorziening onderging aanzienlijke wijzigingen: vele kanaaldelen werden vernieuwd, het bovenwerk werd van een aparte balg voorzien en enkele schokbalgen werden aangebracht. De oorspronkelijke lage toonhoogte werd met een halve toon verhoogd tot de normale toonhoogte door inkorting van het pijpwerk. De tongen van alle tongwerken werden vernieuwd. De Fluit 4' uit 1902, die in de plaats was gekomen van een Gemshoorn 4', werd weer vervangen door een Gemshoorn 4', vervaardigd naar mensuren van het overeenkomstige register in het Müller-orgel van Haarlem.¹⁰³¹ Aan de speelmechanieken werden wijzigingen aangebracht. Nieuwe manualen werden vervaardigd in Müllerstijl, en opnieuw werd een nieuw pedaalklavier gemaakt. Vanwege de oorlogsomstandigheden werden in 1943 door H.W. Flentrop belangrijke onderdelen uit voorzorg uit het orgel verwijderd en opgeslagen in Oostzaan. In 1945 werden de onderdelen herplaatst.¹⁰³²

Bij de restauratie door Flentrop Orgelbouw in 1982-'83 werd het orgel zo veel mogelijk teruggebracht in zijn oorspronkelijke staat. De magazijnbalg werd vervangen door twee oude spaanbalgen. De aanleg en maatvoering van de kanalisatie kon na onderzoek worden gereconstrueerd. Een nieuwe opvallende tremulant werd gemaakt, welke werkt op het hele orgel. Windladen en mechanieken werden hersteld. De manualen van 1937 werden gehandhaafd, maar werden voorzien van nieuw toetsbeleg; het pedaalklavier van 1883 werd herplaatst. De koppelingen werden vernieuwd. De dispositie van 1756 werd hersteld door de Viola di Gamba uit 1846(?) te vervangen door een Schalmey 8'. Van dit register bleken nog vier bekens te bestaan; de rest werd nieuw vervaardigd naar voorbeeld van het gelijknamige register op het bovenwerk van het orgel van de Grote Kerk te Haarlem. Het overige pijpwerk werd op de originele plaats gezet en hersteld. De oorspronkelijke toonhoogte werd hersteld door verlenging van de pijpen. De Gemshoorn 4' uit 1937 bleef gehandhaafd en werd een halve toon verschoven. De in de loop der tijd verdwenen dubbelkoren van de Prestant 8', Superoctaaf 2' en het tertsdubbelkoor van de Sexquialter werden bijgemaakt. De bedoeling was om bij de Quint 3' evenzo te werk te gaan, maar omdat tijdens de restauratie tientallen pijpen van dit register door diefstal zijn verdwenen, moest vrijwel het gehele register nieuw worden gemaakt. De dispositie, zoals gezegd sinds de restauratie weer identiek aan die van 1756, luidt:¹⁰³³

¹⁰³⁰ Alle gegevens betreffende de lotgevallen van het orgel tussen 1794 en 1983 zijn ontleend aan Jongepier 1984, pp. 495-498, tenzij anders vermeld.

¹⁰³¹ Brandenburg 1983, p. 138.

¹⁰³² *Jubileumboekje Müller-orgel 1756-2006. Grote Kerk Beverwijk* (plaatselijke uitgave 2006), pp. 24-27.

¹⁰³³ Beschrijving van het pijpwerk gebaseerd op Jongepier 1984, pp. 498-499, tenzij anders vermeld.

- en koppen van hout; enige trechtervormige bekers met half openstaande, opgesoldeerde deksels.¹⁰³⁹
8. Vox Humana 8' Eiken stevels, vermoedelijk Van Ingen (1883), linden koppen Müller, kelen en tongen Flentrop (1983), bekers van Müller in de vorm van een dubbelkegel op cilindrische voet, met daarop een cilindrisch opzetstuk met half openstaand, opgesoldeerd dekseltje.

Pedaal: laden Müller, C-c¹.

1. Prestant 8' Müller. C en Cs binnen, achter de zijtorens, D-Gs in het front in de zijtorens, A-ds⁰ vervoerd op de lade, e⁰-c¹ in het front in de buitenste, onderste tussenvelden.
2. Bourdon 16' Müller. Eiken, vrij enge mensuur; grootste pijpen vervoerd tegen de zijwanden van de kast; fraai uitgevoerde grepen aan de stoppen.
3. Octaaf 4' Müller.
4. Woudfluit 2' Müller. Cilindrisch, open;¹⁰⁴⁰ smalle labia.
5. Fagot 16' Stevels Müller, van hout, met band van perkament waarop de toonnamen zijn aangebracht, op C staat 'Fagot'; koppen en kelen Müller, tongen en bekers Flentrop (1983).
6. Trompet 8' Stevels Müller, van hout, met band van perkament waarop de toonnamen zijn aangebracht, op C staat 'Trompet Pedaal'; koppen en kelen Müller, tongen en bekers Flentrop (1983).

Koppeling Hoofdmanuaal-Bovenwerk B/D, Flentrop (1983); koppeling Pedaal-Hoofdmanuaal, Flentrop (1983).

Tremulant (opliggend), werkend op het gehele orgel, Flentrop (1983).

Oorspronkelijk bezat het orgel drie afsluitingen en een ventiel; deze zijn niet gereconstrueerd.

Twee (historische) spaanbalgen. (Oorspronkelijk vier spaanbalgen.)

Toonhoogte: a¹ = 415 Hz.¹⁰⁴¹

Temperatuur: Kirnberger.

Winddruk: 78 mm.

Het front van het orgel te Beverwijk is een variatie op dat van het orgel van de Lutherse Kerk te Rotterdam (1748-'49). In Rotterdam was het orgel in de balustrade ingebouwd; de klaviatuur was aan de achterzijde gepositioneerd. Het orgel van Beverwijk daarentegen, is voorzien van een onderkast, waarin – aan de voorzijde – de klaviatuur is aangebracht. De orgelkast is vervaardigd van grenenhout.¹⁰⁴² Ondanks de geringe diepte (inwendig slechts 90 cm¹⁰⁴³) zijn binnen de kast stemvloeren aangelegd voor alle werken.¹⁰⁴⁴

Brandenburg vermoedt dat het orgel in oorsprong is ontworpen als een tweeklaviers instrument met aangehangen pedaal, en dat pas in een later stadium is besloten een zelfstandig pedaal toe te voegen. Hij beargumenteert dit door te wijzen op het feit dat de kast geen uiterlijke kenmerken van een zelfstandig pedaal vertoont, en dat het pijpwerk van het pedaal wel een zeer krappe plaats heeft gekregen, waardoor ook het windkanaal een ongebruikelijke vorm heeft gekregen.¹⁰⁴⁵ Dit vermoeden

¹⁰³⁹ Op het moment dat de Schalmey van het Bavo-orgel gekopieerd werd, verkeerde men in de veronderstelling dat de deksels origineel waren. Pas later is men tot het inzicht gekomen dat het toevoegingen waren van Witte. In Haarlem zijn de deksels inmiddels weer verwijderd. (Elshout & Taylor 2014, p. 131.)

¹⁰⁴⁰ Bolt 1970, p. 22.

¹⁰⁴¹ HON 1726-1769, p. 238.

¹⁰⁴² Jongepier 1984, p. 495.

¹⁰⁴³ D. Bakker, *Een nieuw orgel voor de Oud Gereformeerde Gemeente te Ede* (Piershil 1999), p. 28, noot 12.

¹⁰⁴⁴ Jongepier 1984, p. 498.

¹⁰⁴⁵ Brandenburg 1983, p. 137.

is beslist niet ongegrond. Het Müller-front in de Lutherse Kerk te Rotterdam – waarmee dat van Beverwijk zo'n grote gelijkenis vertoont – was ook ontworpen voor een orgel zonder zelfstandig pedaal. (Weliswaar zou dat orgel uiteindelijk drie pedaalregisters krijgen, maar dat waren transmissies van hoofdwerkregisters.) Voor het pijpwerk van het pedaal is in Beverwijk zo weinig ruimte, dat bij de restauratie van 1982-'83, toen de niet-originele bekera van de tongwerken moesten worden vervangen, in het geval van de Fagot 16' alleen voor ¼ bekerlengte een logische plaats zou kunnen worden gevonden. Omtrent de originele bekerlengte en aanleg kon geen enkele duidelijkheid worden verkregen. Bij de restauratie is gekozen voor een in hoofdzaak halve bekerlengte, welke slechts met verkroppingen van allerlei aard kon worden gerealiseerd.¹⁰⁴⁶ Minder ideaal is ook de plaatsing van de pedaalregisters gehinderd wordt door de hoge massieve balustrade.¹⁰⁴⁷ Overigens is de pedaaldispositie grotendeels gelijk aan die van het orgel in de Waalse Kerk te Amsterdam. Het enige verschil is dat het laatstgenoemde instrument nog beschikt over een Roerquint 6', een register dat Müller overnam uit het oude orgel van Nicolaas Langlez.

Van het labiaalpijpwerk bezitten de prestanten en open fluiten spits ingekraste labia, de gedekten rond ingekraste labia.¹⁰⁴⁸ De frontpijpen zijn zeer dun van wand.¹⁰⁴⁹ De frontindeling is als volgt (aantallen pijpen per toren of veld, met hun functie):¹⁰⁵⁰

	9			9		
	(loos)			(loos)		
			7			
			(II 16')			
	9	9		9	9	
	(loos)	(II 16')		(II 16')	(loos)	
7	6	6	7	6	6	7
(I 8'/Ped. 8')	(Ped. 8')	(I 8')	(I 8')	(I 8')	(Ped. 8')	(I 8'/Ped. 8')
linkerzijtoren	tussenvelden	middentoren	tussenvelden	rechterzijtoren		

Het hoofdwerk bezit C- en Cis-laden, met de bas in het midden piramidaal opgesteld, de tenor aan de uiteinden eveneens piramidaal, en daartussen de discant, in hele tonen aflopend. Het bovenwerk bezit een enkele lade, waarop het pijpwerk piramidaal staat opgesteld. Het pedaal bezit C- en Cis-laden, met het pijpwerk van het groot octaaf in piramidale opstelling volgens de indeling van de zijtorens, en het klein octaaf in hele tonen aflopend. De indeling van de C-lade is: Fs E D C Gs B c⁰ d⁰ e⁰ fs⁰ gs⁰ b⁰ c⁰, die van de Cis-lade: h⁰ a⁰ g⁰ f⁰ ds⁰ cs⁰ H A Cs Ds F G. De bereikbaarheid van het pijpwerk van het hoofdwerk wordt bemoeilijkt doordat het wellenbord en de registermechaniek van het bovenwerk achter het hoofdwerk langs lopen.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁶ Jongepier 1984, p. 497.

¹⁰⁴⁷ Bolt 1970, p. 21.

¹⁰⁴⁸ Jongepier 1984, p. 498.

¹⁰⁴⁹ Het licht van een lantaarn, die bij de restauratie in de pijpen werd neergelaten, zou op poreuze plekken door het metaal hebben kunnen schijnen. Bij de restauratie door Flentrop in 1982-'83 zijn de zeer dunne en lekke frontpijpen extra verstevigd en gerepareerd. (Brandenburg 1983, pp. 137-138.)

¹⁰⁵⁰ Jongepier 1984, p. 498.

¹⁰⁵¹ Jongepier 1984, p. 498.

De klaviatuur bevindt zich midden voor het instrument. De registerknoppen zijn ter weerszijden van de manualen aangebracht, in horizontale rijen geordend. De bovenste rij is voor het hoofdmanuaal, de middelste voor het bovenwerk, en de onderste voor het pedaal, de pedaalkoppeling en de tremulant. De beide knoppen voor de gehalveerde manuaalkoppeling bevinden zich in de zijstijlen naast de klavieren.¹⁰⁵² Boven de klavieren is de volgende tekst aangebracht:

ARTE.ET.LABORE.
CHRISTIANI.MULLER.
HIC.AD.SVM.
CICICCLVI.
ET
DIE.XI.IVLI. MDCCLVI
A.
IOHANNE.RADEKER.
PRIMA.VICE.SACRIS.PUBLICIS.ADHIBITVM.

Broekhuizen liet zich in het midden van de 19^e eeuw bijzonder gunstig over het orgel uit: “Het is een uitmuntend werk zoo in bouwwoorden als in geluid, krachtig en toch lieflijk. Het geheel verraad de meesterhand zijns makers.”¹⁰⁵³

7.18 Alkmaar – Waagtoren

In de Waagtoren te Alkmaar bevindt zich een klein, automatisch spelend orgeltje, dat verbonden is met het torenuurwerk, en dat op gezette tijden tot klinken wordt gebracht terwijl mechanische ruitertjes uit de toren tevoorschijn komen en een steekspel spelen. Het oude windlaatje dateert van de late 16^e of vroege 17^e eeuw, en biedt plaats aan twee reeksen van negen pijpen: negen tongwerkpijpen (Trompet 8') en negen stempijpen (Fluit 4'). De toonomvang ligt tussen es¹ en f².¹⁰⁵⁴ Christian en Pieter Müller ontvingen in 1759 f 10:10:- “voor het repareren van het orgel en blaasbalgen van de trompetter op de Waag”.¹⁰⁵⁵ De balg en het pijpwerk zijn thans niet meer origineel. Het instrumentje werd in 2000 gerestaureerd door Flentrop Orgelbouw te Zaandam.

7.19 Amsterdam – De kerk in het Rooms-Katholiek Maagdenhuis

De kleine kerkruimte van het voormalige Rooms-Katholieke Maagdenhuis aan het Spui, “een Huis-Kapel op den bovencamer in het voorsz weeshuys”, bezat reeds in het eerste kwart van de 18^e eeuw

¹⁰⁵² Jongepier 1984, pp. 498-499.

¹⁰⁵³ Broekhuizen ca. 1850-1862, B 1 (I-125).

¹⁰⁵⁴ De technische gegevens omtrent dit instrumentje zijn ontleend aan twee on-line bronnen: F. van Wijk, ‘Beschrijving van het Ruitorgel in de Waagtoren’ (2000), <http://www.schnitger.nl/index.php?id=273>; en een summier beschrijving op de website van Flentrop Orgelbouw te Zaandam: http://www.flentrop.nl/restauratie/alkmaa_waag.html. (Beide bronnen voor het laatst geraadpleegd op 2 juni 2014.) De gegevens in de twee bronnen komen niet altijd met elkaar overeen. Volgens Van Wijk is het stemregister geen Fluit 4' maar een Gedekt 8'.

¹⁰⁵⁵ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 497, fol. 55r. In 1769 werd aan Detlef Onderhorst f 52:10:- uitbetaald voor “verd: arb: loon en materialen aan 't omstaande werk op de Waagh”. (Idem, inv.nr. 507, fol. 8v.)

een orgeltje.¹⁰⁵⁶ Over bouwer en makelij ontbreekt ieder gegeven. In 1726 benoemde het stadsbestuur de Jansenist Henricus de Haan tot pastoor van de kerk, hetgeen tot zo'n ongenoegen leidde bij de kerkgangers dat zij uit protest het orgeltje en ander meubilair vernielden. Tijdens De Haans desondanks lange ambtsperiode (1726-'54) bezochten de weeskinderen niet de kerk in hun eigen huis maar de kerk 'Het Duifje' in de Kerkstraat. Bij de aanstelling van een nieuwe pastoor in 1754 werd deze situatie teruggedraaid, en werd de kerkruimte, waaraan bijna dertig jaar lang niets was gedaan, opgeknapt, en het orgel gerepareerd. Vanaf 1760 werd het orgel onderhouden door Christian en Pieter Müller. Het kasboek vermeldt op 23 april van dat jaar een betaling van f 40,- "aan Chr. Müller en Soon voor het repareren van het orgel en vergulden extra onkosten", en voor het daaropvolgende jaar een uitgave van f 10,10, eveneens voor reparatie en 'vergulden'. In 1762 werd voor reparatie f 16,10 betaald aan "pieter müller Christiaansz.". Pieter Müller onderhield vervolgens het orgel tot en met 1780, in welk jaar hij werd opgevolgd door J.P. Hilgers. In 1788 voltooide Johannes Mitterreither in de kerk van het in 1783-'87 volledig nieuwgebouwde Maagdenhuis een orgel met twee manualen en aangehangen pedaal. Het oude orgel nam hij in.¹⁰⁵⁷

7.20 's-Gravenhage – Lutherse Kerk (correspondentie)

In november 1760 correspondeerde de kerkenraad der Lutherse Gemeente te 's-Gravenhage met 'Mr. Müller' en 'Mr. Smit' te Amsterdam betreffende de wederopbouw en vergroting van het bestaande orgel in het nog in aanbouw zijnde nieuwe lutherse kerkgebouw. We mogen aannemen dat met 'Mr. Müller' Christian Müller is bedoeld. Het oude orgel was in 1753 door oud-Müller-leerling J.H.H. Bätz verbouwd en in 1759 gedemonteerd. Bätz presenteerde in 1760 zelf ook plannen voor opbouw en uitbreiding. De publieke aanbesteding had niet tot gevolg dat een van de Amsterdamse orgelmakers de opdracht kreeg. Bätz zou in 1761-'62 in het nieuwe gebouw een fraai, drieklaviers orgel tot stand brengen, een orgel dat nog steeds bestaat.¹⁰⁵⁸

7.21 Alkmaar – Kapelkerk, oude en nieuwe orgel

De Kapelkerk was de tweede gereformeerde (hervormde) kerk van Alkmaar. Net als bij de orgels van de Grote Kerk was de zorg voor het orgel van de Kapelkerk een zaak van het stadsbestuur. De orgelgeschiedenissen van beide kerken hangen daardoor nauw met elkaar samen. Werkzaamheden in de ene kerk werden niet zelden direct gevolgd door werkzaamheden in de andere kerk, en door dezelfde bouwer uitgevoerd. Zo sloten de burgemeesters van Alkmaar op 29 mei 1725, nog ten tijde van de verbouwing van het grote orgel in de St.-Laurenkerk, een overeenkomst met Frans Caspar Schnitger betreffende de bouw van een nieuw orgel in de Kapelkerk.¹⁰⁵⁹ Dit zou het oude orgel vervangen, dat volgens Havingha in 1535 was gebouwd, en dat in 1542 was overgeplaatst vanuit de Grote Kerk, waar het boven de zuidingang in het koor had gehangen.¹⁰⁶⁰ De oude pijpen die 'suffisant'

¹⁰⁵⁶ R. Meischke, *Amsterdam. Het R. C. Maagdenhuis en het St. Elisabeth-gesticht* (Den Haag 1980), p. 21. Het citaat dateert van 1737, toen een belasting werd geheven op r.-k. kerkgebouwen. Alle gegevens in deze paragraaf ontleend aan Hof 1969, pp. 45-46, en Meischke, *op. cit.*, pp. 21, 28, 32-33, 132-133, tenzij anders aangegeven.

¹⁰⁵⁷ De tekst van het bestek is te vinden bij Meischke, *op. cit.*, pp. 132-133. Zie verder voor het Mitterreither-orgel: Broekhuysen ca. 1850-1862, pp. 87-88 (I-51, A 63), en Gierveld 1993, p. 85.

¹⁰⁵⁸ Oost 1977, pp. 292-293.

¹⁰⁵⁹ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

¹⁰⁶⁰ Havingha 1727, p. 116; Van Wijk 2005, p. 1.

waren, mocht Schnitger hergebruiken. Op 19 januari 1726 werd in een aanvullend contract vastgelegd dat het te bouwen instrument zou worden voorzien van vier extra stemmen, waaronder een Vox humana, die, opmerkelijk genoeg, door de burgemeesters zou worden geleverd.¹⁰⁶¹ Het nieuwe orgel met een manueel en aangehangen pedaal zou nu de volgende dispositie krijgen:

1. Prestant	8'	6. Speelfluit	4'	11. Scherp IV	
2. Quintadena	8'	7. Quinta	3'	12. Fagot	16'
3. Röhrfluyt	8'	8. Octav	2'	13. Trompet	8'
4. Principal	4'	9. Sifloit	1½'	14. Vox humana	8'
5. Röhrfluyt	4'	10. Sexquialter II			

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-d¹, tremulant, 3 blaasbalgen.

Uit het keuringsrapport van 8 november 1726 blijkt dat van het oude pijpwerk maar weinig opnieuw gebruikt is.¹⁰⁶²

Christian Müller onderhield het Schnitger-orgel vanaf 1752. In het contract dat werd opgesteld ten behoeve van het jaarlijks onderhoud van de drie stadsorgels is de bepaling opgenomen dat Müller voor het jaar 1752 *f* 20,- extra zou krijgen omdat het orgel van de Kapelkerk moest worden “herstelt, en verstemt”.¹⁰⁶³ Uit de thesauriersrekeningen blijkt dat Müller in dat jaar ook de frontpijpen opnieuw heeft gevoelied, waarvoor hij nog eens *f* 25,- ontving.¹⁰⁶⁴ Voor het overige bleef Müllers omgang met dit instrument beperkt tot regulier onderhoudswerk. Op 21 augustus 1760 legde een grote brand de Kapelkerk met vrijwel het gehele interieur in de as. Daarbij ging ook het Schnitger-orgel verloren.

De wederopbouw der kerk werd voortvarend ter hand genomen. In de vroedschapsvergadering van 30 augustus 1760 werd besloten “de Heeren Burgemeesteren te versoeken en te qualificeeren [...] omme de voorn: afgebrande kerk wederom te doen opbouwen, de noodige materialen te koopen, en ten dien einde (vermits de stads Cassa niet sufficient is) te negotieren soodanige somme van penningen als tot den opbouw noodig sal werden bevonden, mits de intrest niet excederende twee en een halve percento.”¹⁰⁶⁵ Op 4 december 1760 sloten de burgemeesters van Alkmaar een contract met

¹⁰⁶¹ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847. De bepalingen van beide contracten zijn bij Havingha gecombineerd. Zie Havingha 1727, pp. 141-144.

Mogelijk was de Vox humana die de burgemeesters zouden leveren de oude, uit 1685 stammende Vox humana van Duyschot van het bovenwerk van het grote orgel van de St.-Laurenskerk. Schnitger had dit register bij zijn renovatie van 1723-'25 laten staan, maar had ook boven bestek een nieuwe Vox humana gemaakt, en deze een plaats gegeven op het rugpositief. Het keuringsrapport d.d. 9 aug. 1725 maakt gewag van de vergelijking van beide registers: “Betreffende de oude vox humana, en die er nu bijgemaakt is, hebben examinatoren die beide stemmen tegen elkander gehoord en geëxamineerd, en oordeelen de nieuwe de beste te zijn.” (RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.) De huidige Vox humana van het bovenwerk is echter niet van Duyschot maar van Schnitger. Het lijkt er dus op dat het oordeel van de keurmeesters aanleiding heeft gegeven de oude Vox humana van het Bovenwerk alsnog te laten vernieuwen. (Jongepier 1987, pp. 80-81.) Uit de contractswijziging d.d. 19 jan. 1726 betreffende het nieuwe orgel van de Kapelkerk blijkt dat de burgemeesters op dat moment beschikten over een Vox humana, welke zij de orgelmaker ter hand zouden stellen. Wat is er waarschijnlijker dan dat dit de vrijgekomen en door de burgemeesters ingenomen Duyschot-Vox humana van het bovenwerk van het Laurens-orgel was? Men realiseer zich ook dat de in het oorspronkelijke contract d.d. 29 mei 1725 vastgelegde dispositie voor het Kapelkerk-orgel nog geen Vox humana bevatte.

¹⁰⁶² RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847. De tekst van het keuringsrapport is ook te vinden in Havingha 1727, pp. 145-146. Havingha dateert het rapport op 9 nov. 1726.

¹⁰⁶³ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

¹⁰⁶⁴ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 490, fol. 54rv.

¹⁰⁶⁵ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 59, fol. 89rv.

‘Christiaan Muller & Zoon Orgelmakers tot Amsterdam’ betreffende de bouw van een nieuw orgel met twee manualen en aangehangen pedaal, met de volgende dispositie:¹⁰⁶⁶

Onderclavier		Bovenclavier		Pedaal
1. Prestant Dd	8'	1. Prestant “voor de regter-		Aangehangen aan onder-
2. Bordon van hout	16'	hand dubbelde pijpen &		manuaal
3. Open fluijt	8'	linkerhand Quintadeen”	8'	
4. Roor quint	6'	2. Roorfluijt	8'	
5. Octaav	4'	3. Gemshoorn	4'	
6. Fluijt	4'	4. Quintfluijt	3'	
7. Super Octaav	2'	5. Nagthoorn	2'	
8. Sexquialter		6. Cornet D IV		
9. Mixtuur		7. Dulceaan	8'	
10. Trompet B/D	8'			

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-c¹. Manuaalkoppeling B/D. Afsluiting Onderclavier, Afsluiting Bovenclavier, Ventiel, Tremulant. Toonhoogte: operatoon, ‘omdat die t beste voor de kerkenzang is.’ Vier blaasbalgen ‘van een behoorlijke groote’. De kast en het snijwerk zullen door de burgemeesters worden geleverd “volgens de tekening, en ingevolge van dien gehouden zijn aen de bepaeling zoo van binnen als van buijten, beneffens een blaesbalgenhok en verder timmerwerk daer annex”.

De orgelmakers Müller zouden voor hun arbeid en het te leveren materiaal f 4.000,- ontvangen.

In september 1761 deed de zeer vermogende jonkvrouw Johanna Geertruijda le Chastelain het genereuze aanbod de stad f 5.000,- present te doen ten behoeve van de bouw van het nieuwe orgel, mits haar naam en wapen met een inscriptie op het orgel zouden worden aangebracht.¹⁰⁶⁷ De burgemeesters namen dit aanbod gaarne aan. Een paar maanden later moet de jonkvrouw ter ore zijn gekomen dat het ter beschikking gestelde bedrag niet voldoende zou zijn om de volledige bouwkosten te dekken. Onder de bestaande condities zou de te plaatsen inscriptie niet anders kunnen vermelden dan dat zij f 5.000,- had bijgedragen aan de bouw van het orgel. Zij zou echter liever hebben dat het te schenken bedrag onbepaald bleef, “om reeden dat zij van gedagten [was] geweest, die somme nog ’t eeniger tijd te vergrooten, selfs soo, dat zoude kunnen werden gesezt, dat dat orgel door haar geheel en al was præsent gedaen”.¹⁰⁶⁸ Zij verzocht de burgemeesters daarom de inscriptie geen bedrag te laten vermelden, en zij nam daarbij aan om na voltooiing van het orgel de met de bouw gepaard gaande kosten welke de reeds betaalde f 5.000,- zouden overschrijden aan de stad te zullen voldoen. Zij zou uiteindelijk f 8.000,- betalen,¹⁰⁶⁹ hoewel de totale kosten van het orgel f 9.578,15 bedroegen.¹⁰⁷⁰ Men realiseerde zich dat de kosten van het orgelmakerswerk (f 4.000,-) nog niet de helft uitmaakten van de totale kosten van het project. Ter herinnering aan de gulle schenkster werd boven de deur onder het orgel haar familiewapen en een cartouche met de volgende inscriptie aangebracht:

¹⁰⁶⁶ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847, contract met Müller d.d. 4 dec. 1760.

¹⁰⁶⁷ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 59, fol. 126r-127r, vroedschapsvergadering van 30 sept. 1761.

¹⁰⁶⁸ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 59, fol. 132rv, vroedschapsvergadering van 10 nov. 1761.

¹⁰⁶⁹ Van Wijk 2005, p. 8.

¹⁰⁷⁰ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847, ‘Notitie wegens de gehele kosten aangaande het orgel gemaakt in de Capelle kerk’.

Afb. 22. Alkmaar - Kapelkerk, 1762. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Ter duurzame eer van de Edel welgeboren
Jonkv^r. JOHANNA GEERTRUIDA LE CHASTELAIN
welke dit orgel edelmoedig bekostigd heeft
hebben Heeren Burgemeesteren dit dank
en gedenkteeken doen stellen ANNO MDCCLXII

In de dagen voorafgaande aan 4 november 1762 werd het orgel gekeurd door de organisten Winkel en Bootsman van respectievelijk de Grote Kerk en de Kapelkerk, en door organist Spruijt uit Hoorn.¹⁰⁷¹ Zij rapporteerden “dat het selve in allen deelen na den eijsch en volgens het bestecq was goed bevonden”. Aan de inwijding van de herbouwde Kapelkerk en het orgel herinnert het volgende opschrift aan de binnenzijde van de orgelkast: “Den 16 December 1762 is dit orgel voor de eerste maal onder de Godsdienst gebruykt en de nieuw gebouwde Kerk op den selvden dag ingewijd door Cornelius Stuurman oudste Leeraar”.¹⁰⁷²

¹⁰⁷¹ RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 138, fol. 144rv, vroedschapsvergadering van 4 nov. 1762. Uit de notulen blijkt dat organist Spruijt uit Hoorn zes dagen, namelijk van 30 okt. tot en met 4 nov. 1762, in de stad is geweest voor de keuring. Zijn kosten voor ‘verteering’ zouden door de stad worden betaald.

¹⁰⁷² Van Wijk 2005, p. 8.

Of het orgel werkelijk in alle opzichten conform het contract was vervaardigd, zoals de keurmeesters rapporteerden, is twijfelachtig. De opgaven van Hess (1774) en Strümphler (1784) bevatten afwijkingen van de door Müller geprojecteerde dispositie.¹⁰⁷³ Uit niets blijkt dat de dispositie tussen 1762 en 1774 is gewijzigd. Over een eventuele aanpassing van het contract is evenmin iets bekend. Hoe het ook zij, in ieder geval in 1774 en wellicht reeds bij oplevering week het orgel op de volgende twee punten af van het oorspronkelijke plan:

- 1) Het ondermanuaal bezat een Roerfluit 8' in plaats van een Open fluit 8'. Hess (1774) en Strümphler (1784) spreken allebei van een Roerfluit 8' op het hoofdmanuaal.
- 2) Het bovenmanuaal bezat een volledige Quintadeen 8' en een Prestant 8' discant (dubbelkorig) in plaats van een Quintadeen 8' bas/Prestant 8' discant (Dd). De opgave van Hess wordt wat betreft de Quintadeen bevestigd door het feit dat de thans nog bestaande Quintadeen 8' een volledig register is, dat ook (afgezien van de zes grootste pijpen) volledig van Müller is. Uit Hess' opgave blijkt niet dat de Prestant een discantregister was, maar dat moet het wel vanaf het begin geweest zijn.

Hess' opgave vermeldt verder een Holpijp 8' in plaats van een Roerfluit 8' op het bovenmanuaal, maar dit onderscheid betekent waarschijnlijk niet meer dan een verschil in naamgeving. Dat de halvering van de Trompet, de discantverdubbelingen van de Prestanten, en de nevenregisters in Hess' opgave niet voorkomen, mogen we ongetwijfeld als onvolledigheid aanmerken.

Uit latere bron blijkt dat Müller vanwege de beperkte ruimte tot een nogal ongebruikelijke situering van de vier spaanbalgen is gekomen. De balgen bevonden zich aan de achterzijde van het orgel in een balgkast boven de klaviatuur.¹⁰⁷⁴ De organist J.M. Otto schreef in 1881, vóór de verbouwing door Ypma, "dat het in den zomer voor den orgeltreder een alles behalve benijdenswaardig werk is om daar in die warme benauwde kast te staan treden".¹⁰⁷⁵ Hoewel de klimatologische omstandigheden voor de organist gunstiger zullen zijn geweest, moet het voor hem verre van ideaal zijn geweest om orgel te spelen terwijl boven zijn hoofd de balgentreder bezig was de balgen te bedienen.

Christian Müller overleed een paar maanden na de voltooiing van het orgel van de Kapelkerk. Pieter Müller zou tot en met 1779 het jaarlijks onderhoud verrichten. In het najaar van 1778 gaf Dirk Bootsman, sinds 1758 organist van de Kapelkerk, te kennen dat het orgel zeer vervuild was.¹⁰⁷⁶ Na de overwegingen van Pieter Müller te hebben gehoord, besloten de burgemeesters het orgel in het voorjaar van 1779 te laten schoonmaken, hetgeen ook geschiedde. Met de schoonmaak en reparatie was een bedrag van f 500,- gemoeid.¹⁰⁷⁷

Van 1 augustus tot en met 30 september 1784 werkte de Amsterdamse orgelmaker Johannes Strümphler aan het orgel. Strümphler leverde met zijn rekening een verslag in van verrichte werkzaamheden.¹⁰⁷⁸ Behalve dat hij het orgel uit elkaar nam teneinde het pijpwerk, de windvoorziening en het regeerwerk te reinigen en waar nodig te herstellen, bracht hij veranderingen aan in de dispositie. Hij verving de Roerfluit 8' van het ondermanuaal door een Baarpijp 8', en maakte

¹⁰⁷³ Hess 1774, p. 3; verslag van Strümphler, opgesteld na voltooidde werkzaamheden in 1784 (RAAm, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847).

¹⁰⁷⁴ Van Nieuwkoop 1993, p. 12.

¹⁰⁷⁵ RAAm, ANHG, Kerkvoogdij, inv.nr. 162, ongedateerd, doch hoogstwaarschijnlijk uit 1881 daterend schrijven van J.M. Otto, bedoeld als aanvulling op het door hem en J.H. Ezerman in mrt. 1881 ingediende rapport betreffende de toestand van het orgel.

¹⁰⁷⁶ RAAm, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 141, fol. 69v, memoriaal van de burgemeesters d.d. 6 okt. 1778.

¹⁰⁷⁷ RAAm, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 517, fol. 34r.

¹⁰⁷⁸ RAAm, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847.

– merkwaardigerwijs – het register Roerquint 6', "hetwelk van weinig gebruik waar", door middel van opschuiving en toevoeging van houten pijpen voor de tonen C-Fis tot een nieuwe Roerfluit 8'.¹⁰⁷⁹ Waarom de oorspronkelijke Roerfluit 8' van Müller in Strümphlers ogen niet voldeed, is niet bekend. Strümphler heeft volgens zijn verslag al het metalen pijpwerk "een boovenkants ronding gegeven" (had Pieter Müller hier misschien ook met de blote hand gestemd?), opnieuw geïntoneerd en een prompte aanspraak gegeven. Zo heeft hij de Bourdon 16', waarvan het "onderste octaaf heel swak en flauw aansprak, [...] meerder wind bijgebragt, en denzelven zijn behoorlijken eijsch gegeven, zoo dat dezelve nu door het geheele werk doordringent is." De Prestant 8' in het front, "van tin dog extra dun en swak", werd gerepareerd en waar nodig versterkt, voorts gepolijst, geïntoneerd en in orde gebracht. De werkzaamheden kostten f 538:18:-.

In de jaren 1824 en 1850 werd het orgel gerepareerd door respectievelijk Albertus van Gruisen uit Leeuwarden en Balthasar Jan Gabry Azn. uit Gouda.¹⁰⁸⁰ Volgens Broekhuizen verving Gabry de manuaalkoppeling door een nieuwe, die tijdens het spelen in- en uitgeschakeld kon worden.¹⁰⁸¹ Men mag aannemen dat de werkzaamheden van deze orgelmakers geen grote veranderingen in het klankbeeld teweeg hebben gebracht.

Ingrijpender was de verbouwing door Lodewijk Ypma te Alkmaar in 1881-'82.¹⁰⁸² Ypma verwijderde aan de achterkant van het orgel de oude klaviatuur en de vier oude spaanbalgen met de daaromheen getimmerde balgkast, maakte de orgelkast een meter dieper, en maakte vervolgens een nieuwe klaviatuur aan de linkerzijde en plaatste een magazijnbalg in de onderkast van het orgel. Het oude pedaalklavier met de bijbehorende mechaniek werd na reparatie hergebruikt. De windladen, die werden uitgebreid in samenhang met de tot f³ uitgebreide manuaalomvang, legde Ypma op nieuwe stellingen en verder naar achteren. Vanwege de verplaatsing van de klaviatuur moest vrijwel de gehele speel- en registermechaniek worden vernieuwd. De Cornet van het bovenwerk plaatste Ypma op een kantsleep op het hoofdwerk; op de vrijgekomen plaats op het bovenwerk kwam een Viola di Gamba vanaf c⁰. De grootste pijpen van de Bourdon 16', die tot dat moment liggend waren geplaatst op de vloer in het orgel, stelde Ypma staand op, op een nieuw laatje ter hoogte van de hoofdmanuaalladen. Hij breidde de Prestant 8' discant van het bovenwerk naar beneden uit tot c⁰. Hij stemde het orgel een halve toon hoger. Onderzoek aan het orgel zelf heeft uitgewezen dat Ypma ook de dubbelkoren van de Prestanten 8' liet vervallen, en het aantal koren van de Mixtuur reduceerde tot 2, 3 en 4.¹⁰⁸³ De Fluit 4' van het hoofdmanuaal heette vanaf dit moment Roerfluit 4'.¹⁰⁸⁴ Voor de uitbreiding cis³-f³ gebruikte Ypma enig vrijgekomen Müller-pijpwerk.¹⁰⁸⁵ Hoewel bij de verbouwing geen oude registers verloren zijn gegaan, is door het wegnemen van koren uit de Prestanten en de Mixtuur, het vernieuwen van de windvoorziening en het verdiepen van de orgelkast toch het klankbeeld van Müller aangetast.

Op een onbekend moment tussen 1882 en 1939 werd de Prestant 8' van het bovenmanuaal vervangen door een Salicionaal 8'. Dit blijkt uit de stukken met betrekking tot de restauratie in 1939-'40.¹⁰⁸⁶ Wie voor deze dispositiewijziging verantwoordelijk is, is niet bekend.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁷⁹ Jongepier 2005-1, p. 280.

¹⁰⁸⁰ Jongepier 2005-1, p. 281.

¹⁰⁸¹ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 46 (I-5, A 3).

¹⁰⁸² RAAM, ANHG, Kerkvoogdij, inv.nr. 162, contract met Ypma d.d. 18 juli 1881.

¹⁰⁸³ Jongepier 2005-1, p. 283. In de kort na Ypma's verbouwing gepubliceerde dispositieopgave van Van 't Kruijs staat dat de Mixtuur 2 en 3 sterk is (Van 't Kruijs 1885, p. 91), maar dit is volgens Jongepier, *loc. cit.*, onjuist.

¹⁰⁸⁴ Voor het eerst zo vermeld door Van 't Kruijs 1885, p. 91.

¹⁰⁸⁵ Vgl. Van Nieuwkoop 1993, pp. 16-19; Jongepier 2005-2, p. 3; Jongepier 2005-1, pp. 291-292.

¹⁰⁸⁶ RAAM, ANHG, Kerkvoogdij, inv.nr. 162.

¹⁰⁸⁷ Volgens Van Dijk & Van der Poel 2006, p. 8, was waarschijnlijk Ypma verantwoordelijk voor deze wijziging. Waarop de auteurs dit vermoeden baseren, wordt in het artikel niet vermeld.

In de jaren 1939-'40 werd het orgel gerestaureerd, technisch verbeterd en uitgebreid door H.W. Flentrop en diens zoon D.A. Flentrop te Zaandam. Men stelde zich ten doel het orgel 'op historische wijze' te herstellen, waartoe men zich genoodzaakt zag de dispositie te wijzigen.¹⁰⁸⁸ De dispositie die hierbij tot stand werd gebracht vertoonde inderdaad enkele kenmerken van de barokke orgelbouw, had echter met de stijl van Müller weinig te maken. Registers werden van plaats gewisseld, werden vervangen door andersoortige of door gelijknamige van moderne factuur. Hierbij gingen de beide tongwerken van Müller, alsmede de Baarpijp 8' van Strümphler, de Viola di Gamba 8' van Ypma en de Salicionaal 8' verloren. De roerfluiten 8' en 4' op beide manualen en de Quintadeen 8' kregen nieuwe hoeden. Flentrop breidde het orgel uit met een vrij pedaal met elektrische kegelladen met unit-systeem. Het oude pedaalklavier en het bijbehorende wellenbord, waarschijnlijk nog van Müller, werden vervangen. Mogelijk bezat het orgel tot dit moment zelfs nog de originele orgelbank van Müller.¹⁰⁸⁹ Na de kerkrestauratie in de jaren 1952-'57 verwisselde D.A. Flentrop weer enkele registers van manuaal.¹⁰⁹⁰

De huidige toestand van het orgel vindt zijn oorsprong in een restauratie door Flentrop Orgelbouw te Zaandam in de jaren 2002-'04. Het uitgangspunt voor de restauratie was een reconstructie van de situatie 1882, met enkele vrijheden vanuit Müller-perspectief.¹⁰⁹¹ Verdwenen Müller-pijpwerk werd opnieuw vervaardigd in Müller-factuur. De veranderingen van 1939-'40 werden vrijwel volledig ongedaan gemaakt. De huidige dispositie van het orgel luidt:¹⁰⁹²

Hoofdwerk (manuaal 1): laden Müller, C-c³; toegevoegde lade voor de tonen cis³-f³ Ypma; pijpwerk voor de tonen cis³-f³ meest Ypma of bijgezocht materiaal; tractuur Ypma.

1. Prestant	8'	Müller. C-fis ² in het front, dubbelkoor d ¹ -fis ² in het front maar niet aangesloten, ¹⁰⁹³ g ² -c ³ op de laden. Dubbelkoor d ¹ -c ³ op de laden, cis ³ -f ³ dubbel, Flentrop (2004).
2. Cornet D IV		Müller. Vanaf cis ³ gedeeltelijk Ypma, gedeeltelijk ouder pijpwerk, waaronder een paar ingekorte Müller-pijpjes. Op kantsleep; pijpwerk geplaatst op iets verhoogde banken. Samenstelling c ¹ : 4' 2 2/3' 2' 1 3/5'.
3. Bourdon	16'	Müller. C-h ¹ eiken, rest metaal.
4. Roerfluit	8'	C-Fis eiken, Strümphler; G-f ³ metaal, ¹⁰⁹⁴ Müller, door Strümphler opgeschoven pijpwerk van de oorspronkelijke Roerquint 6'. Op de pijp G staat: "Rohr Fleut 6 Voet". Hoeden en roeren Flentrop (1940/2004).
5. Octaaf	4'	Müller.
6. Roerquint	6'	Flentrop (2004).
7. Roerfluit	4'	Müller, vanaf c ² flespijpjes. Hoeden en roeren Flentrop (1940/2004).
8. Sexquialter II		Müller, in de aanvulling ook enig Müller-pijpwerk. Samenstelling: C 2 2/3' 1 3/5'.
9. Octaaf	2'	Müller.
10. Mixtuur III-VI		Müller, gecompleteerd door Flentrop (2004).

¹⁰⁸⁸ RAAM, ANHG, Kerkvoogdij, inv.nr. 162, schrijven van H.W. Flentrop d.d. 30 sept. 1939, bestek d.d. 7 okt. 1939.

¹⁰⁸⁹ Jongepier 2005-1, p. 287.

¹⁰⁹⁰ Jongepier 2005-1, p. 288.

¹⁰⁹¹ Jongepier 2005-1, p. 290.

¹⁰⁹² Beschrijving van het pijpwerk op basis van Jongepier 2005-1, pp. 292-293, en *passim*.

¹⁰⁹³ De frontpijpen die Ypma buiten gebruik had gesteld bezitten nog de oorspronkelijke steminrichting voor de toonhoogte van a¹ = 415 Hz, een halve toon lager dan de toonhoogte die Ypma aanbracht. Om geen historische referentie te vernietigen zijn deze pijpen niet opnieuw sprekend gemaakt. (Jongepier 2005-1, p. 291.)

¹⁰⁹⁴ Van Dijk & Van der Poel 2006, [p. 11].

		C			$1 \frac{1}{3}'$	$1'$	$\frac{2}{3}'$
		G		2'	$1 \frac{1}{3}'$	$1'$	
		c		$2 \frac{2}{3}'$	2'	$1 \frac{1}{3}'$	$1'$
		c ¹	4'	$2 \frac{2}{3}'$	2'	$1 \frac{1}{3}'$	$1'$
		c ²	4'	4'	$2 \frac{2}{3}'$	2'	$1 \frac{1}{3}'$
		(cis ³	4'	$2 \frac{2}{3}'$	2'	2')	
11. Trompet B/D	8'	Flentrop (2004).					
Bovenwerk (manuaal 2): lade Müller, C-c ³ ; toegevoegde lade voor de tonen cis ³ -f ³ Ypma; pijpwerk voor de tonen cis ³ -f ³ meest Ypma of bijgezoekt materiaal; tractuur Ypma.							
1. Prestant Dd	8'	Flentrop (2004). C-H spreekt niet; c-h ⁰ metaal, in Ypma-factuur; discant dubbel, in Müller-factuur.					
2. Holpijp	8'	C-H Flentrop (2004), c ⁰ -c ³ Müller. Hoeden en roeren Flentrop (1940/2004).					
3. Viola di Gamba	8'	C-H gecombineerd met Quintadeen 8', rest hoofdzakelijk L. van den Brink (1827). ¹⁰⁹⁵ Op deze sleep stond bij Müller de Cornet IV.					
4. Quintadeen	8'	C-Fis Flentrop (2004), G-c ³ Müller. Hoeden Flentrop (1940/2004).					
5. Gemshoorn	4'	Müller. Conisch.					
6. Nachthoorn	2'	Müller. Conisch.					
7. Quintfluit	3'	Müller. C-b ⁰ gedekt, h ⁰ -f ¹ gedekt met roeren, fis ¹ -c ³ flespijpen.					
8. Dulciaan	8'	Flentrop (2004).					

Pedaal: aangehangen aan hoofdwerk, C-d¹

Koppeling Hw-Bw.

Tremulant (Müller). De originele tremulant uit 1762 werd tijdens de laatste restauratie teruggevonden onder de galerijvloer.¹⁰⁹⁶

Windvoorziening: magazijnbalg (Ypma).

Toonhoogte: a¹ = 435 Hz. (Oorspronkelijk een halve toon onder normaal.)

Temperatuur: evenredig zwevend.

Winddruk: 76 mm.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ Register vrijgekomen bij de restauratie van het Garrels-orgel te Purmerend.

¹⁰⁹⁶ Jongepier 2005-1, p. 290.

¹⁰⁹⁷ Van Dijk & Van der Poel 2006, [p. 11].

8 ORGELS WAARVAN HET BOUWJAAR ONBEKEND IS

8.1 Inleiding

Van een aantal Müller-orgels kan niet meer worden vastgesteld wanneer zij zijn gebouwd. Het gaat om instrumenten die spoorloos zijn verdwenen, en van het bestaan waarvan we slechts afweten dankzij 19^e-eeuwse dispositieverzamelingen of advertenties in historische kranten. Ten tijde van het ontstaan van de relevante dispositieverzamelingen (Hess ca. 1815, en vooral Broekhuizen ca. 1850-1862) was het bouwjaar mogelijk al niet meer bekend. In krantenadvertenties, waarin vooral huisorgels te koop werden aangeboden, werd vrijwel nooit het bouwjaar vermeld. Vanwege het ontbreken van archivalia kunnen de meeste gegevens niet meer worden geverifieerd. Indien er reden is de toeschrijving aan Müller in twijfel te trekken wordt het orgel niet in dit maar in het volgende hoofdstuk behandeld.

8.2 Amsterdam – Rooms-Katholieke St.-Annakerk ('De Pool')

Het pakhuis annex woonhuis 'De Pool' aan de IJgracht (thans Prins Hendrikkade geheten), niet ver van de Schippersgracht, was sinds 1720 de vergaderplaats van een rooms-katholieke gemeente. Jan Wagenaar omschrijft 'De Pool' als "[e]ene der aanzienlykste Roomsche Kerken". Vóór 1720 was de gemeente bijeengekomen in een pand aan het Kattenburgerplein, en had mogelijk reeds hier beschikt over een orgel. In ieder geval blijkt uit een brief uit 1695 dat de destijds aan de statie verbonden pastoor Gerardus van Wijckersloot geld had weten te verkrijgen ter verbetering van de kerk, onder meer voor de plaatsing van een orgel.¹⁰⁹⁸ Of het orgel daadwerkelijk geplaatst is, en zo ja, of het in 1720 is meeverhuisd naar 'De Pool', is niet bekend. Het staat evenwel vast dat in de 18^e eeuw in 'De Pool' een orgel aanwezig was. Het was volgens Hess en Broekhuizen gebouwd door Christian Müller, en werd in 1800, toen een echtpaar de kerk een "groot en kostbaar" tweedehands orgel uit Brussel ten geschenke had gedaan, voor f 1.000,- verkocht aan pastoor W. Somveen van de aan St.-Dominicus gewijde statie 'De Drie Klaveren' aan de Achterstraat te Haarlem.¹⁰⁹⁹ Hier kwam het orgel te staan "tegenover het altaar op eene gaanderij, die boven den hoofdingang tegen den oostmuur of voorgevel [was] getimmerd".¹¹⁰⁰

Alle bekende beschrijvingen van het Müller-orgel dateren uit de tijd dat het stond opgesteld in Haarlem. De dispositie is te vinden bij Hess en bij Broekhuizen.¹¹⁰¹ Hun opgaven zijn grotendeels identiek, doch die van Broekhuizen is de volledigere, hetgeen impliceert dat deze, minstens ten dele, onafhankelijk van die van Hess tot stand is gekomen. De dispositie luidde volgens Broekhuizen:

¹⁰⁹⁸ A.J.M. den Teuling, inleiding op het archief van de Parochie van de Heilige Anna (de Pool), versie 24.1 – 12 okt. 2012, pp. 1, 4, geraadpleegd op 20 dec. 2012 via <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/printversie/434.nl.pdf>.

Wagenaar 1760-1767 II, p. 213.

¹⁰⁹⁹ Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 368-369 (II-136, H 12); *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 15 (Haarlem 1888), pp. 148-149; Gierveld 1993, p. 79; Hess ca. 1815, pp. 24-25 (Hess meldt, in tegenstelling tot Broekhuizen, niet dat het orgel afkomstig is uit 'De Pool' te Amsterdam); Hof 1969, pp. 18-19.

¹¹⁰⁰ Allan 1874-1888 III, p. 629.

¹¹⁰¹ Hess ca. 1815, pp. 24-25; Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 368 (II-136, H 12).

1. Prestant “van tin in het front”	8’	4. Octaaf	4’	8. Nazat D	3’
2. Roerfluit	8’	5. Fluit	4’	9. Mixtuur III-IV	
3. Viol di Gamba D	8’	6. Octaaf	2’	10. Cornet III	
		7. Quint B	3’		

Manuaal, aangehangen pedaal. Ventiel, twee blaasbalgen.

Het aantal koren van de Cornet bedroeg in werkelijkheid waarschijnlijk vier in plaats van drie. De orgelbouwer Balthasar Jan Gabry (1792-1853) heeft in diens exemplaar van het vervolg van Hess’ Dispositiën bij de Cornet ‘4 sterk’ bijgeschreven.¹¹⁰² Gabry was samen met zijn compagnon Johan Fredrik in der Maur sinds 1825 in de meeste Haarlemse kerken werkzaam.¹¹⁰³ Mogelijk hadden zij ook het orgel van ‘De Drie Klaveren’ in onderhoud. In dat geval moet Gabry het orgel goed gekend hebben en zou zijn toevoeging aan Hess betrouwbaar geacht kunnen worden. Een Cornet met vier koren zou ook in overeenstemming zijn met de rest van het oeuvre van Müller. Op vrijwel al zijn orgels is de Cornet vier sterk, nooit drie sterk. Er bestaat een kleine kans dat op enig moment tussen Gabry’s notitie en Broekhuysens opgave een koor is weggenomen, waarmee Broekhuysens opgave dus niet incorrect behoeft te zijn. Of de Viola di gamba 8’ een oorspronkelijk register is, is kwestieus.

In 1837 werd het orgel door de orgelmakers L. van den Brink en Zoon te Amsterdam “aanmerkelijk gerepareerd en verandert [...] en daarbij gevoegd een boven of tweede clavier”.¹¹⁰⁴ Hoewel Broekhuysens beschrijving van de toestand van na 1837 niet bijdraagt tot een groter inzicht in de oorspronkelijke aanleg van het orgel, oordeel ik het dienstig deze beschrijving toch weer te geven, daar zij kan dienen als voorbeeld van de wijze waarop de orgelmakers Van den Brink te werk gingen bij de uitbreiding van een bestaand orgel. Door dit voorbeeld kan enig licht worden verkregen omtrent de vermoedelijke oorspronkelijke gedaante van andere door Van den Brink omgebouwde Müller-orgels, waarvan alleen een beschrijving bekend is van na de verbouwing (zie de R.-K. ‘Fransche Kerk’ te Amsterdam en de St.-Odulphuskerk te Assendelft). Sinds 1837 was de dispositie van het orgel volgens Broekhuysen als volgt:

Onderclavier		Bovenclavier		Pedaal
1. Bourdon	16’	1. Holpijp	8’	Aangehangen [aan onderclavier]
2. Prestant	8’	2. Viol di Gamb D	8’	
3. Roerfluit	8’	3. Prestant	4’	
4. Octaaf	4’	4. Fluit	4’	
5. Quint	3’	5. Sup. Octaaf	2’	
6. Octaaf	4’ [2’]	6. Flageolet	1’	
7. Cornet D III		7. Kromhoorn D	8’	
8. Mixtuur II-III				
9. Trompet “doorl.”	8’			

Tremulant, ventiel. Drie blaasbalgen.

Later in de 19^e eeuw publiceerden Allan (1874-1888) en Van ’t Kruijs (1885) de dispositie van het orgel.¹¹⁰⁵ De beschrijvingen zijn niet identiek, ook niet aan die van Broekhuysen. Volgens Allan en Van ’t Kruijs was de Bourdon 16’ slechts een discantregister. (Overigens merken zij de Cornet IV en de Kromhoorn 8’ niet als discantregisters aan, evenmin doet Van ’t Kruijs dat bij de Viola di Gamba

¹¹⁰² Hess ca. 1815, p. 25. Zie ook de inleiding op dit werk door J.W. Enschedé, p. XII.

¹¹⁰³ Van Nieuwkoop 1988, p. 239.

¹¹⁰⁴ Broekhuysen ca. 1850-1862, pp. 368-369 (II-136, H 12).

¹¹⁰⁵ Allan 1874-1888 III, p. 629; Van ’t Kruijs 1885, p. 98.

8'; echter, de Cornet moet wel degelijk een discantregister zijn geweest, en hoogstwaarschijnlijk waren de Kromhoorn en de Viola di Gamba dat ook.) Volgens Allan, die de registers vermeldt zoals ze bij de klaviatuur waren gerangschikt, waren de Trompet 8' en de Prestant 4' beide gehalveerd, heette de Fluit 4' 'Fluit douce', en waren er behalve het Ventiel ook een Afsluiting en een Koppeling, maar geen Tremulant. Hij vermeldt de Kromhoorn als een 4'-register, maar dit moet een vergissing zijn. Van 't Kruijs vermeldt voor wat betreft de nevenregisters alleen een Koppeling, Tremulant en een Afsluiting – geen Ventiel. In de opgave van Van 't Kruijs doet zich de merkwaardigheid voor dat er op het bovenmanuaal naast de Prestant 4' een Octaaf 4' staat vermeld en dat de Flageolet hier 2' in plaats van 1' is.

Uit vergelijking van de disposities van vóór en na de verbouwing blijkt dat Van den Brink niet alleen een tweede manuaal heeft toegevoegd, maar ook de samenstelling van het hoofdmanuaal heeft gewijzigd: de Viola di gamba 8' en de Fluit 4' zijn weggenomen (en waarschijnlijk herplaatst op het bovenmanuaal), en een Bourdon 16' en een Trompet 8' zijn toegevoegd. De sterkte van de Mixtuur is met een koor gereduceerd. (Is de Superoctaaf 2' op het bovenmanuaal misschien afkomstig uit de Mixtuur?) De Quint 3', ten slotte, is tot een ongedeeld register gemaakt. Ten behoeve van de vergroting is het aantal blaasbalgen uitgebreid tot drie. Van den Brink moet in 1847 opnieuw aan het instrument hebben gewerkt, getuige het opschrift boven de klavieren: "Renov. L. Van den Brink en Zoon A° 1837/47".¹¹⁰⁶

Of in 1837 ook de orgelkast en het front gewijzigd dan wel vernieuwd zijn, kan uit de beschikbare gegevens niet worden opgemaakt. Allan beschrijft het uiterlijk van het orgel als volgt: "De vorm der orgelkast is hoogst eenvoudig. Het front bestaat uit een boogvormig middenpand, geflankeerd door twee scherphoekige zijpanden".¹¹⁰⁷ Deze omschrijving munt niet uit in duidelijkheid, maar hoogstwaarschijnlijk bedoelt Allan een vijfdelig front met ronde middentoren, tussenvelden en spitse zijtorens. (Ter adstructie hiervan zij opgemerkt dat Allan het front van het voormalige orgel van de Lutherse Kerk te Haarlem, dat een dergelijk vijfdelig front bezat, in soortgelijke termen omschrijft: "bestaat uit een halfrond middenpand, geflankeerd door twee scherphoekige penanten en is omgeven door een brede kroonlijst".¹¹⁰⁸) Deze aanleg zou nog van Müller geweest kunnen zijn, en in dat geval waarschijnlijk gelijkenis hebben vertoond met het front van het Müller-orgel te Westerbork.

Lodewijk Ypma plaatste in 1872 drie nieuwe blaasbalgen. Het waren de laatste bekende, grotere werkzaamheden aan het orgel. In 1885 nam de gemeente een nieuw kerkgebouw aan het Spaarne in gebruik, welke was gewijd aan O.L.V. van de H. Rozenkrans en aan de H. Dominicus. De kerk, die overigens in 1983 werd gesloopt, stond beter bekend als de 'Spaarnekerk'. Of het orgel hierin nog enkele jaren heeft dienstgedaan is niet bekend. In de jaren 1889-'91 bouwden P.J. Adema & Zn. een nieuw orgel. Het lot van het oude orgel is onbekend.¹¹⁰⁹

8.3 Assendelft – Rooms-Katholieke St.-Odulphuskerk

De 19^e-eeuwse dispositieverzamelaar G.H. Broekhuizen vermeldt onder Assendelft een orgel van Christian Müller. In 1836 werd dit orgel door Matthias van den Brink voorzien van een nieuwe kast,

¹¹⁰⁶ Allan 1874-1888 III, p. 629.

¹¹⁰⁷ Allan 1874-1888 III, p. 629.

¹¹⁰⁸ Oost 1977, p. 299, naar Allan 1874-1888 III, p. 508.

¹¹⁰⁹ *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 15 (Haarlem 1888), p. 152. Gierveld 1993, p. 384.

alsmede van een Prestant 8' en een Bourdon 16' D.¹¹¹⁰ Deze wijzigingen houden ongetwijfeld verband met de plaatsing van het orgel in de nieuwe stenen kerk, die in 1835-'36 was gebouwd ter vervanging van de oude, uit hout opgetrokken kerk.¹¹¹¹ In het midden van de 19^e eeuw had het orgel de volgende dispositie:¹¹¹²

1. Prestant	8'	5. Quint	3'	8. Flageolet	1'
2. Bourdon D	16'	6. Super Octaaf	2'	9. Sexquialter II	
3. Holpijp	8'	7. Gemshoorn	2'	10. Mixtuur B/D	
4. Octaaf	4'				

Ventiel, geen pedaal, 2 blaasbalgen.

Broekhuysens beschrijving doet vermoeden dat vóór 1836 een Prestant 8' geheel ontbrak. Toch moet de mogelijkheid niet worden uitgesloten dat oorspronkelijk reeds een Prestant 8' D aanwezig was, daar Müller dit register altijd disponeerde op huisorgels en positieven. De Sexquialter was waarschijnlijk een discantregister.

In 1863 bouwden de orgelmakers J.J. Vollebregt & Zn een nieuw orgel, waarbij zij de kast van Van den Brink na wijziging opnieuw gebruikten.¹¹¹³ Het lot van het oude binnenwerk is onbekend. Op de torens van de kast van het Vollebregt-orgel zijn opzetstukken in rococovormen geplaatst die zeker van een ouder orgel afkomstig zijn.¹¹¹⁴ Zijn dit misschien de laatste overblijfselen van het Müller-orgel?

8.4 Kabinetorgel – in het midden der 19^e eeuw aanwezig in de Hervormde Kerk te Baambrugge

Volgens Broekhuizen bezat de Hervormde Kerk te Baambrugge in het midden der 19^e eeuw een 'huis- of kabinetorgel' van Christian Müller.¹¹¹⁵ Het was in 1837 aangekocht van de orgelmaker T. Hofmeyer te Amsterdam. Deze zorgde ook voor de 'betimmering', dat wil zeggen: voor de vervaardiging van een loos front. In 1844 werd het orgel overgebracht naar de nieuwgebouwde kerk.¹¹¹⁶ Broekhuizen vermeldt de volgende dispositie:

1. Holpijp	8'	4. Fluit	4'	7. Mixtuur III	
2. Prestant	4'	5. Octaaf	2'	8. Hoboe	8'
3. Octaaf	4'	6. Sexquialter II			

Aangehangen pedaal. Tremulant, Ventiel. Een blaasbalg.

¹¹¹⁰ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 104 (I-69, A 94); F. Jespers & A. van Sleuwen, *Tot roem van zijn makers. Een studie over J.J. Vollebregt en Zoon Meester orgelmakers te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1978), p. 71; *HON* 1819-1840, p. 329.

¹¹¹¹ Van der Aa 1839-1851 I, p. 371.

¹¹¹² Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

¹¹¹³ *HON* 1819-1840, p. 329.

¹¹¹⁴ *Idem.*

¹¹¹⁵ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 165 (I-169, B 74).

¹¹¹⁶ J. Vis, 'De orgels in de kerken van Abcoude en Baambrugge', *Jaarboekje Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake'* (1922), pp. 38-39; Gierveld 1993, pp. 176-177. Volgens Broekhuizen werd het orgel pas bij de overplaatsing naar de nieuwe kerk (volgens hem in 1843) van een loos front voorzien. (Broekhuizen ca. 1850-1862, *loc. cit.*)

De bovenstaande dispositie lijkt niet geheel betrouwbaar te zijn. Vooral de aanwezigheid van twee viervoets prestantregisters wekt argwaan. De thans bekende Müller-kabinetorgels bezitten zelfs niet één zo'n register. Met de Prestant 4' werd wellicht een Prestant 8' D bedoeld, die op kabinetorgels en positieven van Müller nooit ontbrak. Of de Octaaf 4' origineel is, moet worden betwijfeld. Het zou een unicum zijn. Er moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat het register een latere toevoeging is, en ook een vergissing van Broekhuizen (of van diens informant) kan niet worden uitgesloten.

Blijkbaar begon men in Baambrugge rond 1860 om te zien naar een nieuw orgel. In 1861 werd het oude orgel in een advertentie te koop aangeboden.¹¹¹⁷ Nog op 1 november 1862 werd de volgende advertentie geplaatst in de *Kerkelijke Courant*: “Te koop voor matige prijs een groot kabinetorgel met aangehangen pedaal, gediend hebbende en nog dienende in de Herv. Kerk te BAAMBRUGGE. Informatie bij de kerkvoogdij of de organist.”¹¹¹⁸ In 1863 werd een nieuw orgel van Hermanus Knipscheer (II) in gebruik genomen.¹¹¹⁹ Het lot van het oude orgel is onbekend.¹¹²⁰

8.5 Kabinetorgel – in het midden der 19^e eeuw aanwezig in het Rooms-Katholiek Collegium (klein seminarie) te Oudenbosch

Volgens Broekhuizen stond er in zijn tijd in de kapel van het ‘Collegium der r.c. eeredienst’ te Oudenbosch “een zeer groot kabinet- of huisorgel, gemaakt door C. Muller, orgelmaker te Amsterdam.”¹¹²¹ Helaas verschaft hij geen verdere bijzonderheden. In 1878 werd het klein seminarie overgebracht naar Huize de IJpelaar te Breda. Van het oude orgel ontbreekt ieder spoor.¹¹²²

8.6 Kabinetorgel – omstreeks het midden der 19^e eeuw aanwezig in de Rooms-Katholieke Kerk te Sprundel

Over het orgel in het Noord-Brabantse dorpje Sprundel schrijft Broekhuizen omstreeks het midden der 19^e eeuw: “Het orgel in de kerk der **r. cath. gemeente** aldaar is het bovenwerk van een kabinetorgel van den orgelmaker C. Muller te Amsterdam, vervaardigd en het onderwerk nieuw daarbij gemaakt; te zamen in eene kast vereenigd in 1837 door A. Derksen van Angeren, orgelmaker

¹¹¹⁷ Gierveld 1993, pp. 176-177.

¹¹¹⁸ Van der Kleij 1990, p. 321.

¹¹¹⁹ Van 't Kruijs 1885, p. 142; *HON* 1858-1865, p. 245. Volgens Gierveld 1993, p. 177, werd het nieuwe orgel in 1863 gezamenlijk door H. Knipscheer en A.M.T. van Ingen geleverd. Dit is merkwaardig, daar Van Ingen pas vanaf 1865 bij Knipscheer werkte. Wel verrichtte Van Ingen later onderhoudswerkzaamheden aan het orgel.

¹¹²⁰ Het is mogelijk dat het oude loze front nog existeert. Kunsthistoricus Arjen Looyenga oppert voorzichtig de mogelijkheid dat het front van het huidige Knipscheer-orgel uit 1865 in de Remonstrantse Kerk te Hoorn het oude loze front van Baambrugge is, hetwelk voor zijn nieuwe bestemming door verlenging van de stijlen verhoogd is. De stijl van het Hoornse front is met een datering rond 1840, dus de tijd waarin het Müller-orgel van een loos front zou zijn voorzien, niet in strijd. (*HON* 1858-1865, pp. 362-364.)

¹¹²¹ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 620 (III-138, O 16).

¹¹²² Gierveld 1993, p. 670. Volgens Gierveld zouden omstreeks 1900 de orgelmakers Maarschalkerweerd & Zn. aan Huize de IJpelaar een orgel hebben geleverd. Hiervan blijkt echter niets uit de studie over Maarschalkerweerd door Laus (J. Laus, *Maarschalkerweerd & Zoon. Orgelmakers te Utrecht* [Alphen aan den Rijn 2008]). Wel leverde Maarschalkerweerd in 1902 een orgel voor de St.-Jozefkerk te Breda. (Laus *op. cit.*, p. 528.)

te Breda.¹¹²³ Broekhuizen vervolgt met te zeggen dat het orgel twaalf stemmen bezit. De door hem vermelde dispositie echter, bevat slechts elf stemmen:

Manuaal		Positief	
1. Prestant D.	8'	1. Holpijp	8'
2. Holpijp	8'	2. Viol di Gamba	8'
3. Fluit	4'	3. Nagthoorn	2'
4. Quint	3'	4. Flageolet	1'
5. Octaaf	2'	5. Mixtuur II-IV	
6. Gemshoorn	2'		

Manuaalomvang: vier octaven. Koppeling, Ventiel. Twee blaasbalgen met een lengte van 9 voet.

Het ziet ernaar uit dat het 'Manuaal' geheel bestaat uit stemmen van Müllers oude kabinetorgel. Wel lijken er een of meer registers te zijn verwijderd. Een Terts $1\frac{3}{5}$ ' D, een register dat op kabinetorgels van Müller nimmer ontbreekt, zal oorspronkelijk wel aanwezig zijn geweest. Het is niet ondenkbaar dat de Flageolet en de Mixtuur van het Positief uit het kabinetorgel afkomstig zijn. (Bij andere kabinetorgels van Müller en zijn leerlingen was de Mixtuur in de discant maximaal driekorig. Zou Derksen van Angeren de eventuele oude Mixtuur hebben hergebruikt en hebben aangevuld met de oude Terts?)

In 1887 bouwde Ch. Anneessens & Zn. te Grammont (België) een nieuw orgel. Het oude werd geschonken aan de R.-K. parochie van 't Schijf. Het heeft daar dienst gedaan tot 1909. In dat jaar leverde J.J. van den Bijlaardt uit Dordrecht in 't Schijf een ander tweedehands orgel. Het oude nam hij in. De verdere lotgevallen zijn onbekend.¹¹²⁴

8.7 Kabinetorgels die bekend zijn uit advertenties

Zo nu en dan worden in 18^e-eeuwse kranten Müller-huisorgels geadverteerd. In 1758 was er een "extra Wortelhout Cabinet Orgel, door C. Muller" te koop in Amsterdam.¹¹²⁵ In 1762 werd in Middelburg, in het sterfhuis van Bartholomeus van de Coppello, een huisorgel met $7\frac{1}{2}$ registers "gemaakt door C. Mullur" te koop aangeboden.¹¹²⁶ Strikt genomen zou hier met 'C. Mullur' ook Caspar Müller of Johann Caspar Müller bedoeld kunnen worden. Laatstgenoemde heeft werkzaamheden verricht te Middelburg en heeft derhalve daar zijn contacten had. Ook bij het orgel dat in 1773 te 's-Gravenhage aangeboden werd, "een extra fraai ORGEL-CABINET, waar op agt Registers, gemaakt door MULLER",¹¹²⁷ is niet precies duidelijk welke Müller bedoeld wordt. Daar echter noch van Caspar Müller noch van Johann Caspar Müller activiteiten op het gebied van de huisorgelbouw bekend zijn, mag ervan worden uitgegaan dat in alle gevallen bedoeld wordt op Christian Müller. In 1775 adverteerde de orgelmaker Bätz te Utrecht een "extra fraay KABINETORGEL, met zeven en een half Register, waar onder een fraay Tongwerk gemaakt door wylen den vermaarden Meester Mulder te Amsterdam".¹¹²⁸

¹¹²³ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 748 (IV-48, S 71).

¹¹²⁴ Jespers 1983, pp. 269, 278-279; Gierveld 1993, p. 815.

¹¹²⁵ Verloop 1992, p. 524, advertentie in de *Oprechte Haerlemse Courant* van 7 nov. 1758.

¹¹²⁶ Gierveld 1977, p. 415, advertentie in de *Middelburgse Courant* van 7, 12 en 14 okt. 1762.

¹¹²⁷ Gierveld 1977, p. 387, advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 9 sept. 1773.

¹¹²⁸ Gierveld 1977, p. 419, advertentie in de *Utrechtsche Courant* van 18 dec. 1775.

9 ONZEKERE TOESCHRIJVINGEN

9.1 Inleiding

Voor alle orgels die in dit hoofdstuk worden beschreven geldt dat ze niet met zekerheid aan Müller kunnen worden toegeschreven. De mate van onzekerheid varieert. In het geval van Rijpwetering is het orgel in een historische bron aan Müller toegeschreven, maar zijn er goede redenen om aan de betrouwbaarheid van de toeschrijving te twijfelen. Bij de overige orgels is in historische bronnen geen toeschrijving aan Müller te vinden, maar zijn er aanwijzingen op grond waarvan Müllers auteurschap mogelijk dan wel waarschijnlijk moet worden geacht. De nieuwbouw- en reparatiewerkzaamheden zijn voor zover mogelijk chronologisch geordend; alleen van het kabinetorgel in paragraaf 9.6 is het bouwjaar niet bekend.

9.2 Rijpwetering – Rooms-Katholieke Kerk

Broekhuysen vermeldt in zijn dispositieverzameling onder Rijpwetering een orgel dat zou zijn gebouwd “door Muller, orgelmaker te Amsterdam, datum onbekend”.¹¹²⁹ Vermoedelijk wordt Christian Müller bedoeld. Volgens Broekhuysen werd het orgel in 1825 gerepareerd door C.W. Hagedoorn te Leiden, bij welke gelegenheid de Prestant 8' doorlopend werd gemaakt.¹¹³⁰ De Prestant was voordien kennelijk slechts een discantregister geweest. In 1849 voorzagen de orgelmakers Weening en Van Leeuwen het orgel van een aangehangen pedaal van anderhalf octaaf.¹¹³¹ Rond het midden van de 19^e eeuw was de dispositie als volgt:¹¹³²

1. Prestant	8'	4. Prestant	4'	7. Mixtuur III	
2. Holpijp	8'	5. Fluit	4'	8. Cornet D	3'
3. Quintadena	8'	6. Octaaf	2'		

Manuaalomvang: ‘4 ½ octaaf’; pedaalomvang: ‘1 ½ octaaf’. Tremulant, ventiel. Drie blaasbalgen.

De dispositie wijst niet direct in de richting van Christian Müller. Ongebruikelijk in diens oeuvre is een Quintadeen 8' op een eenklaviers orgel. Een Quint 3', die bij hem bijna nooit ontbreekt, is niet aanwezig. De manuaalomvang is waarschijnlijk pas in de 19^e eeuw op ‘4 ½ octaaf’ (C – f³ of C – g³) gebracht.

Er zijn twee 18^e-eeuwse kasboeken bewaard gebleven waarin uitgaven aan het orgel worden vermeld.¹¹³³ In het oudste van de twee, lopend van 1710 tot en met 1766, worden onder het jaar 1727 de eerste uitgaven aan het orgel vermeld.¹¹³⁴

¹¹²⁹ Broekhuysen ca. 1850-1862, p. 692 (III-293, R 43).

¹¹³⁰ Uit de posten in het kasboek 1802-1898 blijkt dat Hagedoorn inderdaad rond die tijd het orgel onderhield. De kosten voor onderhoud waren per jaar meestal lager dan f 25,-. Er wordt geen uitgave vermeld in 1825, wel een uitgave van f 100,- in 1828. Mogelijk was dit het werkelijke jaar van completering van de Prestant 8'. (W. Loos, *Het Ypma-orgel en de orgelgeschiedenis van de O.L. Vrouwe Geboorte te Rijpwetering* (scriptie Utrecht 1988), pp. 5-6.)

¹¹³¹ Broekhuysen ca. 1850-1862, *loc. cit.* Ook deze ingreep wordt niet bevestigd door gegevens in de kasboeken. Onder 1849 staat alleen een stembeurt door Ypma vermeld. (Loos, *op. cit.*, p. 6.)

¹¹³² Broekhuysen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

¹¹³³ Loos, *op. cit.*, pp. 4-5.

1727	30 jan.voor verven and orgel en....	f 31:0:0
	2 feb.	kostgeld van de orgelmakers	f 30:0:0
	12 feb.	voor maken van den orgel	f 100:0:0
	12 okt.	... stellen van d orgel	f 15:0:0

De gegevens leveren meer vragen dan antwoorden op. Voor het maken van het orgel werd f 100,- gerekend. Dit bedrag is veel te laag voor de bouw van een orgel met bovenvermelde dispositie. (Ter vergelijking: Müller maakte in 1725-'26 voor de dorpskerk te Beetgum een orgel met acht registers voor f 628,-; die prijs was al aan de lage kant doordat een groot gedeelte van het pijpwerk was overgenomen uit een ander orgel.) Werd in de post van 12 februari onder 'maken' misschien 'herstellen' verstaan? Wanneer was het orgel dan gebouwd? En door wie? Welke orgelmaker werd in 1727 voor zijn werkzaamheden betaald? De data van de betalingen maken het niet onmogelijk maar wel onwaarschijnlijk dat het Christian Müller was. Müller was in die tijd immers in Leeuwarden bezig de laatste hand te leggen aan het nieuwe grote orgel voor de Jacobijnerkerk, hetwelk in maart 1727 zou worden gekeurd. Het is evenzeer de vraag of het Christian Müller was die in oktober 1727 het orgel van Rijpwetering 'stelde'. Zijn aanwezigheid in Friesland kan voor 20 augustus en 8 november 1727 bewezen worden (op laatstgenoemde datum werd hij betaald voor het maken van een orgel in Huizum);¹¹³⁵ het is niet zo waarschijnlijk dat hij voor een kleinigheid vanuit Leeuwarden naar Rijpwetering reisde. In de decennia na 1727 werd het orgel onregelmatig onderhouden.¹¹³⁶ Het is niet bekend door wie dit werd gedaan; de kasboeken vermelden pas vanaf 1797 de namen van de orgelmakers.¹¹³⁷ Lodewijk Ypma plaatste het orgel in 1860 over naar de nieuwgebouwde kerk.¹¹³⁸ In 1874 bouwde hij een geheel nieuw instrument. Het lot van het oude orgel is onbekend.¹¹³⁹

Is het mogelijk dat niet Christian maar een andere Amsterdamse orgelmaker Müller het instrument gebouwd heeft? De kans daarop lijkt niet groot. Caspar Müller bouwde voor zover bekend geen orgels voor eigen rekening. Johannes Caspar Müller was pas vanaf 1733 aantoonbaar in Nederland, en was waarschijnlijk pas vanaf 1738 gevestigd te Amsterdam. Pieter Müller is pas in 1738 geboren. Van alle Amsterdamse orgelmakers Müller heeft Christian de beste papieren, maar vanwege de voor hem wat onkarakteristieke dispositie en het feit dat de archivalische gegevens van Rijpwetering enigszins conflicteren met wat uit andere bronnen bekend is omtrent diens werkzaamheden in Friesland, blijft een toeschrijving aan hem twijfelachtig.

9.3 Amsterdam – Rooms-Katholieke Thomas van Aquinokerk ('De Toren')

Schuilkerk 'De Toren' was gelegen aan de westzijde van het Singel, bij de Bergstraat, tegenover de in 1829 afgebroken Jan Rodenpoortstoren. Het pand werd aanvankelijk gehuurd, doch in 1720 aangekocht en nadien verbouwd.¹¹⁴⁰ Wagenaar schrijft: "De Kerk is een net en lugtig gebouw; doch niet groot, naar gelang van de grootte der Gemeente: waarom dezelve, gedeeltelyk, geplaatst wordt, in

¹¹³⁴ Loos, *op. cit.*, p. 4.

¹¹³⁵ Van der Meer 1986, p. 122; Ten Hove 1979, p. 688.

¹¹³⁶ Kleine uitgaven aan het orgel werden onder meer gedaan in 1729, 1741, 1743, 1744 (20 sept.), en 1751 (1 nov.). (Loos, *op. cit.*, p. 4.)

¹¹³⁷ Loos, *op. cit.*, p. 5.

¹¹³⁸ Gierveld 1993, p. 755.

¹¹³⁹ Loos, *op. cit.*, pp. 5-8.

¹¹⁴⁰ Hof 1969, p. 40.

twee vertrekken onder de eigenlyke Kerke, alwaar de predikationen, door eene opening in de zolder, bekwaamlyk, gehoord kunnen worden”.¹¹⁴¹

Niet eerder dan in de laatste decennia van de 20^e eeuw hebben enkele onderzoekers voorzichtig het vermoeden uitgesproken dat het 18^e-eeuwse orgel van de ‘De Toren’ een werkstuk is geweest van Christian Müller.¹¹⁴² Dit vermoeden is uitsluitend gebaseerd op de volgende notitie in het dispositiehandschrift van Broekhuizen: “Voor het clavier staat C.M.”.¹¹⁴³ Het zijn weliswaar de initialen van Christian Müller (of Caspar Müller!), maar hiermee is uiteraard nog geen brede basis gelegd voor een toeschrijving aan Müller. Geen enkel bewaard gebleven orgel van Müller is met ‘C.M.’ gesigeneerd. Opvallend is dat Broekhuizen zelf op grond van deze initialen niet Müller als bouwer vermoedt; in een ander geval doet hij dat wel.¹¹⁴⁴

Broekhuizens mededeling dat het orgel in 1734 was aangekocht van ene Mysart vindt bevestiging in archivalia. Petrus Beckaff o.p., van 1731 tot 1764 als pastoor aan ‘De Toren’ verbonden, noteerde in zijn *Memorieboek* bij 17 februari 1734: “betaelt ende gekoght van de heer N. Mysaert het tegenwoordigh orgel voor 350 guldens, en daer aen buyten den timmerman aen den orgelmaker voor het stelle van het selve gegeeve 17 gulde. Hier op ontfange 50 gulde voor het oude orgeltie hetw[elk] seer sleght was”.¹¹⁴⁵ Het is bijzonder spijtig dat de naam van de orgelmaker niet wordt genoemd. De plaatsing van het nieuwe orgel maakte een kleine verbouwing aan de kerkruimte noodzakelijk, zo blijkt uit Beckaffs notities: “1734 heb ick tot gemack der sangers naer het koopen van het tegenwoordigh orgel, om dat de sangers en sanghsters alle behalve twee moeste staen aghter het orgel en niet konde gehoord worde 4 glaese moete uytneeme van de lantaerne der kerck en ter zijde gemaect die twee houte koeke [d.w.z. koekoeken] gelyck sy nogh staen en die selve met loot laete bekleede”. Doordat veel archivalia verloren zijn gegaan, is over eventuele werkzaamheden aan het orgel gedurende de daarop volgende honderd jaar niets bekend.

In 1834 breidde P.J. Teves het orgel uit met een tweede manuaal. De beschrijving van Broekhuizen dateert van na deze ingreep:¹¹⁴⁶

¹¹⁴¹ Wagenaar 1760-1767 II, p. 211.

¹¹⁴² Zo bijvoorbeeld Hof 1969, p. 40; Gierveld 1993, p. 84; Timmer & Van Eck 1993, p. 86.

¹¹⁴³ Broekhuizen ca. 1850-1862, p. 86 (I-50, A 61).

¹¹⁴⁴ Namelijk in het geval van het orgel dat zich in Broekhuizens tijd in de R.-K. Kerk te Obdam bevond. “Het orgel [...] is waarschijnlijk gemaakt door den beroemden orgelmaker C. Muller te Amsterdam, vermits men in het binnenwerk op veele pijpen ‘C.M. fecit’ gevonden heeft.” (Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 631 (III-152, O 39).) Dit orgel blijkt in werkelijkheid te zijn gebouwd door Pieter Assendelft. Het bevindt zich thans in de St.-Franciscuskerk te De Cocksdorp. (*HON* 1726-1769, pp. 269-270.) Gierveld 1993, p. 683, schrijft, in navolging van Jaspers 1983, pp. 163-164, dat het orgel te Obdam in 1874 werd vervangen door een nieuw instrument van Maarschalkerweerd. Dit is een vergissing. Maarschalkerweerd bouwde in 1874 een nieuw orgel in Wegdam, niet in Obdam. (J. Laus, *Maarschalkerweerd & Zoon, orgelmakers te Utrecht* [Alphen aan den Rijn 2008], p. 499.)

¹¹⁴⁵ ENK, AR-P012, inv.nr. 4006; P. Beckaff o.p., *Memorieboek voor mijne opvolgers* (handschrift ca. 1764), houdende een kroniek en notities over de periode 1731-1764. Het stuk zou uit ca. 1764 dateren, maar de meest recente gebeurtenis die erin wordt vermeld had plaats in 1745. Op een andere pagina schrijft Beckaff over het oude orgel dat het “seer out en klyn” was.

¹¹⁴⁶ Broekhuizen ca. 1850-1862, pp. 86-87 (I-50, A 61).

Bovenclavier		Onderclavier		Pedaal
1. Holpijp	8'	1. Bourdon B/D	8'	Aangehangen [aan
2. Prestant D	8'	2. Viol di Gambe	8'	Bovenclavier]
3. Prestant	4'	3. Fluit travers	8'	
4. Fluit B/D	4'	4. Blokfluit	4'	
5. Quintfluit B/D	3'	5. Speelfluit	2'	
6. Sup. Octaaf	2'			
7. Gemshoorn	2'			
8. Sexquialter				

Tremulant, Afsluiting, Ventiel. Koppeling. Drie blaasbalgen.

Zonder enige twijfel was het door Teves toegevoegde manueel het 'onderclavier'. De dispositie van het 'bovenclavier', door Teves mogelijk volledig intact gelaten, vertoont overeenkomsten met die van de Christian Müller-positieven te Assendelft en 's-Gravenhage (muziekherberg 't *Nieuwe Vaux-Hall*), waardoor een toeschrijving aan Müller aan kracht wint.

Rond het midden van de 19^e eeuw werd de kerk nieuw opgetrokken en in 1852 feestelijk ingezegend.¹¹⁴⁷ Vermoedelijk als gevolg hiervan werd het orgel in 1855 "geheel nagezien en grotendeels hernieuwd door L. van den Brink en Zonen, orgelmakers te Amsterdam".¹¹⁴⁸ De mededeling in 1857 of '58 dat het orgel *f* 1994,75 had gekost,¹¹⁴⁹ heeft waarschijnlijk betrekking op deze ingreep. Helaas is omtrent de werkzaamheden van Van den Brink, die gezien het hoge bedrag behoorlijk omvangrijk moeten zijn geweest, niets bekend.

Tussen 1872 en 1874 werd door het zangkoor herhaaldelijk aangedrongen op reparatie en het achterwaarts verplaatsen van het orgel, het laatste teneinde "eene aanzienlijke ruimte te winnen voor het zangerspersoneel, dat zich tot heden, voor het grootste deel, op een allerongunstigst standpunt moet behelpen zoodat hun geluid niet voldoende het schip der kerk indringt, maar zich anderen weg baant achter het orgel en daar verloren gaat".¹¹⁵⁰ Het koor vroeg om reparaties tot een bedrag van *f* 2.000,-, maar het kerkbestuur antwoordde in 1874 dat voor een reparatie in dat jaar niet meer dan *f* 200,- en in het daaropvolgende jaar *f* 150,- beschikbaar kon worden gesteld.¹¹⁵¹ Ingrijpende werkzaamheden zullen dus niet hebben plaatsgevonden. Volgens Gierveld zou het orgel in 1874 inderdaad zijn verplaatst naar achteren op de gaanderij, zoals de zangers hadden gevraagd.¹¹⁵² In 1879 werd het orgel vervangen door een nieuw instrument van de Amsterdamse orgelmaker P.J. Adema. Pogingen om het oude orgel te verkopen mislukten, en het instrument werd gedemonteerd.¹¹⁵³

In 1883 bouwde Adema een nieuw orgel in de Gereformeerde Kerk te Ommen, waarbij hij gebruik maakte van de oude kast uit 'De Toren'. Over het lot van het oude binnenwerk is niets bekend. De firma A.S.J. Dekker leverde in 1913 een nieuw orgel te Ommen, en plaatste het oude orgel in 1914 in de Hervormde Kerk te Munnekezijl, waar het thans nog aanwezig is.¹¹⁵⁴

¹¹⁴⁷ [G.A. Meijer], *Derde eeuwfeest der kerk van den H. Thomas van Aquino (het Torentje) te Amsterdam* (s.l. 1922 [overdruk uit *De Tijd* van 27 en 31 okt. 1922]), p. 4.

¹¹⁴⁸ Broekhuysen ca. 1850-1862, *loc. cit.*

¹¹⁴⁹ Aantekening in het notulenboek van de Thomas van Aquino (1857-1858): "In deze vergadering verscheen de Eerw. Pater Jansen weleer Pastoor in bovengenoemde kerk, die verslag gaf van het volgende: het orgel had gekost *f* 1994,75". (Hof 1969, p. 40.)

¹¹⁵⁰ Schrijven d.d. 29 mei 1872 namens het zangkoor aan de voorzitter van het kerkbestuur. Geciteerd naar Hof 1969, p. 41.

¹¹⁵¹ Hof 1969, pp. 41-42.

¹¹⁵² Gierveld 1993, p. 84.

¹¹⁵³ Timmer & Van Eck 1993, p. 86.

¹¹⁵⁴ *Ibid.*, pp. 86-87.

De kast is in de 19^e eeuw verbreed met vlakke zijvelden en voorzien van drie beelden. Het oude front is vijfdelig, bestaande uit een ronde middentoren, holle gedeelde tussenvelden, en gedeelde zijvelden die naar achteren toe weglopen. Onder het front bevindt zich een fraaie soffiet. Het front doet niet denken aan werk van Christian Müller, maar dit hoeft nog niet te betekenen dat dit geen orgel van Müller is geweest. Er zijn geen viervoets positieven van Müller, zelfs geen afbeeldingen daarvan bewaard gebleven, waardoor onbekend is hoe Müller zijn positieven vormgaf. Het front kan eventueel worden gezien als een kleinere versie van de rugpositieven te Leeuwarden (1727) en Haarlem (1738) en de orgels te Zaandam (1737) en Alkmaar (1762), waarbij de spitstorens zijn komen te vervallen en waarbij de tussenvelden niet driedelig maar tweedelig zijn.

Met betrekking tot de datering van de kast doet zich een probleem voor. Volgens kunsthistoricus Arjen Looyenga moet op grond van vorm en decoratie van de kast een datering met als terminus ante quem 1734, het jaar waarin het orgel voor ‘De Toren’ werd aangekocht, worden uitgesloten. Looyenga stelt een datering op circa 1755 voor.¹¹⁵⁵ Werd misschien rond 1755 de decoratie vernieuwd?

9.4 Heusden – St.-Catharinakerk

In Müllers tijd bevond zich in de St.-Catharinakerk te Heusden een orgel dat was gebouwd door Albert Kiespenning. Het contract met Kiespenning, dat de dispositie vermeldt voor een orgel met hoofdwerk (zes stemmen), borstwerk (vier stemmen) en aangehangen pedaal, dateert van 1615; het jaar van voltooiing is niet bekend.¹¹⁵⁶ Op een onbekend moment zijn twee pedaalregisters toegevoegd. Volgens Hess bezat het orgel “[t]wee korte handclavieren van 10 stemmen en dan een vrij pedaal, waarop alleen een trompet 8-voet en een prestant 8-voet gevonden wordt.”¹¹⁵⁷ In 1738 verkeerde het orgel in slechte staat. Nadat de benodigde gelden waren ingezameld kon het worden gerestaureerd. De kosten van de restauratie bedroegen f 345:16:-. Daarenboven werden voor f 100,- nog twee nieuwe balgen geleverd.¹¹⁵⁸

In de rekeningen wordt de naam van de orgelmaker niet vermeld. Oost vermoedt dat Christian Müller de restauratie uitvoerde, samen met diens meesterknecht J.H.H. Bätz. Daarbij wijst hij op de omstandigheid dat Bätz in Heusden, net als in het nabijgelegen ’s-Hertogenbosch, vanaf 1742/’43 het jaarlijks onderhoud verzorgde.¹¹⁵⁹ Oosts vermoeden is niet ongegrond. Toch dient bij een toeschrijving de nodige terughoudendheid te worden betracht, aangezien op geen enkele manier kan worden uitgesloten dat een andere orgelmaker rond 1738 in Heusden actief was.

9.5 Alkmaar – Lutherse Kerk

Op 18 juni 1755 werd het nieuwe orgel van de Lutherse Kerk te Alkmaar ingewijd tijdens een feestelijke dienst, waarin dominee Everhardus Schuttrup, een van de drijvende krachten achter de totstandkoming van het orgel, een leerrede hield “over de nuttigheid der zang- en speelkunst en

¹¹⁵⁵ HON 1726-1769, pp. 234-235.

¹¹⁵⁶ M.A. Vente, *Bouwstoffen tot de Geschiedenis van het Nederlandse Orgel in de 16de Eeuw* (Amsterdam 1942), pp. 91, 146; Van Biezen 1995, p. 303.

¹¹⁵⁷ Hess ca. 1815, p. 27.

¹¹⁵⁸ Oost 1977, p. 311.

¹¹⁵⁹ *Ibid.*

derzelve invloed op den openbaaren Godtsdienst".¹¹⁶⁰ In de *Nederlandsche Jaerboeken* van augustus 1755 verscheen van deze gebeurtenis het volgende verslag:¹¹⁶¹

In den namiddag, ten half vier uuren, werden de Deuren der Kerke geopend, daer de toevloed der Menschen van allerhanden Rang, Waerdigheid en Stand, zoo groot was, dat de Muuren van 't Gebouw de te samen gekomene Menigte niet konden omvatten. Op het gegeven teeken door den Voorzanger, werd een grootsch en deftig Kunstmuzyk, door ervaren Muzikanten van Amsteldam, hier toe verzocht, aengeheven. De Trompetten, Waldhorens, Keteltrommen, Violen en Dwarsfluit lieten zich zoo wel als het Orgel hooren. Na een geruimen tyd werd het Muzyk der Speeltuigen met de levendige Stemmen gepaerd en hier toe de CL Psalm gekozen. Onder dezen Lofzang beklom de Leeraer *Everardus Schutterup* den Predikstoel, en wydde het Orgel in door eene Redevoering over de Zangkunde; waer na wederom de lieffelyke toonen der Speeltuigen gehoord werden, tot dat de openbare Plegtigheid een einde nam, met andermael de Stem hier by te voegen, door het Zingen der twee laetste Verzen van het Luthersch Kerkgezang, dat met de woorden, *Hoe schoon licht ons de Morgenster*, aenheft. Vervolgens werden de Kunstminnaers in de Kerkekamer zeer minzaam ontvangen, en, na het scheiden der Vergaderinge der andere Toehoorders, wederom in de Kerke, met gesloten Deuren, op een keurig Muzyk onthield. Toen dit een einde genomen had, bewees Dnus *Schutterup* hun zyne Dankbaerheid met een deftige Maelyd.

Helaas kan nergens worden gelezen wie de bouwer van het orgel is: noch de notulen van de kerkenraad, noch de later in druk verschenen leerrede van Schuttrup,¹¹⁶² noch het verslag in de *Nederlandsche Jaerboeken*, bevatten ook maar een verwijzing naar de orgelbouwer. De bescheiden betreffende de bouw van het orgel en het orgelfonds, waaronder zich ongetwijfeld het contract met de orgelmaker bevond, waren later in de 18^e eeuw nog aanwezig,¹¹⁶³ maar moeten sinds lang als verloren worden beschouwd. De dispositie is te vinden bij Hess en bij Broekhuysen, in beide gevallen zonder vermelding van de naam van de bouwer.¹¹⁶⁴ Broekhuysens opgave is iets gedetailleerder dan die van Hess, en is blijkbaar gedeeltelijk onafhankelijk daarvan tot stand gekomen. De dispositie luidt volgens Broekhuysen als volgt:

1. Prestant	8'	5. Sup. Octaaf	2'	8. Tertiaan D
2. Holpijp	8'	6. Nagthoorn	2'	9. Cornet D [IV ¹¹⁶⁵]
3. Octaaf	4'	7. Quint	3'	10. Mixtuur III-V
4. Gemshoorn	4'			

Manuaalomvang: C-c³; aangehangen pedaal. Tremulant, afsluiting, ventiel. Twee blaasbalgen.

¹¹⁶⁰ RAAM, AELG, inv.nr. 3, pp. 53-54.

¹¹⁶¹ Citaat naar Huisman 1982, p. 289, (*Nederlandsche Jaerboeken*, aug. 1755, pp. 734-735).

¹¹⁶² *Redenvoering over de nuttigheid der muzyk, en haaren invloed in den openbaaren godsdienst. Uitgesproken door Everardus Schuttrup, predikant der Lutherse gemeente te Alkmaar, By het inwyen van haar Nieuw Kerk-Orgel op den 18den van Wiedemaant 1755* (Alkmaar 1755). In deze uitgave wordt de eigenlijke leerrede aangevuld met vier lofdichten op dominee Schuttrup. Blijkbaar was men de mening toegedaan dat inzake de totstandkoming van het nieuwe orgel de predikant alle lof toekwam en niet de orgelmaker. Een exemplaar van dit werkje bevindt zich in de Toonkunstcollectie, thans opgenomen in de afdeling Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

¹¹⁶³ RAAM, AELG, inv.nr. 61 ("Staatboek", bevattende een overzicht van de eigendommen en bezittingen van de Lutherse Gemeente te Alkmaar. 1768 en bijgehouden tot 1781.), fols. 51v, 58v-59r.

¹¹⁶⁴ Hess 1774, p. 3; Broekhuysen ca. 1850-1862, p. 46 (I-6, A 4).

¹¹⁶⁵ Zo opgegeven door L. Ypma in een bestek d.d. 10 juli 1879 (RAAM, AELG, inv.nr. 17); destijds waarschijnlijk nog de originele samenstelling.

Omdat de historische bronnen niets prijsgeven over de identiteit van de orgelmaker, moeten aanknopingspunten worden gezocht in het orgel zoals dat thans nog bestaat. Een grondig onderzoek van het pijpwerk en de oude windlade was binnen het kader van het promotieonderzoek niet mogelijk; een toeschrijving aan een orgelmaker is daarom voorsnog hoofdzakelijk gebaseerd op uiterlijke kenmerken. Vele kenmerken zijn in meerdere of mindere mate in verband te brengen met het werk van Christian Müller:

- Het front is vijfdeilig, met een ronde middentoren, dubbele tussenvelden en spitse zijtorens. Deze indeling is weliswaar niet opvallend, maar werd wel vaker door Müller toegepast, in ieder geval voor het orgel van Beetgum (1726), dat zich thans te Westerbork bevindt.
- De orgelkast vertoont in de profilering van de lijsten, stijlen en kappen sterke gelijkenis met de kasten van andere Müller-orgels, vooral die te Zaandam (1737) en Amsterdam (Engelse Kerk, 1753).
- Het snijwerk komt stilistisch zo sterk overeen met dat van de Müller-orgels te Amsterdam (Engelse Kerk) en Beverwijk (1756), dat het vermoeden is gewettigd dat het snijwerk van deze drie orgels gemaakt is door een en dezelfde beeldsnijder. De festoenen en de hangende slinger in het cartouche-achtige ornament onder de middentoren vertonen grote gelijkenis met de ornamentiek onder het orgel van de Engelse Kerk.¹¹⁶⁶
- De dispositie is weliswaar niet identiek aan die van een ander Müller-orgel, maar is vergelijkbaar met die van de veel vroegere Müller-orgels te Beetgum/Westerbork (1726) en Huizum (1727). Een Trompet 8' ontbreekt te Alkmaar, waarschijnlijk vanwege ruimtegebrek. In tegenstelling tot de beide vroegere instrumenten bezit het Alkmaarse orgel fluitregisters van 4 en 2 voet; zoals bij Müller tamelijk gebruikelijk is de 4-voet een Gemshoorn en de 2-voet een Nachthoorn.
- Zowel de Prestant 8' als de Quint 3' waren voorzien van een dubbelkoor in de discant. Müller voorzag de prestanten 8' van zijn kerkorgels altijd van een dubbele discant. Behalve in de orgels van diens oud-leerling J.H.H. Bätz komen in Müllers tijd prestanten met dubbele discant niet bijzonder veel voor. Quinten 3' met een dubbele discant zijn in de 18^e-eeuw buiten het oeuvre van Müller zeldzaam.
- Volgens Van Wijk wijst de factuur van het pijpwerk in de richting van Christian en/of Pieter Müller.¹¹⁶⁷
- De klank van het orgel, inzonderheid van het plenum, vertoont een opvallende overeenkomst met die van het qua omvang vergelijkbare Müller-orgel van Beetgum/Westerbork.

Er zijn nog andere omstandigheden die in dit verband niet onvermeld mogen blijven:

- Christian Müller was in de Lutherse Kerk van Alkmaar geen onbekende. In ieder geval vanaf 1734 was hij af en toe, vanaf 1752 volgens contract tweemaal per jaar in Alkmaar, hoofdzakelijk voor werkzaamheden aan de orgels van de St.-Laurenskerk en de Kapelkerk. Tijdens zijn verblijf in de stad zal hij de zondagsdiensten in de Lutherse Kerk hebben bijgewoond. Zijn zoon Pieter Müller zou in 1761 in de Lutherse Kerk trouwen.
- Er zijn uit de jaren 1754-'55 geen werkzaamheden van Müller bekend die de bouw (door hem) van een nieuw orgel in Alkmaar zouden uitsluiten.

¹¹⁶⁶ Vgl. *HON* 1726-1769, p. 204, waar ook de vraag wordt opgeworpen of in de Engelse Kerk en in Alkmaar dezelfde beeldsnijder aan het werk is geweest.

¹¹⁶⁷ Frank van Wijk, beschrijving van het orgel van de Lutherse Kerk te Alkmaar, opgesteld in april/mei 2000. (www.schnitger.nl/index.php?id=140&L=1%27%20and%201%3D1%20--, geraadpleegd op 14 april 2014.)

- Broekhuysen beschrijft in zijn dispositieverzameling een orgel in een van de rooms-katholieke kerken van Alkmaar, “de Banenkerk genaamd en gewijd aan H. Dominicus”. Het orgel was volgens hem “gemaakt in 1758 door de heer Ch. Muller, Mr orgelmaker te Amsterdam”.¹¹⁶⁸ Het instrument is bewaard gebleven in de Grote of St.-Gudulakerk te Lochem, is echter met zekerheid geen werk van Müller maar van Johann Theodor Gilmann.¹¹⁶⁹ Nu doet zich de toevalligheid voor dat zowel de Banenkerk als de Lutherse Kerk gelegen waren aan de Baangracht te Alkmaar; zij stonden zelfs recht tegenover elkaar, slechts gescheiden door de gracht. Zou het te gewaagd zijn te veronderstellen dat Broekhuysen, of, wat misschien nog wel waarschijnlijker is, dat diens informant zich vergist heeft, en per abuis Müller als maker van het orgel van de Rooms-Katholieke Kerk aan de Baangracht heeft genoemd terwijl dat de Lutherse Kerk aan de Baangracht had moeten zijn?

Er wordt wel eens gesuggereerd dat Pieter Müller de bouwer van het orgel zou zijn,¹¹⁷⁰ maar dat is niet waarschijnlijk. Pieter Müller werd eind mei 1738 geboren. Het besluit tot de bouw van een orgel werd genomen op 21 april 1754;¹¹⁷¹ daags daarvoor hadden de burgemeesters van Alkmaar daartoe al hun toestemming verleend.¹¹⁷² Pieter Müller was op dat moment 15, bijna 16 jaar oud. Het is nauwelijks voorstelbaar dat men een jongen van die leeftijd zo'n werk zou willen opdragen. Aangenomen dat Christian Müller de bouwer van het orgel is, is het uiteraard wel goed mogelijk dat Pieter Müller een aandeel heeft gehad in de bouw.

Op 26 december 1775 gaf de toenmalige commissaris van het orgelfonds de kerkenraad in overweging, “of men den Heer Muller, Orgelmaaker, niet zou qualificeeren, om s'jaarlyks het orgel van onze kerk te stellen voor de somma van *f* 7,-. waar voor zyn E. zulks had gepresenteerd; waarop geresolveert is, om de zaak in beraad te neemen en zo dra mogelyk daarover finaal te resolveeren.”¹¹⁷³ Met ‘den Heer Muller, Orgelmaaker’ wordt vrijwel zeker Pieter Müller bedoeld. Hij immers was het die van 1763 tot en met 1779 ieder jaar naar Alkmaar kwam voor het onderhoud van de orgels in de Grote Kerk en de Kapelkerk. Op 18 januari 1776 werd besloten Müller het jaarlijks stemmen op te dragen.¹¹⁷⁴ Het is niet bekend hoe vaak Müller in de Lutherse Kerk heeft gewerkt. In de decennia na Müller werd het orgel door verschillende orgelmakers onderhouden.¹¹⁷⁵ Tot het midden der 19^e eeuw schijnt het orgel geen wijzigingen van betekenis te hebben ondergaan.

In 1854 was de orgelmaker C.F.A. Naber uit Deventer in de stad om het grote orgel van de St.-Laurenskerk te restaureren. Hij nam ook aan om voor *f* 160,- het orgel van de Lutherse Kerk, dat al sinds een aantal jaren een herstelling behoefde, uit elkaar te nemen en te ‘verbeteren’, alsmede om “een onaangenaam register voor het gehoor door een nieuw en geschikter van toon te vervangen. Welk mede werd bepaald op *f* 50,-.”¹¹⁷⁶ Uit een bestek van Ypma uit 1879 (waarover hieronder meer) kan worden opgemaakt dat met het ‘onaangenaam register voor het gehoor’ de Tertiaan D werd bedoeld. Deze werd vervangen door een Prestant 8' D. Of Naber het dubbelkoor in de discant van de oude Prestant 8' intact heeft gelaten is niet bekend.

De Alkmaarse orgelmaker Lodewijk Ypma, sedert 1865 belast met het onderhoud, bouwde het orgel in 1879 om, waarbij hij het voorzag van een tweede manuaalwerk en een manuaalomvang tot *f*³.

¹¹⁶⁸ Broekhuysen ca. 1850-1862, pp. 47-48 (I-8, A 7).

¹¹⁶⁹ *Het Orgel* 71 (1975), p. 310; *HON* 1726-1769, pp. 248-251.

¹¹⁷⁰ *HON* 1726-1769, p. 225; Van Wijk, *loc. cit.*

¹¹⁷¹ RAAM, AELG, inv.nr. 3, p. 53.

¹¹⁷² RAAM, Archief Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 137, fol. 156v.

¹¹⁷³ RAAM, AELG, inv.nr. 3, p. 168.

¹¹⁷⁴ RAAM, AELG, inv.nr. 3, p. 171.

¹¹⁷⁵ RAAM, AELG, inv.nrs. 3, 4, 7-9, 67.

¹¹⁷⁶ RAAM, AELG, inv.nr. 4, notulen d.d. 9 mei 1854. Idem, inv.nr. 67, betaling van *f* 210,- in 1854.

In artikel 2 van het bestek vermeldde Ypma de dispositie in de toestand zoals hij die had aangetroffen, en gaf daarbij aan wat er gewijzigd zou worden:¹¹⁷⁷

Het Orgel zal nu uit twee hoofd deelen moeten worden zamen gesteld te weten Hoofd Manuaal en Bovenklavier en met de navolgende Registers of stemmen.

Hoofd Manuaal:

Deze dispositie blijft zoo als de zelve thans bestaat behalve dat voor de Prestant 8 voet discant een Salicionaal 8 vt discant zal worden geleverd en bij ieder Register een half octaaf zal worden bijgemaakt, de thans bestaande dispositie is:

1. Prestant 8 voet	hierbij gemaakt 5 nieuwe pijpen of toonen			
2. Roerfluit 8 voet	„ „ 5	„	„	„
3. Octaaf 4 voet	„ „ 5	„	„	„
4. Gemshoorn 4 vt	„ „ 5	„	„	„
5. Cornet 4 sterk	„ „ 20	„	„	„
6. Quint 3 v ^l	„ „ 5	„	„	„
7. Octaaf 2 v ^l	„ „ 5	„	„	„
8. NachtHoorn 2 v ^l	„ „ 5	„	„	„
9. Mixtuur 3, 4 en 5 sterk	„ 20	„	„	„
10. Prestant 8 vt disc: hiervoor Salicionaal	30	„	„	„

Bovenwerk of 2de Klavier.

1. Prestant 8 voet discant	30	„	„	„
2. Viola di Gamba van kl: c. Gecombineerd	42	„	„	„
3. Holpijp 8 vt	54	„	„	„
4. Salicionaal 4 vt.	54	„	„	„
5. Roerfluit 4 vt.	<u>54</u>	„	„	„

te zamen 339 nieuwe pijpen.

Overige registers

1. Klavier Koppeling
2. Tremulant
3. Ventiel. alzoo te zamen 18 Registers

We zien dat de dispositie van het hoofdwerk in 1879 – met uitzondering van de door een Prestant 8' D vervangen Tertiaan D – nog gelijk was aan die bij Hess en Broekhuizen.

De verbouwing vertoont overeenkomsten met Ypma's verbouwing van het Müller-orgel in de Kapelkerk te Alkmaar in 1881-'82: in beide gevallen werd de oude klaviatuur aan de achterkant van het orgel verwijderd, de orgelkast verdiept, en een nieuwe klaviatuur aan de linkerzijde gemaakt. In de Lutherse Kerk werd het oorspronkelijke manuaal hergebruikt en uitgebreid; het doet sindsdien dienst als bovenklavier. De oude toets voor c³ werd gebruikt voor f³.¹¹⁷⁸ De oude registerknoppen werden opnieuw gebruikt en de nieuwe naar voorbeeld van de oude bijgemaakt, “opdat hetzelfde alzoo een geheel vormd”. Een nieuw pedaalklavier zou volgens het bestek een omvang krijgen van C-c¹, maar uit latere bronnen blijkt dat de omvang slechts C-h⁰ bedroeg.¹¹⁷⁹ De windlade werd uitgebreid met cancellen voor de tonen cis³-f³, en een weinig naar achteren en bovendien een stuk lager geplaatst, om boven in de kast – die ook nog wat werd verhoogd – ruimte te creëren voor het bovenwerk. Door het verlagen van de hoofdwerkklade moesten de conducten naar de frontpijpen een stuk worden verlengd. De oude spaanbalgen werden vervangen door een nieuwe magazijnbalg. Of het orgel tot 1879 nog de oorspronkelijke, waarschijnlijk middeltonige temperatuur bezat, kan uit de stukken niet

¹¹⁷⁷ RAAM, AELG, inv.nr. 17, bestek van Ypma d.d. 10 juli 1879.

¹¹⁷⁸ Van Wijk, *loc. cit.*

¹¹⁷⁹ Rootlieb 1937, p. 37; zo ook orgelbouwer D.A. Flentrop in een beschrijving van de toestand van het orgel d.d. 26 juli 1949 (RAAM, AELG, Aanvulling I, inv.nr. 16).

worden opgemaakt; in ieder geval bevat het bestek van Ypma de bepaling dat “al het pijpwerk en wel ieder register in het bijzonder naar deszelfs aard tot eene ronde en vaste toon in gelijk zwevend temperatuur gestemd en geïntoneerd” zou moeten worden. Uit de opgave van de aantallen nieuw te maken pijpen blijkt dat Ypma voor de hoogste tonen van de Prestant 8' en de Quint 3' geen dubbelkoor wilde maken. Indien het dubbelkoor van de Prestant 8' (en mogelijk van de Quint 3') nog niet in 1854 was komen te vervallen is dit wellicht bij deze gelegenheid gebeurd. De Mixtuur was tot 1879 nog gedeeltelijk vijfkorig. Ypma wilde echter voor de toe te voegen tonen slechts vier koren bijmaken. Zou hij het vijfde koor van de Mixtuur in zijn geheel hebben verwijderd? (Een paar jaar later zou hij bij de verbouwing van het Müller-orgel in de Kapelkerk te Alkmaar ook de dubbelkoren van de Prestanten 8' wegnemen en het aantal koren van de Mixtuur reduceren.)

Hoewel de conditie van het orgel in ieder geval in de jaren vanaf 1919 te wensen overliet, kon een grote restauratie om financiële redenen steeds geen doorgang vinden. In 1927 was het orgel geheel onbespeelbaar geworden, mede vanwege lekkage in het dak. Aan een zekere orgelmaker Mossel te Heiloo werd een reparatie ten bedrage van circa f 500,- opgedragen.¹¹⁸⁰ Volgens een artikel in maandblad *Het Orgel* van februari 1937 werd bij die gelegenheid onder meer de klank van de Prestant 8' versterkt, en de dispositie, “die tevoren uit sterk schreeuwende registers bestond”, gedeeltelijk gewijzigd.¹¹⁸¹ Dit laatste wekt enige bevreemding, aangezien de in het artikel vermelde dispositie van na de werkzaamheden gelijk is aan die welke werd gerealiseerd door Ypma in 1879. Wellicht moet deze bewering zo worden verstaan dat de in de ogen van de auteur ‘sterk schreeuwende registers’ minder sterk zijn gemaakt, met andere woorden: dat het aantal koren van de Mixtuur en de Cornet bij deze gelegenheid werd gereduceerd. Uit het genoemde artikel van 1937 blijkt dat deze registers op dat moment elk nog maar drie koren bezaten. Volgens D.A. Flentrop was de Mixtuur in 1949 nog maar 2 tot 3 sterk.¹¹⁸²

Het orgel werd uiteindelijk in 1957 door D.A. Flentrop gerestaureerd. Hierbij werd het orgel technisch geheel hersteld, en werden de ontbrekende koren van de Mixtuur en de Cornet en het dubbelkoor van de discant van de Quint 3' in aansluitende mensuur bijgemaakt. Drie registers van

¹¹⁸⁰ RAAM, AELG, inv.nr. 14, notulen d.d. 15 mrt. 1927. Over deze jaren zijn geen kerkrekeningen bewaard gebleven.

¹¹⁸¹ Rootlieb 1937. Het artikel van Rootlieb is gebaseerd op een artikel in het luthers maandblad *Ons Blad* van jan. 1937, en (blijkbaar in 1936) geschreven door dhr. H.E. Wiebols, destijds organist van de Lutherse Kerk te Alkmaar. Het artikel van Rootlieb bevat meerdere onjuistheden, ten dele te wijten aan onjuiste weergave door Wiebols. Zo zou de verbouwing van Ypma in 1879 om financiële redenen geen doorgang hebben gevonden, hetgeen pertinent onjuist is. Er wordt wel correct melding gemaakt van lekkage in 1927 en van daaropvolgend herstel van het orgel, echter niet van de naam van de orgelmaker.

¹¹⁸² RAAM, AELG, Aanvulling I, inv.nr. 16, algemeen overzicht van de toestand van het orgel d.d. 26 juli 1949, opgesteld door D.A. Flentrop.

In verschillende publicaties wordt melding gemaakt van omvangrijke werkzaamheden aan het orgel door A.J. Overdijk te Alkmaar in 1936. Gierveld 1993, p. 44, spreekt van ‘uitbreiding en wijziging’ en stelt abusievelijk dat de uitbreiding met een tweede klavier pas in 1936 plaatshad; *HON* 1726-1769, p. 225, spreekt van ‘restauratie’. Het is mij niet bekend waarop deze beweringen zijn gebaseerd. Rootlieb 1937, p. 37, vermeldt dat herstellingen ‘thans’ geschieden door A.J. Overdijk te Alkmaar, maar van een grotere ingreep wordt niet gesproken. De notulen van de vergaderingen van de kerkenraad vermelden geen restauratie of wijziging. In de notulen van de vergadering van de grote kerkenraad van 3 april 1940 komt daarentegen wel de volgende mededeling voor: “De Heer Schoorl bespreekt thans de restauratie van het orgel. Aan de gemeente zal een verzoekschrift worden gericht om voor de helft bij te dragen. Door een paar ambtenaren is reeds een onderzoek ingesteld.” (RAAM, AELG, inv.nr. 15.) Als in 1940 wordt gesproken over een op handen zijnde restauratie is het niet logisch te veronderstellen dat er in 1936 ook nog een restauratie heeft plaatsgevonden.

Ypma werden vervangen door andere. Het oude pedaalklavier werd vervangen door een nieuw 'in normaaldeling'.¹¹⁸³

In verband met de kerkrestauratie werd het binnenwerk van het orgel in 1975 gedemonteerd en opgeslagen door Flentrop Orgelbouw B.V. Bij de herplaatsing in 1976-'77 werd de gelegenheid te baat genomen om enkele wijzigingen van 1957 ongedaan te maken of opnieuw te wijzigen, en restauratie uit te voeren waar nodig. De orgelmaker verving het pedaalklavier uit 1957 door een nieuw in oude stijl, bracht verbetering aan in de windvoorziening en restaureerde de windladen. Het pijpwerk onderging een herintonatie. Tot slot verving Flentrop op het hoofdwerk een register uit 1957 door een Tertiaan D, waarmee dit werk weer de oorspronkelijke dispositie kreeg.¹¹⁸⁴ Het moet worden betreurd dat het dubbelkoor van de Prestant 8' van het hoofdwerk niet in ere werd hersteld. De dispositie van het orgel luidt thans:¹¹⁸⁵

Hoofdwerk (manuaal 1): lade Müller(?), C-c³; uitbreiding cis³-f³ Ypma; pijpwerk voor de tonen cis³-f³ meest Ypma.

1. Prestant	8'	Müller(?).
2. Roerfluit	8'	Müller(?).
3. Octaaf	4'	Müller(?).
4. Gemshoorn	4'	Müller(?).
5. Quint Dd	3'	Müller(?). Dubbelkoor Flentrop (1957).
6. Octaaf	2'	Müller(?).
7. Nachthoorn	2'	Müller(?). Grootste pijp vervangen door roerfluitpijp.
8. Mixtuur III-V		Müller(?)/Flentrop (1957). Samenstelling:
		C 1' 2/3' 1/2'
		F 1 1/3' 1' 2/3'
		c 2' 2' 1 1/3' 1' 1'
	c ¹ 4'	2 2/3' 2' 2' 1 1/3'
	c ² 4' 4'	2 2/3' 2' 1 1/3'
9. Tertiaan D II		Flentrop (1977). Samenstelling:
		c ¹ 1 3/5' 1 1/3'
10. Cornet D IV		Müller(?). 2'-koor Flentrop (1957).
		Samenstelling c ¹ : 4' 2 2/3' 2' 1 3/5'

Bovenwerk (manuaal 2): lade Ypma, C-f³.

1. Holpijp	8'	Ypma
2. Prestant D	8'	Ypma?
3. Viola di Gamba	8'	C-H gecombineerd met Holpijp.
4. Roerfluit	4'	Ypma
5. Octaaf	2'	Flentrop (1957).

Pedaal: aangehangen aan hoofdwerk, C-d¹ (pedaalklavier Flentrop 1977).

¹¹⁸³ RAAM, AELG, Aanvulling I, inv.nr. 16.

¹¹⁸⁴ RAAM, AELG, Aanvulling I, inv.nr. 8.

¹¹⁸⁵ Toeschrijving historisch pijpwerk volgens *HON* 1726-1769, p. 227; Van Wijk, *loc. cit.*; programmablad bij de heringebruikneming van het orgel op 24 sept. 1977. Toeschrijving nieuw pijpwerk volgens de orgelstukken in RAAM, AELG, Aanvulling I, inv.nrs. 8 en 16. Samenstelling van de vulstemmen volgens *HON* 1726-1769, p. 227.

Manuaalkoppeling.
 Tremulant.
 Windvoorziening: magazijnbalg (Ypma).
 Toonhoogte: $a^1 = 440 \text{ Hz}$.¹¹⁸⁶
 Winddruk: 68 mm.¹¹⁸⁷

9.6 Kabinetorgel – in de 19e eeuw aanwezig in de Doopsgezinde Kerk te Alkmaar

De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar kocht in 1819 voor *f* 414,- een kabinetorgel uit privébezit van een zekere heer Stram te Amsterdam. Het werd door de orgelmaker J.C. Deytenbach te Alkmaar geplaatst en van een kerkorgelfront voorzien.¹¹⁸⁸ De dispositie wordt medegedeeld door Broekhuysen:¹¹⁸⁹

1. Holpijp	8'	4. Quintfluit	3'	6. Gemshoorn	2'
2. Prestant D	8'	5. Octaaf	2'	7. Hobo B/D	8'
3. Fluit	4'				

Ventiel. Twee blaasbalgen.

Volgens een advertentie in de *Alkmaarsche Courant* van 28 oktober 1866 (waarin het orgel te koop werd aangeboden) was het orgel verder voorzien van een aangehangen pedaal en van 'eene inwendige en twee vrij liggende aangebragte blaasbalgen'.¹¹⁹⁰

Terecht wijst Gierveld erop dat de dispositie doet vermoeden dat het kabinetorgel werd gebouwd door Christian of Pieter Müller.¹¹⁹¹ Men zou onder de registers nog een Terts $1 \frac{3}{5}$ ' D verwachten. Is dit register vergeten in de opgave? Het is in dit verband interessant dat in de genoemde advertentie wordt gesteld dat het orgel beschikte over vier doorlopende en zes halve registers.¹¹⁹² De opgave van Broekhuysen vermeldt echter vijf doorlopende en drie halve registers. Zijn opgave is met de gegevens in de advertentie in overeenstemming te brengen wanneer men aanneemt dat bij hem een van de halveringen niet vermeld staat en dat bovendien een half register ontbreekt. De twee registers die het meest voor halvering in aanmerking komen zijn de Fluit 4' (vergelijk bijvoorbeeld het Müller-kabinetorgel uit ca. 1755, dat zich thans in de Grote Kerk te 's-Gravenhage bevindt) en de Quintfluit 3' (zoals bijvoorbeeld in het Müller-kabinetorgel uit 1740, dat zich in de Dorpskerk te Castricum bevindt). Het ontbrekende halve register is vrijwel zeker een Terts $1 \frac{3}{5}$ ' D geweest.

In 1866 bouwden Flaes en Brünjes een nieuw orgel achter het front van Deytenbach. Het oude orgel werd voor *f* 275,- geadverteerd in enkele kranten. Uit de kerkenraadsnotulen blijkt dat Flaes en Brünjes het oude orgel uiteindelijk zelf hebben overgenomen.¹¹⁹³ Wat er daarna mee is gebeurd, is onbekend. Het Flaes-orgel achter het Deytenbach-front bestaat nog.

¹¹⁸⁶ HON 1726-1769, p. 227.

¹¹⁸⁷ *Ibid.*

¹¹⁸⁸ G. Verloop, 'Werklijst Flaes en Brünjes 1866b', *de Mixtuur* 23 (nov. 1977), pp. 514-519, hier p. 517; Gierveld 1993, pp. 44-45.

¹¹⁸⁹ Broekhuysen ca. 1850-1862, p. 46 (I-6, A 5).

¹¹⁹⁰ Verloop, *op. cit.*, p. 519.

¹¹⁹¹ Gierveld 1993, p. 45.

¹¹⁹² Verloop, *loc. cit.*

¹¹⁹³ Verloop, *loc. cit.*

10 MÜLLERS BOUWWIJZE, IN HET BIJZONDER ZIJN DISPOSITIE- WIJZE

10.1 Inleiding

Voor een volledige analyse van Müllers bouwwijze is het nodig dat alle bewaard gebleven orgels ter plekke worden onderzocht en gedocumenteerd. Daar de onderhavige studie is gebaseerd op onderzoek van gepubliceerde en archivalische gegevens kan weliswaar geen volledige analyse, maar wel een bruikbare deelanalyse van Müllers bouwstijl worden gemaakt. Uit de aard der zaak kunnen daarin alleen de meer uiterlijke kenmerken, zoals frontindelingen en dispositieprincipes, worden betrokken, en zal een analyse van pijpmensuren, windladen en andere onderdelen moeten worden uitgesteld tot de gegevens van een grondig onderzoek van alle afzonderlijke instrumenten beschikbaar zullen zijn. Voor de huisorgels ligt de situatie anders dan voor de kerkorgels. De huisorgels zijn reeds in onderlinge samenhang beschreven, ook wat betreft de technische eigenaardigheden. Daarom kan in de bespreking van die instrumenten dieper op de technische aanleg worden ingegaan. Om praktische redenen worden de kabinetorgels en positieven afzonderlijk van de grotere orgels behandeld.

10.2 Frontontwerpen van kerkorgels

Van Christian Müller zijn in totaal acht kerkorgelfronten bekend. Dit relatief lage aantal vindt zijn verklaring niet alleen in het feit dat meerdere instrumenten verloren zijn gegaan, maar ook in het feit dat Müller bij de bouw van een nieuw orgel soms gebruik maakte van een bestaande kast. Er bestaan niet twee identieke fronten. De fronten kunnen in drie categorieën worden verdeeld:

- A. Het deftige, ‘klassiek-Hollandse’ front, met ronde middentoren, driedelige tussenvelden, spitstorens en dubbele zijvelden. Dit is het model dat door Johannes Duyschot werd gebruikt voor de hoofdkasten van zijn grote orgels, en door Cornelis Hoornbeeck voor zowel de hoofd- als de rugwerkkast van het orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Dit fronttype wordt logischerwijs het sterkst met Müller geassocieerd daar de meeste Müller-orgels waarvan het uiterlijk bekend is dit fronttype bezitten. (Of dit ook het fronttype is dat Müller het vaakst heeft *gebouwd*, blijft, vanwege een verondersteld verlies van enkele fronten uit categorie C, een open vraag.) Het fronttype is door Müller zeker vijf maal toegepast, in vrijwel alle stadia van zijn werkzame leven. Het leende zich zowel voor relatief kleine als voor grote en zeer grote instrumenten, en is gebruikt in Leeuwarden (1727), Zaandam (1737), Haarlem (1738), Amsterdam – Engelse Kerk (1753) en Alkmaar – Kapelkerk (1762). In Leeuwarden en Haarlem bezitten zowel de hoofd- als de rugwerkkast dit fronttype; bij beide orgels wordt de hoofdkast geflankeerd door pedaalstorens. Bij het front van de Engelse Kerk ontbreken de dubbele zijvelden.
- B. Het fronttype met dubbele ronde middentoren, dubbele, paarsgewijs (verticaal gespiegeld) aangelegde velden, en ronde zijstorens, terwijl het bovenste gedeelte van de middentoren nog door kleine pijpveldjes wordt geflankeerd. Dit komt alleen voor in Rotterdam (1749) en Beverwijk (1756). Het front van Rotterdam was vermoedelijk ontworpen door een architect, ongetwijfeld in samenspraak met Müller. In Rotterdam is de middentoren iets naar voren geplaatst. De tussenvelden zijn vanuit het midden gerekend enigszins bol en hol, en lopen enigszins naar achteren, naar de zijstorens. In Beverwijk daarentegen, is de middentoren niet

naar voren geplaatst, en zijn de tussenvelden recht. De zijtorens zijn daar iets lager geplaatst dan de middentoren en de tussenvelden. Van dit fronttype zijn mij geen voorbeelden van andere bouwers bekend.

- C. Het eenvoudige frontmodel met ronde middentoren, dubbele tussenvelden en spitstorens. Vele orgelbouwers bedienden zich in hun kleinere orgels van dit model. Van Müller is hiervan slechts één voorbeeld bekend: het orgel van Beetgum, dat zich nu in Westerbork bevindt. Er bestaat een gerede kans dat enkele verloren gegane Müller-orgels eveneens dit fronttype bezaten, mogelijk de orgels van Huizum (1727) en Amsterdam – R.-K. St.-Annakerk ‘De Pool’ (jaartal onbekend), en het hoofdwerk van het orgel te Menaldum (1728).

10.3 Dispositiewijze

Christian Müller richtte de dispositie van zijn kerkorgels zo in, dat zij ten volle berekend waren op de primaire taak die zij in de eredienst te vervullen hadden: de begeleiding van de gemeentezang. Afhankelijk van de omstandigheden kwam hij tot verschillende oplossingen om zijn doel te bereiken. Niettemin zijn hierin altijd de basisprincipes te herkennen die aan zijn dispositiewijze ten grondslag liggen. Müllers dispositiewijze kenmerkt zich door een grote doelmatigheid, bij wijlen inventieve oplossingen, en een sterke functiescheiding per manueel- of pedaalwerk. In een beschouwing over de dispositiewijze spelen uiteraard de nieuwgebouwde orgels de hoofdrol. De disposities van de instrumenten die door Müller ingrijpend werden verbouwd zijn uiteraard iets minder ‘Mülleriaans’; zij zullen niettemin toch in de hiernavolgende beschouwing worden betrokken. Het orgel van Haarlem wijkt qua dispositie zo sterk af van Müllers overige orgels dat het in een afzonderlijke paragraaf dient te worden behandeld.

Müllers disposities kunnen in de volgende categorieën worden verdeeld:

- 1) Orgels met een manueel (Beetgum 1726, Huizum 1727, Amsterdam – ‘De Pool’ [bouwjaar onbekend]).
- 2) Orgels met hoofdwerk en bovenwerk of ‘bovenmanueel’:
 - a. orgels met hoofd- en bovenmanueel en aangehangen pedaal, met beide laden op een niveau (Zaandam 1737, Amsterdam – Engelse Kerk 1753);
 - b. orgels met hoofd- en bovenwerk en aangehangen pedaal (Rotterdam 1749, Alkmaar – Kapelkerk 1762);
 - c. orgel met hoofd- en bovenwerk en vrij pedaal (Beverwijk 1756).
- 3) Orgel met hoofdwerk, rugpositief en aangehangen pedaal (Menaldum 1728).
- 4) Orgels met hoofdwerk, rugpositief en vrij pedaal (verbouwing Amsterdam – Oude Lutherse Kerk 1723, verbouwing Amsterdam – Remonstrantse Kerk 1724, Amsterdam – Waalse Kerk 1734).
- 5) Orgels met hoofd-, boven- en rugwerk en vrij pedaal (verbouwing Amsterdam – Ronde Lutherse Kerk 1721, Leeuwarden – Jacobijnerkerk 1727).
- 6) Het orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem (1738).

De orgels in categorie 2 wijken qua technische aanleg van elkaar af, maar bezitten vergelijkbare disposities. Daarom zullen in het hiernavolgende, indien alleen de dispositie relevant is, de ‘bovenmanualen’ van categorie 2a tot de bovenwerken worden gerekend, hoewel dit technisch gezien onjuist is. Het orgel van Rotterdam was voorzien van drie transmissies op het pedaal, maar bezat geen zelfstandige pedaalregisters en is daarom tot categorie 2b gerekend.

De dispositie van het orgel van de Jacobijnerkerk te Leeuwarden vormt een goed uitgangspunt voor een bespreking van de principes die aan Müllers dispositiewijze ten grondslag liggen. Men zou het Leeuwarder orgel kunnen beschouwen als een ‘compleet’ Müller-orgel. Hieronder volgt nogmaals de dispositie:

Hoofdwerk		Rugpositief		Bovenwerk	
1. Praestant Dd	16'	1. Praestant Dd	8'	1. Baartpijp	8'
2. Octaav Dd	8'	2. Holpijp	8'	2. Quintadeen	8'
3. Roerfluit	8'	3. Octaav	4'	3. Viôl de gamba	8'
4. Octaav	4'	4. Octaav	2'	4. Octaav	4'
5. Quint	3'	5. Sexquialter	3'	5. Gemshoorn	4'
6. Super Octaav	2'	6. Mixtuur IV/VI/VIII	1½'	6. Nassat	3'
7. Mixtuur IV/VI/VIII	2'	7. Cornet VI		7. Nagthoorn	2'
8. Scharp IV-VI	1'	8. Trompet	8'	8. Sexquialter II-IV	
9. Trompet	16'			9. Cimbâl III	
10. Trompet	8'			10. Dolceân	8'
				11. Vox humana	8'
Pedaal					
1. Praestant	16'	4. Octaav	4'	7. Trompet	8'
2. Bardon	16'	5. Mixtuur IV	3'	8. Trompet	4'
3. Octaav	8'	6. Basuin	16'		

Manuaalomvang: C-c³, pedaalomvang: C-d¹. Koppeling Hw-Rp. Tremulant Rp, tremulant Bw. Vier afsluitingen, hoofdventiel.

De klankmiddelen kunnen per werk als volgt worden samengevat:

- hoofdwerk: groot prestantenplenum (zonder tertregister) + Roerfluit 8' + trompetregisters;
- rugpositief: kleiner prestantenplenum (met Sexquialter) + Holpijp 8' + Cornet + Trompet 8';
- bovenwerk: hoofdzakelijk fluitregisters + soloregisters, waaronder twee solotongwerken;
- pedaal: prestantenplenum + Bourdon 16' + trompetregisters.

De Prestanten 16' en 8' bezitten een dubbelkoor in de discant. Dit is gebruikelijk bij Müller. Bij sommige andere Müller-orgels zijn ook de Quint 3' en de Octaaf 2' voorzien van een dubbele discant.

Ookal zijn de meeste orgels kleiner dan dat van Leeuwarden, de hierboven weergegeven klankkarakteristieken per manuaalwerk blijven in principe intact. Uiteraard zijn daarbij de registers in aantal gereduceerd, en voor de grootste stemmen is geen plaats meer. Indien een compleet manuaalwerk (het bovenwerk of het rugpositief) achterwege blijft, worden enkele onmisbaar geachte stemmen van dat werk overgebracht naar een ander manuaal, op de volgende wijze:

- Bezit het orgel alleen *hoofdwerk* en *rugpositief*? Dan krijgen de ‘bovenwerkregisters’ Vox humana 8', Quintadeen 8' en eventueel een tweevoets fluit een plaats op het hoofdwerk, mits er een vrij pedaal aanwezig is.
- Bezit het orgel alleen *hoofdwerk* en *bovenwerk*? Dan krijgen de ‘rugwerkregisters’ Prestant 8', Holpijp 8' en Cornet D een plaats op het bovenwerk en de Sexquialter (of Tertiaan) een plaats op het hoofdwerk.

- Bezit het orgel slechts *één manuaal* (m.a.w.: ontbreken zowel rugpositief als bovenwerk)? Dan krijgt het manuaal een tertshoudend discantregister in prestantmensuur (Sexquialter/Tertiaan) en/of een Cornet D.

De kleinere orgels met hoofd- en bovenmanuaal (categorie 2a) bezitten op het hoofdwerk maar één achtvoets labiaal, de Quintadeen 8'; de Prestant 8' bevindt zich hier, samen met de Roerfluit 8' en Cornet D, op het bovenmanuaal. Orgels met hoofd- en bovenwerk en aangehangen pedaal (categorieën 2a-b) hebben op het hoofdwerk een Bourdon 16' (in de Engelse Kerk te Amsterdam slechts als discantregister). Met het basgedeelte van dit register kan een uitstekend basfundament worden gerealiseerd, terwijl de discant goede diensten bewijst bij de ondersteuning van de mannenstemmen. Het orgel van Beverwijk (1756) heeft op het bovenwerk geen Prestant 8' maar een Prestant 16' D, terwijl zich op het hoofdwerk juist geen zestienvoets register bevindt. Dit instrument is uitgerust met een vrij pedaal. Müller voorzag het hoofdwerk van de orgels te Rotterdam (1749) en Alkmaar – Kapelkerk (1762) verder nog van een Roerquint 6'.

Het orgel van Menaldum (1728) vormde een uitzondering. Het bezat een rugpositief waarvan de dispositie niet rijkelijk was voorzien van prestantregisters, maar juist van fluitregisters, alsmede van een prestant en een cornet. De dispositie van dit orgel vertoonde sterke overeenkomsten met die van de latere orgels met hoofdwerk en bovenmanuaal (cat. 2a), ook omdat het hoofdwerk een Tertiaan bevatte en een Quintadeen 8' in plaats van een Roerfluit 8'. De Prestant van het rugwerk was hier een viervoets register. Op het hoofdwerk bevond zich een Prestant 8'.

Het lijkt erop dat Müller pas in later jaren het nut inzag van een cilindrische Fluit 4' op hoofdwerk of rugpositief, en ook in later jaren disponeerde hij deze stem slechts zelden. (Dit in tegenstelling tot de conische Gemshoorn 4', die op vrijwel ieder bovenwerk of bovenmanuaal van Müller aanwezig was.) Voor zover bekend was het vroegste Müller-kerkorgel met een Fluit 4' dat van Bennebroek uit 1743, en daarbij is het nog niet zeker of Müller het register geheel nieuw heeft gemaakt of dat hij bestaand materiaal heeft hergebruikt. Van de dateerbare orgels bezit verder alleen dat van de Kapelkerk te Alkmaar (1762) een Fluit 4', hier uitgevoerd als roerfluit. Zelfs het Bavo-orgel bezat oorspronkelijk alleen twee conische fluiten; pas later is de Salicional 4' van het rugpositief vervangen door een Fluit douce 4'. Dat Müller, zeker in de jaren 1720 en '30, het register niet erg noodzakelijk vond, blijkt uit het feit dat hij bij vrijwel alle verbouwingen de aanwezige Fluiten 4' verwijderde ten gunste van sterker klinkende registers. Er zijn een paar disposities bekend van orgels met een Fluit 4' waarvan niet bekend is wanneer zij zijn gebouwd, of waarvan niet bekend is of de Fluit 4' tot het originele registerbestand behoorde.

De registerkeus zal mede afhankelijk zijn geweest van de draagkracht en wensen van de opdrachtgevers. Soms moest vanwege de beperkte ruimte (bijvoorbeeld vanwege de bouw in een bestaande kast) worden afgezien van een of meer registers.

Rond 1735 had een omslag plaats in de aanleg van Müllers tweeklaviers orgels: alle tweeklaviers orgels van vóór 1735 bezaten een hoofdwerk en een rugpositief, alle van daarna een hoofdwerk en een bovenwerk of 'bovenmanuaal'. Deze omslag moet niet worden toegeschreven aan een abrupte wijziging van Müllers klankidealen; de oorzaak moet veeleer worden gezocht in min of meer toevallige omstandigheden: met uitzondering van het orgel te Menaldum werden alle tweeklaviers orgels van vóór 1735 gebouwd of grondig verbouwd in reeds bestaande kasten. De aanleg met een hoofdwerk en een rugpositief was dus een gegeven. Omdat Müller nogal sterk vasthield aan de klankkarakteristiek en functie van ieder manuaalwerk, bestaat er een fundamenteel verschil tussen de orgels met hoofd- en rugwerk enerzijds en die met hoofd- en bovenwerk anderzijds.

Müller bouwde of verbouwde vier orgels met hoofd- en rugwerk, waarvan een in Menaldum en drie in Amsterdam (Oude Lutherse Kerk, Remonstrantse Kerk, Waalse Kerk). Omdat het orgel van

Menaldum een nogal uitzonderlijke dispositie bezat, blijft deze hier buiten beschouwing. Zoals gezegd disponeerde Müller op zijn hoofd- en rugwerken vrijwel alleen prestantregisters, een Roerfluit/Holpijp 8' en trompetregisters. Daarenboven is bij deze instrumenten een duidelijk streven naar een 'zware' klank herkenbaar: hoewel de kasten van de drie Amsterdamse orgels waren berekend op een Prestant 8' op het hoofdwerk en een Prestant 4' op het rugpositief, maakte Müller als het ware van de hoofdwerken zestienvoetswerken en van de rugpositieven achtvoets werken. (Daarbij dienden overigens wel compromissen te worden gesloten: in de Waalse Kerk was de Prestant 16' in het onderste octaaf gedekt. In de Oude Lutherse Kerk was de Prestant 16' slechts een discantregister; in de Remonstrantse Kerk was al een Prestant 16' D aanwezig. Op de twee laatstgenoemde orgels was naast de discantprestant 16' een doorlopend gedekt 16'-register aanwezig. De Prestant 8' van het rugpositief bezat vermoedelijk op alle orgels gedekte pijpen voor de laagste tonen.) Het orgel van de Waalse Kerk bezat op het hoofdwerk ook nog een Trompet 16'. Door deze eigenschappen kon op deze instrumenten een zeer groot geluidsvolume worden gerealiseerd. Misschien was dat in verband met de begeleiding van de gemeentezang in deze kerken ook noodzakelijk; de kerken waren alledrie voorzien van galerijen, waardoor zeer veel mensen de dienst konden bijwonen. Met een hoofd- en een rugwerk beschikten de orgels over twee min of meer gelijkwaardige manuaalwerken. De mogelijkheden voor klankvariatie binnen het *pianobereik* waren echter tamelijk beperkt.

In het geval van tweeklaviers orgels met een hoofd- en een bovenwerk is er maar één werk waarop een plenum kan worden gerealiseerd. De twee manuaalwerken zijn bij dit orgeltype niet gelijkwaardig, maar juist contrasterend: er is een *forte*- en een *pianomanuaal*. Alle orgels van dit type bezitten op het bovenwerk behalve fluiten (en, bij categorieën 2b-c, een of twee tongwerken) nog de registers Prestant 8' (al dan niet doorlopend) en Cornet D. In Beverwijk is er op het bovenwerk een Prestant 16' D in plaats van een Prestant 8'. Het moge enigszins merkwaardig voorkomen dat de Prestant 8' en de Cornet op het bovenwerk werden geplaatst, maar deze oplossing blijkt bij nader inzien bijzonder zinvol te zijn dankzij het feit dat de manuaalkoppeling van deze instrumenten hoogstwaarschijnlijk werd aangelegd als drukkoppeling, zoals hieronder zal worden betoogd. Uit het feit dat de registers Prestant 8', Roerfluit/Holpijp 8' en Cornet D zich vrijwel altijd op hetzelfde manuaal bevonden, mag waarschijnlijk worden afgeleid dat deze doorgaans gezamenlijk werden gebruikt.

In de contracten met Müller werd vrijwel nooit bepaald of de manuaalkoppeling als trek- of als drukkoppeling zou worden aangelegd. Alleen in het contract met betrekking tot de verbouwing van het orgel van de St.-Nicolaas te Utrecht werd bepaald dat de koppeling tussen rugpositief (onderklavier) en hoofdwerk (bovenklavier) zodanig zou worden uitgevoerd dat "als men op [het] onderklavier speelt het bovenklavier mede gaat". Dit was dus een trekkoppeling. Uit de publicatie van Radeker uit 1775 weten we dat de koppelingen van het Bavo-orgel eveneens trekkoppelingen waren.¹¹⁹⁴

Iets minder duidelijk wordt het wanneer in bronnen wordt gesproken van het koppelen van een manuaal 'aan' een ander manuaal. In het contract betreffende de bouw van het orgel voor de Waalse Kerk te Amsterdam staat: "Sullen de handclavieren werden gemaekt dat men die kan koppelen, te weten het onderste clavier aen het bovenste, en het pedael clavier in het bysonder, en ook om het te kunnen koppelen aen het boven clavier". Zowel het onderklavier (rugpositief) als het pedaal kunnen dus worden gekoppeld aan het bovenklavier (hoofdwerk). De pedaalkoppeling is logischerwijs een trekkoppeling; hieruit zou kunnen worden afgeleid dat de manuaalkoppeling ook een trekkoppeling is geweest. Een vergelijkbare formulering komt voor in het keuringsrapport uit 1719 van het Hoornbeek-orgel in de Ronde Lutherse Kerk: "die Mr. Orgelmaecker heeft oock die coppinge seer wel gemaect, ende dat seer fraij is, alles gehalveert, soo dat het onderste aent bovenste kan gecoppelt worden, ende t'Pedael appart aen het bovenste clavier". Dit lijkt wederom te wijzen op

¹¹⁹⁴ Radeker 1775, p. 27.

trekkoppelingen. Nu staat in het keuringsrapport uit 1721 betreffende Müllers verbouwing van dit orgel het volgende: “De coppinghe heeft den orgelmaaker verandert bestaande, dat in plaets dat te vooren het onderwerck en het bovenste gecoppelt wierde soo wort tegenwoordigh het bovenste aen het onderwerck gecoppelt, dat te eenemaal nootsakelyck waer, tot seer groote verbeeteringhe van t werck streckt.” Heeft Müller werkelijk de trekkoppeling veranderd in een drukkoppeling? De formulering lijkt daarop te wijzen, maar bij een verbouwing die gericht is op vergroting van de klankcapaciteit zou het niet erg logisch zijn. Immers, bij een trekkoppeling kan men met de linkerhand spelen op het van ‘zware’ stemmen voorziene hoofdmanuaal, terwijl de rechterhand de psalmmelodie uitkomend op rugpositief (met o.a. Cornet D) + hoofdwerk gekoppeld speelt. Bij een drukkoppeling is weliswaar de klank van de uitkomende stem identiek, maar speelt de linkerhand op het rugpositief, dat juist niet van ‘zware’ registers is voorzien. Samengevat: de meest betrouwbare bronnen betreffende koppelingen tussen hoofdwerk en rugpositief spreken van trekkoppelingen. Van de twee minder betrouwbare bronnen lijkt een te wijzen op een trekkoppeling, de andere op een drukkoppeling. Ik vermoed dat trekkoppelingen de standaard zijn geweest; de mogelijkheid van een drukkoppeling kan echter niet worden uitgesloten.

Hoe staat het nu met manuaalkoppelingen op orgels met een hoofdwerk en een bovenwerk? In Amsterdam – Ronde Lutherse Kerk en Leeuwarden was het bovenwerk in het geheel niet koppelbaar. De belangrijkste reden om op de kleinere orgels wel een manuaalkoppeling aan te brengen was het feit dat de Cornet D zich op het bovenwerk bevond. Uit contracten blijkt niet of de koppeling een druk- of een trekkoppeling was. De instrumenten zelf bieden geen uitkomst: of ze zijn verloren gegaan, of de koppelmechanismes zijn in later tijd vernieuwd. De orgels in Beverwijk en Alkmaar – Kapelkerk bezitten thans (niet originele) trekkoppelingen. Volgens een schrijven van W.H. Brachthuyzer uit 1826 bezat het orgel van de Engelse Kerk te Amsterdam echter een drukkoppeling.¹¹⁹⁵ Deze was hoogstwaarschijnlijk origineel. Op deze wijze kon met de linkerhand worden gespeeld op het sterk geregistreerde hoofdwerk, terwijl de rechterhand de psalmmelodie uitkomend kon spelen op het bovenwerk (met Prestant 8', Holpijp 8' en Cornet D), dat was gekoppeld aan het hoofdwerk. Het grote voordeel van een drukkoppeling is dat men met de linkerhand op het hoofdwerk niet onder de c¹ hoeft te blijven omdat anders de aangekoppelde Cornet in de begeleiding mee zou klinken; men kan met de linkerhand zo nodig het gehele hoofdwerk bespelen. Ik vermoed dat de orgels van Zaandam, Rotterdam, Beverwijk en Alkmaar eveneens van een drukkoppeling waren voorzien.

Uit de pedaaldisposities van Müller valt beduidend minder regelgeving te destilleren dan uit zijn manuaaldisposities. Dit heeft uiteraard te maken met het feit dat lang niet alle orgels van een vrij pedaal zijn voorzien, waardoor er minder vergelijkingsmateriaal is. Daar komt bij dat Müllers klankideaal door de tijd heen moet zijn veranderd. Er zijn twee pedaaldisposities van Müller die in vergelijking met de overige zeer uitzonderlijk zijn: die van het door Müller verbouwde orgel van de Remonstrantse Kerk te Amsterdam (orgel met hoofdwerk en rugpositief, op het pedaal alleen een Trompet 8') en van het orgel van de Dorpskerk te Bennebroek (eenklaviers orgel, op het pedaal fluiten 8', 4' en 2'). Deze disposities worden hieronder buiten beschouwing gelaten.

Standaardregisters op pedaalwerken van Müller zijn: Bourdon 16', Octaaf/Prestant 8', Octaaf 4' en Trompet 8'. Het orgel van Leeuwarden bezit naast de Bourdon 16' ook nog een Prestant 16', opgesteld in de zijtorens. Als zestienvoets tongwerk komt op de orgels van dertig stemmen of meer een Bazuin voor, bij minder omvangrijke orgels een Fagot. Opvallend genoeg bezat het Duyschot/Müller-orgel van de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam beide registers.

Müller lijkt zich in de loop der tijd afgewend te hebben van een sterke mixtuurklank op het pedaal. In 1720-'21 voegde hij onder meer een Mixtuur IV-VI toe aan het pedaal van het Hoornbeeck-orgel

¹¹⁹⁵ SAA, AERC, inv.nr. 265, brief van W.H. Brachthuyzer van okt. 1826.

van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Als we Hess mogen geloven bezat het in 1721-'23 door Müller verbouwde Duyschot-orgel van de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam een Mixtuur V en daarnaast nog een Scherp met een onbekend aantal koren. De pedaalmixtuur van het Leeuwarder Müller-orgel (1727) bezat volgens contract slechts vier koren, waarvan later een koor werd afgezonderd als separaat register. Het orgel in de Waalse Kerk te Amsterdam (1734) kreeg helemaal geen pedaalmixtuur meer. Ten behoeve van de helderheid van de pedaalpartij werd een Nachthoorn 2' gedisponeerd. Zelfs het pedaal van het zeer grote orgel te Haarlem (1738) werd niet van een grote pedaalmixtuur voorzien, alleen van een Ruischquint V. De pedaaldispositie te Beverwijk (1756) is vrijwel identiek aan die in de Amsterdamse Waalse Kerk, alleen bezit laatstgenoemd orgel nog over een Roerquint 6', die uit het oude orgel werd overgenomen. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich iets later voor in het oeuvre van de Groninger orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz (1704-1785), die zijn middelgrote orgels tot en met 1754 (het bouwjaar van het orgel in de Grote Kerk te Almelo) voorzag van een pedaalmixtuur, terwijl daarvoor later een Nachthoorn 2' in de plaats kwam.

10.4 Traditie en vernieuwing in Müllers disposities

In de disposities van Christian Müller is de Hollandse traditie van Duyschot en Hoornbeeck duidelijk te herkennen. In de functiescheiding tussen de verschillende manueelwerken was Müller echter strenger dan zijn voorgangers en tijdgenoten. Het hoofdwerk en het rugpositief waren bij Duyschot in hoofdzaak bezet met prestantregisters en een Trompet 8'; daarnaast was op deze werken doorgaans een klein aantal fluitregisters aanwezig, vooral op het rugwerk. Het reeds beperkte aantal fluiten op deze werken werd door Müller nog verder gereduceerd tot vaak niet meer dan een Roerfluit 8' of een Holpijp 8'. Het bovenwerk was bij Duyschot betrekkelijk ruim voorzien van fluitregisters en van het onmisbare solotongwerk Vox Humana 8'. Prestanten waren er op dit werk relatief weinig, maar toch minimaal twee, plus een Sexquialter of Tertiaan. Bij Müller was het aantal prestanten op het bovenwerk maximaal één, met in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam en in Leeuwarden ook nog een Sexquialter. De functiescheiding tussen de verschillende werken was in deze strengheid niet meer voorgekomen sinds de grote orgels van Jan van Covelens uit de eerste helft van de 16e eeuw.

Juist door deze functiescheiding ontstond bij de combinatie van hoofd- en bovenwerk, met gebruikmaking van bestaande middelen, een 'nieuw' orgeltype met een *forte*- en een *piano*manuaal, waarbij op het ene manuaal vrijwel geen registers van dezelfde soort waren te vinden als op het andere. Zoals gezegd, betoonde Müller zich bijzonder inventief door de Cornet op het bovenmanuaal te disponeren, en een drukkoppeling naar het hoofdwerk aan te leggen. Pas in de latere 18^e en in de 19^e eeuw zouden op grote schaal orgels ontstaan met een *forte* hoofdwerk en een *piano* bovenwerk. De Cornet werd echter vrijwel altijd op het hoofdwerk gedisponeerd.

Het merendeel van de registers die Müller disponeerde, was in Holland gebruikelijk, maar hij voegde ook klankkleuren toe die hier nog onbekend waren. Zo disponeerde hij in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam en in Leeuwarden op het bovenwerk de Viola di Gamba 8', een register van enggemensureerde pijpen waarvan Müller de klank in Duitsland moet hebben leren waarderen. In Holland vrijwel buiten gebruik geraakt maar in Duitsland nog altijd geliefd was de Cimbél, die Müller eveneens op het bovenwerk van beide genoemde orgels disponeerde. Nieuw in Holland was ook de Trompet 4' op het pedaal. Andere registers die in de Republiek weliswaar reeds hier en daar voorkwamen, maar waarschijnlijk toch op Müllers Duitse origine zijn terug te voeren zijn de Quintadeen 16' (op het hoofdwerk in de Ronde Lutherse Kerk, naast een reeds aanwezige Prestant 16'), de Trompet 16' op het hoofdwerk, de Prestant 16' op het pedaal in Leeuwarden (opgesteld in eveneens Duitse pedaaltorens), de mixtuur op het pedaal van de vroegere orgels, de Nachthoorn 2' die op latere orgels voor de mixtuur in de plaats kwam, en tot slot de Fagot 16' op het pedaal.

Samenvattend kan worden gesteld dat Hollandse tradities het uitgangspunt vormden voor Müllers orgels, dat hij de Hollandse stijl verrijkte met enkele verworvenheden van de Duitse orgelbouw, en dat hij met gebruikmaking van bestaande middelen kwam tot een zeer karakteristiek orgeltype met een hoofdwerk en een bovenwerk of ‘bovenmanuaal’ (als *forte*- en *pianomanuaal*, met de Cornet op het *pianomanuaal*) dat lijkt vooruit te wijzen naar de latere 18^e en de 19^e eeuw.

10.5 De uitzondering: Haarlem – Grote of St.-Bavokerk

Het Haarlemse Müller-orgel is niet alleen vanwege zijn enorme omvang uitzonderlijk, maar ook omdat de voor Müller karakteristieke functiescheiding per klavier hier bijna onherkenbaar is. Bijna alle registers uit de dispositie van het Leeuwarder orgel zijn in het Haarlemse instrument op hetzelfde manuaal terug te vinden. Het grote verschil is dat ieder klavier zodanig met stemmen is aangevuld dat ieder werk rijkelijk is voorzien van zowel prestanten als fluiten als tongwerken, een eigenschap die doorgaans in verband wordt gebracht met de Noord-Duitse orgelbouw. Opvallend is bovendien dat in Haarlem veel registers zijn gedisponeerd die niet voorkomen op andere kerkorgels van Müller, maar wel op orgels uit de Schnitger-school. Müllers kennis van orgels van Schnitger en diens leerlingen (waarschijnlijk het Schnitger-orgel te Zellerfeld in de Harz en zeker het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel te Alkmaar) zal hierbij een factor van belang zijn geweest. Ook de Bavo-organist Henricus Radeker, die enkele jaren de vaste bespeler was geweest van het imposante Schnitger-orgel te Zwolle, zal bij het vaststellen van de dispositie een rol hebben gespeeld. De registers op het Bavo-orgel die uniek zijn in het kerkorgeloeuvre van Müller zijn de volgende:

- Hoofdwerk – Hautbois 8'. (Aanwezig op het ‘Hintermanual’ van het Schnitger-orgel te Zellerfeld in de Harz [1702], op het rugpositief van het Schnitger-orgel te Zwolle [1721] en het bovenwerk van het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel te Alkmaar [1725].)
- Hoofdwerk – Trompet 4'. (Door Müller elders alleen op het pedaal gedisponeerd. Aanwezig op de hoofdwerken te Zellerfeld en Alkmaar en op het ‘onderwerk’ te Zwolle.)
- Bovenwerk – Quintadeen 16'. (Door Müller nergens anders op een bovenwerk gedisponeerd. Aanwezig op het ‘Hintermanual’ in Zellerfeld, het hoofdwerk te Zwolle [naast een Prestant 16'] en het bovenwerk van het Vater-orgel van de Oude Kerk te Amsterdam [1726].)
- Rugpositief – Salicional en Fluit Douce 4'. (Aanvankelijk was een Salicional 4' gedisponeerd, een stem die in Midden-Duitsland af en toe voorkwam. Het werd later door Müller vervangen door een Fluit Douce 4', een in Noord- en Midden-Duitsland veelvoorkomend register.)
- Rugpositief – Cimbels. (Naast de voor Müller meer gebruikelijke bovenwerkscimbels. Cimbels op het rugpositief kwamen ook voor in Zwolle en Alkmaar.)
- Rugpositief – Fagot 16'. (Door Müller elders alleen op het pedaal gedisponeerd. Aanwezig op de rugwerken in Zellerfeld, Amsterdam – Oude Kerk en Zwolle.)
- Rugpositief – Trechterregaal 8'. (Aanwezig op de rugwerken in Zellerfeld en Alkmaar en op het bovenwerk in Amsterdam – Oude Kerk.)
- Pedaal – Prestant 32'. (Eerste register van deze soort in de Republiek met open pijpen vanaf C. Reeds aanwezig op de grootste orgels in Hamburg.)
- Pedaal – Roerquint 12'. (Aanwezig in Zwolle en Alkmaar, voorts op het Garrels-orgel te Maassluis [1732] en het Moreau-orgel te Gouda [1736].)
- Pedaal – Ruischquint V. (Pedaalmixtuur met tertskoor. Bij Arp Schnitger slechts één voorbeeld [Cappel]. Misschien Midden-Duitse invloed.)
- Pedaal – Bazuin 32'. (Eerste register van deze soort in de Republiek. Aanwezig op grote orgels in Duitsland.)

- Pedaal – Cink 2'. (Zeer zeldzaam als pedaalregister. In de Schnitger-school is het tweevoets tongwerk doorgaans een Cornet 2'.)

In het Haarlemse Müller-orgel is een grandioze synthese ontstaan tussen de Hollandse en Noord-Duitse orgelbouwstijl. Omdat dit orgel van alle werken van Müller verreweg de meeste aandacht heeft gekregen, en omdat de orgelbouwer Müller in de eerste plaats wordt geassocieerd met dit orgel, is in brede kringen ten onrechte de indruk ontstaan dat Christian Müller iemand was die orgels bouwde die sterk Noord-Duits van aard waren. Eerder hebben we echter gezien dat Müllers orgels in hoge mate 'Hollands' zijn, met enkele persoonlijke kenmerken en enkele Duitse toevoegingen. Het orgel van Haarlem, het beroemdste van Müller, is in feite geen 'typisch Müller-orgel'.

10.6 Manuaal- en pedaalomvang

De manuaalomvang van Müllers orgels was in principe C-c³. Alleen het Bavo-orgel had een grotere manuaalomvang: C-d³. De omvang C-c³ was in Müllers tijd gebruikelijk, al werden er, vooral aan het eind van Müllers leven, door andere orgelmakers gaandeweg meer instrumenten gebouwd met een manuaalomvang van C-d³.

Voor het pedaal bediende Müller zich in Leeuwarden en Haarlem van de omvang C-d¹, en op zijn overige instrumenten van de omvang C-c¹. De relatief beperkte omvang is opmerkelijk, daar een omvang met d¹ als bovengrens reeds lang bekend was. Zowel Arp Schnitger als Johannes Duyschot voorzagen hun pedaalwerken doorgaans van een omvang tot d¹, zelfs op minder omvangrijke orgels. De pedaalomvang van het Hoornbeeck-orgel van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam was zelfs C-f¹. Het is niet bekend waarom Müller tot het eind van zijn leven vasthield aan de bovengrens van c¹. Mogelijk spelen invloeden uit Midden-Duitsland een rol, waar tijdens Müllers jeugd en nog in de gehele eerste helft van de 18^e eeuw veel pedaalwerken met deze bovengrens werden gebouwd, zelfs op grote orgels.

10.7 Toonhoogte en temperatuur

In het oeuvre van Christian Müller valt een geleidelijke verlaging van de toonhoogte te constateren. Tot het midden van de jaren 1730 bediende hij zich van de zogenoemde koortoon, een toonhoogte die ongeveer een halve toon boven de huidige standaard lag. Müller refereerde zelf altijd aan deze toonhoogte met de term 'cornettoon', in de contracten meestal nader gepreciseerd met de toevoeging "dat is een toon hoger als operatoon". In Amsterdam waren in ieder geval de 17^e-eeuwse orgels van de Nieuwe Kerk en de Westerkerk van deze toonhoogte voorzien. Standaard was deze toonhoogte rond 1700 echter niet. In Den Haag, bijvoorbeeld, schijnt men aan een lagere toonhoogte de voorkeur te hebben gegeven. Het orgel van de Westerkerk te Amsterdam was voor zover bekend het enige instrument van Duyschot dat in deze hoge stemming stond.¹¹⁹⁶ Het orgel van de St.-Bavo te Haarlem (1735-'38) zou aanvankelijk van de koortoon voorzien worden, maar tijdens de bouw werd de toonhoogte met een halve toon verlaagd tot ongeveer de thans gebruikelijke standaard. Deze nieuwe toonhoogte, de hoge kamertoon of – in de woorden van de organist Aeneas Egbertus Veldcamps – ook wel *hautbois- of flûte-doucetoon* genoemd,¹¹⁹⁷ bleef Müller hanteren tot en met het orgel van de Engelse Kerk te Amsterdam (1752-'53). De reden voor de toepassing van deze toonhoogte blijkt uit

¹¹⁹⁶ Van Biezen 1995, pp. 379-382.

¹¹⁹⁷ Van Nieuwkoop 1988, p. 157.

enkele contracten: “omdat die de beste is voor de kerkzang”.¹¹⁹⁸ Voor zijn twee laatste orgels, die te Beverwijk (1756) en Alkmaar (1762), bediende Müller zich van een toonhoogte die nog een halve toon lager lag dan de hoge kamertoon: de lage kamertoon, door Müller ‘operatoon’ genoemd. Bij de keuze voor deze toonhoogte speelden dezelfde overwegingen een rol als eerder voor de hoge kamertoon: “omdat die t beste voor de kerkenzang is.”¹¹⁹⁹

De contracten met Müller bevatten geen bepalingen omtrent de temperatuur van zijn kerkorgels, maar er is geen aanleiding om aan te nemen dat hij is afgeweken van de middentoonstemming, die in de Republiek tot ver in de 18^e eeuw de standaard bleef.¹²⁰⁰ Dat Müller de middentoonstemming tot het eind van zijn leven trouw is gebleven blijkt ook uit een rapport uit 1779, waarin de Alkmaarse organist Körnlein zijn ongenoegen uit over de temperatuur van het Van Covelens-orgel van de Grote Kerk en het Müller-orgel uit 1762 van de Kapelkerk te Alkmaar: “Maar ik vind het gemelde orgel [= het Van Covelens-orgel] in deezen even slegt als dat in de Capelle. Missende eveneens de groote nuttigheid, om eenen Psalm eenen halven Toon hooger of laager te verzetten, of uit de noodzaakelyke Toonaarden van E of B over de kleine derde te spelen.”¹²⁰¹

10.8 Huisorgels

De huisorgelbouw kwam in Amsterdam in de 18^e eeuw tot een enorme bloei. Kenmerkend voor het Amsterdamse huisorgel vanaf circa 1730 is dat het doorgaans niet als positief met een zelfstandige vormgeving werd gebouwd, zoals buiten die stad gebruikelijk, maar als kabinetorgel. De kast van het instrument werd gevormd door een kabinet, een typisch Nederlands bergmeubel met gewelfde daklijst, twee deuren in de bovenkast en laden of deurtjes in de onderkast, dat niet zelden kostbaar van materiaal en uitvoering was. Bij gesloten deuren was bijna niet te zien dat het kabinet een orgel borg. Van deze instrumenten is een grote productie op gang gekomen. Tot de bouwers van het eerste uur moeten Christian Müller, Vitus Wiegleb en Pieter Kehrman gerekend worden. Gedurende Müllers hele leven was Amsterdam voor de kabinetorgelbouw het enige centrum van betekenis.¹²⁰² Müller beperkte zich echter niet tot het bouwen van kabinetorgels maar vervaardigde ook positieven. Omdat tussen deze twee soorten huisorgels behalve overeenkomsten ook enkele belangrijke verschillen bestaan, worden ze apart van elkaar behandeld.

Op basis van de gegevens in Giervelds belangrijke studie *Het Nederlandse huisorgel in de 17^e en 18^e eeuw* kunnen voor de kabinetorgels in Müllers tijd de volgende algemene kenmerken worden genoemd:¹²⁰³

- 1) De meeste kabinetten zijn gefineerd met wortelnotenhout. De vroege kabinetten hebben een onderkast met twee deurtjes, vanaf omstreeks het midden van de 18^e eeuw wordt de voorkant van de onderkast afgesloten door een paneel met 3 (soms 4) schijnladen.

¹¹⁹⁸ SAA, AERC, inv.nr. 265, contract met Müller van nov. 1752.

¹¹⁹⁹ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847, contract met Christian Müller & Zn d.d. 4 dec. 1760 betreffende de bouw van een nieuw orgel voor de Kapelkerk te Alkmaar.

¹²⁰⁰ Van Nieuwkoop 1988, pp. 157-166; Van Biezen 1995, pp. 382-383.

¹²⁰¹ RAAM, Gemeente Alkmaar, 1325-1815, 10.1.1.001, inv.nr. 1847, rapport d.d. 6 nov. 1779 van M. Körnlein betreffende de door Pieter Müller uitgevoerde werkzaamheden aan het kleine orgel van de Grote of St.-Laurenskerk te Alkmaar.

¹²⁰² Gierveld 1977, pp. 24-33.

¹²⁰³ Gierveld 1977, pp. 30-33 en *passim*.

- 2) De blaasbalg, gelegen in de onderkast van het kabinet, werd aanvankelijk als spaanbalg uitgevoerd, maar al spoedig als magazijnbalg met horizontaal opgaand bovenblad.
- 3) De windlade ligt, behalve bij de allervroegste modellen, iets boven klavierhoogte.
- 4) De klavieromvang is aanvankelijk meestal C-c³, vanaf circa het midden van de 18^e eeuw doorgaans C-d³, bij uitzondering nog wat groter.
- 5) De instrumenten zijn tot het midden van de achttiende eeuw zonder uitzondering uitgerust met de registers Holpijp 8', Fluit 4', Octaaf 2' en een vulstem. Een Prestant 8' D is in driekwart van de gevallen aanwezig. De meeste kabinetorgels in de periode 1750-1770 bezitten een Prestant 4' en ook mixturen zijn regelmatig aan te treffen. De Sesquialter komt zeer veel voor, als zelfstandig register of samen te stellen met de registers Quint 3' en Terts 1 $\frac{3}{5}$ '. Tongwerken zijn zeldzaam.
- 6) Veel registers zijn gedeeld.
- 7) De meeste kabinetorgels uit het tweede kwart van de 18^e eeuw zijn viervoets instrumenten met een sprekend front. (De instrumenten van Müller vormen hierop een uitzondering, zoals aanstonds zal blijken.)
- 8) De frontpijpen zijn vaak in drie velden opgesteld, met V-vormig labiumverloop.
- 9) Veel kabinetorgels van voor het midden der 18^e eeuw bezitten bolvormige registerknoppen, terwijl de registernamen staan vermeld op een schildje naast de knoppen. Na het midden der 18^e eeuw werden de registernamen veelal uitgestoken in een plaatje van ivoor of parelmoer, dat in de registerknop werd ingelaten.
- 10) Na het midden van de 18^e eeuw komen in- en uitschuifbare klavieren voor.
- 11) De kabinetorgels zijn vrij groot van klank.
- 12) Vele huisorgels waren gestemd in kamerton (operatoon), welke ongeveer een halve toon lager is dan a¹ = 435 Hz.¹²⁰⁴

Gierveld geeft een vergelijkbare opsomming van zeven kenmerken waaraan de kabinetorgels van Christian Müller te herkennen zijn.¹²⁰⁵ Deze laat ik hier volgen, voorzien van commentaar:¹²⁰⁶

- 1) “De loze fronten in een raamwerk, dat in zijn geheel uitneembaar is.” De meeste andere kabinetorgels uit het tweede kwart van de 18e eeuw bezitten een sprekend front. Müllers frontindeling varieert. Het instrument te Castricum (1740) heeft vier pijpvelden, dat uit 1747 had drie pijpvelden, dat te 's-Gravenhage (circa 1755) heeft slechts één pijpveld.
- 2) “De toegang tot de windlade, het wellenbord en de steminrichting van het tongwerk.” Deze toegang verschaft men zich door het uitnemen van horizontale stroken hout uit het front, boven het klavier, achter de lessenaar. Christian Müller is overigens niet de enige die dit systeem toepaste; het komt ook voor bij de kabinetorgels van Pieter Müller, J.H.H. en G.Th. Bätz en G. Axsen (een leerling van A.J. Paradijs), en bij de vroegste orgels van D. Onderhorst.
- 3) “De cancellenvolgorde.” Deze komt in drie varianten voor:

¹²⁰⁴ Gierveld 1977, p. 73.

¹²⁰⁵ Gierveld 1977, p. 243.

¹²⁰⁶ Gegevens voor het commentaar in hoofdzaak ontleend aan Gierveld 1977, pp. 31, 235-242.

Ais-Fis-D-C-E-Gis- /c chromatisch t/m c^3 / -A-F-Cis-Dis-G-H;¹²⁰⁷
 Ais-Fis-D-C-E-Gis-c-/d chromatisch t/m c^3 /-cis-A-F-Cis-Dis-G-H;¹²⁰⁸
 c-Gis-E-D-C-Fis-Ais-/d chromatisch t/m c^3 / -H-G-Cis-Dis-F-A-cis.

De bovenste variant is te vinden in het kabinetorgel uit 1740 dat thans te Castricum staat opgesteld. De tweede variant is aan te treffen bij de kabinetorgels uit 1744 en 1755 die zich momenteel te Oosterwijtwerd en 's-Gravenhage bevinden. De derde variant, waarbij de opstelling van het pijpwerk van het onderste octaaf ten opzichte van de tweede variant als het ware gespiegeld is om de tonen D en C, respectievelijk Cs en Ds, kon worden aangetroffen bij het kabinetorgel uit 1747, dat in 1995 is verbrand.

- 4) “De opstelling van het pijpwerk op de lade.” Sommige registers hebben een permanente plaats in Müllers kabinetorgels, andere zijn min of meer optioneel. Er valt een vaste lijn te bespeuren in de volgorde waarin de verschillende registers in de kast zijn opgesteld. De standaardopstelling bij Müller is (met onderstreping van de registers die een permanente plaats in zijn huisorgels hebben): langs de gehele achterwand van het kabinet de bas van de Holpijp 8', daarvóór staat bij hem van achter naar voren Prestant 8' D, de discant van de Holpijp 8', Fluit 4', Quint/Quintfluit/Roerquint/Nazard 3', Gemshoorn 2', Octaaf 2', Mixtuur II-III, Terts 1 3/5' D, Flageolet 1', Hobo 8'.
- 5) “De factuur van het pijpwerk, waarbij de roerfluiten opvallen, de samenstelling van de Mixtuur en de constructie van het tongwerk.” De Holpijp is een enkele keer geheel van eikenhout, meestal echter is de discant of alleen het hoogste octaaf van metaal (gedekt). De kleinste pijpen van de Fluit 4' zijn van metaal en hebben vaste roeren ('flespijpen'); de grootste pijpen zijn, indien van hout, van eiken en geplaatst langs de zijwanden van de bovenkast. De Quint 3' is meestal uitgevoerd als Roerfluit, soms met in de discant vaste roeren ('flespijpen'). De Gemshoorn 2' heeft open, conische pijpen van metaal. De Hobo 8' heeft houten stevels en mahoniehouten koppen met daarin vastgelijmde schalbekers; korte stemkrukjes; de stevels staan in één groot stevelblok. Het onderste deel van de schalbekers is trechtervormig, het bovenste conisch. (Zie voor meer details betreffende het pijpwerk de beschrijvingen van de afzonderlijke orgels.)
- 6) “De afwezigheid van een Prestant 4' en de aanwezigheid van een Quint 3', gecombineerd met een Terts 1 3/5' D.” De meeste kabinetorgels van andere bouwers bezitten wél een Prestant 4', welke in het front geplaatst is. De combinatie van een Quint 3' B en een Sesquialter D is karakteristiek voor Müller maar komt later ook voor bij Onderhorst en Strumphler.
- 7) “Het niet of niet opvallend signeren van het instrument.” Het instrument uit 1740 is gesigneerd op de zijkant van de grootste pijp van het linkermiddenveld van het front. Het instrument uit 1747 was gesigneerd op het onderlabium van de Fs van de Quint 3'.

Van Müllers viervoets positieven is helemaal niets bewaard gebleven. Er is zelfs geen historische afbeelding van bekend. Alleen van het positief dat Müller in 1750 bouwde voor de muziekherberg 't *Nieuwe Vaux-Hall* te 's-Gravenhage kennen we de dispositie. Dit instrument was, net als de kabinetorgels, voorzien van een Prestant 8' D. Naast de Octaaf 2' was er ook een Gemshoorn, vermoedelijk van twee voet. De meest in het oog springende afwijkingen ten opzichte van Müllers kabinetorgels was de aanwezigheid van een Prestant 4', en de afwezigheid van een Fluit 4', een Quint

¹²⁰⁷ Gierveld 1977, p. 238, vermeldt een klavieromvang van C-c³, maar een ladeomvang van C-e³. Dit laatste is vermoedelijk onjuist.

¹²⁰⁸ Merkwaardig genoeg vermeldt Gierveld 1977, pp. 239-240, voor het orgel te 's-Gravenhage een klavier- en ladeomvang van C-e³. De omvang is in werkelijkheid C-c³. (Vgl. *HON* 1726-1769, pp. 232-233.)

3' en een Terts D. Waarschijnlijk was het Müller-orgel in de St.-Odulphuskerk te Assendelft in oorsprong ook een positief. Dit instrument bezat wél een Quint 3' en een Sexquialter (D?). Het orgel in schuilkerk 'De Toren' te Amsterdam, dat misschien door Müller was gebouwd, was eveneens een viervoets orgel en bezat een Fluit 4'.

In de bovengenoemde drie positieven nemen de volgende registers een vaste plaats in: Holpijp 8, Prestant 8' D, Prestant 4', Octaaf 2' en Gemshoorn 2'. Optioneel waren Fluit 4', Quint/Quintfluit 3', Flageolet 1' (1½'?), Sexquialter, Mixtuur en Fagot 8'. Slependeling komt bij meerdere registers voor.

Christian Müller dankt zijn roem in de eerste plaats aan zijn kerkorgels, maar hij moet eveneens gerekend worden tot de belangrijkste huisorgelbouwers van de 18^e eeuw.¹²⁰⁹ Hoe groot zijn productie op dit gebied is geweest valt moeilijk in te schatten. Zeker is dat het grootste deel verloren is gegaan. Er bestaan thans nog twee kabinetorgels van Müller, die te Castricum en 's-Gravenhage, die in hoge mate origineel zijn. Het orgel te Oosterwijtwerd is omgebouwd tot kerkorgel, maar bevat nog de oorspronkelijke lade en enkele oude registers.

¹²⁰⁹ Gierveld 1977, p. 243.

CONCLUSIES

In deze studie is voor het eerst het volledige bekende oeuvre van Christian Müller in zijn samenhang beschreven, en is zijn bouwwijze geanalyseerd, voor zover dat op basis van literatuuronderzoek mogelijk was. Daarnaast is aandacht besteed aan Müllers levensloop, familie en opleiding. Op basis van de onderzoeksresultaten kunnen enkele deelconclusies worden getrokken.

Over Müllers jeugd en leerjaren in Duitsland is nog vrijwel niets bekend. Mogelijk kan archiefonderzoek in Duitsland nog enkele gegevens betreffende zijn jeugd in St.-Andreasberg aan het licht brengen. Er zijn op dit moment vrijwel geen aanknopingspunten voor een gericht onderzoek naar Müllers opleiding in Duitsland; laten we hopen op een toevallige vondst. De gegevens omtrent zijn opleiding en levensloop in Nederland zijn beduidend minder schaars.

In het verleden is van diverse orgelmakers met de achternaam Müller een familierelatie met Christian Müller verondersteld. Op grond van de aan het licht gebrachte gegevens kan echter slechts van Caspar Müller een dergelijke relatie worden aangetoond; dat was een oudere broer van Christian Müller. Belangrijk is in dit verband ook de vondst dat Johann (Johannes) Caspar Müller – bekend van de verbouwing van het Vater-orgel van de Oude Kerk te Amsterdam – niet dezelfde was als Caspar Müller. Of Johann Caspar Müller familie was van Christian Müller kan niet worden aangetoond. Hetzelfde geldt voor Andreas Müller. Het reeds bestaande vermoeden dat Johann Georg Müller een oom was van Christian Müller kan vooralsnog niet worden bevestigd. Gebleken is dat de orgelmaker Johann Heinrich Müller geen familie was.

Vrijwel alle gepubliceerde beschrijvingen van werkzaamheden van Müller (nieuwbouwprojecten, verbouwingen, reparaties) konden worden aangevuld en gecorrigeerd. Nu de gegevens bijeen zijn gebracht is duidelijk geworden dat het oeuvre van Müller beduidend groter is geweest dan op grond van de zeer verspreid gepubliceerde gegevens zou kunnen worden vermoed. Helaas moet worden geconstateerd dat een aanzienlijk aantal orgels (variërend van kabinetorgels en positieven tot middelgrote kerkorgels met twee manueelwerken) is verdwenen. Van Müllers viervoets positieven is geen enkel exemplaar, zelfs geen afbeelding van het front bewaard gebleven.

Omtrent Müllers bouwstijl moet worden geconcludeerd dat deze sterker Hollands en minder Duits is dan algemeen wordt aangenomen. Het denkbeeld dat Müller een vertegenwoordiger zou zijn van de Noord-Duitse school is een gevolg van de omstandigheid dat het buitengewoon imposante orgel van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem nationaal en internationaal veel sterker in de belangstelling staat dan de andere orgels van Müller. Het Haarlemse orgel verraadt inderdaad sterke Noord-Duitse invloeden, maar is in dat opzicht een uitzondering binnen Müllers oeuvre. Het uitgangspunt voor Müllers overige orgels is veeleer Hollands, met aanvullingen uit de Duitse traditie. Kenmerkend voor Müller is een sterke functiescheiding tussen de manueelwerken.

Ondanks de grote hoeveelheid beschikbare gegevens moet worden vastgesteld dat vele zaken nog niet zijn opgehelderd. Er is reeds op gewezen dat nog steeds niet bekend is bij wie Christian Müller in Duitsland in de leer is geweest. Ook over de geschiedenis van vele Müller-orgels, zowel bestaande als verdwenen orgels, is nog lang niet alles bekend. Middels vervolgonderzoek zal een gedeelte van de vragen kunnen worden beantwoord. Hierbij dienen ten minste drie wegen te worden bewandeld: archiefonderzoek, lezing van historische kranten, en ter plaatse uitgevoerd onderzoek van de instrumenten.

Door systematisch archiefonderzoek zullen enkele open plekken in de geschiedenis van verschillende orgels kunnen worden gedicht. Het is niet uitgesloten dat nog enkele belangrijke vondsten worden gedaan. Mogelijk bevindt zich in een archief nog een tekening van een verloren

gegaan Müller-orgel. Misschien is op basis van archiefonderzoek zelfs een tot nu toe anoniem overgeleverd orgel aan Christian Müller toe te schrijven.

Nu de collectie historische kranten van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag digitaal doorzoekbaar is, mag deze rijke bron van informatie niet worden genegeerd. In 18^e- en 19^e-eeuwse kranten worden regelmatig huisorgels te koop aangeboden. Hoewel een aantal onderzoekers in het verleden reeds een aanzienlijke hoeveelheid historische kranten op orgeladvertenties heeft doorzocht, is deze bron nog lang niet uitgeput. Verwacht mag worden dat nog meerdere advertenties zullen worden gevonden waarin instrumenten van Christian Müller te koop worden aangeboden.

Tot slot mogen belangrijke nieuwe inzichten worden verwacht van ter plaatse uitgevoerd onderzoek van de orgels, in eerste instantie van de orgels die Müller zelf bouwde, maar ook van de orgels waarin mogelijk of met zekerheid pijpwerk van Müller is hergebruikt. In samenhang hiermee dienen ook de archieven van orgelmakers en orgeladviseurs te worden geraadpleegd, waarin de resultaten worden bewaard van onderzoek dat werd uitgevoerd bij gelegenheid van restauraties van Müller-orgels. Pas na minutieus onderzoek van de instrumenten zal kunnen worden nagegaan of de vele Hollandse uiterlijke kenmerken (frontopbouw, discantverdubbelingen, dispositieprincipes) met de technische eigenschappen (materiaalgebruik, factuur, mensureringsprincipes en andere zaken) corresponderen.

SUMMARY

Christian Müller is internationally considered to be one of the most important Northern European organbuilders of the 18th century. The especially impressive organ he built in the years 1735-38 in the Grote of St. Bavokerk in Haarlem has been counted amongst the most famous in the world since its inauguration. The present study focuses on Müller's life and, in particular, the organs he constructed between 1720 and 1762.

Christian Müller was born on the 4th of February, 1690 in St. Andreasberg in the Harz Mountains, the son of a furniture maker. A further five organbuilders with the surname Müller have been identified as stemming from the same family, namely Johann Georg, Caspar, Johann Caspar, Andreas and Johann Heinrich Müller. However, only in the case of Caspar has a blood relationship been proved and in the case of Johann Georg Müller assumed. Johann Georg Müller (c1659-1755) was originally from St. Andreasberg and worked as an organbuilder in Hildesheim in 1692. He may have been Christian Müller's uncle. Sources reference an organbuilder called Caspar or Johann Caspar Müller with notable regularity. In contrast to what has until now been assumed, these were in fact two different people. Caspar (1676-1746?) was a brother of Christian Müller. A number of instances of his working on organs in the Harz region have been documented and during the 1720s he is known to have worked in the Dutch workshop of Christian Müller. In the case of Johann Caspar Müller, well-known thanks to his rebuilding of the Vater organ in the Oude Kerk in Amsterdam, no family link to Christian Müller can be demonstrated. The same is true of Andreas Müller; the suggestion that he worked in the Netherlands with Christian was probably the result of a misunderstanding. The organbuilder Johann Heinrich Müller, active in the Harz and further to the East in Saxony-Anhalt, was not related to Christian Müller.

Christian Müller must have come to the Netherlands around 1716 and started his own business in 1720. He married twice and was father to 11 children of whom only two were still alive at the time of his death. Müller himself enjoyed reasonable prosperity during his life. He was buried on the 8th of March, 1763 in Amsterdam.

We do not know from whom Christian Müller learned his trade. It is highly likely that he may have studied woodworking with his father and organbuilding with his older brother Caspar and (possibly) uncle, Johann Georg Müller. Another possible teacher may have been the Schnitger pupil Johann Matthias Naumann (1662-1727), who was active in Hildesheim.

It may be assumed that Müller came to know a considerable number of organs in the area around his home, i.e. the North Western corner of the Harz Mountains, located in the South of the present German state of Lower Saxony. In this area, organbuilding influences could be felt from Thuringia, Hesse, Westphalia and Saxony-Anhalt as well as from Northern Germany. This interesting melange of influences has never been thoroughly researched. The most prominent organbuilders active in the Harz between 1685 and 1715 included Andreas Schweimb (1654-1701), Arp Schnitger (1648-1719) and Johann Matthias Naumann. Schnitger built, in fact, just a single organ in this region (in the church of St. Salvatoris in Zellerfeld), but because this instrument was the largest in the Harz, his influence must have been considerable. One can reasonably assume that Müller knew both this organ and one or more by Schweimb. He will also have absorbed the knowledge offered to him by the organbuilding literature published around 1700 in the area to the East of the Harz by Andreas Werckmeister and Johann Philipp Bendeler.

A number of peculiarities of Müller's organs in the Netherlands point to influences from Thüringia, Magdeburg and its surrounding area and the Hamburg region. Whether or not he visited these areas personally cannot be shown.

From around 1716 Christian Müller worked for a number of years as foreman in the workshop of the Amsterdam organbuilder Cornelis Hoornbeeck (1675/76-1722). Hoornbeeck came originally from Copenhagen but his teachers are unknown although there are reasons to suspect he may have worked for a period in Holland in the workshop of Johannes Duyschot. In the period during which Müller arrived in Amsterdam, Hoornbeeck had yet to build a single organ of importance. The previous year, however, had seen him secure two important contracts, firstly for the restoration of the large organ in the Cathedral of St. Jan in 's-Hertogenbosch and secondly for the construction of a new organ of 30 stops for the Round Lutheran Church ('Ronde Lutherse Kerk') in Amsterdam. It is possible, therefore, that Müller was more attracted to Amsterdam by this prestigious project than by the talents of Hoornbeeck himself, the latter being at the time relatively unknown. Müller's arrival in Amsterdam will also have been the result of the city's excellent prospects for a new organbuilding workshop. The restoration work in 's-Hertogenbosch was completed in 1718, the organ for the Amsterdam Lutherans in November 1719, the latter strongly conceived in the tradition of Johannes Duyschot. As a result Christian Müller had plentiful opportunity to acquaint himself with the organbuilding style common in Holland during his period of study with Hoornbeeck.

In the Spring of 1720, Müller established his own workshop in Amsterdam. Initially he lived in the Kerkstraat and subsequently, from 1722 or 1723 onwards, in the Rozenstraat, located in the Jordaan area of the city, where he would remain until his death. Müller was fortunate to obtain a significant amount of, often relatively important, work even in the early days of his workshop. His first contract was for a substantial rebuilding of the Hoornbeeck organ in the Ronde Lutherse Kerk in Amsterdam, at the time just six months old. Müller enlarged the organ through the addition of a bovenwerk and added a number of stops to both the hoofdwerk and pedal. The project was completed in 1721. Shortly thereafter he was engaged to rebuild both the Duyschot organ in the Old Lutheran Church and the, still relatively new, Weidtmann organ of the Remonstrant Church, both in Amsterdam. Each of these projects was, in the first instance, focussed on increasing the organ's tonal power. Müller was also active in other towns: in 1722 he worked on the organs in all three of the main churches in Leiden and began his alterations to the organ of St. Jan's Cathedral in 's-Hertogenbosch, where he was assisted by Rudolph Garrels. In 1723-24, Müller worked on the small organ in the Oude Kerk in Amsterdam and took down the old, larger organ in the same church. In all probability he hoped to be awarded the contract to build a substantial new organ for the Oude Kerk, but the contract was eventually awarded to Schnitger-pupil Christian Vater.

On the 28th of July, 1724 Müller signed the contract to build a large new organ for the Jacobijnerkerk in Leeuwarden. The specification, with its 38 stops (initially intended to be 37), divided amongst hoofdwerk, rugpositief, bovenwerk and pedal, demonstrated significant similarities with the Hoornbeeck/Müller organ of the Ronde Lutherse Kerk in Amsterdam. In order to undertake this important contract, Müller moved in 1725 to Leeuwarden together with his family and his assistants Caspar Müller, Johann Michael Schwartzburg and Johann Nicolaus Ritter. Müller's years in Friesland (1725-28) were especially productive. In addition to the organ in the Jacobijnerkerk, he built and repaired other organs in Leeuwarden and in villages in the area. New, or partly new, instruments were built in Beetgum (1726, preserved in Westerbork), Huizum (1727) and Menaldum (1728). Following the completion of the organ in the Jacobijnerkerk in March 1727, its predecessor was installed in the Westerkerk during which project Müller took the opportunity of replacing a number of

stops. Christian Müller probably returned to Amsterdam at the beginning of 1728 whilst Caspar Müller remained for a while in Friesland in order to complete various ongoing jobs.

During the first five years following his return to the city, Müller did not enjoy many commissions and from this period only a number of repairs to various organs are documented. In 1732, he was one of the candidates to build the new organ in the St. Janskerk in Gouda having been recommended by his friend Gerhard Frederik Witvogel, organist of the Ronde Lutherse Kerk. The contract was awarded, however, to the Rotterdam organbuilder Jacob François Moreau. In the *Amsterdamsche Courant* of 14 March, 1733 Müller placed an advertisement for a clavi-organum confirming that he was active both as an organbuilder and as a maker of harpsichords. Perhaps he was compelled to build harpsichords and other related instruments in order to generate income during the period when the important organbuilding contracts had dried up. Of these instruments, probably nothing is preserved. From the summer of 1733 onwards, the situation began to improve, however. Firstly, he received the contract to repair and improve the organ in the St. Nicolaaskerk in Utrecht, whilst a new organ (in the existing case) for the Walloon Church ('Waalse Kerk') in Amsterdam was completed in 1734. If we are to believe the 19th century specification collection of Broekhuizen, Müller also delivered a small organ for a Roman Catholic clandestine church known as the 'French Church' ('Franse Kerk') on the Boommarkt in Amsterdam. 1734 was also the year in which Müller worked for the first time on the Van Hagerbeer/Schnitger organ in the Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar, an instrument from which he may have drawn inspiration when conceiving the Haarlem organ.

In 1735, Christian Müller began work on the construction of the new organ for the Grote of St. Bavokerk in Haarlem, the instrument which was to ensure his worldwide fame. It would consist of 60 stops divided between hoofdwerk, bovenwerk, rugpositief and pedal. One can be in no doubt that the Haarlem town council wanted to equip the St. Bavokerk with the most spectacular organ in the country, not from the point of view of number of manuals or stops (the Schnitger organ in Zwolle had no fewer than *four* manuals and 63 stops), but certainly from the perspective of the organ's proportions. This was to be the first organ in the land with a full-length Prestant 32' extending down to 32' C. In addition, the organ was also equipped with a Bazuin 32', a stop which at the time was entirely unknown in the Netherlands. As a result of this important project, Müller lived for a number of years in Haarlem. The attic of the meat market ('Vleeshal') adjacent to the church was fitted out as a workshop. According to the contract, Müller was obliged to employ at least six assistants. During the project's execution, he also built an instrument of two manuals and pedal pull-downs for the Lutheran Church in Zaandam. The organ in the St. Bavokerk was heard for the first time during the church service on the 14th of September, 1738.

Despite the fame which the Haarlem organ had guaranteed him, Müller seems to have received no more substantial projects during the 10 years after its completion. These circumstances can probably be attributed to the economic climate, reducing the available work to repairs and some rebuilding projects. The only new church organ built during this period was for the village church in Bennebroek (1742-43), a small instrument with just a single manual and independent pedal. In addition, Müller built a number of cabinet organs. During the last 15 years of his life, Christian Müller constructed a further four two manual organs, of which two had an independent pedal department. These were the instruments for the Lutheran Church in Rotterdam (1748-49), the English Reformed Church in Amsterdam (1752-53), the Grote Kerk in Beverwijk (1755-56) and the Kapelkerk in Alkmaar (1760-62). In addition, Müller also undertook a number of substantial restoration, renovation and cleaning projects on the organs in the St. Laurenskerk in Alkmaar, the Nieuwe Kerk in Amsterdam and the St. Bavokerk in Haarlem.

Christian Müller represents a continuation of the tradition indigenous to Holland as exemplified by Johannes Duysschot and Cornelis Hoornbeeck. The dignified, 'classical' facades, typical in Holland,

with rounded middle towers, tripartite inner pipefields, pointed towers and doubled outer pipefields were all aspects he adopted from his illustrious predecessors. Just like Duyschot and Hoornbeeck, he doubled the treble pipes of his principals and limited his reed repertoire primarily to trumpet stops and the highly popular Vox Humana 8'. (The Haarlem organ, with its great variety of reeds is an exception.) The organs of Duyschot demonstrate a certain differentiation of function between manuals in which the flutes and Vox Humana are concentrated on the bovenwerk whilst the principals and the trumpets are found on the hoofdwerk and rugpositief. This division of function is also found in the organs of Müller and is even more pronounced than on those built by his predecessors and contemporaries. Once again the Haarlem organ forms an exception, however.

The hoofdwerk divisions of Müller's organs consist mostly of a principal chorus, Roerfluit 8' and one or two trumpet stops. The rugwerk's composition usually looks remarkably similar: a principal chorus including a Sexquialter, a Holpijp 8', a Cornet and, when possible, a Trompet 8'. The bovenwerk consistently houses the flutes and, when possible, a number of solo stops of which the Vox Humana 8' is the most common. In the event that the organ lacks either a rugpositief or bovenwerk, a number of the common stops 'move house'. Especially noteworthy is the relocating of the Cornet to the bovenwerk in the event that the organ has no rugpositief. This solution seems especially practical in combination with the (divided) inter-manual coupler between hoofdwerk and bovenwerk. Especially noteworthy is that the cylindrical 4' flute (unlike the tapered 4' Gemshoorn) is only found on Müller's organs after 1740, and even then only occasionally. Because Müller stuck somewhat rigidly to this separation of manual functions, his two manual organs with hoofdwerk and rugwerk are fundamentally different from those with hoofdwerk and bovenwerk. In the first instance the organ consists of two strong divisions, in the second a *forte* and a *piano* manual.

Müller enriched the Dutch style with a number of developments from German organbuilding, among which the Viola di Gamba 8', of which Müller's example was the first in Amsterdam. The presence of pedal mixtures and pedal towers must also be attributed to Müller's German background.

The organ in the Grote of St. Bavokerk in Haarlem from 1738 forms an exception in Müller's oeuvre and not just because of its scale. The instrument represents a grand synthesis of Dutch and North German stylistic elements. In contrast with Müller's other organs this organ features complete choruses of principals, flutes and reeds on all three manuals as was the case in the North German tradition. Müller made stops for the Haarlem organ which appear nowhere else in his instruments. Indeed, neither a Prestant 32' consisting of open pipes throughout its compass, nor a Bazuin 32' had ever been attempted in the Netherlands.

The keyboard compass of Müller's organs was, normally speaking, C-c³. Only the Bavo organ had a larger compass: C-d³. The pedal compasses in Haarlem and Leeuwarden were C-d¹ but on his other organs, the more restrictive C-c¹.

Müller tuned his organs at choir pitch (a = c465) until the mid 1730s at which point he switched to 'high chamber pitch', approximately equivalent to today's standard pitch, which he continued to apply until the mid-1750s. His last instruments are tuned in the so-called 'low chamber pitch', in other words approximately a=415, a semitone lower than concert pitch. In all likelihood all Müller's organs were tuned in meantone.

Christian Müller's fame is, in the first instance, the result of his church organs, but he must also be considered one of the most important house organ builders of the 18th century, constructing both cabinet and 4' positive organs in addition to harpsichords and other related instruments.

Müller's workshop was taken over by his son Pieter. Müller's most important students were Johann Michael Schwartzburg and Johann Heinrich Hartmann Bätz with the latter in particular responsible for an important oeuvre. Bätz's style demonstrates considerable similarities with Müller's.

Appendices

APPENDIX 1. OVERZICHT VAN MÜLLERS BELANGRIJKSTE WERKEN

In de hiernavolgende werklĳst zijn alleen Müllers belangrijker opdrachten opgenomen, niet de grote hoeveelheid reparaties van vele orgels.

NB = nieuwbouw; VB = verbouwing; II = twee manualen; P = zelfstandig pedaal; p = aangehangen pedaal; het volgend getal duidt op het aantal registers. Indien bij een instrument niets over het bewaard gebleven materiaal wordt gezegd, bestaat het niet meer.

- 1720-'21 VB AMSTERDAM, Ronde Lutherse Kerk, II P/30.
Uitbreiding van het Hoornbeeck-orgel met een bovenwerk en enkele nieuwe registers op hoofdwerk en pedaal → III P/39. In 1822 door brand verwoest.
- 1721-'23 VB AMSTERDAM, Oude Lutherse Kerk, II P/23 (waarvan een stem als transmissie).
Ombouw en uitbreiding van het Duyschot-orgel → II P/30. Kast bewaard gebleven in de Nieuwe Kerk te Middelburg.
- 1723-'24 NB AMSTERDAM, Remonstrantse Kerk, II p/22(?).
Bouw van een nieuw orgel in de oude kast van Weidtmann met gebruikmaking van veel pijpwerk uit het Weidtmann-orgel → II P/20(?). Kast gewijzigd bewaard gebleven; frontpijpen van het rugpositief vermoedelijk nog van Müller.
- 1724-'27 NB LEEUWARDEN, Jacobijnerkerk, III P/38.
Kast en een groot deel van het pijpwerk bewaard gebleven.
- 1725-'26 NB BEETGUM, I p/8.
Nieuw orgel met gebruikmaking van oud pijpwerk. Sinds 1862 in de dorpskerk te Westerbork. Kast en pijpwerk op een stem na bewaard gebleven.
- 1727 VB LEEUWARDEN, Westerkerk, II p/15.
Overplaatsing en opstelling van het oude orgel uit de Jacobijnerkerk. Vervanging van vier registers.
- 1727 VB HUIZUM, I p/9.
- 1727-'28 NB MENALDUM, II p/13.
- 1733 NB Clavi-organum.
- 1733 VB UTRECHT, St.-Nicolaaskerk, III P/15 (hoofdwerk is een blokwerk met vier koren).
Reparatie en reductie tot tweemanuaals orgel. Klaviatuur van Müller bleef bewaard.
- 1733-'34 NB AMSTERDAM, Waalse Kerk, II P/25.
Bouw van een nieuw orgel in de oude kast met gebruikmaking van enkele registers oud pijpwerk. Kast (1680) en pijpwerk grotendeels bewaard gebleven.
- 1734 NB? AMSTERDAM, R.-K. 'Franse Kerk' op de Boommarkt, ??
- 1735-'38 NB HAARLEM, Grote of St.-Bavokerk, III P/60.
Kast en pijpwerk grotendeels bewaard gebleven.
- 1736-'37 NB ZAANDAM, Lutherse Kerk, II p/14.
Kast en enig pijpwerk bewaard gebleven.

- 1740 NB Kabinetorgel, I/8, oorspronkelijke locatie onbekend, wellicht particulier bezit.
Thans opgesteld in de Oude Dorpskerk te Castricum. Kast en pijpwerk vrijwel compleet bewaard gebleven.
- 1742-'43 NB BENNEBROEK, I P/11. Nieuw orgel in de oude kast, wellicht met gebruikmaking van oud pijpwerk.
Oude kast gewijzigd bewaard gebleven.
- 1744 NB Kabinetorgel, I/?, oorspronkelijke locatie onbekend, wellicht particulier bezit.
Thans opgesteld in de voormalige Hervormde Kerk te Oosterwijtwerd.
Enkele registers bewaard gebleven.
- 1747 NB Kabinetorgel, I/7, oorspronkelijke locatie onbekend, wellicht particulier bezit.
In 1995 door brand verwoest.
- 1748-'49 NB ROTTERDAM, Lutherse Kerk, II P/21 (de drie pedaalregisters waren transmissies).
- 1750 NB 'S-GRAVENHAGE, muziekherberg "t Nieuwe Vaux-Hall", I/7. Nieuw positief.
- 1752-'53 NB AMSTERDAM, Engelse Kerk, II p/14.
Kast bewaard gebleven.
- Ca. 1755 NB Kabinetorgel, I/8, oorspronkelijke locatie onbekend, wellicht particulier bezit.
Thans opgesteld in de Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage.
Kast en zeven van de acht stemmen bewaard gebleven.
- 1755-'56 NB BEVERWIJK, II P/22.
Kast en groot deel van het pijpwerk bewaard gebleven.
- 1760-'62 NB ALKMAAR, Kapelkerk, II p/18.
Kast en groot deel van het pijpwerk bewaard gebleven.

Orgels waarvan het bouwjaar onbekend is:

- ? NB? ASSENDELFT, R.-K. St.-Odulphus, I/9(?).
- ? NB? AMSTERDAM, R.-K. St.-Anna ('De Pool'), I p/9,
In het begin van de 19^e eeuw overgeplaatst naar de R.-K. St.-Dominicus (de 'Drie Klaveren') aan de Achterstraat te Haarlem.
- ? NB Kabinetorgel, I p(?) /8, in het midden van de 19^e eeuw aanwezig in de Hervormde Kerk te Baambrugge, voorzien van een loos front.
- ? NB Kabinetorgel, in het midden van de 19^e eeuw aanwezig in het R.-K. Collegium (klein seminarie) te Oudenbosch.
- ? NB Kabinetorgel, in het midden van de 19^e eeuw in gewijzigde toestand aanwezig in de R.-K. Kerk te Sprundel.

Orgels met een onzekere toeschrijving aan Christian Müller:

- Vóór 1734? NB? AMSTERDAM, R.-K. H. Thomas van Aquino ('De Toren'), ?/?
Kast bewaard gebleven in de Hervormde Kerk te Munnekezijl.
- 1755 NB ALKMAAR, Lutherse Kerk, I/10.
Kast en pijpwerk grotendeels bewaard gebleven.
- ? NB? RIJPWETERING, R.-K. Kerk, I/8.
- ? NB Kabinetorgel, in het midden van de 19^e eeuw aanwezig in de Doopsgezinde Kerk te Alkmaar.

Verder moet Christian Müller een hoeveelheid klavecimbels en aanverwante instrumenten hebben vervaardigd. Hiervan existeert waarschijnlijk niets meer.

APPENDIX 2. ARCHIVALIA

In deze appendix zijn alle bekende contracten en keuringsrapporten opgenomen met betrekking tot nieuwbouw of verbouwing van orgels door Christian Müller, voorzover ze nog niet in de hoofdtekst zijn afgedrukt. Contracten betreffende reparaties, alsmede stukken van andere aard (notulen, rekeningen, een notariële acte) zijn slechts bij uitzondering opgenomen, en slechts indien de teksten nog niet elders zijn gepubliceerd. De stukken zijn alfabetisch geordend op plaatsnaam, vervolgens alfabetisch op kerk. Indien een archiefstuk al in de hoofdtekst is opgenomen wordt daarnaar verwezen op de plek waar volgens het alfabet de tekst van dat stuk zou moeten staan.

1. Alkmaar, Kapelkerk. Contract met Christian Müller & Zn d.d. 4 december 1760 betreffende de bouw van een nieuw orgel

[bron: RAAM, Archief van de gemeente Alkmaar, 1325-1815, inv.nr. 1847]

Op de conditiën en voorwaerden hierna gemelt, hebben de Edele Groot Achtbaere Heeren Burgemeesteren en Regeerders der stad Alkmaer aenbesteed aen Christiaen Muller & Zoon Orgelmakers tot Amsterdam, zoo als die mede bij deze hebben aengenomen, het maken en leveren van een nieuw orgel in de kerk de Kapel alhier; van twee manuael clavieren, en een aengehangen Pedael clavier van deze navolgende Registers

Ten Eersten

Voor het Bovenclavier

N: 1.	Prestant 8 voet voor de regterhand dubbelde pijpen & linkerhand	
	Quintadeen	8 voet
2	Roorfluijt	8 v ^t
3	Gemshoorn	4 v ^t
4	Quintfluijt	3 v ^t
5	Nagthoorn	2 v ^t
6	Cornet 4 pijpen sterk voor de regterhand.	
7	Dulceaan	8 v ^t

Ten tweeden

Voor het Onderclavier

N: 1	Prestant 8 voet regterhand dubbelt	
2	Bordon 16 v ^t van hout	
3	Open fluijt	8 v ^t
4	Roor quint	6 v ^t
5	Fluijt	4 v ^t
6	Octaav	4 v ^t
7	Sexquialter	
8	Mixtuur	
9	Super Octaav	2 v ^t
10	Trompet	8 v ^t gehalveert

Ten derden: Zullen tot dese registers gemaekt werden, haere behoorlijke secreetladen van goed droog eijkenhoud, het regeerwerk tot deselve wel gemaekt, dat de clavieren haer behoorlijk effect kunnen doen, de registers gemakkelijk uijt en in schuijven, en deselve na behooren open en toe sluijten.

Ten vierden: zullen de handclavieren van ijvoor en de semitoonen van Swart ebbenhoud zijn, de clavieren zullen gekoppelt kunnen werden, te weten, de linkerhand als ook de regterhand elk apart, en ook beijde te gelijk, en sullen de clavieren bestaen uijt vier vollen octaaven.

Ten vijfden: Zal het Pedaalclavier werden aengehangen aen het onder manuael clavier, en zal het selve hebben twee volle octaaven van c tot c.

Ten sesden: zal voor elk clavier een wint afsluijting gemaekt werden benefens een wint ventiel, als mede een Tremulandt.

Ten sevende: sullen de buitenstaende pijpen van zuijver Engels tin gemaekt werden en gepolijst, de binnenstaende van gemengeld stoff, te weten, onder de hondert lb lood, veertig pond tin.

Ten agsten: De toon van het orgel zal opera toon zijn, omdat die t beste voor de kerkenzang is.

Ten negenden: Zal tot dit werk gemaekt werden vier blaasbalgen van een behoorlijke groote, van goed droog eijkenhoud, benefens haere wint canalen.

Ten tienden: De kas en t snijwerk van het orgel, zal door de Heeren aenbesteeders geleverd werden, volgens de tekening, en ingevolge van dien gehouden zijn aen de bepaeling zoo van binnen als van buiten, benefens een blaesbalgenhok en verder timmerwerk daer annex, als mede een handlanger off balgentreeder.

Ten elffden en laeste: Zullen de aennemers gehouden zijn tot dit bovengemelte werk alle materiaelen selfs te moeten leveren, en vervolgens wat in dit bestek vermeld is trouw en eerlijk te vervaerdigen, en zal het werk van onpartijdige mannen zig de kunst des orgels verstaende werden gevisiteert en opgenomen, waar voor de Heeren Aanbesteeders aen de aennemers van het voornoemde werk zullen betaalen de somme van vier duijsent guldens in drie termijnen, de eerste bij de ondertekening dezes besteks vijftien hondert guldens, de tweede als de aennemers in de kerk beginnen te werken duijsent guldens en de derde off laeste termijn als het werk voltoojt en afgelevert is.

Aldus gedaen, besteed en aengenomen binnen Alkmaer den 4 December 1760 en t oirconde getekent.

Ter ordonnantie van de
Heeren Burgemeesteren
voort:

Bij mij secretaris

Pieter Groen &

Chr. Muller

& Pieter Muller

Orgelmakers

2. Amsterdam, Engelse Kerk. Contract d.d. [niet ingevuld] november 1752 met Christian Müller

[bron: SAA, AERC, inv.nr. 265]

Onder de naageschreevene conditie hebben dH^f: D^s. David Longeville, Jacob Larwood, Jan Barels, Nicolaas Doekscheer & Joh. Klok qq aanbesteed aan Mons Cristiaan Mulder het maaken en leeveren van een nieuw orgel van twee manuaalclavieren en een aanhangend peedaalclavier, van deeze navolgende registers

Ten 1 voor het bovenclavier

- N 1 Prestand 8 voet Regterhand dubbeld
- 2 Roerfluyt 8 voet
- 3 Gemshoorn 4 voet
- 4 Nagthoorn 2 voet
- 5 Roerquint 3 voet
- 6 Cornet voor de regterhand

Ten 2 voor het onderclavier

- N 1 Quintadeen 8 voet
- 2 Trompet 8 voet
- 3 Octaaf 4 voet
- 4 Quint Prestant
- 5 Super Octaaff
- 6 Tertiaan gehalveert
- 7 Mixtuur 3 a 4 sterk
- 8 Bourdon 16 voet half Regterhand

Ten 3^d

Sullen tot deeze registers gemaakt worden haare behoorlyke secreetlaade van goed droog eykenhout, het regeerwerk tot deselve wel gemaakt, dat de clavieren haar behoorlyk effect cunnen doen[,] de registers gemakkelyk uyt en in te schuyven, en dezelve na behooren open en toe te sluyten.

Ten 4^d

Sullen de handclavieren van yvoor en de semitonen van Swart ebbehout zyn, de clavieren sullen gekoppeld cunnen worden, te weeten de linkerhand en ook de regterhand elk appart, en ook beide tegelyk en sullen de clavieren bestaan uyt vier volle octaaven.

Ten 5^d

Sullen het peedaalclavier werde aangehangen aan het ondermanuaalclavier en sal hetselve hebben twee volle octaaven van C tot C.

Ten 6^d

Sal voor elk clavier een wintafsluyting gemaakt worden, benefens een wintventiel, alsmeede een tremulandt.

Ten 7^d

Sullen de buytenstaande pypen van suyver Engels tin gemaakt worden en gepolyst, de binnenstaande van gemengeld stoff, te weeten onder honderd pont lood veertig pond tin.

Ten 8

De toon van dit orgel sal zyn tussen opera en cornettetoon, omdat die de beste is voor de kerkzang.

Ten 9^d

Tot dit werk sullen gemaakt worden drie blaasbalgen van een behoorlyke groote van goed droog eykenhoudt.

10^d

Zal tot dit orgel een kas van een bequaame groote met het snywerk voor de pypen gemaakt worden van goed droog eykenhoud.

11^d

Zal den orgelmaaker gehouden zyn tot dit bovengemelde werk alle matriaale selfs te leveren, en vervolgens wat in dit bestek vermeld is trouw en eerlyk te vervaardigen, en sal het werk van onpartydige mannen, sig de kunst des orgels verstaande werden gevisiteerd en opgenoomen. Waarvoor de aanbesteders aan den aanneemer van het voorschreeven werk betaalen de somma van twee duysend en twee honderd guldens, te betaalen in drie termynen, namelyk agthonderd guldens by de teekening van het contract, de tweede termyn als de aanneemer in de kerk begint te werken ter zomma van sevenhonderd guldens en de derde en laaste termyn als het werk voltooyd en afgeleeverd is, ter somma van sevenhonderd guldens.

12^d

Sullen de respective aanbesteders gehouden zyn op haar kosten te maaken de galdery, met de borstweering op deselve, alsmeede het balgenhok.

Op dit boovenstaande zyn wy ondergeschreve gecomiteerden van de predicanten, ouderlingen & diaconen van de Gereformeerd Engelsche Gemeenten, zo in als buyten dienst, ter eenen, en Christiaan Muller Mr. orgelmaaker ter andere zeyde, met malkander geconvenieert & geacordeerd, en zyn hiervan gemaakt twee all eensluydende contracten en dus ondertekend in Amsterd. [niet ingevuld] Novb. 1752.

[wg:] Chr: Muller
M^r. orgelmaker

3. Amsterdam, Oude en Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk. Stukken betreffende de orgels

3a. Ronde Lutherse Kerk. Keuringsrapport d.d. 10 september 1721 betreffende de uitbreiding van het orgel door Christian Müller

[bron: SAA, AELG, inv.nr. 1238, pp. 171-173]

Vertoonen de onderget. orgenisten aen d E heeren kerckmeesteren van de onveranderde aughburghse confessie dat de onderget. hebbe volgens ordre van UE gevisenteert UE Ed orgel in UE Nieuwe kerck, ende wel insonderheijt het laeste op nieuw daer bij gemaecte derde clavier met alle sijn ap en deppendentie van dien, soo hebben wij t bevonden als volgt

[p. 172] Den orgelmaaker en aenneemer heeft het besteck aen ons overgeleeverd tot volle genoegenvoldaen

Welck bestaet in de volgende registers

N 1	baartpijp a	8 voet	} Nota deese registers waaren daer te vooren, maar sijn nu booven geset
2	quintadeen	8	
3	vox humana	8	
4	dulciaen	8	

5	octaef	4
6	een gemshooren	4
7	sexquajalter dick	3 – 3 & 4
8	simbaal	dick 3

Sijnde dit Ed heeren de registers die tot dit darde nieuwe clavier sijn gemaect.

Soo hebben wij naa alvorens het accoort naukeurigh hadde gehoort, yder register apart, ende dat wel, toon voor toon, niet alleen ofte sij wel uit accoort waaren, maer selfs ofte daerop t minste eijts scheelde ende aenspraeck ofte intenatie.

Voorts yder register toon voor toon gehoort hebbende, volgens voorgaende order, soo syn alle de swevinge die daerin waaren ten vollen ende alles geaccordeert.

Aengaende het 2de in plaets van de voorgestelde registers, die er van te vooren int bovenste werck waaren, welcke nu int bovenste clavier geplaest sijn, soo heeft de M: orgelmaker in de plaets geset deese volgende registers als een

1	quintadeele a	16 voet
2	trompet	16
3	vijool de gamba	8
4	holpijp	8

Deese booven gemelde registers sijn bij ons alle seer nauwkeurigh gehoort ende de wijnige sweevingh die daer nogh waaren wegh genoomen en alle in volle effect bevonde.

Nogh hebben de onderget. bevonden het pedaal verbeetert met een mixtuur ent. ende een trompet a 4 voet die alle ook bij ons syn gevisenteert, ende gecorrigeert.

Daer en booven hebbe wij U Ed. geheel orgel van register tot register, ja van pijp tot pijp alle nauw door gehoort, alle sweevingh daer uijt wegh genoomen.

Soo dat wij UEd. kunnen verseekeren dat UEd. werck tegenwoordig niet alleen het nieuwe t welck volcoomen deftige is gemaect, maer het voorige volkoomen in een goede staet is, jaa dat nogh verder gaet durve seggen, dat UEd heeft een soodanigh werck dat niet hoeft te swighen voor een ander werck sijnde van deese proporsie.

Nogh moeten wij UEd berigten dat wij bevonden hebben dat de orgelmaker tot verbeeteringh van UEd. werck de vox humane, de coppingh, t clavier, jaa veel andern saecken, booven t [p. 173] geene dat int besteck gestippileert waer heeft gemaect, omme hier over ijts te zegge, om met hem daar over te spreken laten wij aan UEd hoogh wijs oordeel, het is onse pligh om UEd. dit bekent te maaken blyve voorn.

	UEd dienstweerdigen dienaers	was getyken
	Evert Havercamp	
Amst 10 sept 1721	E.E. Veltkamp	
	Johannes Kleermont	
	Lourentius Laurenti	

1 Tot nader verklaringe van de laeste periode soo is t dat wij onderget. soo verstaen wij aengaende de vox humane, heeft den Mr. orgelmaker over ijder pijp een loode cap ofte dexel gemaect, ende over t geheele werck een houtte cas. Daerenboove soo heeft den orgelmaaker alle nieuwe montstucken in ijder pijp gemaect, op dat sij te williger en beter soude aenspreken gelij[k] sij nu tegenwoordigh doen tot volle genoegen.

2 De coppinghe heeft den orgelmaaker verandert bestaende, dat in plaets dat te vooren het onderwerck en het bovenste gecoppelt wierde soo wort tegenwoordigh het bovenste aen het onderwerck gecoppelt, dat te eenemaal nootsakelyck waer, tot seer groote verbeeteringhe vant werck streckt.

3 Het clavier is van achteren met nieuwe moeren gemaect, waerdoor men altoos het clavier can egael ende net houden, het geene te vooren soo niet waer.

4 Nogh heeft den orgelmaaker werkelijk de regeringe, soo vant onder als middelste clavier verbeetert, dit is t geene wij onderget. U.E.Ed nogh hadde voor te dragen, UEd dienstveerdige dienaers was getijckent Evert Havercamp
actum als boove Egbartus Enno Velcamp
Johannes Clermont
Laurentius Laurenti

3b. Amsterdam. Oude en Ronde (Nieuwe) Lutherse Kerk. Bestek uit 1739 betreffende reparatie van beide orgels
[bron: SAA, AELG, inv.nr. 785]

[Het stuk is ooit opgevouwen geweest. Op de buitenzijde van het dubbelgevouwen stuk staat: "Contract op het orgel in de oude kerk te repareere 1739".]

Project van reperation van 't
Orgel in de luthersche
Nieuwe kerk

- ten Eersten moeten alle de pypen uyt het orgel uytgenomen werde, de wintstocke van de secreetlatens losgeschroeft en de registertreckers gesuyvert, het regeerwerk, soo register als abstractuur vlytig nagezien, alle defecte verholpen, soo dat soo goet als van nieuw gemaakt is.
- 2 alle leckasies des wints verholpen, en de blaasbalge digt te maken, dat geen wint verlooren gaat.
- 3 Voorts het orgel in malkander geset, alle registers of geluijten in haar vorige aarth geintoneert en wederom in een suyvere harmonie geaccordeert en opgesteld - & - & -.

Wanneer dit alles na behooren gedaan wert, sal het komen de kosten de somma van *f* 350,-.

ten balgentreder nodig tot het opstellen van 't Orgel voor rekening van de Heeren kerkmeesteren

Aangaande het orgel in de luthersche oude kerk, sal men op de selve wys moeten behandelen gelyk in 't voorgaande project gemelt is, en sal daaraan verdient werden de somma *f* 275,-.

De blaasbalge van dit orgel syn in seer slegte staadt terwyle het hout van de balgspaanders geen lym meer houden wil, en is dierhalven alle reperation vergeefs tenzij dat nieuwe balgspaanders daarin gemaakt werde, voorts deselve met nieuw leer en parkement belymt, en soo te maken als 't behoort, sal elk een, met arbeytsloon en materialen komen te kosten 50 gulden somma *f* 300,-.

opgesteld door
Christiaan Muller
Orgel Maaker

[Achterzijde:] 1739 den 6 augustus is Christiaan Muller aan mijn huijs gekomen om van de orgels te spreken seggende t selve seer nodig moet gerepareert en verholpen werden op die wijs als dit project is opgesteld t geen hij met goetvinde van bijde de organiste heeft gedaan en t selve ook niet minder kan doen en niet gewent is van de gestelde prijs iets te laten afdingen, maar als het gedaan is mogen

kerkmeesters het laten examineren en visiteren wie het haar behaagt op aprobatie dat het goet moet wesen en sal twee balken t gelijk maar uijt nemen en die pijpe schoonmaaken dat t speele niet sal hinderen, en weer in maaken maar bij twe tegelijk en t sal wel tot nieuwe jaar aanloopen eer de selve klaar sullen wese maar sal een stellinge nodig hebben en versogt dat onse timmerman mogt order gegeven werden om deselve t maaken eerst in de oude kerk.

12 sept Davit Overwater versogt mede te mogen assisteren.

Amsterdam, Remonstrantse Kerk. Contract met Christian Müller d.d. 5 april 1723. → Pagina 98 e.v.

Amsterdam, Remonstrantse Kerk. Contract met Christian Müller d.d. 7 juni 1724. → Pagina 101 e.v.

4. Amsterdam, Waalse Kerk. Stukken betreffende het orgel (1733-'34)

4a. Contract met Christian Müller d.d. 29 augustus 1733

[bron: SAA, AWG, inv.nr. 537]

Op conditien hieronder beschreeven hebben Kerkmeesteren van de Wale Kerk dezer stede, aenbesteed aen Christiaen Muller Orgelmaeker alhier woonagtig, die ook bekent sig in dien voegen verbonden en aengenomen te hebben het vermaeken van het orgel, staende in de gemelde kerk, namentlyk.

De gemelde Orgelmaeker neemt aen om soo spoedig als het mogelijk is te maeken een geheel nieuw principael of bovenmanuaelwerk met syn registers, pypen en secreetlaeden, en verder al het gunt, wat tot het voorsz. werk is behorende, en sullen daer in werden gemaekt de volgende registers

- 1: Prestant 16:voet, het onderste octaef van hout en gedekt, het 2de:octaef van enkele pypen, ende twee bovenste sullen uijt twee pypen spreken.
- 2: Trompet 16:voet
- 3: Prestant 8:voet, de twee bovenste octaven twee pypen sterk.
- 4: Roerfluyt..... 8:voet
- 5: Trompet 8:voet
- 6: Quintadeen 8:voet
- 7: Vox humana 8:voet
- 8: Prestant 4:voet
- 9: Prestant Quint..... 3:voet
- 10: Gemshoorn 2:voet
- 11: Mixtuur..... 2:voet: van 4, 6, 8, pypen sterk.

Het Rugwerk of rugpositief sal werden voorsien met een nieuwe secreetlaede met al syn toebehoren, en sullen daar in werden gebragt de volgende registers

- 1: Prestant 8:voet: de twee bovenste octaven dubbelt.

- 2: Holpyp..... 8:voet
- 3: Prestant..... 4:voet
- 4: Prestant Quint..... 3:voet, de twee bovenste octaven dubbelt.
- 5: Sexquialter..... 2:voet, sullende bestaen uyt een separaet register voor
de twee onderste octaven, en een ander register voor
de twee bovenste octaven, en sullen de twee bovenste
octaven bestaen uyt dubbelde pypen
- 6: Mixtuur..... 2:voet: 2, 3, 4, pypen sterk
- 7: Cornet..... 2:voet: vyf pypen sterk.

Het Pedael sal werden voorsien met een nieuwe secreetlade met syn toebehoren en sullen daar in syn de volgende registers.

- 1: Bourdon.....16:voet
- 2: Trompet..... 8:voet
- 3: Prestant..... 8:voet
- 4: Roerquint..... 6:voet
- 5: Prestant..... 4:voet

Verders sullen van de oude pypen tot dit werk werden gebuykt de vorenstaende vyf registers voor het pedael, alsmede de holpijp 8 voet, prestant 4 voet, ende de Cornet om te werden geplaatst int' rugpositief, mids dat nog tot het selve sal werden bygemaekt groot C# en D# en behoorlyk gerepareert en gebragt tot een goed aenspraek en accoord.

Verders sullen van de oude pypen tot dit werk werden gebuykt de vorenstaende vyf registers voor het pedael, als mede de holpijp 8 voet, prestant van vier voet, ende de cornet, om te werden geplaatst in het rugpositief, mids dat nog tot het selve sal werden bygemaekt groot C# en D# ende behoorlyk gerepareert en gebragt tot een goede aenspraek en accoord.

Het orgel sal blyven in deselve toon, waar in het jegenwoordig is, dat is cornetten toon, of een halve geheelen toon hoger als opera toon.

Sullen werden gemaekt twee nieuwe handclavieren van groot C tot klyn C, zynde vier volle octaven, in alles negen en veertig claves, van ivoir met swarte ebbenhoute semitonen, als mede een nieuw pedael clavier van C tot C incluijs, bestaende in 26 claves

Sullen de handclavieren werden gemaekt dat men die kan koppelen, te weten het onderste clavier aen het bovenste, en het pedael clavier in het bysonder, en ook om het te kunnen koppelen aen het boven clavier

Tot ieder clavier, soo voor de hand, als voor de voet, sal een aparte windafsluyting werden gemaekt, soo meede tremblant en windventiel

Sullen de secreetlaaden werden gemaekt van goed droog eykenhout, en het regeerwerk wel gemaekt dat de clavieren haar behoorlyk effect kunnen doen, de registers en treckers gemackelyk uijt en in schuyven, en na behoren open en toesluyten

De prestant pypen sullen van suiijver tin werden gemaekt en gepolijst, en de andere nieuwe pypen die van binnen komen te staen, sullen wesen van gemengde specie, te weeten onder een hondert pond loot veertig ponden tin

Ende sal het oude werk, waar voor het nieuwe in de plaats sal komen, weesen ten voordele van den aannemer

Sal den Orgelmaker gehouden zijn tot dit bovengenoemde werk alle materialen self te leveren, en vervolgens wat in dit bestek is gemeld, trouw en eerlyk te vervaerdigen, soo dat van onpartydige mannen, sig de konst van orgelmaken verstaende, al het gunt voorschreven is sal mogen werden gevisiteert en opgenomen. Des sullen de Heeren aenbesteeders daar voor aen den Orgelmaker betalen een somme van drie duijsent guldens, en sal de betalinge van de gemelde somme geschieden in twee termijnen, namentlyk, een somme van vijftienhondert guldens op en benevens de onderteekening deses, ende de overige vijftienhondert guldens, wanneer het voorsz: werk sal syn voltooit, opgenomen, en goedgekeurt, ende zyn hiervan gemaakt twee eensluitjende handschriften ten wederzyde onderteekent, aldus gedaen binnen Amsterdam den 29 augusti 1733

[was getekend:]

Christian Muller
Orgelmaker

Ongedateerde memorie (1733-'34) aan de kerkmeesters, opgesteld door Christian Müller → Pagina 151.

4b. Contractswijziging, ongedateerd

[bron: SAA, AWG, inv.nr. 537]

Na dat het vorenstaende was gereguleert, is nog gemaekt de volgende verandering

in het pedael is gemaekt een Fagot, sprekende uyt	16 voet.	} alles uyt de grond } nieuw.
een Nagthoorn.....	2 voet.	
een Trompet.....	8 voet.	
een Prestant, of Octaef.....	4: voet.	

in het rugpositief is de cornet van de oude pypen weggenomen, en van nieuwe pypen gemaekt een Scharp, van 6 pypen op ieder clavier, zynde dit alleen voor de twee bovenste octaven

4c. Keuringsrapport d.d. 24 augustus 1734

[bron: SAA, AWG, inv.nr. 537]

Ick onder geschreven bekenne dees bovenstaende conditie op het naukeurighste geexamineert te hebbe en onder vonde het contractt ten vollen voldaan te zijn als ook mee het geene buijten de conditie en in soo een volkooime order als men van een eerlijke orgelmaker sal kunne pretendeere maake mij sterk om sulks persoonlijk ten alle daage te bevestige

Actum in Amsterdam den 24 Augusti 1734

[was getekend:] Johannes Ulhoorn
Organist

5. Bennebroek, Dorpskerk. Contract met Christian Müller d.d. 30 juni 1742

[bron: Den Hertog & De Kler 1991, pp. 23-24]

Bestek waarna het orgel in de kerck tot Bennebroek moet gemaakt worden en is anbesteed aan de orgelmaaker Christiaan Muller.

1

Zo sal den orgelmaaker een nieuwe secreteet of windlaade tot het manuaal maaken van droog eijkenhoud en wel met leer verzien de stuenveeren van koper en moet deselve een sleepwindlaaden zijn waar op zullen koomen deese navolgende registers, als

1. Praestant 8 voet	5. Fluijt 4 voet
2. Holpijp 8 voet	6. Gemshoorn 2 voet
3. Octaav 4 voet	7. Sexquialter, regterhand
4. Quintfluit 3 voet	8. Mixtuur

2

Tot deese windlaade moet gemaakt worden een nieuw clavier van witt ijvoor en de semitonen van swart ebbenhoud en sal het selve hebben vier volle octaaven, van groot C, Cx, D, Dx tot c''.

3

So sal den orgelmaaker een nieuw secreteet of windlaade maaken tot een vrij pedaal, van droog eijkenhoud, met leer wel voorsien als ook de stuenveeren van cooper zijnde een sleepwindlaade waar op zullen koomen te staan deese navolgende registers, als:

1. Bourdon 8 voet, van houd.
2. Fluijt 4 voet, van houd.
3. Holfluit 2 voet

4

Tot deese windlaade moet gemaakt worden een voetclavier van eijkenhoud van groot C, Cx, D, Dx tot c'.

5

Sal den orgelmaaker een geheel nieuw regeerwerk maaken, voor de hand- en voetclaviere, als meede nieuw regisstructuur tot de registers en de knoppen of trekkers van swart ebbenhoud.

6

So zullen de oude blaasbalgen wel moeten versien worden met goed leer en liem, dat sij digt en goed om te gebruiken zijn, als ok de windcanaalen en de treemulant.

7

Den anneemer sal tot dit voorszegde werk moeten leveren en bekostingen alle de materialen en hetselve trouw en eerlijk maaken. Waarvoor hij sal hebben de somma van duizend guldens. En sal de betaaling geschieden in twee termijnen als vierhondert guldens bij het anneeming des werks en dan seshondert guldens na voleindige en aflevering des werks.

Op conditien boovengenoemt is dit boovenstaande werk angenoomen voor de somma van duisend guldens van den orgelmaaker Christian Muller. En zijn daarvan twee gelijklijdende gemaakt en wederzijds geteekent binnen Haarlem den 30 Junius 1742.

Bij teekening deses hebbe ontfangen de somme van vierhondert guldens, sijnde de eerste termijn.

Christiaan Muller

Brielle, St.-Catharijnekerk. Ongedateerd rapport (17[?] mei 1738) van Christian Müller en Hendricus Radeker betreffende de staat van het orgel. → Paragraaf 7.2.

6. Haarlem, Grote of St.-Bavokerk. Stukken betreffende het orgel

6a. Contract met Christian Müller d.d. 2 mei 1735

[bron: Van Nieuwkoop 1988, pp. 607-611]

Condiitiën waarna de Ed^c. Groot Achtb. heeren burgermeesteren en regeerders der stad Haarlem aanbesteden aan Christiaan Müller mr. orgelmaker de arbeytslonen en het leveren van de materialen, dienende tot het maken van een nieuw orgel in de Groote Kerk tot Haarlem, hetwelke sal bestaan uyt drie manuaelclavieren en een vrij pedaalclavier, conform de teeckening hieraf gemaakt.

Ten eersten in het grootmanuaelclavier moeten sijn dese navolgende registers.

No.	1. Prestant	16 voet, de regterhand dubbelde pijpen
	2. Boerdon	16 voet
	3. Octaaf	8 voet
	4. Viol de Gamba	8 voet
	5. Roerfluyt	8 voet
	6. Octaaf	4 voet
	7. Gemshooren	4 voet
	8. Roerquint	6 voet
	9. Quintprestant	3 voet
	10. Tertiaan	2 pijpen sterk uyt 2 voet C.E.
	11. Mixtuur	6, 8, à 10 sterk uyt drie voet beginnende eynde in 8 voet
	12. Woudfluyt	2 voet
	13. Trompet	16 voet
	14. Trompet	8 voet
	15. Trompet	4 voet
	16. Houtbois	8 voet

In het bovenmanuael dese volgende registers.

No.	1. Prestant	8 voet, regterhand
	2. Quintadeen	16 voet
	3. Gemshooren	8 voet
	4. Barpijp	8 voet
	5. Octaaf	4 voet
	6. Flagfluyt	4 voet
	7. Nassat	3 voet
	8. Nagthooren	2 voet

9.	Flagelet	1½ voet
10.	Sexquialter	2 pijpen sterk
11.	Cimbaal	3 pijpen sterk
12.	Mixtuur	4 à 6 pijpen sterk uyt 2 voet
13.	Schalmay	8 voet
14.	Dolciaan	8 voet
15.	Vox humana	8 voet

Voor het rugwerk.

No.	1.	Prestant	8 voet regterhand dubbelt
	2.	Holfluyt	8 voet
	3.	Quintadeen	8 voet
	4.	Octaaf	4 voet
	5.	Sollicionaal	4 voet
	6.	Speelfluyt	3 voet
	7.	Sexquialtera	2, 3, à 4 pijpen sterk
	8.	Superoctaaf	2 voet
	9.	Scherp	6 à 8 pijpen sterk
	10.	Cornet	4 pijpen sterk
	11.	Cymbaal	3 pijpen sterk
	12.	Fagot	16 voet
	13.	Trompet	8 voet
	14.	Tregterregaal	8 voet

Voor het pedaalclavier

No.	1.	Principaal	32 voet
	2.	Principaal	16 voet
	3.	Supbas	16 voet
	4.	Roerquint	12 voet
	5.	Holfluyt	8 voet
	6.	Octaaf	8 voet
	7.	Quintprestant	6 voet
	8.	Octaaf	4 voet
	9.	Ruischquint	3 voet G. c. c. e.
	10.	Holfluyt	2 voet
	11.	Basuyn	32 voet
	12.	Basuyn	16 voet
	13.	Trompet	8 voet
	14.	Trompet	4 voet
	15.	Cink	2 voet

te samen

60 registers

Art. 1

Tot dese hiervoren gespecificeerde registers moeten voor elk een werk in 't bijzonder een secreet of windlade gemaakt werden, van allerbest droog eykenhout en moeten deselve sleepwindladen sijn, de steunveeren ende schroeven op de laden moeten van koper sijn.

Art. 2

Tot dese windladen moeten gemaakt worden drie manuaelclavieren beneffens een pedaelclavier, de manuaelclavieren van yvoor en de semitonen van swart ebbenhout met schildpaddeplaten, en sullen de handclavieren hebben vier volle octaven van groot C tot c³, het pedaalclavier van 27 claves te weten van groot C tot d¹.

Art. 3

Moeten de drie manuaelclavieren op sodanige een wijs werden gemaakt, dat men deselve kan koppelen ten 1. het eerste en tweede alleen, ten 2. het tweede en derde alleen en ten 3. alle drie te samen, alle met kopere schroeven om deselve hoog of laag te kunnen schroeven.

Art. 4

Tot yder clavier, so voor de hand- als voetclavier een aparte windafsluytinge alsmede een hooftventiel, beneffens twee tremulanten, één voor het rugwerk ende één voor de Vox humana.

Art. 5

Tot elken clavier en secreetlade een welgemaakte regeerwerk, soowel abstractuur als ook registratuur, en moeten aan de abstracten geen ijser gevonden worden, maar alle het gangbare en beweeglijke van koper gemaakt werden, het regeerwerk voor de registers moet sodanig werden gemaakt dat gemakkelijk uyt en in schuyft, en de registers wel sluyten, de registerknopen van swart ebbenhout.

Art. 6

Alle de buytenstaande pijpen moeten van suyver best Engels tin gemaakt werden en suyver geslepen en gebruyneert, en die van binnen van gemengelde specie, te weten onder éénhondert ponden loot veertig ponden best Engels tin.

Art. 7

Alle het pijpwerk moet sodanig worden gemaakt dat elk in sijn bijzondere natuur heeft sijn behoorlijke langte, en een bequame mensuures van wijdte, ook niet te dun werden uytgewerkt, maar dat elk in sijn soort sal moeten hebben een suffisante en een bequame dikte, en moeten de buyten voorstaande pijpen worden gereguleert na de teeckeninge hieraf gemaakt, en groot C van de Prestant 32 voet sal moeten staan in 't gesigt.

Art. 8

De toon van 't orgel cornettetoon, dat is een toon hoger als operatoon.

Art. 9

Moeten alle de pijpen en tongwerken en elk een geluyt in 't bijzonder, in sijne natuurlijke aanspraak gebragt werden, dat se prompt aanspreeken, en verders in eene suyvere harmonie geaccordeert.

Art. 10

Moeten tot het hierboven opgestelde orgel sijn twaalf blaasbalgen, waartoe sullen worden geëmployeert de ses blaasbalgen van het oude orgel, mits dat die behoorlijk moeten worden

gerepareert en sal den aannemer nogh ses nieuwe blaasbalgen moeten maken, van goet droog twee duyms eeken wagenschot met hare verdere toebehoren, alsmede de windcanaalen van eken wagenschot, alle het te samen gevoegde van binnen en van buyten met leer en pargament belijmt en hetgeen hier verder is annex, en het loot of steen op de blaasbalgen is voor reeckeninge van de Ed^c. heeren besteders.

Art. 11

Alle dese hieragtervolgende gespecificeerde registers, pijpen van het oude orgel, sal den aannemer mogen gebruyken in het nieuwe orgel, en deselve plaatsen van binnen daar hij het best oordeelt, mits dat deselve sodanig worden gerepareert dat se soo goet als nieuw sijn, en de thien registers daar de 7 groote pijpen manqueren sal den aannemer daarbij moeten maken, opdat deselve vier volle actaven sullen hebben.

Volgen hier de oude registers.

Ten	1. Prestant	16 voet	}	deese 6 registers sijn compleet
	2. Prestant	8 voet		
	3. Octaaf	4 voet		
	4. Mixtuur			
	5. Scharp			
	6. Trompet			
	7. Prestant	8 voet	}	Aan dese tien reg. manqueeren de 7 groot- ste pijpen als C C# D D# E en F F#
	8. Holpijp	4 voet		
	9. Fluyt	4 voet		
	10. Superoctaaf	2 voet		
	11. Bardon	16 voet		
	12. Prestant	8 voet		
	13. Gemshooren	8 voet		
	14. Octaaf	4 voet		
	15. Superoctaaf	2 voet		
	16. Fluyt	2 voet		

De overige oude pijpen uyt het oude orgel sal den aannemer ten sijnen voordeel mogen versmelten en gebruyken.

Art. 12

Den aannemer sal met alle mogelijke spoedigheyt dit voorsz werk bevorderen en sijn gehouden om niet minder dan ses bequame knechts aan dit werk te laten arbeyden, en sal ook niet vermogen om ter plaatse daar dit werk sal worden gemaakt eenigh ander werk te maken sonder kennis van de Weled^c. heeren besteders, die den aannemer ook sullen geven een man om de balken te treden en verder tot een handlang.

Art. 13

Den aannemer sal tot dit voorsz werk moeten leveren en bekostigen alle de materialen (exempt de kas en het timmerwerk) en sal het geheele werk trouw en eerlijk maken, en indien in dese voorsz conditiën iets mogt sijn, dat niet nauwkeurig genoeg mogte sijn gespecificeert, sal egter den aannemer sijn gehouden om het werk sodanig te maken naar den eysch en 't beste van het werk, alsof hier alles van

woort tot woort stond uytgedrukt, soodat van onpartijdige mannen, sijn de konst der orgels verstaande, visitatie en proef sal konnen uytstaan.

Art. 14

Den aannemer sal sijn gehouden om het voorsz werk drie agtereenkomende jaren voor sijn reeckening te onderhouden, van alle hetgeen in sijn werk is begrepen, en de voornoemde drie jaren worden gereeckent van die tijd af, dat het geheele werk voor goet sal sijn opgenomen, maar indien het mogte komen te gebeuren dat hij binnen de gestelde tijt quam te overlijden, soo sullen sijne erfgenamen daarvan sijn ontslagen.

Art. 15

De betalinge van de bedongen penningen sal geschieden in drie termijnen, namentlijk de eerste derdepart bij het aanvaarden van het werk, en de tweede derdepart als het werk sooverre is dat één clavier met het pedaal aan de gang is, om op gespeelt te kunnen worden, en de laatste derdepart of de volle betalinge sal geschieden als het geheele werk sal opgenomen en voor goed gekeurt sijn. Alle de materialen die den aannemer tot dit voorsz werk van noden sal hebben, sullen door de Ed^e. heeren besteders bevrijt worden van alle inkomende regten.

Op welke bovenstaande conditiën haar Ed^e. Groot Agtb. het opgemelte werk hebben aanbesteed, en de voorn Christiaan Müller hetselve heeft aangenomen voor een somma van twintighduysent Caroli guldens, te betalen volgens de termijnen daartoe gestelt. Des t' oirconde sijn hiervan gemaakt twee eensluydende contracten die door haar Ed^e. Gr. Achtb. secretaris nevens den voorn Christiaan Müller sijn onderteekent op huyden den 2e may 1735.

Ter ordonnantie van de heren burgermeesteren
en regeerders der stadt Haerlem

D. Guldegewagen

Christiaan Müller
orgelmaaker

6b. Contractswijziging d.d. 5 juni 1737

[bron: Van Nieuwkoop 1988, p. 611]

Op huyden den 5. juny 1737 is met den voorn orgelmaker Christiaen Müller nader verdraegen, dat hij alle de registers van het nieuwe orgel in het bovenstaende contract gespecificieert, sal maeken van nieuwe pijpen, sonder daartoe eenige pijpen van het oude orgel te mogen gebruyken, werdende daarmede verandert en vernietigt het 11. art. van het voors contract; des sal hij de oude pijpen tot sijn voordeel mogen versmelten, en sal hij soo hiervoor, als voor dat hij het nieuwe orgel een halve toon laeger heeft gemaekt als cornettetoon, 't welk bij desen wert geaprobeert, genieten ten eynde van het werk een somma van dertienhondert guldens eens boven de somme hem bij het voors contract uytgelooft, sonder deswegens iets meer te mogen praetenderen, blijvende alle andere articulen van het meergemelde contract in haar geheel. Actum Haerlem den 5. juny 1737.

D. Guldegewagen

Christian Müller
orgelmaaker

6c. Keuringsrapport d.d. 15 september 1738

[bron: Van Nieuwkoop 1988, pp. 612-615]

Weledele grootagtb.
Heeren Burgemeesteren en
Regeerders der stad Haarlem.

Vertoonen Uw Edele Groot Agtb. met alle onderdanigheyt, de onderget. organisten, hoe sij volgens mondelijke en schriftelijke ordre (ter kamere van UE Weledele Groot Agtb. in dato den 9e deser ontfangen) gelast sijn geworden om het nieuwgemaekte orgel in de Grootte Kerke alhier op het nauwkeurigste te inspecteeren, visiteeren en examineeren, of het in allen deelen conform het contract door Uedele Groot Agtb. met Christiaan Müller in dato den 2e mey 1735 aangegaan volbouwd was. Om vervolgens over derselver deugd of ondeugd ons oordeel te vellen, en naa bevindinge van saaken, sonder gunst of ongunst in alle sinceriteyt en opregtigheydt als trouwe en eerlijke luyden schriftelijk aan Uedele Groot Agtb. te rapporteeren. Soo ist dat wij de ordre van Uedele Groot Agtbaarheeden exact in agt genoomen hebbende, op alles wat in het bestek begreepen, en door ons in het orgel gevonden met de grootste oplettenheydt is nagesien, geëxamineerd, en bevonden in forma, gelijk wij Uw Edele Groot Agtb. door desen geschrifte sullen demonstreeren.

Art. 1

Behelst, dat tot ieder soo hand- als voetclavier soude moeten gemaekt worden, een sleepwindlade, met desselfs ap- en dependentiën, hetwelke wij soo volkoomen hebben bevonden als immers in een werk van eenig meester kan gemaekt werden. Daarbij soo heeft den orgelmaker seer wel gedaan, dat hij de windlaaden in de bovenmanualen in 2 stukken en die van het pedaal in vier windlaaden wegens derselver groote (en meenigvuldige groote stemmen) gemaekt heeft om daardoor alle pijpen des te vaardiger en prompter te doen spreken, alsmeede dat hij de schroeven die in het bestek van koper bepaald worden, op de windlaaden van ijser gemaekt heeft, om derselver vastigheid en geduursaamhijdt, in vergelijkinge van het koper.

Art. 2

Spreekt van de drie manuaal- en het pedaalclavieren, dat de manuaalclavieren moesten sijn van yvoor, de semitoonen van swart ebbenhout, met schildpaddenplaten belegt, 't geene wij ook soo bevonden hebben, alleenigh met dit onderschijt, daar het bestek het bepaald tot 49 claves, het nuw gemaekt is tot 51, dus tot ieder handclavier twee clavieren meer als in het bestek gementioneerd is, 't welke tot groote commoditeyt van de musique strekt.

Art. 3 en 4

Aangaande de coppingen van de drie manuaalclavieren sijn keurlijk uytgevoerd, soals het bestek het vorderd, gelijk ook dat van de windafsluytingen en tremulanten.

Art. 5

Spreekende van de registratuur en abstractuur tot ieder windlaade, waarop wij moeten seggen dat wij derselver ordonnantie en de uytvoeringe die van den orgelmaker met alle netheyt en accuratesse sodanig is gemaekt, dat wij deselve met de grootste attentie hebben nagesien ende met lof moeten admireren. Verder alle de aangehengen schroeven, veeren, winkelhaaken en alles wat aan de abstractuur, clavieren en klappen vereischt word van koper en koperdraad gemaekt is, alsmeede de knoppen aan de registers van swart ebbenhout.

Art. 6

Maakt gewag van het aloy der pijpen, waarvan wij Uede. Gr. Agtb. niet anders kunnen berigten, als dat wij volgens 't oog daarover moeten judicieeren, wijl dat het proefneemen daarvan ons mitje niet is.

Art. 7 en 9

Belangende het pijpwerk, dat ieder sijn behoorlijke lengte naa hunnen aart, alsook sijn vereischte mensuur van wijdte en dikte hebben moet. Sulx is bij onse inspectie gebleeken dat de orgelmaker alles nauwkeurig heeft waargenomen, net en konstrijk tot onse volkomene vergenoeginge heeft voldaan met sodanige proportiën te neemen in sijne mensuren, waardoor iedere pijp op het allerpompeuste sig naa sijn aart en eygenschap prompt hooren laat en aanspreekt, alsmeede dat de orgelmaker niet spaarsaam met de materialen van tin en tin en loot is te werk gegaan, maar heeft de pijpen een ieder naa sijn aart en eygenschap een suffisante dikte gegeven, bequaam om die swaere bewegingen door het geluyd veroorzaakt te kunnen uytstaan, hunne regte en egte thoon te kunnen geeven. Als ook hebben wij bevonden dat groot C van de Praestant 32 voet vooraan in het gesigte staat en soo vervolgens de claves naa hunnen rang, waarop de orgelmaker het werk geheel door in een reyne harmonie tot onser aller genoegen en verwonderinge heeft tesaamen geaccordeerd.

Art. 8

Raakende de thoon van het orgel dat die soude sijn cornettenthoon. Waar op wij Uedele Grootagtb. berigten dat het ruym een halve thoon laeger geïntoneerd en gestemd is, volgens het 2de contract door UE Weledele Groot Agtb. met den orgelmaker aangegaan in dato en 5e juny 1737.

Art. 10

Meld dat de oude ses blaasbalgen geheel opnieuw souden gevoerd worden met leer en pergament, in alles so dicht gemaakt alsof het nieuwe waaren, waartoe de orgelmaker nogh ses nieuwe blaasbalgen soude moeten maaken van twee duyms eyken wagenschot, beneevens de canalen of windleydingen alle van goet droog eyken wagenschot, beneevens de canalen of windleydingen alle van goet droogh eycken wagenschot, deselve met leer en pergament wel te voeren, 't welke wij bevonden hebben dat de orgelmaker trouw en eerlijk heeft uytgevoerd. Daerenboven soo moeten wij getuygen dat de orgelmaker in dit orgel soedanig een swaare egale en genoegsame wind gebragt heeft, waardoor het geheele orgel een overvloed van spijsheeft, om alles na vereysch te doen spreken.

Art. 11

Aangaande is door het nadere contract van den 5^e junius 1737 vernietigd. Belangende art. 12, 13, 14, en 15 sijn particularia welke Uw Edele Groot Agtb. en den orgelmaker concerneeren.

Art. 16

Koomende dan tot het naadere verdragh van UEdele Groot Agtb. met de orgelmaker C. Müller aangegaan in dato den 5e junius 1737 waarin beperkt wort dat alle voorgaande nogh voorhanden sijnde oude pijpen, art. 11 van het bestek gespecificeerd, nu geheel an al nieuw souden gemaekt en geen één van die oude pijpen in dit nieuwe werk geëmployeerd worden. Dit is in alle trouw en eerlijkheit volbragt, sodat wij alles seer nauwkeurigh doorgesien hebbende, niets hebben gevonden teegen deesen art. strijdende, maar ter goeder trouw uytgevoerd.

Art. 17

Overgaande tot de registers selve, soals dese volgens het bestek geconditioneerd sijn waarin wij de ordre des besteks wederom sullen houden, en komt daarin eerst voor het

grootmanuaal ofte
middelste clavier

- no. 1. Staat Praestant 16 voet, de regterhand dubbelde pijpen, welke eygentlijk begind van de middel c en soo naa booven, soo is bij 't doorsien des werks bevonden dat de orgelmaker b en h meede dubbeld heeft gemaekt, dus hier 2 tinnen pijpen meer als het bestek het vorderd.
- no. 3. Staat Octaaf 8 voet, regterhand dubbeld. Hierin sijn meede b en h dubbeld gemaekt en also wederom twee metaale pijpen meer als het bestek eyscht.
- no. 11. Staat Mixtuur 6, 8, 10 sterk uyt 3 voet beginnende en eyndigt in 8 voet. Dit is in de houdinge der maate volbragt, maar door de orgelmaker seer wel bedagt en uytgevoerd dat deselve gradatim heeft opgeleyd, beginnende onder 4 sterk, in welke eerste octaaf daar nog een pijp bijkomt, dus 5 sterk, en soo vervolgens in de 2de octaaf 6 en 7 sterk, in de derde octaaf 8 en eyndelijk in de laatste octaaf 10 sterk word, welker proportie meerder geadmireerd word, dan of het soo gemaekt was als het bestek het vorderde. Belangende de overige nummers en naamen in het bestek vervat van het groote manuaal sijn gebleeven als het bestek het vorderd exempt 't gunt boven art. 2 gemeld is en onder nog nader volgen sal.

in het bovenmanuaal

is bevonden dat het bestek eyscht op

- no. 1. Praestant 8 voet regterhand dubbeld, dog nu door de orgelmaker gemaekt geheel dubbeld tot een sonderlinge versterkinge des geluyts, en is dit register met 24 groote tinnen pijpen vermeerderd.
- no. 12. Staat Mixtuur 4 à 6 pijpen sterk uyt 2 voet hetwelke wel is uytgevoerd, met deese veranderinge die beeter is, dat de onderste octaaf 4 pijpen, de 2de 5 pijpen, de 3de en 4de octaaf 6 pijpen sterk is. De overige nummers en naamen in het bestek van het boovenmanuaal vervat, sijn sooals het bestek het eyscht, exempt de vermeerdering die nog onder volgen sal.

in het rugpositief staat

- no. 1. Prestant 8 voet regterhand dubbeld, maar is nu gemaekt van de onder F aan met dubbelde pijpen, soodat hier boven het bestek gemaekt sijn 19 tinne pijpen.
- no. 9. Staat Scherp 6 à 8 pijpen, is nu gemaekt in de eerste octaaf 6 pijpen, in de 2e 7 pijpen, in de 3e en 4e octaaf 8 pijpen sterk, welke veranderinge also goet is, en dus dit register met 12 pijpen vermeerdert. Het overige van dit clavier is sooals het bestek het eyscht, exempt de vermeerdering die onder nog volgen sal.

aangaande het pedaal

daarvan is

no. 9. De Ruyschquint 3 voet G.c.e.c. volgens bestek, dog nu gemaakt G.c.g.c'.e', dus in dit register met 27 pijpen vermeerderd. De overige nummers en naamen in dit clavier vervat, sijn sooals het bestek het vorderd.

Art. 18

Eyndelijk nu overgaande tot hetgeene boven art. 2 wegens de vermeerderinge der 2 clavieren in iedere manuaalclavier gemeld is, namelijk c#³ en d³, soo moeten wij Uw Edele Gr. Agtb. daarbij te kennen geeven, dat daardoor het werk dus vergroot is, dat in het

grootmanuaal sijn gemaakt	56	}	pijpen
in het bovenmanuaal	48		
in het rugpositif	60		
dus voor die 2 claves in ieder	164		pijpen
clavier maakt door het geheele werk			

meer als in het bestek gecontracteerd is booven en behalven de vermeerderingen die in het voorgaande artikel gespecificeert sijn. Uyt deesen allen Weledele Groot Agtb. heeren consteerd, dat wij in het visiteeren, inspecteeren en examineeren van het groote orgel niets hebben laten passeeren, nog overgeslaagen, maar op alles nauwkeurig agt gegeeven, soodat, daar maar eenige attentie op viel of vallen konde, dadelijk op de proef geset en op het forste getoucheerd wierde. 't Geene wij met de uysterste verwonderinge en admiratie gesien en gehoord hebben dat het werk in alles soo onbeweeglijk sonder eenige ontsettinge (nog in wind, nog in stotinge des geluyts, nog in temperatuur) geweest is, maar ons in allen deelen volkoomen voldaan heeft. Soodat wij als trouwe en eerlijke luyden volgens UEdele Groot Agtb. serieuze intentie en ordre aan ons gegeeven, ons verplicht vinden, in alle opregthet en sinceriteit deeser geschrifte aan UEdele Groot Agtb. over te geven, met verseekeringe dat alles soo is als het hier ter needer gestelt is en wij geen lof meer aan het werk gegeeven hebben dan den maaker en sijn gemaakte toekomt, wyl alles in alle opregtigheyt en trouwe volbouwt is. Waarmee wij ook ter bevestiginge der waarheyt deesen met subscriptie onser naamen bekrachtigen.

Aldus gegeeven in Haarlem den 15. sept. 1738.

Gerh. Havingha
organist te Alkmaar.
G. F. Witvogel
organist te Amsterdam van
de Leuterse Nieuwe Kerk.
Hend. Radeker
organist in loco.

7. 's-Hertogenbosch, St.-Janskerk en Waalse Kerk. Stukken betreffende de orgels

7a. Rekening/kwitantie van Cornelis Hoornbeeck voor werkzaamheden aan het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch
[bron: SAHb, OSA, inv.nr. 6147]

Door order van de Ed. Achtbr. heeren kerckmesters in de Waalle Kerck gewerck en verschooten als volgt

Voor mijn 3 gul. daghs voor Christian mijn erste knegt 1g 10st	
Voor Jan mijn minder knegt 18 stuy daghs	
Mackt daghs 5 guld 8 st en 2½ dagh gewerckt	13gl 10st
Voor 7 velle leer a 14 st	4gl 18st
Twe pondt leim a 6 st	<u>12st</u>
	som 19 guld.

Cornelis Hoornbeeck

[volgt betalingsopdracht d.d. 22 sept. 1718]

den 24 september ontfangen bowenstaende Cornelis Hoornbeeck

7b. Verklaring van Cornelis Hoornbeeck en Christian Müller d.d. 24 september 1718, opgesteld door Notaris Adam van der Horst te 's-Hertogenbosch

[bron: SAHb, OSA, inv.nr. 5997]

Heden den vier en twintighsten september seventien hondert achtien, compareerde voor mij Adam van der Horst openbaer bij den Ed: Mog: Raede van Brabant in 's Gravenhaege geadmitteert notaris 's Hertogenbossche residerende, ende ter presentie van de getuijgen naer genoemt, S^r. Cornelis Hoornbeeck M^r. orgelmaker wonende tot Amsterdam, ende Christiaen Muller des selfs meesterknecht mede wonende aldaer, ende hebben sy comparanten op henne manne waerhijt in plaets van eede met presentatie van dien des noots, ende des versoght sijnde altijd te sullen presteren ter instantie, ende requisitie van de Ed. Achtb. Heeren kerkmeesteren deser stadt 's Hertogenbossche getuijght, ende verclaert waer ende waerachtigh te wesen, ende wel den eersten in ordine comparant, dat hij nu omtrent vijf jaeren geleden door welgemelten Heeren kerckmeesteren binnen dese stadt is ontbooden om 't groot orgel staende in St. Janskerck alhier te visiteren wat fouten of defecten aen 't selve waeren, dat hij comparant, 't selve gevisiteert, en de defecten opgegeven hebbende, voor soo veel de selve hem uijtterlijck te vooren quamen, daarvan een begrootingh, en besteck heeft gemaekt, dat omtrent anderhalf jaer daernaer hij comparant weder ontbooden sijnde, het voorsz orgel volgens de voorsz begrootingh, en besteck heeft aengenomen om te repareren, en in goeden staet te brengen. Dat daerop sij comparanten 't voorsz orgel onderhanden genomen hebbende, buijten henne gedachten bevonden hebben, dat het geheel orgel soo blaesbalkken, pijpen, als andersints soodanigh waeren ontramponneert, en door onkunde of quaetaerdighijt bedorven, dat sij comparanten beducht waeren van 't selve in die staet te brengen als sij voor 't onderhanden nemen van 't voorsz. werk wel gedacht hadden, dat sij comparanten evenwel met het werck voortvaerende, bij 't uijtnemen der pijpen bevonden hebben, dat deselve niet alleen bijnae alle immers 't meeste gedeelte waeren gekrookt, gebult, en aen stukken gesneeden, en seer elendigh gehandelt, maer datter bovendien hondert en twintigh pijpen uijt het middelwerck waeren uijtgenomen, en mankeerden, en de plaetsen daer deselve gestaen hadden, toegeplackt met leder of perkement, en met houte pinnen toegestopt, dat verders in 't bovenwerck sij comparanten bevonden hebben een Regaeltje, t welck men noemde een kinderbas bestaende doemaels uijt vijf en twintigh pijpen, t welk te voorens moet bestaen hebben uijt hondert pijpen, omdat sij comparanten gesien hebben, datter vijf en seventigh plaetsen alwaer pijpen gestaen hadden of konden staen, van gelijken als voorsz. toegeplackt, en gestopt waeren, dat bovendien sij comparanten bevonden hebben datter seer veel gaten in de sekreeten waeren gesneeden en geboort door onkunde of quaetaerdighijt, om daarmede de fouten die in 't sekreet waeren te bedekken, en de pijpen die van selfs spraeken, en door ondichte klappen ganghbaer wierden, de wint af te tappen, gevende sij comparanten voor redenen van welwetenthijt, als hiervooren in den text breeder is gemelt, en dat sij comparanten nieuwe pijpen in de voorsz. gestopte en leedige plaetsen ten getaele voorsz. hebben

gemaakt, en bij 't dichtmaeken der gaeten in de secreeten gesneeden en geboort, bevonden hebben dat de klappen on dicht waeren, en de pijpen vanselfs spraeken, en datter bovendien soo veel kleijne defecten door moetwillighijt aen 't voors. orgel toegebracht (te langh om alle te melden) door hen comparanten sijn ontdeckt, herstelt, en door veel moeijte het voors. werk is voltoijt. Eijndigende hiermede sij comparanten haere oprechte verklaringhe hebben naer prelecture deses daerbij gepersisteert, en mij notaris geconsenteert hier van te maken, ende uijt te rijken een of meer actens in forma, aldus gedaen, ende gepasseert binnen 's Hertogenbossche ter presentie van S^{ts}. Benjamin Bertou, ende Jacob du Castel borgeren deser stadt als getuijgen hier toe versoght, die de minute prothocollaire deses neffens de voorn. comparanten, ende mij notaris behoorlijck hebben onderteekent.

Quod attestor
A. van der Horst nots. Publ.
1718

7c. Rekening/kwitantie d.d. 26 juni 1722 betreffende Christian Müllers werkzaamheden aan het grote orgel van de St.-Janskerk en het orgel van de Waalse Kerk te 's-Hertogenbosch
[bron: SAHb, OSA, inv.nr. 6151 (1721-1722)]

1722

Op ordre van mijn heere kerckmeesteren het orgel in St. Jans kerck, als oock in de françe kerck doorgesteld, aan arbeidsloon daaraan verdient

Voor mijn greekent 15 daage 4 gl à daags	52.-	[moet zijn: 60.-]
aan reyskosten voor heen en weerom	12.-	
Voor myn confraater 15 daage 2-10 à daags	37.10.-	
Voor reyskosten	10.-	
Aan leer en kooperdraat verschooten	<u>1.10.-</u>	
Comma	113.-	[moet zijn: 121.-]

Noch voor een niuw walsport en koppeling
voort pedaal int manualclavier

	25.-	
--	------	--

[betalingsopdracht]

[ommezijde:]
Voldaan den 26 juny de somme van 146.- gulden greekent 15 daage, a 4 gl s daags

Johann Christian Muller
orgelmaacker

[ander handschrift:]

de post van 25 gl is wederom
terughontfg&, en voort koppelwerk betaalt

den 29 julius 1722

Rudolph Garrels

[...]

7d. Contract met Christian Müller d.d. 22 augustus 1722 betreffende wijziging van het grote orgel van de St.-Janskerk

[bron: SAHb, OAJ, inv.nr. 131]

Onder de naerbeschreven conditien en voorwaerden soo heeft de heer en Mr. Johan Hendrick van der Does raed deser stadt 's Hertogenbossche als geautoriseerde van de heeren kerkmeesters deser voors. stadt aenbestedt het maeken van verscheijde nieuwe registers en veranderingen aen 't groot orgel in de St. Janskerck alhier.

Eerstelijck sal den aennemer moeten maeken in 't bovenmanuel aen een Trompet sestien voet.

Ten tweede aen een Trompet acht voet nieuwe koppen, montstukken en busschen waerin de pijpen vaststaen met al sijn toebehoorten.

Ten derden een Vox Humana in 't geheel nieuw met al sijn toebehooren, in plaets van de oude, welke den aennemer naer sich sal nemen.

Ten vierden een Quintadena acht voet ook nieuw.

Item in 't pedaelwerck aen de Basuijn sestien voet, en de Trompet acht voet nieuwe koppen en montstukken, alsmede nieuwe busschen daer de pijpen in vaststaen met al sijn toebehoorten.

Item in 't Rughpositief aen de Trompet acht voet nieuwe koppen en montstukken met sijn verder toebehooren.

Item een Dulciaen van acht voet in 't geheel nieuw.

Item aen 't boven, en middelclavier koopere schroeven, om hetselve hoogh en laegh te schroeven.

Dit alles naer behooren te maken, en te intonneren, mitsgaders de materiaelen by den aennemer tot synen costen te leveren, uijtgenomen den orgeltreder, sullende de oude registers, waer de nieuwe in de plaets komen, wesen voor den aennemer.

Den aennemer sal het voors. werck volkomen gemaekt moeten leveren in de maent van september des toekomende jaers seventien hondert drie en twintigh.

Achter volgens de voors. conditien heeft Sr. Christiaen Muller orgelmaker wonende tot Amsterdam het voors. werck aengenomen naer behooren, ende loffelijck te maken voor de somme van sevenhondert en vijftigh gulden, welke betaelinghe geschieden sal wanneer het voors. werck sal wesen opgenomen, ende gepresen alles op verbant als naer rechten.

Actum s Bosch den twee en twintighsten augustij seventienhondert twee en twintigh, d'oirconde geteekent:

J.H. van der Does

Christian Muller

Orgelmaaker

7e. Overeenkomst met Christian Müller betreffende reparatie van het kleine orgel van de St.-Janskerk. Werk aangenomen in 1729, overeenkomst ondertekend op 7 juli 1730

[bron: SAHb, OAJ, inv.nr. 132]

De Heeren kerckmeesteren hebben aenbestedt aen Christian Muller de navolgende reparatie en verbetering van t klyne orgel in St. Janskerck als volgd.

ten 1 Sal den orgelmaaker moeten maeken twee nieuwe handclavieren ende een nieuw pedaalclavier aangekoppelt aen het bovenste handclavier, alsmede schroeven om het bovenclavier hoogh en laag te kunnen schroeven.

- 2 De blaasbalge te vermaaken, en dat met eene vouw, en met nieuw leer wel versien, dat digt sijn en geen wind verlooren gaat.
- 3 Het orgel in t geheel uyd malkander te neme, en schoon te maken, alle defecta te verbeederen, de registers en pijpen wel na te sien, en nieuwe te maken voor die, die onbruykbaar of weg syn. De wint en secreetflaaten wel naa te sien dat winddigt en geen deuur [*sic*] spraaken gevonden werden.
- 4 Verders het geheele werk in eene goede perfectie te brengen, alle pypen wel geintoneert en suyver accoort gestelt, soodat examinatie en proef lyden mag de buydestaande pypen opnieuw vertint.

Dit alles op desselvs eygen costen sonder iets tot lasten van de kerkken hoe het ook genaempt mogte worden, by denselven Christiaen Muller aengenomen voor vijfhondert gl.

En sal den aannemer twee hondert gl. op hand werden gegeven, en 't restant als wanneer t werk door sodanige persoon [in margine: door H^m kkm^{rs} daertoe te verkiesen] sig des verstaande naar examen sal wesen opgenomen en goedgekuert [*sic*]. En soo er naderhand eenige defecten mogten bevonden worden, dat die den aannemer, sonder eenigh tegenseggen, sal moeten maken, voor deselffde somme. Aldus aangenomen bij myn onderges. In den jare 1729 en getekent den 7 julij 1730.

Christian Muller
Orgelmaaker

Koudum. Bestek van Christian Müller d.d. 15 april 1727 betreffende reparatie van het orgel. → Paragraaf 4.4.

8. Leeuwarden, Jacobijnerkerk. Orgelstukken

8a. Contract met Christian Müller d.d. 28 juli 1724

[bron: Vlagsma 2003, pp. 105-107]

De Achtbare Magistraat van de Stadt Leeuwarden, door de Edele Achtbare Heeren Gecommitteerden, Besteeders ter eenre, ende Christiaan Müller, Orgelmaker woonende tot Amsterdam, Aannemer ter andere zijden, verclaren aangeaan te hebben een accoord over leverantie van een nieuw Orgel in de Groote off Jacobiner-kerck binnen Leeuwarden, sullende bestaan uijt drie manuale ende een pedaal Clavier, t'samen tot seven en dartigh registers, in manieren volgende:

Het Groot Manuael Clavier

1. Praestant	16 voet
2. Trompet	16 voet
3. Roer-fluit	8 voet
4. Octaav	8 voet
5. Trompet	8 voet
6. Octaav	4 voet
7. Quint	3 voet
8. Super Octaav	2 voet

9. Mixtuur, 1e octaav 4 dick, 2e en 3e octaav 6 dick, 4e octaav 8 dick
10. Scharp, 1e en 2e octaav 4 dick, 3e en 4e octaav 6 dick

Het Boven Clavier

1. Baartpijp 8 voet
2. Quintadeen 8 voet
3. Vox humana 8 voet
4. Dolceân 8 voet
5. Gemshoorn 4 voet
6. Nassat 3 voet
7. Nagthoorn 2 voet
8. Sexquialter, [1e octaav 2 dick, 2e, 3e octaav 3 dick, 4e octaav 4 dick¹²¹⁰]
9. Cimbâl 3 dick
10. Octaav 4 voet
11. Viôl de gamba 8 voet

Rugh-posityff

1. Praestant 8 voet, twee octaavs voor de reghterhand dubbel
2. Holpijp 8 voet
3. Trompet 8 voet
4. Octaav 4 voet
5. Sexquialter uijt 3 voet
6. Octaav 2 voet
7. Mixtuur, dick als in't Groot Manuael Clavier
8. Cornet 6 dick

't Pedael Clavier

1. Praestant 16 voet
2. Bardon 16 voet
3. Basuin 16 voet
4. Trompet 8 voet
5. Octaav 8 voet
6. Octaav 4 voet
7. Trompet 4 voet
8. Mixtuur 4 dick uijt 3, 2, 1½, en 1 voet

Dat alle buitenstaande Pijpen sullen worden gemaakt van suiver Engels tin, waarvan de grootste van het pedâl praestant sal sijn van twintigh hollandtse voeten; de grootste van 't groot manuaël sestien voeten; ende van het rughposityff thien voeten; volgens de teekeninge daar van gemaakt.

¹²¹⁰ Van Dijk 1979, p. 235. Vlagsma transcribeert hier: "1e octaav 2 dick, 2e en 3e octaav 6 dick". De transcriptie '6 dick' moet een vergissing zijn; bovendien ontbreekt er een bepaling over het aantal koren in het vierde octaaf. Vlagsma baseert zijn bespreking van het register echter op deze onvolledige transcriptie en komt tot de volgende, zeer merkwaardige conclusie: "Deze Sesquialter heeft van C – c⁰ de normale samenstelling, is van c⁰ – c² 3-sterk en ontbreekt in het vierde octaaf." (Vlagsma 2003, p. 77. Cursivering toegevoegd.)

Dat alle binnenstaande Pijpen sullen worden gemaakt van gemengelde stoffe; na proportie van hondert ponden lood en veertigh ponden tin, to[t] een hondert veertigh Ponden gewicht.

Dat de Secreet-laden, sleepladen sullen weesen door het geheele werck, van goed droog eijcken hout, de steunveeren in deselve van koperdraad.

Dat de manuâl clavieren van suijver yvoor en swart ebben hout, het Pedaal clavier van eicken hout sullen moeten sijn en aan deselve Clavieren een koppelingh, om het groot manuael en rughposityff te gelijk te spelen.

Dat tot deselve Clavieren een welgemaakt regeer-werk moet worden geleverd, waar aan niet het minste ijser moet gevonden worden, maar alle het gangbare en beweeglicke werck van koper, mitsgaders koperen schroeven, om deselve hoogh en laagh te schroeven.

Dat het regeer-werck van de registers moet worden gemaakt dat deselve behoorlick trecken, met ijseren tujmelaars enz. ende de knoppen van Palmboomen hout.

Dat de toon van t'Orgel sal Cornetten toon sijn, dat is een toon hoger als opera toon.

Dat de mixturen sullen sprecken als volght: in het Pedaal uijt drie voet G.c.g.c,¹²¹¹ in t'groot manuael twee voet C.g.c.g.¹²¹²

Het scharp een voet c.g.c¹.g¹; ¹²¹³ in het rughposityff anderhalff voet g.c.g¹.c¹.¹²¹⁴

Dat de handt clavieren sullen sijn vier volle octaven en het Pedâl 27 clavieren.

Dat voor elck werck een besondere wint offte sluijtingh sal moeten sijn, en een hoofd-ventil.

Dat voor het boven Clavier een tramlant, en een dito voor het rughposityff sullen moeten wesen.

Dat tot het werck sullen moeten worden geleverd seven Blaasbalcken, langh agh en breed ses voeten.

Dat de aannemer het Orgel tegenwoordigh in de Jacobinerkerck sijnde, sal moeten affnemen, ende weder plaatsen in de Westkerck, sodanigh dat het volkomen gebruyckbaar is, alles voor soo verre het orgelmakers werck betreft.

Voor al het welcke de aannemer sal genieten een somma van negen duijsent car.gld., te betalen op navolgende termijnen, met klinckende munte; namentlick een duijsent vijff hondert car.gld. gereet bij het verteekenen deses; een duijsent vijff hondert car.gld. soo haast de aannemer een aanvangh des orgels alhier sal hebben gemaakt; drie duijsent car.gld. wanneer er eenige registers gebruyckbaar sijn ende geluid konnen geven om te speelen; ende de restante drie duijsent car.gld. bij het voltrecken van het werck, dogh met dese bepalinge.

Dat de aannemer drie Jaren langh na het voltrockene werck hetselve Orgel sal guaranderen ende goethouden, des daar voor een behoorlick recompens genietende.

Dat onder des drie hondert car.gld. van het laaste termijn sal worden ingehouden en ieder jaar hondert car.gld. (als het orgel goed blijft) aan den aannemer weder uijtgekeert.

Dat de Orgelmaker alles sal moeten maken en leveren, wat Orgelmakers werck is, en dat het orgel goed en bequaam sal moeten worden gemaakt, en geleverd op approbatie van persoonen sijn des verstaande.

Dat de Puijstertreder, nodigh tot het opstellen van het Orgel, sal worden bekostight door de Heeren Besteeders.

Alles in conformité van de resolutie Commissoriael de dato den sevendende April 1724, op de heeren Joannes Saakema van Wyckel, Burgermeester, Doctoren Eco Scheltinga ende Simon Gerroltsma, Bouwmeesteren, en resolutie approbatoir bij den Achtbare Magistraat genomen, den 21en July 1724, ende door de Achtbare Vroedtschap op heden gearresteerd.

¹²¹¹ Van Dijk 1979, p. 237, transcribeert "G.c.g.-c."

¹²¹² Van Dijk 1979, p. 237, transcribeert "c.g.c.g."

¹²¹³ Van Dijk 1979, p. 237, transcribeert "c.g.-c.-g."

¹²¹⁴ Van Dijk 1979, p. 237, transcribeert "g.c.-g.-c."

voor nakominge van welcken accord de heeren Besteeders verbinden des Stadts goederen, ende de aannemer sijne eigene met submissie den Hove van Frieslandt, en alle andere hoge en lagere Reghters en Gereghen ter eerster instantie.

In kennisse de gewoone verteeckeningen van de achtbare Heeren Gecommitteerden, ende van den aannemer ter presentie van de Notaris Joannes Bouritius en Premier Clercq Joannes van Greven als getuijgen, Leeuwarden den 28e July 1724.

J.S. van Wyckel

S. Gerroltsma

J. Bouritius Notaris Publique

E. Scheltinga

J. van Greven

Christian Müller

Orgelmaker

1724

8b. Keuringsrapport d.d. 25 maart 1727

[bron: Eekhoff 1846 II, pp. 443-444]

Geven onderdanigh te kennen, volgens UEd: Achtb: ordre, Pr. Havinga, Organist van de St. Martens Kerck in Groningen, beneffens Nicl: Woordhouder, Organist van de St. Laurens off Groote kerck tot Rotterdam, als mede R: P: van Oeveringh, Organist en klockanist der Stadt Leeuwarden.

Hoe dat wij voornoemde Organisten, volgens ordre van UEd: Achtb: hebben gevisiteert het nieuw Orgel in de Jacobiner (off groote) kerck, het welck was aanbesteedt aan Christiaan Muller, Orgelmaker, volgens syn overgeleverde memorie, dato den 24 July 1724.

Soo ist, dat wy voornoemde visitateurs daar op het selve werck met veel naukeurigheid hebben besigticht ende nette staat van t' gehele werck overgegeven. (Vide 't gansche opstel van t' Orgel.)

Verder kunnen wij onderges. UEd: Achtb: betuygen, dat alles wat een Orgelmaker kan doen, om een fray Orgel te maaken, volkomen is in 't werck gestelt, en considerabel beter is volbraght als het bestek komt te eyschen.

Als daar is de Praestant 16 voet in 't manuael, is in 't besteck geordonneert de groote Pyp in 't gesicht 16 voet hoogh, namentlick F:, hebben nu bevonden in plaats van F: Groot E:

Volgens het besteck souden de overige Pypen binnen in 't orgel gestaan hebben, ende gedekt syn geweest, die wy nu bevonden hebben, dat mede buyten gebraght syn, ende in plaats van Tin en Loodt, nu buyten open van suyver tin, 't welck nu van een natuyr voluyt gemaekt is, soo dat nu meer gemaekt syn boven het besteck vyff de grootste parade Pypen, namentlick groot C: C*, D: D* en E:, daar en boven is in die selve praestant boven het besteck gebraght van de darde F* aff dubbelde Pypen, als ook in het selfde groot manuael in 't octaaf 8 voet het 3^e en 4^e octaaff dubbelde Pypen boven het besteck.

Verder vinden wij ook nogh een register in 't Pedaal meer als in t' besteck staat, sijnde een quint.

Als ook nogh een Blaas-Balck meer, dat seer fray is, om dat veel wint tot soo een Orgel vereyscht wort.

Zoo dat wij onderges: na Examinatie van t' besteck UEd: Achtb: kunnen verseeckeren, dat haar nieuw orgel Lofflick is gemaekt. Al het welcke voor gemelt is, geven onderdanigh te kennen de ondergeteekende Examineurs, en verclaren het selve de waarheyt te sijn, en maken sigh sterck, om al het voorschrevene ten allen dagen te bewysen, en aan te toonen, indien sulx gevordert moght worden.

Tot bevestiginghe van dit alles hebben wij het selve onderteekent UEd: Achtb. dienaars. get: Petrus Havinga, Organist, Nic: Woordhouder, Organist, en R: P: V: Oeveringh, den 25 Maart 1727.

Accordeert met de principale,
In kennisse van mij Eerste Clercq
J: V: Greven.
1727.

9. Leeuwarden, Westerkerk. Contract met Christian Müller d.d. 13 juni 1727
[bron: Vlagsma 2003, pp. 107-108]

Alsoo bij het overbrengen van het Orgel uijt de Groote in de Westerkerck bevonden wordt dat daaraan sommige fauten en defecten sijn, welcke tegenswoordigh gevoeglichst souden kunnen worden gerepareert en verbeterd, sijn de Achtbare Magistraat dezer Stadt door deselver ondergeschreven heeren Gecommitteerden en de orgelmaker Christiaan Müller als aannemer ter anderen zijden met malkanderen overeengekomen:

Vooreerst dat de orgelmaker in plaats van de Holpijp van 8 voet in voornoemd orgel sal maken een Bordon van sestien voet.

2en Dat in 't bovenmanuaal in plaats van de Fluit van vier voet sal gemaakt worden een Holpijp van aght voet.

3en Dat de plaats van de Quintadeen in 't selve bovenmanuaal sal worden gemaakt een Tertiaan.

4en Dat in het rughwerck in plaats van de Quintadeen van aght voet een Holpijp van aght voet sal worden gemaakt.

5en Dat alle buitenstaande pijpen sullen worden overgefoelied.

6en Dat het lood van de andere pijpen sal komen ten profijte van den aannemer.

En ten 7en dat den aannemer voor al het voorstaande sal genieten een somma van vierhondert en vijftigh car.gld. sonder wijders, sullende daaronder begrepen sijn alles wat alszelfs aan voormelde orgel meer moght hebben gedaan en gemaakt of nog soude mogen doen en maaken buiten de overbrengingh en verplaatsing waartoe hij volgens de conventie van den 23 juny 1724 verplicht is.

Wyckel	A. Venema	Christiaan Müller
Radijs	M. Faber	orgelmaker
Julius Popma		
N. Arnoldi		13 juny 1727

10. Rotterdam, Lutherse Kerk. Stukken betreffende het orgel
[bron: SAR, AELG, inv.nr. 223]

10a. Contract met Christian Müller d.d. 25 mei 1748

Onder conditien en voorwaarden hier na beschreeven hebben de heeren Theodor Jan Christoffers en Gerrit van Brakel, zoo voor hun selfs, en nog als gecomitteerden van eenige leeden aanbesteed aan

Ten zevenden

Twee manuaale of handclavieren van ijvoor, de semitonen van swart ebbenhout, de clavieren moeten gekoppelt kunnen werden, te weeten de regterhandt of helfte apart, de linkerhelfte meede appart, en ook beijde tegelijk met koopere schroeven, om de clavieren hoog of laag te kunnen setten of schroeven.

Ten agtste

Een pedaal of voetclavier van twee volle octaven, om te worden aangehangen aan het principaalclavier, en zal hetselven hebben twee volle octaven van groote C tot C \equiv .

Ten negende

In het pedaal of voetclavier zal een sleepwindlaade met registratuur, en abstractuur van goet droog eijkenhout gemaakt worden, die aan het onderste clavier gekoppelt of aangehangen kunnen werden. NB dit articul is insgelijks begreep onder het voorige agtste articul

Ten tiende

De Prestant of buitenstaande pijpen moeten van suiwer Engels tin gemaakt worden, en helder gepolijst. De binnenstaande pijpen van gemengelde stoff te weeten onder een hondert pont loot, veertig ponden tin, de twee onderste octaaven van het Bordoen sestien voet, van eijken wagenschot.

Ten elfde

Tot jeder clavier zoo voor de hand als pedaalclavier moet een speerventiel of windafsluiftinge gemaakt worden, alsmeede een tremulant die seer doux slaat.

Ten twaalfde

De toon van het orgel moet een halve toon hooger dan operatoon weesen, alzo dit de bekwaamste en voor de kerkzang is, en hier te lande gebruikelijk.

Ten dertiende

Zoo zal de orgelmaker alles wat tot de orgelmakerij benoodigt is, als eijkenhout waagenschot tot de windlaaden, windroeren, registratuur, welborden, abstractuur, tin, loot, koper, koperdraat, wit bereijde leer daar de windlaaden meede gevoert, de blaasbalcken meede betrocken worden, ijserwerk tot de regeeringe, schroeven tot de windlaaden, lijm, meni, bolus, &^c. verschaffen niets uijtgesondert, en dat alles tot Amsterdam gereetmaaken, koomende de onkosten van het transporteeren aller materiaalen herwaards, voor reeckening van den mr. orgelmaker.

Ten veertiende

Aan den orgelmaker zal de kas, en al wat timmermanswerk is, geleverd werden, alsmeede het snijwerk.

Ten vijftiende

Zullen de aanbesteders in dezen voor haar reeckening en kosten den orgelmaker een knecht of handlanger toevoegen, tot het helpen opstellen van het werk.

Ten sestiende

Neemt den orgelmaker mr. Christiaan Muller aan, om het voorschreeve werk compleet af gemaakt te hebben in de maand Junij A^o. 1749 ten langste ofwel eerder, zooals den aanneemer daarmede zal kunnen klaar werden.

Ten seventiende

Neemt den orgelmaaker ook aan, het werk wat aangaat de gebreecken die er vanselfs aankoomen mogten, en tot zijn werk behooren, drie agtereenvolgende jaaren op zijn kosten moeten goet houden.

Ten agttiende

Wanneer den orgelmaaker voorschreeven hiertoe alle materiaalen verschaft, en vervolgens alles wat in deesen bestekken ofte contract vermeld staat trouw en eerlijk vervaardigt, en van onpartijdige mannen, die ervaren zijn in de konst des orgels, en van zoodanige zaaken ondervindinge hebben, is gevisiteerd, opgenoomen, en goetgekeurt, zal het ten uijtersten kosten, een somma van drieduijsendt en vijfhondert guldens, te betaalen in drie termijnen te weeten, eenduijsend en vijfhondert guldens, bij de aanbesteding des werks, en eenduijsend guldens wanneer met de noodige materiaalen alhier zal zijn gekoomen en de resteerende duijsend guldens wanneer het werk gemaakt, opgenoomen, en goetgekeurt is.

Ten negentiende

Zoo neemt den orgelmaker aan wanneer het gemelde orgel compleet zal afgemaakt zijn hetselve jaarlijks zoolange in leeven zal weesen, eens in t jaar het geheele werk wederom suiwer te stellen, en zoo daar eenige defecten (na de drie vastgestelde jaaren als in articul 17 gemeld) aankoomen die te verhelpen en daarvoor zullen betaalen een somma van dertig guldens 's jaarlijks; dog hetgeene door verzuim of door onvoorziene toevallen, mogte koomen te breecken of beschadigt te werden, hiervan uijtgesondert.

Op dit bovenstaande bestek van conditien en voorwaarden zijn wij ondergeschreevene gecommiteerdens in onse qualiteit ter eenre, en m^r. Christiaan Muller ter andere zijde, overeengekoomen en geaccordeert, zijnde hiervan gemaakt twee aleensluitjende contracten, die bij ons wederzijds onderteekent zijn, binnen Rotterdam den 25^e. maj 1748.

(was onderteekent)

NB is nog een nadere illucidaetie wegens het wegens het 19^e articul gemaakt, zooals het in het vervolg van contracten staat gemeld.

Theodor Jan Christoffers qq^a.
Gerrit van Brakel qq^a.
Christiaan Muller
orgelmaker

10b. Toelichting d.d. 5 mei 1751 betreffende de artikelen 17 en 19 uit het contract met Christian Müller d.d. 25 mei 1748

Onder het origineele contract met Christiaan Muller in dato 25^e. maj 1748. is het volgende geconvenieerde gesteld.

dewijl over den uijtleg of regte begrip van het 17d^e. en 19d^e. articul van dit contract differentie is gereesen of m^r. Christiaan Muller de dertigh guldens voor het jaarlijks suiwer stellen van den orgel moet genieten van het eerste jaar ofwel na het expireeren van de drie eerste jaaren, zoo is tot nader illucidaetie tusschen de ondergeschreevene in hunne qualiteit geconvenieerd dat m^r. Chr: Muller de gezegde dertigh guldens zal genieten van het eerste jaar af aan, mits dat hij zal gehouden zijn, zoo lange in leeven zal weesen alle jaaren het geheele werk des orgels na te zien en suiwer te stellen ook alle defecten en gebreecken geene uijtgesondert, die aan het gemelde werk mogte koomen daarvoor te

verhelpen, zonder desweegens meerder of extra te mogen pretendeeren, blijvende nogtans het slot van het 19^e. artikel in zijn geheel ('t welke onder aangelinieert is en begint dog hetgeene door versuijm &c^a.).

't oirconde hiervan is deese bij ons wedersijds ondertekent in Rotterdam den 5^e. maj 1751.

(was onderteeckent)

Theodor Jan Christoffers qq^a.

Gerrit van Brakel qq^a.

Christiaan Muller

10c. Keuringsrapport d.d. 20 oktober 1749

Declaratoir weegens het examineeren des orgels door den organist Johannis Reijntjes van Amsterd: den 20 oktober 1749 overgegeeven.

Wel Edele Heeren

Volgens u Edele ordre heb ik ondergeschreeven het nieuwe orgel in de Lutherse Kerk alhier tot Rotterdam, hetwelk was aanbesteed en nu volkoomen verveerdigt, door Christiaan Muller: volgens het aan mij overgeevene contract, op het allernaukeurigste geexamineerd, en gevisiteerd, en bevonden

dat voor eerst alle artikelen in den contract gemeld, en waaraan den orgelmaker zig verbonden heeft in den uijtersten graad voldaan zijn en hetgeen dat gemaakt is op een onverbeeterlijke wijze volwrogt is.

Verders hebbe bevonden dat de orgelmaaker in zeeckeren opzigte van de contract is afgegaan, namentlijk dat hij heeft gebragt in 't pedaal 3 bijzonder geluijden namentlijk

Bordon 16 voet

Fagott 16 voet

Roerfluijt 8 voet

Wel is waar dat de gemelde registers genoomen zijn van het manuaalclavier en gebragt tot een vrij pedaal, maar dog op een konstige wijze het werk vermeerdert en volkoomer gemaakt, dat alzo het werk in plaets van een onvolmaekt aangepoppelt pedaalclavier en twee enkele handclavieren nu een orgel met een vrij pedaal en twee manuaalclavieren is.

Zoodat ik ondergeschreevene Uw Ed met waarheijdt kan verseeckeren, dat dit nieuw orgel in allen deelen conform de contract: en hierboven of buijten de contractt gemaakt is, op een loffelijke wijze is vervaerdigt en bevonden

Alle hetgeene hierboven gemelt verklaere de waerhijdt te zijn en ben gereet ten allen dage sulks aan te toonen.

Tot bevestiging van dit hebbe ik eijgenhandigh onderteeckent.

(Was onderteeckent)

UWEdelen dienaar

Johannis Reijntjes

organist in de Luttersche

Nieuwe Kerk.

Rotterdam den 20 oktober 1749

10d. ‘Notulen van ’t geen door de Heeren Geïntresseerdens op de onderstaande tijden geresolveerd is’¹²¹⁵

27 december 1752:

Is door de gecommiteerdens aan de gesamentlijke geïntresseerdens voorgedraegen, dat terwijl den orgelmaker Christiaan Muller, in dit jaar niet is overgekoomen om den orgel weeder suiijver te stellen zoo als daartoe door contract & mondelinge belofte verpligt is, en of men daarom wel gehouden is, om voor dit jaar hem de *f* 30= te betaalen. Hierop is door de geïntresseerdens geresolveert, om wanneer de Muller in ’t voorjaar komt, hem maer voor 1 jaar te betaelen, en het verders door gecommiteerd^s. (noopende zijne te geevene quitantien) overgelaeten om het met den selven Muller te schikken.

14 april 1753:

Is aan de gesamentlijke geïntresseerdens gecommuniceerd twee brieven van Christiaan Mulder van dato 17 februarij & 6 april, en bij welke laaste missive denselven nog dubieus stelt wanneer tot het suiijver stellen des orgels zal overkoomen, en vermits het werk vereijst dat gesteld moet werden, zoo is door de gesamentlijke intressanten geresolveerd dat de gecommiteerdens Christoffers & Van Brakel de organisten Woordhouwer & Lentsz. zouden versoeken om het orgel te examineeren, en of niet nootsaekelijk dat het dient gesteld te werden, en nadat raport van die gemelde organisten gekreegen hebben de ontworpen brief aan dito Mulder te schrijven en versonden is.

19 april 1753:

Ingevolge de versogte commissie, hebben de organisten Woordhouwer & Lentsz in presentie van de gecommiteerdens, den orgel naauwkeurig geexamineerd en door ’t bespeelen bevonden dat verscheijde toonen vals en onsuuijver waaren, dat het best was het werk hoe eerder hoe beeter suiijver gesteld wierd, want dat het jaarlijks dient gedaan te werden, dog dat ten uijtersten of langsten genoomen, het nog wel 2 maanden zoo kon bespeelt werden (gecommiteerdens vroegen de gesegde organisten) of het werk daar door niet benadeeldt wierd, haer E antwoord was beeter voor het werk te zijn, dat den orgel ten spoedigsten hersteld wierd, hier op zijn die heeren organisten bedankt en is aan Christiaan Muller dien selven avond een brief gesonden door de gecommiteerdens. In dier voegen als breeder uijt de copia van dito brief te zien is.

(Luidende als volgt)

De Heer Christiaan Muller

Rotterd. 19^e. april 1753

Wij koomen uijt Ue missive van den 6^e. deeser met veel verwondering te zien Ue overkomste nog komt te delaijeeren, tot het weder suiijver stellen des orgels. Ue onseeckere motiven ten dien opsigte, komt ons en de andere heeren intressanten seer vreemt voor, en moeten Ue uijt onser aller naamen vraagen, of Ue in antwoord deeses zult melden, teegens wat tijd Ue positive zult koomen, want wij moeten Ue seggen dat het orgel heel ontsteld is, en daarom wert Ue herwaards komste hoe eer hoe liever vereijst. Ue weet volgens contract en nader conventie verpligt zijt om jaarlijks over te koomen, ’t geene Ue voorleden jaar teegens contract & gedaane gedaane [*sic*] belofte niet heeft gedaan. Derhalven verwagten met ten eersten Ue antwoord, dog ingevalle Ue zijne overkomste ons niet meld, zoo zullen genootsaekt zijn hoewel ongaarne het door een ander te laeten stellen voor Ue reeckeningh. Voor het overige begroete Ue en verblijve

was geteekent

{ Theodor Jan Christoffers qq^a.
{ Gerrit van Brakel qq^a.

¹²¹⁵ Slechts de notulen die met betrekking tot Christian Müller relevant zijn, zijn opgenomen.

3 mei 1753:

Zijn de gesamentlijke geintresseerdens bij elkanderen geweest om te delibereeren over de seer impertinente brief van Christiaan Muller van dato 25 april aan den gecommitt^e. Theodor Jan Christoffers in antwoord gesonden op de voorenstaande brief. Zijnde dito Muller ondertussen alhier gekoomen, & van 's maandags morgen 30 april tot 's morgens den 3 maj het orgel weeder volkoomen suiijver gesteld, zoo als hij Muller de intressanten berigt heeft. Toen is men verders in discussie met hem gekoomen over de gemelde onbetamelijke brief, en wel duidelijk gesezt dat de brief van 19 april door de gecommitteerdens geschreeven, met volkomen genoeg en bewusthijd van alle de intressanten dusdanig geschreeven is. Weshalven zij intressanten het wel heel qualijk naamen, zoodanige harde uijtdruckinge in zijne laeste missive te hebben vernoomen, alsmeede dat hem de *f* 30 voor het jaar 1752 niet toequam, want dat hij niet aan 't contract voldaan heeft om alle jaaren te moeten overkoomen, en om die reeden den orgel dusdanig ontsteld gevonden heeft. En naar verders over en weeder over alle zijne behandelinge in 't breede te hebben gesproken, zoo is men dog in 't vriendelijke met malkanderen verdraagen, dat hem de *f* 30= voor 't jaar 1753 zoude betaalen, latende dito Muller het aan de discretie van de heeren geintresseerdens of hem de *f* 30 voor 't jaar 1752 ook te voldoen, 't geene hem geaccordeert is, dus *f* 60= teegens quitantie ontfangen heeft, met belofte om volgens contract jaarlijks te sullen overkoomen. En indien iets ~~gesezt~~ geschreeven of gesezt mogte hebben, zulx in een drift en niet qualijk moesten diijden.

10e. Posten uit de 'Reeckeningh van ontfangst en uijtgaave weegens den nieuwen gemaakten orgel'

1748

maij	27	pr. Christiaan Muller teegens quitans betaeld <i>f</i> 1500,-
	27	pr. Christiaan Muller rijkskosten voorz. <i>f</i> 10,10
julij	5	Frans Carl van Douwe, architect voor het maecken van 2 teeckeningen <i>f</i> 33,-
	22	Jan B ^t van der Beecke voor 2 stux 12 voets eijke binten, die te kort quam <i>f</i> 5,5
	23	Adriaan Swaan & Johannis de Haan voor een deel eijkenhout, zoo binten, planken, wageschot & ^c . om tot snijwerk te dienen <i>f</i> 70,-
augh.	1	Jacob Hart timmerman op reeck. betld. <i>f</i> 275,-
septb	1	Jan B ^t . van der Beecke, beeldhouwer op reeck. <i>f</i> 275,-

1749

maert	31	pr. Christiaan Muller teegens quitantie betaeld <i>f</i> 1000,-
maij	17	Jean B ^t . van der Beecke voor nog 10 eijke planken die te kort quamen voor de sij snijwerk &c. <i>f</i> 39,-
junij	4	Jan de Quak voor 120 klinkert moppen voor de blaesbalken <i>f</i> 2,8
sept.	9	Jan B ^t . van der Beecke beeldhouwer, voor het snijwerk van 2 seijstucken aen den orgel &c. pr. quits. <i>f</i> 174,-
octob.	17	a: Gijsbert van Vliet mr. schilder. volg ^s . reeckn. <i>f</i> 285,- a: J. Batist vand ^f . Beecke beeldhouwer volg. quitantie <i>f</i> 275,- a dito, tot douceur volgens quitans <i>f</i> 31,10 a dito voor buijtewerk volg ^s . quit ^s . reeckn. <i>f</i> 22,-
	20	a: Jacob Hart timmerman volg ^s . quitans. <i>f</i> 275,- a: dito tot een extra douceur gegeeven pr. quit ^s . <i>f</i> 250,- a: Christiaan Muller orgelmaeker p ^f . slot

- van reeckening volgens quitantie *f* 1000,-
a: dito Muller tot een extra douceur p^r.quits. *f* 500,-
a: Johannis Reijnties, voor 't examineeren
des orgels, declaratoir daarvan &^c. tot vereering *f* 50,-
21 a: George Goedwoord voor 18 weecken handlanger
bij d'orgelmaecker geweest, pr. quitans. *f* 82,-
- 1751
maij 5 p^r. Christiaan Muller orgelmaker voor 2 jaaren den orgel
suijver stellen & onderhouden, a 30 *f*'s jaers voor 1750 & 1751 *f* 60,-
- 1753
maij 3 pr. Christiaan Muller orgelmaker, voor 2 jaaren den orgel
suijver stellen & onderhouden a 30 *f*'s jaers voor 1752 & 1753 *f* 60,-
- 1754
decemb.27 pr. Jacobus Robbers, voor den orgel dit jaar wederom
suijver te stellen, volgens contract pr. quitans betld. *f* 30,-

11. Utrecht, St.-Nicolaaskerk. Bestek van Christian Müller d.d. 2 augustus 1733

[bron: UA, archiefnr. 709, inv.nr. 707-16]

Nodige Reparatie tot verbeetering en herstelling des Orgels in St Nicolai kerk.

- ten Eersten moeten alle de pijpen van hare secreetlaaten werden uytgenomen het werck van binnen van stoft en vuylighyd gesuyvert, het regeerwerck wel naa gesien op dat de registers, soo veel als t doenlyk is, wel af en aen sluyten.
- ten tweden moeten alle te pijpen wel gerepareert werden en in een goede aenspraack gebragt soo veel als doenlijk is en verders suyver gestelt.
- ten dertens moeten de blaasbalge, en wintcanale als oock de secreetlaaten digt gemaackt werden, opdat geen wint verlooren gaat.
- ten vierden moeten twee nieuwe hand clavieren gemaackt worden met een koppeling aen deselve, soo dat als men op onder clavier speelt het boven clavier mede gaat, het pedaal clavier moet aen het boven clavier aengehangen werden, het derte boven clavier sal men weg nemen en hangen desselfs apstrackten aen het tweede boven clavier, miets dat voor hetselve een afsluyting gemaackt werd, opdat men het bovenwerck oock apparte kan gebruyken.

Volgen de Register

in het Boven of derte werck syn volgende registers

No.	1 Holpyp	8 voet
	2 fluyt	4 voet
	3 prestant	4 voet
	4 gemshoorn	2 voet

- 5 quint fluyt
- 6 tertiaan
- 7 siflot

int middel of tweede werck hetwelke sonder register of sonder treckers en een block werck is

syn	N ^o .	1 prestant	16 voet
		2 octaaf	8 voet
		3 octaaf	4 voet
		4 octaaf	2 voet

Int Rugh werck syn

N ^o .	1 prestant	8 voet
	2 quintadeen	8 voet
	3 fluyt	4 voet
	4 octaaf	2 voet
	5 fluyt	2 voet
	6 sexquialter half	

Voort pedaal is een

Trompet van 8 voet

Wanneer deese boven gestelte reparatie na behooren sal werden gedaan, sal het aen orgelmaakersloon en desselfs kosten, op syn minst komen te bedragen de somme van driehondert vyf en dertig guldens miets dat de Heeren aenbesteders lever[e]n een timmerman en een balgentreeder op haar kosten.

dit aldus opgesteld door
Christian Muller
Orgelmaaker.

Utrecht den 2 August 1733

[onder de tekst van het bestek bijgeschreven:]

Dese boven genaemte drie hondert vyf en dertig gulden syn aen myn door de Heer Abraham van der Schild deugtlyk bedaaft, beneffens nog vyf en dertig guldens voor 't verfoilien van de buyten staande pijpen. Segge f 370,-

Actum Utregt 1733 den 31 Xbr.

Christian Muller

12. Zaandam, Lutherse Kerk. Contract met Christian Müller d.d. 25 juli 1736

[bron: Jongepier 1966 [I], pp. 57-58]

Onder de nabeschreven Conditien off voorwaerden hebben de Kerkenraeden van de Lutherse gemeente te Zaendam, aenbesteet aan Christian Müller, orgelmaker, een Nieuw orgel van twee manuael Clavieren, ende een aengehangen Pedaal Clavier, van deese navolgende Registers.

Ten 1ste: No. 1 Prestant 8 voet, de regterhand dubbelde Pijpen; 2 Roerfluijt 8 voet; 3 Gemshoorn 4 voet; 4 Nagthoorn 2 voet; 5 Flagelet 1½ voet; 6 Cornet 4 sterk, voor de regterhand.

Ten 2de: Sal het onder Clavier hebben de volgende Registers: No. 1 Bordoer 16 voet; 2 Quintadena 8 voet; 3 Trompet 8 voet; 4 Octaeff 4 voet; 5 Quintprestant 3 voet; 6 Superoctaev 2 voet; 7 Tertiaen gehalveert; 8 Mixtuur, 4 à 3 pijpen sterk, gehalveert.

Ten 3de: Sullen tot deese Registers gemaekt worden, haere behoorlijke Secreetlaeden, van goet droog eijkenhout, het Regeerwerck tot deselve wel gemaekt, dat de Clavieren haer behoorlijk Effect konnden doen; de Registers treckers gemackelijk uijt en in schuijven, en deselve na behooren open en toe te sluijten.

Ten 4de: Sullen de hand clavieren van ijvoor, en de Semitoonen van Swart Ebbenhout sijn, de clavieren sullen gekoppelt konnden worden te weeten, de Linkerhand als ook de Regterhand, elk apart, en ook bijde te gelijk, en sullen de clavieren bestaan uijt vier volle octaeven.

Ten 5de: Sal het Pedaal Clavier worden aengehangen aen het onder Manuael Clavier, en sal het selve hebben twee volle Octaeven van C tot c.

Ten 6de: Sal voor elk Clavier int bisonder een Wint afsluijtingh gemaekt werden, beneffens een Wint Ventiel, alsmede een Tremulant.

Ten 7de: Sullen de buijtenstaende Pijpen van suiijver Engels Tin gemaekt worden en gepolijst, de binnen staende pijpen van gemengelde stoff, te weeten onder een hondert pont Loot veertig pont tin, de twee onderste Octaeven van het Bordoer 16 voet, van eyken wagenschot.

Ten 8ste: De Toon van dit orgel sal sijn als die van de Lutherse Nieuwe Kerks Orgel te Amsterdam. Etc.

Ten 9de: Sullen tot dit werk gemaekt worden drie a vier blaesbalgen van seven voet Langh, en vier voet breed, of anders ses voet Langh, en vier voet breed, nadat se'er wegens de plaets konnen gebragt worden, alle van goed droog eijkenhout.

Ten 10de: Sal tot deese Orgel een kas van een bequaeme groote, na pro portie vant Orgel, met Snijwerk voor de Pijpen gemaekt moeten worden, van goed droog eykenhout. Etc. Etc.

Ten 11de: Sal de Orgelmaker gehouden Sijn tot dit bovengestelde werk alle materialen selfs te Leveren, en vervolgens wat in deesen bestek vermeldt is, Trouw en Eerlijk te vervaardigen, sullende het werk van onpartijdige mannen sig de konst der orgels verstaende worden gevisiteert en opgenomen, en sullen de aanbesteders den Aennemer voor het (...) Orgel betaelen de somma van tweeduijsent guldens, te weeten eenduijsent guldens een maend na ondertekening deeses, ende andere eenduijsent guldens als dit werk geheel vervaerdigt opgenomen, en voor goed gekeurt is.

Ten 12de: Sullen de aanbesteders gehouden Sijn op haere kosten te maeken, de Galderey, met de borstweringh op deselve als mede het beschot van het balghock Etc. Ook sullen de aanbesteders gehouden Sijn een Schip tot haeren kosten te besorgen, om het werk van Haerlem tot Saendam te brengen, alsmede een balgentreeder te geven tot het accoort stellen van het Orgel. Ende Orgelmaker sal het werk, wat aengaet de gebreeken dier van selfs aenkomen mogten, en tot sijn werk behooren, drie jaeren op sijn kosten moeten goed houden;

Op dit bovenstaende bestek sijn wij Kerkenraeden van de Lutherse Gemeente voorschreve tot eene, en Christiaen Muller orgelmaker tot andere sijde geconvenieert en geaccordeert te Saendam den 25 July 1736 en sijn hiervan gemaekt twee alleens luidende actens die bij ons wedersijds geondertekent sijn datum in supra:

[Zelf schreef Christian Müller hieronder:] Dit bovenstaende geamplieert

Ten 13de: Zal de orgelmaker gehouden sijn het geheele werk binnen den tijd van een Jaar, gerekent van de dag der ondertekening dezes, moeten ter gestelde plaats voltooyt gestelt hebben.

Christian Müller
orgelmaker.

[Hieronder staat nog een artikel, ondertekend door een vertegenwoordiger van de kerkenraad en Christian Müller als orgelmaker, gedateerd 24 september 1737, waarin wordt vermeld, dat de orgelmaker aan het contract heeft voldaan.]

APPENDIX 3. ADVERTENTIES WAARIN HUISORGELS, KLAVECIMBELS EN AANVERWANTE INSTRUMENTEN VAN MÜLLER TE KOOP WORDEN AANGEBODEN

1. Advertenties in de *Amsterdamsche Courant*

1a. 1733, maart 14, *Amsterdamsche Courant* nr. 32

[bron: Gierveld 1977, p. 379]

t'Amsterdam in de Roosestraet, ten huuse van Christiaen Müller, Orgel en Clavecimbaelmaker, is te koop een Clavecimbael met een Orgel in de voet, waer in een Holpijp 8 voet, Regael 8 voet, Fluyt 4 voet, Fluyt 2 voet, Sexquialter voor de helft, elk zijn apart Clavier; te zien van 's morgens 10 tot 12 en 's namiddags van 3 tot 5 uren.

1b. 1745, november 30, *AC* nr. 143

[bron: Gierveld 1977, p. 381]

Uyt de hand te koop een Clavecimbael, zynde een Staertstuk van Andreas Rukkers Ao. 1631, een Clavecorde met een Pedael door C. Muller, een Cremonse Viool door Nicolaus Amatus Ao. 1644, nog vyf andere Violen, een Bas, als ook eenige gedrukte en geschreeven Muziek, door een beroemd Meester nagelaten, 's Maendags en Dingsdags te zien: Nader onderrigting by Mr. Jan Sullyn, de Jonge, Organist der Remonstrantse Kerk t' Amsterdam.

1c. 1773, september 9, *AC* nr. 108

[bron: Gierveld 1977, p. 387.]

Te Koop een extra fraai ORGEL-CABINET, waar op agt Registers, gemaakt door MULLER; en te informereen by Notaris STENFERT, wonende in de Dennewegstraat in 's Hage.

2. Advertenties in de *Oprechte Haerlemse Courant*

2a. 1758, januari 14, *Oprechte Haerlemse Courant*

[bron: Verloop 1992, p. 523]

L.Olivier, G.Rebel en *C.van der Broek Cornelisz.*, Makelaars, zullen op Donderdag, den 26 January, 1758, t'Amsterdam op de Keyzersgragt by de Leydsestraat verkoopen: Een extra nette en propre INBOEL, bestaande in [...] Meubilen, waaronder een Clavecimbaal met twee Clavieren, gemaakt door *Mulder* [...].

(*De advertentie werd herhaald op 19, 21 en 26 januari.*)

2b. 1758, november 7, OHC

[bron: Verloop 1992, p. 524]

Jacob Posthumus, Jan van Wattens en Mattheus van der Poel, Makelaars, zullen op Woensdag, den 29 November, 1758, t' Amsterdam in de Colveniers-Doelen in de Doelestraat verkoopen: Een extra nette en zindelyke INBOEL; bestaande in [...], een extra Wortelhout Cabinet Orgel, door C. Muller, keurlyke Clavecimbaalen &c. Breeder by Catalogus.

(De advertentie werd herhaald op 18 en 25 november.)

3. Advertentie in de *Middelburgse Courant*

3a. 1762, oktober 7, *Middelburgse Courant*

[bron: Gierveld 1977, p. 415]

Op maandag den 18 October zal men aan het sterfhuis van de heer Bartholomeus van de Coppello presenteren te verkopen een groote en zindelijke inboel bestaande in diversche meubelen, fraay Japansch en Saxische porceleinen, gemaakt lijnwaat en stukgoederen, nevens een extra fraay huisorgel met negen registers gemaakt door C. Mullur...

(“In de couranten van 12 en 14 oktober staat dezelfde advertentie, maar met dit verschil, dat er dan 7½ register staat.”¹²¹⁶)

4. Advertentie in de *Utrechtsche Courant*

1775, december 18, *Utrechtsche Courant*, nr. 151

[bron: Gierveld 1977, p. 419]

Uit de hand te Koop een extra fraay KABINETORGEL, met zeven en een half Register, waar onder een fraay Tongwerk gemaakt door wylen den vermaarden Meester Mulder te Amsterdam. Te bevragen by den Orgelmaker Bätz te Utrecht. De Brieven Franco.

¹²¹⁶ Gierveld 1977, p. 415.

APPENDIX 4. LEERLINGEN EN MEDEWERKERS

Inleiding

In het bedrijf van Christian Müller werkten zowel volleurde collega's als leerling-orgelmakers. Sommige van hen waren afkomstig uit gebieden die vele honderden kilometers van Amsterdam verwijderd waren. Van tien orgelmakers kan met zekerheid of met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden gesteld dat ze voor kortere of langere tijd bij Müller hebben gewerkt. Het werkelijke aantal medewerkers zal echter veel hoger hebben gelegen. In de rekeningen worden de knechten doorgaans niet bij name genoemd; in veel gevallen zijn slechts door een zeker toeval hun namen bekend. In dit hoofdstuk wordt Müllers personeel voorgesteld, eerst de tien orgelmakers van wie zeker of hoogstwaarschijnlijk is dat ze bij Müller in dienst zijn geweest, vervolgens de orgelmakers van wie in de literatuur wel is beweerd of vermoed dat zij eveneens een tijd in het bedrijf van Müller hebben gewerkt. Om praktische redenen worden Caspar Müller en Johann Caspar Müller gezamenlijk behandeld, hoewel alleen van Caspar zeker is dat hij bij zijn broer Christian heeft gewerkt.

Johann Heinrich Hartmann Bätz

Johann Heinrich Hartmann Bätz werd op 1 januari 1709 geboren te Frankenroda in Saksen. Na een opleiding tot meubelmakersgezel te hebben gevolgd, werkte hij van 1 mei 1729 tot 1 mei 1733 bij de orgelmaker Christoph Thielemann te Gotha. Met een getuigschrift van bekwaamheid van Thielemann op zak vertrok hij naar Holland, alwaar hij van augustus(?) 1733 tot en met december 1738 als meesterknecht bij Christian Müller werkte. Zijn leertijd bij Müller viel dus in de tijd dat deze onder andere aan de orgels van de Waalse Kerk te Amsterdam en de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem werkte. Dat Bätz een belangrijk aandeel heeft gehad in de bouw van het Bavo-orgel blijkt uit een mededeling uit 1843 van F.C. Kist, die Jonathan Bätz, een kleinzoon van Johann Heinrich Hartmann, persoonlijk gekend moet hebben. Kist schrijft: "Johan Hendrik Hartman Bätz was reeds onder den grooten orgelmaker Müller werkzaam, en bragt als meesterknecht het zijne toe tot den gelukkigen uitslag van het wereldberoemde orgel te Haarlem. Genoemde kunstenaar werd na het voltoojien van dat prachtig instrument door den heer Müller tot orgelmaker bevorderd".¹²¹⁷ Ook Gregoir vermeldt dat Bätz meewerkte aan de bouw van het Haarlemse orgel en noemt hem Müllers "plus digne élève".¹²¹⁸ In 1739 vestigde Bätz zich als zelfstandig orgelmaker te Utrecht.¹²¹⁹ Bätz was een zeer productief orgelmaker; naast het verrichten van vele onderhoudswerkzaamheden en restauraties, bouwde hij nieuwe orgels onder andere te IJsselstein (1750, II/13), Benschop (1755, I/10), Oosterhout (1758, I/11), Gorinchem, St.-Janskerk (1761, III/32), 's-Gravenhage, Lutherse Kerk (1762, III P/39), Hoorn – Oosterkerk (1764, II/19), Woerden – Petruskerk (1768, II P/27), Zierikzee (1770, III P/46).¹²²⁰ Bätz' instrumenten vertonen qua pijpfactuur, frontontwerp en inwendige opbouw grote overeenkomsten met die van Christian Müller.¹²²¹ Johann Heinrich Hartmann Bätz overleed op 13 december 1770.¹²²²

¹²¹⁷ Oost 1977, pp. 8-11; citaat naar Oost 1977, p. 11.

¹²¹⁸ Gregoir 1865, pp. 74-75.

¹²¹⁹ Oost 1977, p. 46.

¹²²⁰ Gegevens ontleend aan Oost 1977, pp. 76-81.

¹²²¹ Oost 1977, p. 11.

¹²²² Oost 1977, p. 16.

Johannes Bruydegom

Johannes Bruydegom werd in 1704 of 1705 geboren te Stargard in Pommeren.¹²²³ In 1736 was hij in Holland en met Pinksteren van dat jaar werd hij ingeschreven als lidmaat van de Lutherse Gemeente te Haarlem.¹²²⁴ Het is zeer waarschijnlijk dat zijn inschrijving te maken heeft met de bouw van het Christian Müller-orgel in de Grote of St.-Bavokerk aldaar.

In 1742 werd Bruydegom ingeschreven als lidmaat van de Lutherse Gemeente te Den Haag.¹²²⁵ In die stad werkte hij een tijd als knecht bij zijn plaatsgenoot Rudolph Garrels.¹²²⁶ Als klavecimbelbouwer is hij enigermate op de voorgrond getreden; belangrijke orgelbouwoopdrachten heeft hij nooit weten te verwerven. Johannes Bruydegom overleed in 1771 op 66-jarige leeftijd.¹²²⁷

Rudolph Garrels

Rudolph Garrels werd in 1675 geboren te Norden in Ostfriesland.¹²²⁸ Mogelijk raakte hij tijdens Arp Schnitgers bouw van het grote orgel in de St.-Ludgerikirche in zijn geboorteplaats in 1687-'88 onder de indruk van het vak van orgelmaker en vond hij daarin aanleiding om als leerjongen bij Schnitger in dienst te gaan. Zeker is dat Garrels later meerdere malen in opdracht van Schnitger heeft gewerkt in de provincies Groningen en Friesland, en in Ostfriesland, meer dan eens samen met Johannes Radeker. Garrels en Radeker voerden ook zelfstandig, zowel samen alsook onafhankelijk van elkaar, opdrachten uit in Noord-Nederland. Eind 1719 leverden zij het orgel in de Lutherse Kerk te Groningen op. Kort hierna moet Garrels het besluit hebben genomen om zijn geluk in het westen van het land te beproeven.

In juni 1722 werkte Garrels samen met Christian Müller aan het grote orgel van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch; hij werd door Müller 'confraater' genoemd.¹²²⁹ Hoe hij bij Müller terecht is gekomen, is onduidelijk. Het is niet uitgesloten dat hij ook nog enige tijd betrokken is geweest bij Müllers renovatie van het St.-Jansorgel, waarvoor het contract werd getekend op 22 augustus 1722, en waarvan de werkzaamheden werden voltooid in september 1723.¹²³⁰ Zeker is dat Garrels reeds in juli 1723 een overeenkomst aanging voor de verplaatsing en uitbreiding van het orgel in de Lutherse Kerk te Den Haag,¹²³¹ dat hij op 20 september 1723 f43,- ontving voor werkzaamheden te Leiden,¹²³² en dat hij in dit jaar ook werd gecontracteerd voor het jaarlijks onderhoud van de orgels in de drie Leidse hoofdkerken.¹²³³ Van Nieuwkoop wijst terecht op de merkwaardigheid dat Müller, in die tijd een 'rising star', na 1722 van het Leidse toneel verdween, en oppert de mogelijkheid dat Müller zelf zijn medewerker Garrels aanbeval en hem zodoende de gelegenheid gaf zijn weg te vinden in Holland.¹²³⁴ De drukte vanwege de werkzaamheden aan de orgels van de Oude Kerk en de Remonstrantse Kerk te Amsterdam zou voor Müller een aanleiding kunnen zijn geweest het werk te Leiden aan iemand anders te gunnen. Na het project te 's-Hertogenbosch hebben de twee orgelmakers voor zover bekend niet meer samengewerkt.

¹²²³ Gierveld 1977, p. 117.

¹²²⁴ Van Nieuwkoop 1988, p. 200.

¹²²⁵ Gierveld 1981, p. 133.

¹²²⁶ Oost 1997, p. 16.

¹²²⁷ Gierveld 1977, p. 117.

¹²²⁸ Gegevens over Garrels ontleend aan Gierveld 1997, tenzij anders aangegeven.

¹²²⁹ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 39r, notulen d.d. 12 juni 1722; idem, OSA, inv.nr. 6151, rekening/kwitantie d.d. 26 juni 1722.

¹²³⁰ SAHb, OAJ, inv.nr. 2, fol. 42v-43r, notulen d.d. 20 sept. 1723.

¹²³¹ Zwart 1977, pp. 54-55.

¹²³² Zwart 1977, p. 65.

¹²³³ Van Nieuwkoop 1997, pp. 30-31.

¹²³⁴ Van Nieuwkoop 1997, p. 31.

Rudolph Garrels was vanaf maart 1724, wellicht reeds iets eerder, te Leiden woonachtig. Zo werd hij stadgenoot van de grote orgelmaker Johannes Duyschot, die evenwel in 1723 zijn werkzaamheden wegens ziekte had moeten beëindigen. In 1727 vestigde Garrels zich definitief te Den Haag. Vanaf zijn eerste zelfstandige opdracht in het westen, de verplaatsing en uitbreiding van het orgel in de Lutherse Kerk te Den Haag in 1723, werkte hij samen met de befaamde orgelexpert Aeneas Egbertus Veldcamps. Veldcamps, die sinds 1718 organist van de Grote of St.-Jacobskerk Kerk te Den Haag was, gold als aanhanger van Oudhollandse orgeltradities. De verstandhouding tussen beide mannen was goed en Veldcamps heeft zijn vriend Garrels meer dan eens aanbevolen bij op handen zijnde orgelbouwprojecten.¹²³⁵

Rudolph Garrels verwierf in Holland een aanzienlijk aantal belangrijke opdrachten. Evenals Müller wist hij, opgegroeid met de Noord-Duitse stijl, zich aan te passen aan de te Holland geldende orgelbouwprincipes. Hierbij zullen de raad van de al goed in de Hollandse orgelbouw ingevoerde Müller enerzijds, en het contact met Veldcamps anderzijds een grote rol hebben gespeeld. Rudolph Garrels moet gezien worden als een van de belangrijkste Nederlandse orgelmakers uit het tweede en derde kwart van de 18^e eeuw. Garrels overleed op 9 mei 1750 te Den Haag.

Philipp Wilhelm Macrander

Philipp Wilhelm Macrander was een zoon van Johann Friedrich Macrander (1661-1741), orgelmaker te Frankfurt am Main, wiens werkplaats in het begin van de 18^e eeuw de belangrijkste vormde in die stad. Philipp Wilhelm werd geboren op 10 juli 1705. Over zijn opleiding tot orgelmaker schreef hij in de door zijn vader begonnen familiechroniek: “ich Philipp Wilhelm Macrander, nachdeme mich in der von Meinen Vatter Seel. erlernten OrgelbauKunst Bey H. Müller in Amsterdam, der damals das große Orgelwerck in Haarlem verfertigte, auch nachgehends in Hamburg und Hannover Bey H Vater perfectioniret”. In 1739 werd hij burger van Frankfurt. Van hem is slechts één orgelnieuwbouw bekend: het in 1743 gebouwde orgel in de ev.-ref. Wilhelmskirche te Nauheim (tegenwoordig: Bad Nauheim). Waarschijnlijk heeft hij zich in zijn latere jaren niet meer met het bouwen van orgels beziggehouden. Philipp Wilhelm Macrander overleed op 5 juli 1764.¹²³⁶

Caspar Müller en Johann Caspar Müller

In hoofdstuk 1 is reeds uiteengezet dat Caspar Müller de oudere broer van Christian Müller was, en dat van Johann Caspar Müller geen familierelatie kan worden aangetoond. Tevens is erop gewezen dat wanneer in archivalia gesproken wordt van ‘Caspar’ strikt genomen niet kan worden uitgesloten dat in een enkel geval Johann Caspar bedoeld wordt, maar dat andersom bij een vermelding van ‘Johann Caspar’ vrijwel uitgesloten is dat Caspar, de broer van Christian Müller bedoeld wordt.

Toen Christian Müller zich op 16 december 1725 met de zijnen liet inschrijven als lidmaat van de Lutherse Gemeente te Leeuwarden was daar ook ‘Caspar Müller van St. Andriesberg’ bij. Er is alle reden om aan te nemen dat dit Christians broer was. Hij moet in het bedrijf-Müller zijn bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van het grote orgel in de Jacobijnerkerk, en aan andere projecten in de provincie Friesland. In 1728 verrichtte hij op bescheiden schaal werkzaamheden voor eigen rekening. In januari van dat jaar werkte hij aan het Schnitger-orgel van de Martinikerk te Sneek. Hij vervaardigde of repareerde de koppeling tussen hoofdwerk en rugpositief voor *f* 22,-.¹²³⁷ Op 29

¹²³⁵ Vente 1967.

¹²³⁶ M. Balz, ‘Die Orgelmacher Macrander in Frankfurt am Main’, *Dulce melos organorum. Festschrift Alfred Reichling zum 70. Geburtstag*, edd. R. Behrens & Chr. Grohmann (Metlach 2005), pp. 37-64, hier pp. 37, 42, 59.

¹²³⁷ Vlagsma 2003, p. 183. Volgens Vlagsma *maakte* Müller een manuaalkoppeling. In L. Kooistra (ed.), *Een Fraai en zeer schoon Orgel* (Sneek 1988), (zonder paginering), wordt slechts gesproken van *herstel* van de

mei ontving hij te Huizum bij Leeuwarden f 35,- “van het restante nog aan het Orgel en weeder over stemmen”.¹²³⁸ In juni was hij opnieuw in Sneek; voor onderhoudswerkzaamheden aan het orgel van de Martinikerk ontving hij f 24:19:-.¹²³⁹ Zowel in Sneek als in Huizum had Christian Müller op een eerder moment reeds werkzaamheden uitgevoerd. Ik vermoed dat Christian kort na 4 februari 1728 (op welke dag hij werd betaald voor de aflevering van een nieuw orgel te Menaldum) terugkeerde naar Amsterdam, en dat Caspar nog enige tijd te Friesland verbleef om lopende zaken af te wikkelen.

In het communicantenregister van de Lutherse Gemeente te 's-Gravenhage komt de volgende inschrijving voor: “1733 Festo Paschatos a.c. Kaspar Muller orgelm. Harst”.¹²⁴⁰ Hoewel niet kan worden uitgesloten dat dit Christians broer Caspar was, is er alle reden om aan te nemen dat in dit geval Johann Caspar Müller is bedoeld. In het contract uit 1738 aangaande de verbouwing van het orgel van de Oude Kerk te Amsterdam staat namelijk dat deze orgelmaker te 's-Gravenhage woonachtig was.

Op 16 maart 1746 werd te 's-Gravenhage een ‘Casper Mulder’ begraven.¹²⁴¹ Bijtelaar gaat ervan uit dat dit Johann Caspar Müller is geweest,¹²⁴² maar dat kan niet het geval zijn geweest; deze was in ieder geval tot en met 1755 werkzaam en dus nog in leven. Kan het Christians broer Caspar zijn geweest? Ook dat is niet zo waarschijnlijk. Er is geen enkele aanwijzing dat behalve Johann Caspar ook Caspar Müller in 's-Gravenhage heeft gewoond. Daar komt bij dat de inschrijving in het begraafregister een leeftijd van vierenzestig jaar vermeldt. Christians broer echter, geboren op 16 februari 1676, zou op dat moment zeventig jaar oud moeten zijn geweest. Het is mogelijk dat de vermelde leeftijd onjuist is, maar het lijkt waarschijnlijker dat met de ingeschrevene niet een van de twee orgelbouwers maar heel iemand anders is bedoeld. Van Caspar Müller ontbreekt na 1728 ieder spoor.

Johann Caspar Müller was degene die van 1738 tot en met 1742 het grote orgel van de Oude Kerk te Amsterdam verbouwde, en in 1754-'55 het Duyschot-orgel van de Lutherse Kerk te Middelburg uitbreidde. Het Amsterdamse bestek/contract uit 1738 ondertekende hij tweemaal met ‘Johannes Casper Muller, orgelmacker’,¹²⁴³ het Middelburgse bestek van 29 september 1754 met ‘J. Casper Müller, orgelmacker’.¹²⁴⁴ Op grond van het feit dat de factuur van het Müller-pijpwerk in de Oude Kerk een grote mate van overeenkomst vertoont met die van het pijpwerk van Garrels,¹²⁴⁵ is het niet denkbeeldig dat Johann Caspar Müller in 's-Gravenhage niet of slechts op zeer bescheiden schaal zelfstandig werkzaam was, en dat hij voor korte of langere tijd medewerker was van Garrels.¹²⁴⁶ Ook een tijd als medewerker bij Christian Müller, bijvoorbeeld bij de bouw van het Haarlemse orgel, kan niet worden uitgesloten.¹²⁴⁷ In dit verband zij gewezen op de opvallende coïncidentie dat Johann

koppeling tussen manueel en rugpositief; zo ook in J. Jongepier, ‘Het orgel in de Martinikerk te Sneek’, *Het Orgel* 85 (1989), pp. 187-196, hier p. 187.

¹²³⁸ Ten Hoeve 1979, p. 688.

¹²³⁹ Vlagsma 2003, p. 183.

¹²⁴⁰ Gierveld 1981, pp. 148, 165, noot 241.

¹²⁴¹ HGA, archiefnr. 0321-01, inv.nr. 29, fol. 218v.

¹²⁴² Bijtelaar 1975, p. 120.

¹²⁴³ SAA, 5028, Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen; inv.nr. 555, K 1, Kerken en kloosters; bestek van J.C. Müller, aanbesteed op 11 dec. 1738.

¹²⁴⁴ *Bouwstenen* 2, p. 152; Kluiver 1974, p. 118. (Kluiver transcribeert: ‘J. Caspar Müller orgelmaaker’.)

¹²⁴⁵ Van Nieuwkoop 1997, p. 31: “Bij beiden hebben de open pijpen spits ingeritste bovenlabia en rond ingeritste onderlabia, de gedekten hebben rond geritste labia. Ook is er overeenkomst in tongwerkfactuur. Wat echter het meest frappeert is de grote gelijkenis van het handschrift: de inscripties zijn zeer aan elkaar verwant!”

¹²⁴⁶ Van Nieuwkoop 1997, p. 31.

¹²⁴⁷ Bolt 1970, p. 20, beweert, helaas zonder bronvermelding, dat Johann Caspar Müller tot 1729 Christians helper is geweest.

Caspars rapport over de toestand van het orgel van de Oude Kerk (december 1738) kort na de voltooiing van het orgel in de St.-Bavo (september 1738) is opgesteld. Hoe hij als volkomen onbekende orgelmaker de belangrijke opdracht in de Oude Kerk in de wacht heeft kunnen slepen is niet duidelijk.

In 1742 woonde er een orgelmaker 'J. Mulder' in de Kerkstraat bij de Spiegelstraat te Amsterdam. Hij bewoonde een huis met een huurwaarde van f 200,- en hield geen dienstbode. Zijn inkomen werd geschat op f 800,-.¹²⁴⁸ Het is waarschijnlijk dat dit de Haagse Johann Caspar Müller was, die voor het project in de Oude Kerk naar Amsterdam was verhuisd. Was deze 'J. Mulder' dezelfde als de orgelmaker Jan Muller, die van 1771 tot 1781 het orgel van de Waalse Kerk te Amsterdam onderhield?¹²⁴⁹

Het onderhoud van het orgel van de Oude Kerk werd tot en met 1744 verzorgd door Johann Caspar Müller en vanaf 1746 door iemand anders.¹²⁵⁰ Waarom hield Müller er na 1744 mee op? Het is niet uitgesloten dat hij naar de Harz is teruggekeerd (aangenomen dat hij inderdaad degene was die in 1733 als 'orgelm. Harst' te 's-Gravenhage was ingeschreven). De omstandigheid doet zich voor dat een onbekende orgelmaker Müller uit St.-Andreasberg in 1746 wordt genoemd in verband met de voorbereidingen voor een renovatie van het orgel van de Marktkirche te Clausthal in de Harz. Op 2 juni 1746 schreef Johann Christoph Ritter, oud-leerling van Johann Sebastian Bach en sinds 1744 organist van genoemde kerk,¹²⁵¹ een brief aan de burgemeesters van Clausthal, waarin hij drie orgelbouwers noemt die voor de opdracht in aanmerking zouden kunnen komen: Johann Wilhelm Gloger te Göttingen, Christian Vater te Hannover,

und noch ein anderer namens Müller von St. Andreasberg, der viele Jahre in Engel und Holland gewesen, den ich von Person diesen morgen erst habe kennen lernen, besitzt als Theoreticer eine solch gründliche Wissenschaft, daß man gar nicht daran zweifeln kan, er werde als practicus daß seinige prostiren können, verdienen beyde einige reflexion, und von diesen dreyen, möchte dan der beste gut genug seyn, und derjenige wäre ganz gewiß der aufrichtigste darunter, der daß meiste verlangte.¹²⁵²

Met de orgelmaker Müller zou Johann Caspar bedoeld kunnen zijn, al kan evenmin worden uitgesloten dat het de inmiddels zeventigjarige Caspar is geweest. Het is niet waarschijnlijk dat het Christian Müller was, daar van hem rond deze tijd meerdere werkzaamheden in Nederland bekend zijn. Het is interessant dat de bedoelde orgelmaker Müller niet alleen in Holland maar ook in Engeland actief is geweest. Op 24 september 1746 schreef het stadsbestuur van Clausthal aan de 'Berghauptmannschaft' (een instantie die zich bezighield met zaken betreffende het mijnrecht).¹²⁵³

Wir haben durch den Orgelbauer Müller zu St. Andreasberg die hiesige Orgel in Augenschein nehmen und uns von ihm einen Anschlag über die daran vorzunehmende Hauptreparatur geben laßen. Da aber derselbe dafür zum wenigsten 3000 Rth. fordert, auch kein förmlicher und zuverlässiger Anschlag von ihm zu erhalten stehet, so haben wir die mit ihm vorgehaltene Unterhandlung abgebrochen.

¹²⁴⁸ Bijtelaar 1975, pp. 127-128, op basis van het Kohier van de Personeele Quotisatie (1742), dat zich bevindt in het Amsterdams Stadsarchief (voorheen Gemeentearchief).

¹²⁴⁹ SAA, AWG, inv.nr. 771, 19^e-eeuws overzicht van orgelmakers en organisten in de periode 1678-1823.

¹²⁵⁰ Bijtelaar 1975, pp. 146-147.

¹²⁵¹ Schäfer 1975, p. 21.

¹²⁵² Schäfer 1975, pp. 26-27. Schäfers 'vertaling' van buiten gebruik geraakte woorden zijn uit het citaat weggelaten.

¹²⁵³ Schäfer 1975, p. 28.

Op diens verzoek werden aan Müller de kostenraming en schets teruggestuurd. Uiteindelijk diende hij nog een rekening ten bedrage van 8 Rth. in voor zijn verblijfskosten in Clausthal.¹²⁵⁴ Overigens werden ook Gloger en Vater niet belast met de renovatie. In 1755 werd met de orgelbouwer Johann Georg Eggert uit Nordhausen een contract gesloten inzake de bouw van een nieuw orgel.¹²⁵⁵ Over de orgelbouwer Müller uit St.-Andreasberg wordt niets meer vernomen. Indien dit Johann Caspar was, moet hij op een onbekend moment, maar uiterlijk in 1754, opnieuw naar Holland zijn vertrokken.

Johann Caspar Müller bouwde ook klavecimbels. In 1762 werd een ‘staartstuk’ op een notenhouten onderstel, gemaakt door ‘J.C. Muller’, te koop aangeboden.¹²⁵⁶ In 1768 werd aan de Keizersdracht te Amsterdam een ‘staartstuk’ te koop aangeboden dat was gemaakt door ‘Joh. Casp. Muller’.¹²⁵⁷ Het is niet bekend wanneer Johann Caspar Müller is overleden.

Pieter Müller

Deze is reeds beschreven in Hoofdstuk 1.

Johann Nicolaus Ritter

Johann Nicolaus Ritter werd op 26 maart 1702 geboren, waarschijnlijk te Apolda (D).¹²⁵⁸ Ritter werkte vanaf 1739 samen met zijn vakbroeder Johann Jakob Graichen. Ritter en Graichen hadden de gewoonte om in hun nieuwe orgels *Festdrucke* te verstoppen tussen de pijpstokken en/of cancelscheien. Die feestschriften waren eerder verschenen ter gelegenheid van de ingebruikname van andere orgels die zij gebouwd hadden, en bevatten interessante informatie over hun beider opleiding.¹²⁵⁹ Bij de afbraak van het orgel te Benk bij Bayreuth door de firma Steinmeyer, kort na 1930,¹²⁶⁰ kwamen twee orgelfeestgedichten uit respectievelijk 1744 en 1745 te voorschijn. Het tweede hiervan, verschenen naar aanleiding van de orgelinwijding in de St.-Johanniskirche bij Bayreuth, bericht onder meer over de leermeesters van de beide heren (voetnoten origineel):¹²⁶¹

Bey Graichen hast Du, berühmter Silbermann,¹²⁶² Zuerst den Grund gelegt und Fleiß an ihn getan, Den Holland nicht so wohl, als Frankreich hat gepriesen Und was vor Redlichkeit an Gra’chen Du bewiesen, Herr Müller,¹²⁶³ Dein Lehr-Prinz, mein Ritter, rühmt Dir nach, Daß unermüdet Fleiß Dir in Gedanken lag, Und daß Dein kluges Thun, wie Gra’chen Dich umfasse Und deutsche Redlichkeit Dich nie aus Händen lasse. Was braucht es, daß man erst so weit nach Wahrheit geht, Da Altenburg und Hof so voller Zeugen steht. Ein Trost¹²⁶⁴ giebt Euch das Lob, daß er um Euresgleichen In echter Wissenschaft nicht könne mehr erreichen.

¹²⁵⁴ Schäfer 1975, p. 29.

¹²⁵⁵ Schäfer 1975, p. 35.

¹²⁵⁶ Gierveld 1981, p. 148, naar *Amsterdamse Courant*, 1762, nr. 34.

¹²⁵⁷ Gierveld 1981, p. 148, naar *Amsterdamse Courant*, 1768, nr. 30.

¹²⁵⁸ H. Hofner, *Der ostfränkische Orgelbau* [overdruk uit *Archiv für Geschichte von Oberfranken* 52 (1972)], pp. 69-79.

¹²⁵⁹ H. Hofner, ‘Ein Beitrag zur Geschichte des oberfränkischen Orgelbaus. Die Orgelbauer Graichen u. Ritter als Silbermannschüler’, *Ars Organi* 22 (1963), pp. 589-610, hier p. 589; Hofner 1972 (zie noot 1258), p. 69.

¹²⁶⁰ Van Buitenen 2000 [III], p. 12.

¹²⁶¹ Geciteerd naar Hofner 1963 (zie noot 1259), p. 592, alwaar ook de volledige tekst van het document is opgenomen.

¹²⁶² “Herr Silbermann ist der berühmte Orgelbauer in Freyberg, allwo Herr Graichen die Lehre erstanden.”

¹²⁶³ “Herr Müller in Amsterdam ist der Lehrprinz des Herrn Ritter gewesen.”

¹²⁶⁴ “Herr Trost ist der kunstberühmte Orgelbauer in Altenburg, bey welchem Herr Graichen und Herr Ritter einige Jahre in Arbeit gestanden und haben das große und vortreffliche Orgelwerk uff dasigen Schloß mit erbauen helfen, welches bey 12 000 Rthlr. zu stehen kommen.”

Volgens Dähnert en Friedrich viel Ritters leertijd bij Christian Müller omstreeks 1725.¹²⁶⁵ Inderdaad werd Johann Nicolaus Ritter ‘van Erfurt’ op 15 juli 1725 ingeschreven in het lidmatenregister van de Lutherse Gemeente te Leeuwarden,¹²⁶⁶ dus nog vijf maanden eerder dan Christian Müller en de zijnen. Men mag aannemen dat Ritter een aandeel heeft gehad in de bouw van het nieuwe orgel voor de Jacobijnerkerk en mogelijk ook in Müllers andere orgelbouwprojecten in Friesland.

Mogelijk is Ritter na de voltooiing van het orgel te Leeuwarden, met van Müller een goed getuigschrift als schrijnwerker op zak,¹²⁶⁷ teruggekeerd naar zijn vaderland. Omstreeks 1730 werkte hij bij Johann Georg Schröter te Erfurt. Later werkte hij nog bij Gottfried Silbermann in Freiberg in Saksen, waar hij ook Jakob Graichen leerde kennen, en bij Heinrich Gottfried Trost, als medewerker bij de bouw van het slotorgel te Altenburg. Na de oplevering van dit orgel in 1739, vestigden Ritter en Graichen zich in Hof in het markgraafschap Bayreuth, niet ver van de grens met Saksen.¹²⁶⁸ Vanaf 1741 waren zij ‘Hochfürstlich Brandenburg-Culmbachischer Orgelbauer’. Johann Nicolaus Ritter overleed op 28 februari 1782 te Erlangen.¹²⁶⁹

Johann Michael Schwartzburg

Johann Michael Schwartzburg werd geboren in 1696; hij was afkomstig uit Eingebieden bij Mühlhausen in Thüringen.¹²⁷⁰ In 1720 was hij als gezelschap van een orgelmaker Dauphin betrokken bij werkzaamheden aan het orgel te Eschenstruth. Waarschijnlijk wordt hier Johann Eberhard Dauphin (ca. 1670-1731) bedoeld, die zich in 1713 te Mühlhausen had gevestigd. Diens broer Johann Christian Dauphin (1682-1730) had acht jaar bij Johann Friedrich Wender gewerkt, en had zich in 1707 gevestigd te Kleinheubach. Waarschijnlijk waren Johann Eberhard en mogelijk ook Johann Michael Schwartzburg bij Wender in de leer geweest. Het is goed mogelijk dat Schwartzburg Johann Sebastian Bach nog heeft horen spelen toen deze organist was van de Blasiuskirche te Mühlhausen (1707-’08).¹²⁷¹

Op 16 december 1725 werd Schwartzburg ingeschreven als lidmaat van de Lutherse Gemeente te Leeuwarden, samen met Christian Müller en diens vrouw, en Caspar Müller.¹²⁷² Het is niet denkbeeldig dat Schwartzburg reeds te Amsterdam in het bedrijf van Müller werkzaam was geweest. Na Müllers terugkeer naar Amsterdam bleef Schwartzburg te Leeuwarden wonen en vestigde zijn eigen werkplaats in 1727. Hij bouwde behalve orgels ook klavecimbels. Schwartzburg overleed in 1748.¹²⁷³

In later tijd werkte Schwartzburg in ieder geval nog tweemaal aan orgels waarvan het onderhoud in principe bij Christian Müller berustte. In 1735 verrichtte hij te ’s-Hertogenbosch voor f 239,- reparatiewerkzaamheden aan de orgels van de St.-Janskerk en de Waalse Kerk en in 1739 verrichtte hij voor f 323,- reparatiewerkzaamheden aan de beide orgels van de St.-Janskerk.¹²⁷⁴ Müller was op

¹²⁶⁵ U. Dähnert, *Historische Orgeln in Sachsen* (Leipzig 1983), p. 308; F. Friedrich, *Der Orgelbauer Heinrich Gottfried Trost* (Leipzig 1989), p. 69. Merkwaardig is dat Friedrich spreekt van ‘um 1726’, terwijl hij zijn gegevens baseert op Dähnert, die ‘um 1725’ schrijft.

¹²⁶⁶ Van Buitenen 2000 [III], p. 12.

¹²⁶⁷ Gierveld 1977, p. 234.

¹²⁶⁸ Hofner 1972 (zie noot 1258), pp. 69-71.

¹²⁶⁹ Dähnert, *op. cit.*, p. 308.

¹²⁷⁰ Van Buitenen 2000 [III], p. 13. Vlagsma 2003, p. 146, spreekt niet van Eingebieden maar van Eigenrieden als Schwartzburgs geboorteplaats.

¹²⁷¹ Van Buitenen 2000 [III], p. 13.

¹²⁷² Gierveld 1977, p. 234.

¹²⁷³ Gierveld 1981, pp. 151-152.

¹²⁷⁴ Vlagsma 2003, pp. 146-147.

die momenten verhinderd wegens werkzaamheden elders. Het is overigens opvallend dat Schwartzburg deze opdrachten kreeg. Hij woonde immers ver weg. Men zou eerder verwachten dat iemand als Rudolph Garrels hiervoor in aanmerking zou komen. Garrels woonde veel dichterbij en had in 1722 al samen met Müller aan het grote orgel in de St.-Janskerk gewerkt.

John Snetzler

John Snetzler was afkomstig uit Schaffhausen.¹²⁷⁵ Dat Snetzler bij Müller in Haarlem heeft gewerkt, blijkt uit een brief van januari 1803 van Charles Burney aan een zekere dr. Callcott, waarin Burney onder andere schrijft: “The swell, to my own knowledge, was common in our organs long before Snetzler (born about 1710) arrived in England, and he told me himself, who worked at the famous organ at Haarlem, that I should find no swell in Germ. organs”.¹²⁷⁶ Burney kende Snetzler goed en schatte diens capaciteiten hoog in. Hij meldt dat Snetzler, voordat hij naar Holland kwam, bij Johann Ignaz Egedacher werkzaam was geweest tijdens de montage van het nieuwe orgel in de Passauer Dom (1728-'31). Het precieze moment van Snetzlers aanwezigheid in Haarlem is niet bekend. Vanaf 1747 woonde hij in Engeland, waar hij een beroemd orgelbouwer zou worden.¹²⁷⁷

Willem Sprakel

De familie waaruit Willem Sprakel stamde was afkomstig uit Goor en heeft een aantal befaamde uurwerkmakers voortgebracht. Connecties tussen deze familie en de stad Haarlem bestonden reeds in de 17^e eeuw. Willem Sprakel liet zich op 29 april 1735 te Haarlem inschrijven in het stedelijk register van ingekomen personen: “Wilem Sprakel j.m. v. Deventer, ger. litmt. orgelmaker”. Zijn inschrijving valt dus samen met het begin van de bouw van het Müller-orgel. Vermoedelijk bleef Sprakel ook na de voltooiing van het orgel te Haarlem bij Müller werken want in 1738 waren beide te Amsterdam woonachtig. Een paar jaar later echter, in 1744, verhuisde Sprakel opnieuw naar Haarlem. Bij zijn inschrijving werd hij niet meer omschreven als orgelmaker maar als “horlogeriemaker”. Blijkbaar was hij slechts kort als orgelmaker werkzaam.¹²⁷⁸

Christian Ludwig König (onzeiker)

Christian Ludwig König, doorgaans Ludwig König genoemd, werd op 5 mei 1717 geboren te Münstereifel als zoon van de orgelmaker Balthasar König (1684-1756), die vanaf 1735 te Keulen gevestigd was. Ludwig König moet aanvankelijk door zijn vader zijn opgeleid. In enkele publicaties wordt beweerd dat hij daarna bij Christian Müller in de leer is geweest,¹²⁷⁹ maar daarvoor zijn geen bewijzen geleverd. König zou zich ongeveer in de jaren 1737-'43 in Holland hebben opgehouden. Als dat juist is, zou hij een aandeel kunnen hebben gehad in de bouw van het Haarlemse orgel. Hij trouwde rond 1743. Op 23 oktober 1744 werd hij burger van Keulen. Vanaf 1756 werkte hij zelfstandig.¹²⁸⁰ Een indrukwekkend orgel van König is thans nog te bewonderen in de Grote of St.-Stevenskerk te Nijmegen.

¹²⁷⁵ Gierveld 1977, p. 234.

¹²⁷⁶ Van Nieuwkoop 1988, p. 200, naar *The Musical Times*, 1 sept. 1904.

¹²⁷⁷ Van Nieuwkoop 1988, p. 200.

¹²⁷⁸ Van Nieuwkoop 1988, pp. 200-201.

¹²⁷⁹ M. Lemmens & J. Mertens, ‘Christian-Ludwig König, Rijnlants orgelmaker in dienst van Alden en Nieuwen Biesen (1787-1788)’, *Het Orgel* 93-10 (november 1997), pp. 26-38, hier p. 27; H. Fischer & Th. Wohnhaas, ‘Die Orgelbauerfamilien König in Ingolstadt, Münstereifel und Köln’, *Dulce melos organorum. Festschrift Alfred Reichling zum 70. Geburtstag*, edd. R. Behrens & Chr. Grohmann (Mettlach 2005), pp. 111-168, hier p. 139.

¹²⁸⁰ Fischer & Wohnhaas, *op. cit.* (zie noot 1279), p. 139.

Johann Kaspar Joseph König (onzeker)

Johann Kaspar Joseph König was een jongere broer van Ludwig König. Hij werd geboren op 14 november 1726 te Münstereifel. Na een opleiding in het bedrijf van zijn vader zou hij volgens sommigen, net als zijn broer Ludwig, in de leer zijn gegaan bij Christian Müller te Amsterdam.¹²⁸¹ Johann Kaspar Joseph König vestigde zich in 1751 te Roermond.¹²⁸²

Johann Gottlieb Müller (onzeker)

Johann Gottlieb Müller was een zoon uit het derde huwelijk van de Hildesheimer orgelbouwer Johann Georg Müller.¹²⁸³ Hij werd op 14 juni 1727 gedoopt in de Andreaskirche te Hildesheim. Hij werd opgeleid in de werkplaats van zijn vader en zijn oudere broer (Johann Conrad), waarna hij van 1745 tot 1750 in Holland verbleef, alwaar hij “mehr denn zwanzig kostbare Orgelwerke und Instrumente” zou hebben vervaardigd. Waarschijnlijk heeft hij zich bij Christian Müller te Amsterdam in zijn beroep vervolmaakt. Johann Gottlieb Müller keerde in 1750 naar zijn vaderland terug en trouwde op 13 oktober van dat jaar te Hildesheim met Catharina Margareta Schrader. Enkele jaren later verhuisde hij naar Osnabrück, waar hij op 18 juli 1754 een orgelbouwersprivilege trachtte te verwerven.

Dat hij zelf in Holland “mehr denn zwanzig kostbare Orgelwerke und Instrumente” zou hebben vervaardigd is ongetwijfeld wat overdreven gesteld. Wellicht was hij slechts als medewerker bij de bouw of reparatie van meer dan twintig instrumenten betrokken. Met ‘Instrumente’ zijn waarschijnlijk vooral klavecimbels bedoeld. In zijn Osnabrücker tijd bood hij verscheidene door hem vervaardigde vleugels en fortepiano’s aan. Tussen 1766 en 1770 bouwde Johann Gottlieb Müller een tamelijk groot orgel voor het Franziskanerklooster te Vechta. In 1768 berichtte hij dat hij sinds anderhalf jaar met zes gezellen te Vechta aan het werk was. Na 1770 schijnt Müller naar Münster of Paderborn te zijn verhuisd. Als hoforgelmaker is hij tot circa 1800 in talrijke plaatsen in de ‘Stifte’ Münster en Paderborn te traceren. Müllers sterfdatum is niet bekend.

Andreas Paradijs (onzeker)

Andreas Paradijs was afkomstig uit ‘Oosterenburg’. (Niet bekend is of hiermee Osterburg in Saksen of Osterberg in Westfalen bedoeld wordt.) Hij trouwde in 1754 op 28-jarige leeftijd te Amsterdam met Maria Elisabeth van der Haar uit Bielefeld. Het echtpaar woonde in de Rozenstraat, waar ook de orgelbouwers Christian Müller en Detlef Onderhorst woonden. Er is geen zekerheid dat Andreas Paradijs een leerling was van Müller, maar enkele karakteristieken in zijn bouwwijze van kabinetorgels doen zulks vermoeden. De afwezigheid van een Prestant 4', de cancellenvolgorde en de toegang tot de windlade zijn namelijk hetzelfde als bij Müller. Hier komt bij dat Paradijs eens een werkje voor J.H.H. Bätz verrichtte in de Oude Kerk te Amsterdam. Weliswaar was Paradijs geen medewerker van Bätz, maar zij kunnen elkaar via Christian Müller gekend hebben. Ten behoeve van een noodzakelijke reparatie aan het orgel van de Remonstrantse Kerk te Amsterdam dienden Paradijs en Pieter Müller offertes in die een opvallende mate van overeenkomst vertoonden.

Andreas Paradijs was in ieder geval in 1757 zelfstandig orgel- en klavecimbelmaker. Hij woonde toen in de Tuinstraat, “tusschen de Prinsegragt en eerste dwarsstraat, Zuidzyde, in de drie Vergulde

¹²⁸¹ M. Lemmens & J. Mertens, *op. cit.* (zie noot 1279), p. 28; Fischer & Wohnhaas, *op. cit.* (zie noot 1279), p. 139. Lemmens & Mertens, *loc. cit.*, melden dat Kaspar König *samen met* zijn broer Ludwig bij Müller in de leer ging. Gezien Ludwigs veronderstelde Amsterdamse leerperiode (in de tijd van ca. 1737-1743) is dit erg onwaarschijnlijk: Kaspar was toen nog maar ongeveer 11-17 jaar oud!

¹²⁸² M. Lemmens & J. Mertens, *op. cit.* (zie noot 1279), p. 28.

¹²⁸³ De gegevens omtrent Johann Gottlieb Müller zijn ontleend aan Kaufmann 1964, pp. 72-74, en Schlepffhorst 1975, pp. 42-43.

Kroonen". Opvallend is dat Detlef Onderhorst in deze tijd ook in de Tuinstraat woonde. Paradijs keerde in mei 1782 terug naar Duitsland (Oldenburg).¹²⁸⁴

Henricus Radeker (onzeker)

Henricus Radeker werd op 27 februari 1708 te Groningen geboren als zoon van de orgelmaker Johannes Radeker. In de muziek werd hij mogelijk onderricht door Petrus Havingha, toenmalig organist der Martinikerk te Groningen. Op 17 december 1724 werd Radeker benoemd tot organist van de Lutherse Kerk te Leeuwarden, alwaar zich een door Arp Schnitger gebouwd dan wel verbouwd orgel met één manueel en vrij pedaal bevond. Hij werd op 18 december 1726 ingeschreven in de lidmatenboeken van de Lutherse Gemeente te Leeuwarden, ruim een jaar na Christian Müller. Van Nieuwkoop oppert de mogelijkheid dat Henricus Radeker gedurende een korte periode als leerling-knecht in het bedrijf van Müller werkte.¹²⁸⁵

In oktober 1729 werd Henricus Radeker benoemd tot organist van de Grote of St.-Michaelskerk te Zwolle met zijn imposante, viermanualige Schnitger-orgel uit 1721. Vanaf 1734 bekleedde hij de functie van organist van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem, alwaar zich op dat moment nog het door Van Hagerbeer en anderen omgebouwde gotische orgel van Peter Gerritsz bevond. Qua instrument moet dit voor organist Radeker zeker een stap achteruit hebben betekend. Het is daarom aan te nemen dat hij een van de drijvende krachten is geweest achter de totstandkoming van het nieuwe grote orgel van Christian Müller.

Tussen Radeker en Müller bestond een uitstekende verstandhouding. Radeker trad regelmatig op als orgelkeurder. Hij bleef tot zijn dood in 1771 organist van de St.-Bavo, en werd in die functie opgevolgd door zijn zoon, die, net als diens grootvader, Johannes heette.¹²⁸⁶

Johannes Radeker (onzeker)

Johannes Radeker werd rond 1675 geboren te Danzig. Hij werd gezelschap bij Arp Schnitger en voerde in diens naam verschillende opdrachten uit in de provincies Groningen en Friesland.¹²⁸⁷ Kort na de voltooiing van het Schnitger-orgel in de Martinikerk te Sneek (1711) probeerde Radeker als zelfstandig orgelmaker opdrachten te krijgen.¹²⁸⁸ Meer dan eens werkte hij samen met Rudolph Garrels, aanvankelijk in opdracht van Schnitger, later ook zelfstandig. Tussen 1695 en 1723 woonde Radeker in Groningen, waarna hij zijn werkterrein naar Friesland verplaatste.¹²⁸⁹

Van Nieuwkoop vermoedt dat Radeker vanaf 1724 te Leeuwarden woonachtig was, en oppert de mogelijkheid dat hij tijdens de bouw van het nieuwe orgel te Leeuwarden tot de werkplaats van Christian Müller toetrad.¹²⁹⁰ Deze gedachte wordt echter weersproken door de volgende feiten (die aan Van Nieuwkoop nog niet bekend waren):

1. in 1725 woonde Radeker te Franeker;¹²⁹¹
2. in 1725 verrichtte Radeker voor eigen rekening werkzaamheden te Sloten, Anjum en Dokkum;¹²⁹²
3. in 1727 voltooide Radeker een nieuw orgel te Sint Annaparochie.¹²⁹³

¹²⁸⁴ Gierveld 1977, pp. 32, 95, 260-261; Gierveld 1981, pp. 149-150.

¹²⁸⁵ Van Nieuwkoop 1988, p. 139.

¹²⁸⁶ Van Nieuwkoop 1988, pp. 139-140, 395-402; Van Nieuwkoop 1997, p. 31.

¹²⁸⁷ Fock 1974, p. 261; Van Nieuwkoop 1988, pp. 201-203.

¹²⁸⁸ Gierveld 1997, p. 10.

¹²⁸⁹ Vlagsma 2003, p. 143.

¹²⁹⁰ Van Nieuwkoop 1988, pp. 202-203.

¹²⁹¹ Vlagsma 2003, p. 143.

¹²⁹² Vlagsma 2003, p. 144.

Deze omstandigheden maken het niet erg waarschijnlijk dat Radeker vanaf 1724 vaste werknemer van Müller was. Na 1727 vernemen we helemaal niets meer van hem. Uit de rekeningen van de kerkvoogden van Bolsward blijkt dat hij omstreeks 1727 niet meer in Friesland werkte.¹²⁹⁴ Volgens Talstra is Radeker omstreeks 1726 overleden.¹²⁹⁵

De 19e-eeuwse Belgische orgelkenner Gregoir schrijft over Radeker: “RADEKER, facteur hollandais, élève de Ch. Muller, qui plaça un orgue à l’église luthérienne à Groningue. Il paraît que Radeker a travaillé au grand orgue de Harlem (1738), et qu’on ne connaît pas d’instruments de lui. Il reçut à l’achèvement de ce gigantesque instrument un cadeau d’une montre en argent et fl 25, cadeau qu’on fit aussi à plusieurs ouvriers”.¹²⁹⁶ Van Nieuwkoop, die de niet altijd even grote betrouwbaarheid van Gregoirs geschrift onderkent, neemt desondanks diens bericht over, en vermoedt dat Radeker, naast Bätz, een van de twee bij het Haarlemse project betrokken gezellen van Müller was die in artistiek opzicht een hogere status hadden dan hun collega’s.¹²⁹⁷ Indien de mededeling van Gregoir op waarheid berust, zou het mogelijk zijn dat Radeker met Müller, na de voltooiing van het Leeuwarder orgel, mee is gegaan naar Amsterdam. Maar dan zou het bijzonder opmerkelijk zijn dat we in al die jaren niets meer van hem horen. Radeker was gewend om, in samenwerking met Garrels (al dan niet in opdracht van Schnitger), als eerstverantwoordelijke op te treden. Zou hij er genoeg mee genomen hebben om bij Müller slechts een achtergrondrol te vervullen? De basis voor het vermoeden dat Radeker bij Müller heeft gewerkt is vooralsnog bijzonder smal.

Vitus Wiegleb (onzeker)

Vitus Wiegleb werd in 1699 of 1700 geboren te Coburg.¹²⁹⁸ De schrijfwijze van zijn familienaam varieert. Op een onbekend moment is hij naar Amsterdam gekomen, alwaar hij in 1725 trouwde met Elsebe van den Bergh, dochter van kleermaker Joachim van den Bergh, wonende op “t Gasthuyshof”. Wiegleb woonde op dat moment aan de Leidsegracht. Christian Müller was in 1720 getrouwd met een andere dochter van deze kleermaker: Maria Elisabeth van den Bergh, die echter reeds in 1721 overleed. Wiegleb en Müller moeten elkaar niettemin goed gekend hebben. Mogelijk werkte Wiegleb aanvankelijk bij Müller, of misschien hebben zij beide bij Cornelis Hoornbeek gewerkt. Hij verhuisde in 1725 niet met de Müllers en Schwartzburg mee naar Leeuwarden. In 1726 voerde hij reparaties uit aan het Duyschot/Müller-orgel van de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam, en aan het Hoornbeek/Müller-orgel van de Ronde Lutherse Kerk.¹²⁹⁹ Wiegleb liet zich op 16 april 1727 inschrijven als poorter. Bij deze gelegenheid werd hij “orgelmaker” genoemd.¹³⁰⁰ Wiegleb begon in 1728 met de bouw van een orgel met 21 stemmen voor de Pieterskerk te Utrecht, en in 1733 met de bouw van een orgel voor de Lutherse Kerk te Dordrecht. Het laatstgenoemde orgel werd niet door

¹²⁹³ HON 1726-1769, pp. 47-49; Vlagsma 2003, p. 144.

¹²⁹⁴ Vlagsma 2003, p. 143.

¹²⁹⁵ F. Talstra, *Langs Nederlandse orgels. Groningen, Friesland, Drenthe* (Baarn 1979), p. 24.

¹²⁹⁶ Gregoir 1865, pp. 158-159.

¹²⁹⁷ Van Nieuwkoop 1988, p. 201.

¹²⁹⁸ De gegevens betreffende Vitus Wiegleb zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Gierveld 1977, pp. 321-323.

¹²⁹⁹ Steketee 1998, p. 49; Van Dijk 1998, p. 72. Steketee lijkt er overigens zeker van te zijn dat Wiegleb bij Müller gewerkt heeft: hij noemt Wiegleb ‘leerling-orgelmaker bij Müller’. Ook Van Dijk 1998, p. 72, lijkt geen twijfel te hebben en noemt Wiegleb ‘knecht’ van Müller. Gierveld 1977, pp. 234 en 321, houdt het op ‘vermoedelijk’ (zo ook, in navolging hiervan, Van Nieuwkoop 1988, p. 203) respectievelijk ‘niet ondenkbaar’ dat Wiegleb bij Müller heeft gewerkt.

¹³⁰⁰ Gierveld 1977, p. 321, naar GAA (thans SAA), Poortersboek 16 april 1727: “Vitus Fredrick Wiegleeb van Koopburg, orgelmaeker...”

Wiegleb voltooid. In 1742 keurde hij, samen met onder meer Johann Friedrich Ebeling, Henricus Radeker en Pieter Keerman, het door Johann Caspar Müller omgebouwde orgel van de Oude Kerk te Amsterdam, welk instrument hij later, in 1746, zou repareren.¹³⁰¹ In 1744 plaatste hij het oude orgel van de St.-Janskerk te Gouda over naar de Lutherse Kerk in dezelfde stad. Wiegleb bouwde naast kerkorgels ook huisorgels. Hij werd begraven op 3 januari 1748.

¹³⁰¹ Bijtelaar 1975, pp. 132, 146-147.

LITERATUUR

- Van der Aa 1839-1851 Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13 dln. en aanhangsel (Gorinchem 1839-1851).
- Adlung 1768 Adlung, J., *Musica mechanica Organoedi*, 2 dln. (Berlijn 1768).
- Allan 1874-1888 Allan, F., *Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, 4 dln. (Haarlem 1874-1888, repr. Haarlem 1973).
- Anoniem 1764 Anoniem, *Beschryving van het groot en uitmuntend orgel, in de St. Jans kerk te Gouda* (Gouda 1764, heruitgave Baarn 1965).
- Anoniem 1765 Anoniem, *Technische orgelbouw-aantekeningen* (ms. 1765), ed. J.W. Enschedé, *TVNM* 8-2 (1908), pp. 168-177.
- Balfort 1981 Balfort, D.J., *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam 1938; tweede, herziene druk 's-Gravenhage 1981).
- Biermann 1738 Biermann, J.H., *Organographia Hildesiensis specialis* (Hildesheim 1738, opnieuw uitgegeven en van een nawoord voorzien door E. Palandt, Kassel 1930).
- Biermann/Pape 2008 Biermann, J.H., *Organographia Hildesiensis specialis* (Hildesheim 1738, opnieuw uitgegeven en van een nawoord voorzien door U. Pape, Hildesheim etc. 2008).
- Van Biezen 1987 Biezen, J. van, 'Enkele resultaten van de inventarisatie van het pijpwerk', *Jongepier* 1987, pp. 111-115.
- Van Biezen 1995 Biezen, J. van, *Het Nederlandse orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (Utrecht 1995).
- Bijtelaar 1975 Bijtelaar, B., *De orgels van de Oude Kerk in Amsterdam* (Amsterdam 1975).
- Bolt 1970 Bolt, K., 'De orgelbouwer Christian Müller (1690-1763) en zijn werk', programmaboekje Haarlemse orgelmaand 1970, pp. 20-25.
- Bolt 1985 Bolt, K., *De historie en samenstelling van het Haarlemse Müller-orgel* (Amsterdam 1985).
- Bolt 1986 Bolt, K., 'The Character and Function of the Dutch Organ in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Charles Brenton Fisk. Organ Builder*, vol. 1 [Essays in his Honor], edd. F. Douglass, O. Jander & B. Owen (Easthampton MA 1986), pp. 1-18.
- Bouwstenen 1 (2, 3) *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, 3 dln., edd. C.C. Vlam & M.A. Vente (dln. 1 & 2) en M.A. Vente (dl. 3) (Utrecht 1965, Amsterdam 1971 en 1980).
- Brandenburg 1983 Brandenburg, C., 'Müller-orgel gerestaureerd', *Organist & Eredienst* [zonder jaargang] nr. 7/8 (juli/augustus 1983), pp. 137-138, 143.

- Broekhuizen ca. 1850-1862 Broekhuizen Sr., G.H., *Orgelbeschrijvingen*, dl. 1 (handschrift ca. 1850-1862) [*Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden* 4], ed. A.J. Gierveld (Amsterdam 1986).
- Van Buitenen 1999 Buitenen, B. van, 'Het Wolfers/Schölgens & Van den Haspel-orgel in de Lutherse Kerk te Dordrecht', *De Orgelvriend* 41-9 (september 1999), pp. 18-23 [I]; 41-10 (oktober 1999), pp. 12-17 [III].
- Van Buitenen 2000 Buitenen, B. van, "'Bach-orgels" in Thüringen: trefpunten en raakvlakken', *De Orgelvriend* 42-10 (oktober 2000), pp. 8-14 [I]; 42-11 (november 2000), pp. 2-8 [II]; 42-12 (december 2000), pp. 8-15 [III].
- Van Buitenen 2008 Buitenen, B. van, 'Museale orgels onder de hoede van de rijksoverheid. De kerkorgelcollectie van het Rijksmuseum te Amsterdam', *TVNM* 58-2 (2008), pp. 131-221.
- Cevaal 1999 Cevaal, W.J., 'Van Hagerbeer tot Verschuieren. De historie van het Pieterskerk-orgel vanaf 1680', *Een Hollands stadsorgel uit de Gouden Eeuw. Het Van Hagerbeer-orgel in de Pieterskerk te Leiden* [Nederlandse orgelmonografieën 3], ed. W.J. Cevaal (Zutphen 1999), pp. 63-109.
- Cevaal 2007 Cevaal, W.J., 'Het orgel van Purmerend en zijn geschiedenis tot 1750', *Barok in het Noorderkwartier. Het Garrels-orgel van Purmerend* [Nederlandse orgelmonografieën 9], ed. H. Verhoef (Zutphen 2007), pp. 11-25.
- Cevaal 2010 Cevaal, W.J., 'Het gerestaureerde orgel van De Rode Hoed te Amsterdam', *NotaBene* 3-1 (januari 2010), pp. 11-14.
- Diepenhorst 2009 Diepenhorst, W., 'Beschrijving van het orgel', *Het oude orgel van de Nicolaikerk te Utrecht. Kroongetuige van de Nederlandse muziekgeschiedenis* [Nederlandse orgelmonografieën 10], ed. H. Verhoef (Zutphen 2009), pp. 205-247.
- Van Dijk 1979 Dijk, P. van, 'Het orgel in de Grote- of Jacobijnerkerk te Leeuwarden', *Het Orgel* 75 (1979), pp. 234-242.
- Van Dijk 1998 Dijk, R. van, 'Het Hoornbeeck-orgel van de Nieuwe of Ronde Lutherse Kerk', *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Zoetermeer 1998), pp. 54-88.
- Van Dijk 2000 Dijk, R. van, "'Johannes Confluentini Opus". De geschiedenis van Alkmaars kleyne orgel', *Alkmaars kleyne orgel. Het koororgel van de St. Laurenskerk te Alkmaar* [Nederlandse orgelmonografieën 4], ed. J.W. Cevaal (Zutphen 2000), pp. 15-93.
- Van Dijk 2005 Dijk, R. van, 'De orgels van de Nieuwe Kerk en hun geschiedenis', *'s Hemels overdaad. De orgels van de Nieuwe Kerk te Amsterdam* [Nederlandse orgelmonografieën 7], ed. H. Verhoef (Zutphen 2005), pp. 11-121.
- Van Dijk 2009 Dijk, R. van, 'Het Peter Gerritsz-orgel van de Nicolaikerk te Utrecht', *Het oude orgel van de Nicolaikerk te Utrecht. Kroongetuige van de Nederlandse muziekgeschiedenis* [Nederlandse orgelmonografieën 10], ed. H. Verhoef (Zutphen 2009), pp. 11-153.

- Van Dijk & Van der Poel 2006 Dijk, R. van & C. van der Poel, 'Het Müller-orgel in de Kapelkerk te Alkmaar', *Het Orgel* 102-3 (2006), pp. 5-11.
- Dunning 1966 Dunning, A., *De muziekuitgever Gerhard Fredrik Witvogel en zijn fonds* (Utrecht 1966).
- Edskes 1963 Edskes, C.H., rapport inzake het orgel in de Waalse Kerk te Amsterdam, 1963.
- Edskes 1969 Edskes, C.H., 'The Organs of the Oude Kerk in Amsterdam at the Time of Sweelinck', A. Curtis, *Sweelinck's Keyboard Music* (Leiden & Londen 1969), pp. 163-200 [= Appendix 1].
- Edskes 1981 Edskes, C.H., *Het hoofdorgel van de Nieuwe Kerk te Amsterdam* (z.p. 1981).
- Edskes & Vogel 2009 Edskes, C.H. & H. Vogel, *Arp Schnitger en zijn werk* (Bremen 2009).
- Eekhoff 1846 Eekhoff, W., *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, 2 dln. (Leeuwarden 1846, repr. Leeuwarden z.j.)
- Elshout & Taylor 2014 Elshout, F. & S. Taylor, 'Who Created the Present Organ in St Bavo's?', *The Haarlem Essays. Celebrating Fifty International Organ Festivals*, ed. P. Peeters (Bonn 2014), pp. 129-137.
- Enschedé 1906 Enschedé, J.W., 'Biografische aantekeningen over musici door J.W. Lustig, Organist van de Martinikerk te Groningen (1762)', *TVNM* 8-2 (1906), pp. 146-165.
- Enschedé 1908 Enschedé, J.W., *Gerardus Havingha en het orgel in de Groot- of Sint Laurenskerk te Alkmaar* [overdruk uit *TVNM* 8] (Amsterdam 1908).
- Fischer 2005 Fischer, P.M., *Ignatius en Jan van Logteren. Beeldhouwers en stuc kunstenaars in het Amsterdam van de 18de eeuw* (Alphen aan den Rijn 2005).
- Fock 1960 Fock, G., 'Een tweetal aanvullingen op Hess' Dispositiën uit 1774', *Het Orgel*, jubileumnummer Nederlandse Organisten Vereniging 1890-1960 (1960), pp. 47-62.
- Fock 1974 Fock, G., *Arp Schnitger und seine Schule* (Kassel 1974).
- Van der Galiën 1978 Galiën, M. van der, 'Müller en Schwartzburg – vondsten en vragen', *de Mixtuur* 26 (oktober 1978), pp. 629-630.
- Gierveld 1977 Gierveld, A.J., *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw* ([Utrecht] 1977).
- Gierveld 1980 Gierveld, A.J., 'De bouw van een orgel voor de Remonstrantse Kerk te Amsterdam (1718-1724)', *Visitatio Organorum* 1, ed. A. Dunning (Buren 1980), pp. 253-270.
- Gierveld 1981 Gierveld, A.J., 'The Harpsichord and Clavichord in the Dutch Republic', *TVNM* 31-2 (1981), pp. 117-166.
- Gierveld 1984 Gierveld, A.J., 'Een niet gerealiseerd orgelontwerp voor de Oude Kerk te Amsterdam', *de Mixtuur* 46 (augustus 1984), pp. 641-654.

- Gierveld 1993 Gierveld, A.J., *George Hendricus Broekhuysen Senior, Orgelbeschrijvingen*, dl. 2 (commentaar) (Amsterdam 1993).
- Gierveld 1997 Gierveld, A.J., 'Rudolph Garrels, leven en werk', *Het Garrels-orgel in de Oud-Katholieke Kerk in Den Haag*, ed. W.R.C. Adriaansz ('s-Gravenhage 1997), pp. 9-17.
- De Graaf 1950 Graaf, G.A.C. de, 'Het Orgell der Kercke genaempt Ste Niclaes Tutrecht', *Het Orgel* 46-10 (april 1950), pp. 10-14 [I]; 46-11 (mei 1950), pp. 7-12 [II]; 46-12 (juni 1950), pp. 4-6 [III]; *Het Orgel* 47-1 (juli 1950), pp. 11-15 [IV]; 47-2 (sept. 1950), pp. 5-9 [V]; 47-5 (dec. 1950), p. 8 [VI].
- Gregoir 1865 Gregoir, É.G.J., *Historique de la facture et des facteurs d'orgue* (Antwerpen 1865, repr. Amsterdam 1972).
- Gritter 2008 Gritter, G., 'Christian Müller, "der berühmteste Orgelmacher in ganz Holland"', *TVNM* 58-2 (2008), pp. 101-130.
- GvA *Geschiedenis van Amsterdam*, 4 dln. (5 banden), edd. M. Carasso-Kok, W. Frijhoff, M. Prak e.a. (Amsterdam 2004-2007).
- Van der Harst 1981 Harst, J.J. van der, *Het grote orgel in de Kathedrale Basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch 1617-1980*, 2 dln. (eigen uitgave [Hilversum] 1981).
- Van der Harst 1984 Harst, J.J. van der, *De restauratie van het grote orgel in de kathedrale basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1984).
- Havingha 1727 Havingha, G., *Oorspronk en voortgang der orgelen* (Alkmaar 1727, facsimile-uitgave verzorgd en van een inleiding voorzien door A.J. Gierveld, Buren 1985).
- Den Hertog & De Kler 1991 Hertog, J. den & H. de Kler, *De geschiedenis van het orgel in de dorpskerk te Bennebroek* (Heemstede [1991]).
- Hess 1772 Hess, J., *Luister van het orgel* (Gouda 1772, repr. Buren 1976).
- Hess 1774 Hess, J., *Dispositiën der merkwaardigste kerk-orgelen, welken in de zeven Verëenigde Provinciën als mede in Duytsland en Elders aangetroffen worden* (Gouda 1774, repr. Buren 1980).
- Hess ca. 1815 Hess, J., *Dispositiën van kerk-orgelen welke in Nederland worden aangetroffen. Vervolg naar het handschrift van omstreeks 1815*, ed. J.W. Enschedé (Amsterdam 1906).
- Van Heurn 1804-1805 Van Heurn, J., *De orgelmaaker*, 3 dln. (Dordrecht 1804-1805, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door A.J. Gierveld, Buren 1988).
- Ten Hoeve 1979 Hoeve, S. ten, 'Christian Müller in Huizum', *de Mixtuur* 28 (juni 1979), pp. 688-689.
- Hof 1969 Hof, H.J.M., *De orgels in de Rooms- en Oud-Katholieke Kerken te Amsterdam* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1969).
- HON *Het historische orgel in Nederland 1479-1910*, 14 dln. en supplement, edd. H. van Nieuwkoop, Jan Jongepier e.a. (Amsterdam 1997-2010).

- Huisman 1982 Huisman, F.W., 'Orgelberichten in de Nederlandsche Jaerboeken (1747-1765) en de Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken (1766-1798)', *de Mixtuur* 38 (maart 1982), pp. 287-298.
- Jespers 1983 Jespers, F., *Repertorium van orgels en orgelmakers in Noord-Brabant tot omstreeks 1900* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Jongepier 1966 Jongepier, J., 'Het "Christian-Müller orgel" in de Lutherse kerk te Zaandam', *Het Orgel* 62 (1966), pp. 57-59 [I]; 96-100 [II].
- Jongepier 1976 Jongepier, J., 'Vier orgels in de Ned. Herv. Kerk te Bennebroek', *Het Orgel* 72 (1976), pp. 356-362.
- Jongepier 1979 Jongepier, J., *Langs Nederlandse Orgels* (Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht) (Baarn 1979).
- Jongepier 1984 Jongepier, J., 'Het Müller-orgel van Beverwijk gerestaureerd', *Het Orgel* 80 (1984), pp. 494-500.
- Jongepier 1987 Jongepier, J., *Het Van Hagerbeer/Schnitger-orgel in de Grote- of St. Laurenskerk te Alkmaar* (met bijdragen van J. van Biezen, G. van Hilten, P. Kee en S. de Vries), ed. A.C.M. Luteijn (Alkmaar 1987).
- Jongepier 1988 Jongepier, J., 'Het orgel in de Hervormde kerk te Westerbork', *Het Orgel* 84 (1988), pp. 23-30.
- Jongepier 1990-1 Jongepier, J., 'Het transeptorgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam', *Orgelcultuur op de scheidslijn van kerk en staat. Het orgel in de 17de en de 20ste eeuw*. Congresboek, uitgegeven bij gelegenheid van het Eeuwfeestcongres van de Nederlandse Organistenvereniging, 20 t/m 23 juni 1990 te Amsterdam, ed. P. Peeters (z.p. 1990), pp. 58-70.
- Jongepier 1990-2 Jongepier, J., 'Orgels in Amsterdam. Een beknopt historisch overzicht', *Orgelcultuur op de scheidslijn van kerk en staat. Het orgel in de 17de en de 20ste eeuw*. Congresboek, uitgegeven bij gelegenheid van het Eeuwfeestcongres van de Nederlandse Organistenvereniging, 20 t/m 23 juni 1990 te Amsterdam, ed. P. Peeters (z.p. 1990), pp. 106-143.
- Jongepier 1991 Jongepier, J., *Het orgel in de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen* (Enkhuizen 1991).
- Jongepier 1992 Jongepier, J., 'Het orgel in de Westerkerk te Amsterdam', *Het Orgel* 88 (1992), pp. 358-375.
- Jongepier 1999 Jongepier, J., 'Orgelbouw in Friesland 1480-1926', *HON 1790-1818* (Amsterdam 1999), pp. 8-17.
- Jongepier 2001 Jongepier, J., aanvullingen op het rapport van Hans van Nieuwkoop betreffende het orgel in de Kapelkerk te Alkmaar (Leeuwarden 2001).
- Jongepier 2005-1 Jongepier, J., 'De orgels van de Kapelkerk te Alkmaar', *De Alkmaarse Kapelkerk. Geschiedenis en restauratie* [Alkmaarse Historische Reeks XIII], edd. L. Noordegraaf & C. Rogge (Hilversum 2005), pp. 271-298.
- Jongepier 2005-2 Jongepier, J., eindverslag van de restauratie van het Müller-orgel in de Kapelkerk te Alkmaar, uitgevoerd door Flentrop Orgelbouw b.v. te Zaandam in 2002-2004 (Leeuwarden 2005).

- Jongepier 2007 Jongepier, J., ‘Het Garrels-orgel na de restauratie. Resultaten van het pijpwerkonderzoek’, *Barok in het Noorderkwartier. Het Garrels-orgel van Purmerend* [Nederlandse orgelmonografieën 9], ed. H. Verhoef (Zutphen 2007), pp. 159-183.
- Kaufmann 1962 Kaufmann, W., *Die Orgeln des alten Herzogtums Oldenburg* (Oldenburg 1962).
- Kaufmann 1964 Kaufmann, W., ‘Nachrichten über die Orgelbauten des Berendt Hueß und anderer Meister im nordwestfälischen Grenzraum’, *Osnabrücker Mitteilungen* 72 (1964), pp. 51-83.
- Van der Kleij 1990 Kleij, W.D. van der, ‘Repertorium van advertenties in de “Kerkelijke Courant”’, *de Mixtuur* 66 (september 1990), pp. 321-330.
- Van der Kleij & Zwart 1973 Kleij, W.D. van der, en W.H. Zwart (edd.), *Aantekeningen bij dispositien der merkwaardigste Kerkorgelen in de Provintien Vrieschland Groningen en elders zijnde een vervolg op het Werk van J. Hess door N.A. Knock vervolgd en bijgevoegd door George Hendrikus Broekhuizen Senior te Amsterdam en Jan Zwart orgelist der Herst. Ev. Luth. Kerk te Amsterdam* (Kampen 1973).
- Kluiver 1974 Kluiver, J.H., *Historische orgels in Zeeland 2: Walcheren* (overdruk uit het archief uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1974).
- Knock 1788 Knock, N.A., *Dispositiën der merkwaardigste kerk-orgelen* (Groningen 1788, repr. Amsterdam 1972).
- Kol 2005 Kol, J., *Het kabinetorgel van Chr. Müller in de Oude Dorpskerk te Castricum* (plaatselijk vrouwblad 2005).
- Van ’t Kruijs 1885 Kruijs, M.H. van ’t, *Verzameling van Disposities der verschillende Orgels in Nederland* (Rotterdam 1885, repr. Amsterdam 1962, 1972).
- Kuijpers & Prak 2002 Kuijpers, E. & M. Prak, ‘Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw’, *Burger*, edd. J. Kloek & K. Tilmans (Amsterdam 2002), pp. 113-132.
- Leonhardt 1965 Leonhardt, G., ‘Het orgel van de Waalse kerk te Amsterdam’, *Het Orgel* 61 (1965), pp. 161-165.
- Liste 1814-1818 Liste, F.Ph., *Die Hildesheimer Handschrift. Bestandsaufnahme aller Orgeldispositionen im Anfang des 19. Jahrhunderts* [= *Hildesheimer Orgelchronik* 5], ed. E. Palandt (Hildesheim 1976).
- Looyenga 1998 Looyenga, A.J., ‘De orgelontwerpen voor de Ronde Lutherse Kerk’, *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Zoetermeer 1998), pp. 163-231.
- Luteijn 1980 Luteijn, A.C.M., ‘De beide orgels in de Grote of Sint-Laurenskerk te Alkmaar’, *de Mixtuur* 32 en 33 (oktober 1980), pp. 41-112.
- Mahr 2013 Mahr, S., *Die Hildesheimer Orgelbauer Johann Georg und Johann Conrad Müller* [Norddeutsche Orgelbauer und ihre Werke 9] (Berlijn 2013).

- Van der Meer 1986 Meer, J.D. van der, 'Christian Müller in Koudum', *de Mixtuur* 53 (mei 1986), pp. 122-123.
- Van Nieuwkoop 1988 Nieuwkoop, H. van, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden. Orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem* (Utrecht 1988).
- Van Nieuwkoop 1993 Nieuwkoop, H. van, rapport betreffende het orgel in de Kapelkerk te Alkmaar (Haarlem 1993).
- Van Nieuwkoop 1997 Nieuwkoop, H. van, 'Restauratie van het Garrels-orgel: achtergronden en uitvoering', *Het Garrels-orgel in de Oud-Katholieke Kerk in Den Haag*, ed. W.R.C. Adriaansz ('s-Gravenhage 1997), pp. 29-57.
- Obermayr e.a. 1961 Obermayr, J.F. e.a. (edd.), *Nederlandse orgelpracht* (Haarlem 1961).
- Oost 1977 Oost, G., *De orgelmakers Bätz (1739-1849). Een eeuw orgelbouw in Nederland* (Alphen aan den Rijn ²1977).
- Oost 1997 Oost, G., 'Het Nederlandse orgel van 1725 tot 1815', *HON 1726-1769* (Amsterdam 1997), pp. 8-27.
- Ortgies & Van Wijk 2003 Ortgies, I. & F. van Wijk, "'Reyne harmonie" in Alkmaar. Stemming en temperatuur in Nederland in de 17de en 18de eeuw', *Het Orgel* 99-3 (2003), pp. 12-36.
- Van Os 1967 Os, J.F. van, 'Het kleine orgel in de Oude Kerk te Amsterdam', *Het Orgel* 63 (1967), pp. 8-12 [I]; 34-37 [II]; 62-68, 73 [III]; 90-96 [IV].
- Oussoren 1961 Oussoren, H.L., 'Het Christian Müller-orgel in de Grote- of St. Bavokerk te Haarlem', *Nederlandse orgelpracht*, edd. J.F. Obermayr e.a. (Haarlem 1961), pp. 35-85.
- Palandt 1962 Palandt, E., *Hildesheimer Orgelchronik* [1] (Hildesheim 1962).
- Palandt 1969 Palandt, E., *Hildesheimer Orgelchronik* 2 (Hildesheim 1969).
- Palandt 1973 Palandt, E., *Hildesheimer Orgelchronik* 3 (Hildesheim 1973).
- Palandt 1975 Palandt, E., *Hildesheimer Orgelchronik* 4 (Hildesheim 1975).
- Pape 2009 Pape, U. (ed.), *Lexikon norddeutscher Orgelbauer* 1: Thüringen und Umgebung (Berlijn 2009).
- Pape 2014 Pape, U., *Organographia historica Hildesiensis. Orgeln und Orgelbauer in Hildesheim* (Berlijn 2014).
- Peeters & Vente 1984 Peeters, F. & M.A. Vente, *De Orgelkunst in de Nederlanden van de 16de tot de 18de eeuw* (Amerongen 1984).
- Peeters 2014 Peeters, P., 'The Müller Organ: one-upmanship in the Dutch organ scene', *The Haarlem Essays*, ed. P. Peeters (Bonn 2014), pp. 83-99.
- Radeker 1775 Radeker, J., *Korte Beschryving van het beroemde en prachtige orgel, in de Grootte of St. Bavoos-kerk te Haerlem* (Haarlem 1775, opnieuw uitgegeven en van een toelichting voorzien door H.S.J. Zandt, Amsterdam 1974).

- Rootlieb 1937 Rootlieb, J.F., ‘Het orgel in de Luth. Kerk te Alkmaar’, *Het Orgel* 34-5 (feb. 1937), pp. 36-37.
- Rootlieb 1941 Rootlieb, J.F., ‘Orgelhistorie. Bijdrage tot de geschiedenis van het orgel der Ned. Herv. (Oude) Kerk te Amsterdam’, *Het Orgel* 38 (1941), pp. 1-3 [XXI].
- Rootlieb 1954 Rootlieb, J.F., ‘Orgelhistorie binnen de Oude (Herv.) Kerk te Amsterdam’, *Het Orgel* 50 (1954), pp. 42-43 [I]; 53-54 [II]; 146-148 [III]; 165-167 [IV]; 182-185 [V].
- Ros 2014 Ros, W.S., ‘The Organ Cases of St Bavo’s’, *The Haarlem Essays*, ed. P. Peeters (Bonn 2014), pp. 101-122.
- Schäfer 1975 Schäfer, J., ‘Orgelchronik der Bergstadt Clausthal-Zellerfeld’, *Acta Organologica* 9 (1975), pp. 9-112.
- Schlepphorst 1975 Schlepphorst, W., *Der Orgelbau im westlichen Niedersachsen* (Kassel 1975).
- Selle 1970 Selle, L., ‘Die Orgelbauerfamilie Gloger (1)’, in *Acta Organologica* 4 (1970), pp. 59-116.
- Selle 1971 Selle, L., ‘Die Orgelbauerfamilie Gloger (2)’, in *Acta Organologica* 5 (1971), pp. 31-86.
- Skupnik 1976 Skupnik, R., *Der hannoversche Orgelbauer Christian Vater 1679-1756* (Kassel etc. 1976).
- Steketee 1998 Steketee, H.Chr., ‘De voormalige orgels van de Oude Lutherse Kerk aan het Spui’, *Monumentale orgels van Luthers Amsterdam*, edd. H. Donga & P. van Dijk (Zoetermeer 1998), pp. 31-53.
- Tepe 1984 Tepe, W. O.P., *XXIV Paepsche vergaderplaetsen. Schuilkerken in Amsterdam* (Amstelveen 1984).
- Timmer 1998 Timmer, V., ‘Oosterwiltwerd, voormalige Hervormde kerk’, *Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk. Deel V. Fivelingo* (Groningen [1998]), p. 125.
- Timmer & Van Eck 1993 Timmer, V. & T. van Eck, ‘Gebruikte orgels, geleverd door de fa. A.S.J. Dekker. Waar zijn ze gebleven...?’, *Het Orgel* 89 (1993), pp. 82-91 [I]; 111-121 [II].
- Den Toom 1997 Toom, T. den, *De orgelmakers Witte*, 2 dln. (Heerenveen 1997).
- Veldcamps 1727 Veldcamps, A.E., *Onderrichtinge* (Alkmaar 1727, facsimile-uitgave verzorgd en van een inleiding voorzien door A.J. Gierveld, Buren 1985).
- Vente 1967 Vente, M.A., ‘Aeneas Egbertus Veldcamps, drager van Oudhollandse orgeltradities (1686-1741)’, *TVNM* 20 (1967), pp. 249-264.
- Vente 1971 Vente, M.A., *Vijf eeuwen Zwolse orgels* (Amsterdam 1971).
- Verloop 1971 Verloop, G., ‘Werklijst Flaes en Brünjes 1842-1844a’, *de Mixtuur* 2 (maart 1971), pp. 23-24.

- Verloop 1985 Verloop, G., 'Berichten uit de Oprechte Haerlemse Courant 1751-1755' [I], *de Mixtuur* 50 (juni 1985), pp. 798-815.
- Verloop 1992 Verloop, G., 'Berichten uit de Oprechte Haerlemse Courant 1756-1760' [II], *de Mixtuur* 70 (februari 1992), pp. 522-529.
- Visser 1970 Visser, P., 'Organs in Amsterdam', *The Organ Yearbook* 1 (1970), pp. 54-63.
- Vlagsma 1992 Vlagsma, A.H., *Het 'Hollandse' orgel in de periode van 1670 tot 1730* (Alphen aan den Rijn 1992).
- Vlagsma 2003 Vlagsma, A.H., *De Friese orgels tussen 1500 en 1750* (Leeuwarden 2003).
- Vlagsma 2004 Vlagsma, A.H., m.m.v. V. Timmer, 'Een verleden ontraadseld. Over de herkomst en samenstelling van een voormalig Fries schuilkerkorgel', *Het Orgel* 100-5 (2004), pp. 32-41.
- Vogel 1997 Vogel, H., 'Orgelgeschichte in Südniedersachsen', Vogel e.a. 1997, pp. 72-81.
- Vogel e.a. 1997 Vogel, H., e.a., *Orgeln in Niedersachsen* (Bremen 1997).
- Wagenaar 1760-1767 Wagenaar, J., *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, 3 dln. (Amsterdam 1760-1767, heruitgave Alphen aan den Rijn 1971-1972).
- Werckmeister 1698 Werckmeister, A., *Erweiterte und verbesserte Orgel-Probe* (Quedlinburg 1698).
- Werckmeister/Lustig 1755 Werckmeister, A., *Orgelproef*, vertaald en bewerkt door J.W. Lustig (Amsterdam [1755]).
- Van Wijk 2003 Wijk, F. van, *Gerhardus Havingha (1696-1753), organist en klokkenist van Alkmaar* (Alkmaar 2003).
- Van Wijk 2005 Wijk, F. van, 'De orgelhistorie van de Kapelkerk', *Oud Alkmaar* 29-2 (2005), pp. 1-13.
- Wognum 1727 Wognum, J., *Verdediging* (Alkmaar z.j. [1727], facsimile-uitgave verzorgd en van een inleiding voorzien door A.J. Gierveld, Buren 1985).
- Wolff & Zepf 2006 Wolff, C. & M. Zepf, *Die Orgeln Johann Sebastian Bachs. Ein Handbuch* (Leipzig 2006).
- Wurm 1997 Wurm, K., 'Orgeln in Südniedersachsen', Vogel e.a. 1997, pp. 82-91.
- Zwart 1977 Zwart, J., *Van een deftig orgel* (Maassluis 1932, 2^e vermeerdeerde druk Koog a/d Zaan 1977).

CURRICULUM VITAE

Gerben Gritter (1979) studeerde aan het Conservatorium van Amsterdam en aan de Universiteit Utrecht. Aan het conservatorium voltooide hij de studies Orgel (diploma MMus 2006), Kerkmuziek (diploma BMus 2002) en Theorie der Muziek (diploma MMus 2011, *cum laude*). Aan de Universiteit Utrecht voltooide hij de studie Muziekwetenschap (diploma BA 2007, *cum laude*).

Gerben Gritter nam deel aan enkele internationale orgelconcoursen en behoorde meermalen tot de prijswinnaars. Hij concerteert in binnen- en buitenland. Behalve als interpreet is hij actief als componist en improvisator, met bijzondere aandacht voor historische compositie- en improvisatiewijzen.

Gerben Gritter is sinds 1994 een van de vaste bespelers van het Müller-orgel van de Hervormde Kerk te Westerbork en sinds 2000 assistent-organist van de Waalse Kerk te Amsterdam, met zijn beroemde Müller-orgel uit 1734. Hij publiceerde enkele artikelen, waaronder een over Christian Müller in het *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*. Hij doceert contrapunt, harmonie, analyse, solfège en muziekgeschiedenis aan het Conservatorium van Amsterdam.